

Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Українська Академія Наук

Тілея

Науковий вісник

Збірник наукових праць

- Історичні науки
- Філософські науки
- Політичні науки

Випуск 19

Київ – 2009

Збірник засновано 2004 року

Фахове видання з історичних, філософських та політичних наук затверджено постановою Президії ВАК України від 14 вересня 2006 року № 1-05/8 (доповнення до переліку № 18, Бюлетень ВАК України № 10, 2006)

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 11192-72 ПР від 5 травня 2006 р.*

Головний редактор – Вашкевич В.М.,
доктор філософських наук, академік Української академії наук

Відповідальний секретар – Кривошея В.В.,
доктор історичних наук, академік Української академії наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

З історичних наук:

Андрусишин Б.І., доктор історичних наук, професор
Войцехівська І.Н., доктор історичних наук, професор
Гончар Б.М., доктор історичних наук, професор
Колесник В.Ф., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент
Національної академії наук України
Котляр Ю.В., доктор історичних наук, професор
Михайлюк В.П., доктор історичних наук, професор
Нестуля О.О., доктор історичних наук, професор, академік Української академії наук
Солдатенко В.Ф., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент
Національної академії наук України
Сушко О.О., доктор історичних наук, професор
Макарчук С.С., кандидат історичних наук, доцент
Фіров П.Т., кандидат історичних наук, доцент

З філософських наук:

Андрущенко В.П., доктор філософських наук, професор, член-кореспондент Національної
академії наук України, академік Академії педагогічних наук України
Бех В.П., доктор філософських наук, професор, академік Української академії
політичних наук
Волинка Г.І., доктор філософських наук, професор
Гавеля В.Л., доктор філософських наук, професор
Куцепал С.В., доктор філософських наук, професор
Закович М.М., доктор філософських наук, професор
Михальченко М.І., доктор філософських наук, професор, член-кореспондент Національної
академії наук України, академік Української академії політичних наук
Оніпко О.Ф., доктор технічних наук, академік Української академії наук
Акопян В.Г., кандидат філософських наук, академік Української академії наук
Хімченко О.Г., кандидат філософських наук, професор, член-кореспондент Української
академії наук

З політичних наук:

Бабкіна О.В., доктор політичних наук, професор
Балабанов К.В., доктор політичних наук, професор
Бидзюра І.П., доктор політичних наук, професор
Іванов М.С., доктор політичних наук, професор
Картунов О.В., доктор політичних наук, професор, академік Української академії
політичних наук
Котигоренко В.О., доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії
політичних наук
Оніщенко І.Г., доктор політичних наук, професор
Римаренко С.Ю., доктор політичних наук, професор
Шаповал Ю.І., доктор історичних наук, професор, академік Української академії
політичних наук
Шкляр Л.Є., доктор політичних наук, професор

ВІДДІЛЕННЯ РЕДАКЦІЇ

Збірника наукових праць «Гілея (науковий вісник)»

ВІННИЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського, м. Вінниця) завідувач **СТЕПАНЧУК Ю.С.**, кандидат історичних наук
E-mail: iiiep@inbox.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Запорізький національний університет, м. Запоріжжя) завідувач **НЕСТЕРЕНКО Л.О.**, кандидат історичних наук, доцент; координатор **Штейнле О.Ф.**, аспірант
E-mail: nezumi@ukr.net або a-shteinle@rambler.ru

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ) завідувач **ДИЧКОВСЬКА Г.О.**, кандидат філософських наук, доцент
E-mail: go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Луганськ) завідувач **МИХАЙЛЮК В.П.**, доктор історичних наук, професор
E-mail: vital_mih@ukr.net

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Маріупольський державний гуманітарний університет) завідувач **ДЕГТЕРЕНКО А.М.**, кандидат політичних наук, доцент
E-mail: mgi@mariupol.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Південнослов'янський інститут Київського славістичного університету, м. Миколаїв) завідувач **ХІМЧЕНКО О.Г.**, кандидат філософських наук, професор, член-кореспондент УАН; координатор **МАКАРЧУК С.С.**, кандидат історичних наук, доцент
E-mail: Alex_x_5@ukr.net або rvgreabis@farlep.mk.ua

ПОЛТАВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Полтавський університет споживчої кооперації України) завідувач **АРТЕМЕНКО В.М.**, кандидат історичних наук, доцент
E-mail: rektor@uccu.org.ua

СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Севастопольський національний технічний університет, м. Севастополь) завідувач **ФІРОВ П.Т.**, кандидат історичних наук, доцент
Тел.: 8 068 925 74 57

УМАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань) завідувач **КРИВОШЕЯ І.І.**, кандидат історичних наук, доцент
E-mail: kii1969@mail.ru

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Чернігівський державний інститут економіки і управління, м. Чернігів) завідувач **МЕЛЬНИК А.І.**, кандидат історичних наук, доцент
E-mail: imc@geci.cn.ua

Гілея* (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2009. – Вип. 19. – 375 с.

Друкується за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 6 від 5 березня 2009 р.); Президії Української Академії Наук (протокол № 09-03-05/1 від 5 березня 2009 р.)

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історії, теорії та практики політології, філософії. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт:

www.gileya.org.ua

* **Гілея** — в стародавні часи територія лісової Скіфії між Борисфеном (Дніпром) і Гіпанісом (Південним Бугом). Рештки цієї «лісової квітки» залишилися до теперішнього часу на території Миколаївської та Херсонської областей. (Докладніше див.: Геродот. Історія. IV.16–25).

© Редакційна колегія, 2009
© Авторі статей, 2009
© Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, 2009
© Українська академія наук, 2009

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 37(013)

Куліш О.О.

Становлення середньої професійної жіночої освіти в Херсонській губернії в кінці XIX – на початку XX ст.

Розглядаються процеси розвитку середньої професійної жіночої освіти в Херсонській губернії в XIX – на початку XX ст. Завдяки джерельній базі висвітлено чинники, які вплинули на формування системи професійних жіночих навчальних закладів у XIX ст. Особлива увага приділяється характеристиці організаційної структури та змісту педагогічної освіти жінок регіону.

Ключові слова: жіноча освіта, жіночі навчальні заклади, професійна жіноча освіта, Херсонська губернія.

Зміни, що відбуваються останнім часом практично у всіх галузях нашого життя, торкаються і проблем виховання підростаючого покоління. Гуманістична стратегія педагогіки нашого часу надала широкі можливості для розвитку варіативних навчальних установ, які відповідають запитам суспільства. В зв'язку з цим особливу актуальність набуває аналіз тенденцій розвитку вітчизняної освіти, теоретичного обґрунтування роздільного навчання хлопчиків і дівчаток, а також організації чоловічих і жіночих шкіл. Дослідження минулого вітчизняної освіти надає можливість глибше вивчити наявний історичний досвід жіночої освіти, передбачити основні тенденції її розвитку у майбутньому.

На сучасному етапі дві взаємообумовлені тенденції – стандартизація і диференціація – виразно вимальовуються в процесі розвитку української освіти. Про першу тенденцію свідчить введення Державних освітніх стандартів, а про реалізацію другої тенденції – диференціації освіти (зокрема профільної диференціації змісту освіти) – можна судити з темпів зростання протягом останнього часу кількості інноваційних навчальних закладів.

Певний інтерес дослідників до питання розвитку середньої жіночої освіти пояснюється її значущістю для особистого і професійного ста-

новлення. Не раз жіноча освіта підлягала ґрунтовним реформуванням, була об'єктом як державної політики, так і педагогічних дискусій. Пошук шляхів розвитку системи жіночої професійної освіти, реформування середньої школи в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. підкреслює актуальність дослідження цього історичного етапу, адже вивчення процесу такого розвитку в даний період збагатить сучасну науку знаннями про механізми модернізації жіночої освіти, вплив регіональних чинників на її ефективність.

Історико–педагогічне вивчення досвіду розвитку освіти і виховання в Херсонській губернії дозволяє виявити і розглянути характерні особливості даного процесу в регіоні в історичних рамках ХІХ – початку ХХ століть, збагатити історико–педагогічну науку як методологічно, так і фактично.

До історико–педагогічних досліджень з питань жіночої освіти зверталося багато вчених.

У радянський період загальні і часткові проблеми жіночої освіти висвітлювали в своїх наукових працях дослідники Ф.Ф. Шамахов, К.І. Львів, Н.А. Зіневич, Н.І. Молодих, В.П. Лапчинська, роботи яких послужили ґрунтовною базою для подальших досліджень даної проблематики.

Серед вагомих сучасних досліджень проблематики жіночої освіти слід відзначити наукові розвідки: Никонова І.І., Євстратової А.І., «Розвиток вищої жіночої освіти в Росії в ХІХ столітті» [10], Москальової М.Ю. «До питання про концепцію жіночої освіти в Росії в другій половині ХІХ – початку ХХ століття» [12], Модзалевського Л.Н. «Нарис історії виховання і навчання з якнайдавніших часів до наших днів» [11], Пушкарьової Н.Л. «Перші російські жінки–учені», Симонова М.В. «Проблема жіночої освіти в другій половині ХІХ століття» [15].

Дослідники В.В. Постолатій [6], В.В. Бобров [2], Аніщенко О.В. [1], Сухенко Т.В. [8] та інші науковці розглядали характерні риси жіночих професійних навчальних закладів України. М. Богачевська–Хом'як та Л.Смоляр в своїх наукових дослідженнях розкрили не тільки питання функціонування системи жіночих шкіл, але й проаналізували освітні запити жінок на початку ХХ ст. [4;5;7].

Аналіз джерел та архівних документів Херсонської губернії свідчить про те, що на початку ХХ ст. в регіоні вже функціонувала різноманітна, розгалужена система жіночої професійної освіти. Дослідник В.А.Добровольська поділяє «...професійні навчальні заклади за типом на школи, майстерні, курси, класи, училища; за метою навчання – на технічні, ремісничі, сільськогосподарські, комерційні, художньо–промислові та ін.; за підпорядкованістю – школи Міністерства народної освіти, торгівлі і промисловості, Відомства установ імператриці Марії та ін.; за засобами утримання – земства, міста, товариства, міністерства, приватних осіб» [3,17].

Питання про жіночу професійну освіту було висунуте в Російській імперії, до складу якої територіально входила Херсонська губернія, в кінці ХІХ ст., коли залучення до виробництва великої кількості жінок вимагало деяку їх попередню професійну підготовку.

Ще в 1888 році при Міністерстві народної освіти була встановлена комісія з питань жіночої професійної освіти, яка розробила Положення про два типи жіночих професійних шкіл. Передбачалося, що в школах першого типу буде встановлено семирічний термін навчання дівчат,

причому в перших п'яти класах передбачається вивчення загальноосвітніх предметів, а в двох останніх — спеціально ремісничих. У школах другого типу термін навчання обмежувався чотирма роками, причому викладання загальноосвітніх і спеціальних предметів проводилося на всіх курсах. Однак організація цих шкіл не була здійснена урядом. Лише в 1900 році при відділенні Вченого комітету з технічної і професійної освіти Міністерства народної освіти був створений спеціальний відділ для керівництва вже існуючими на той час жіночими професійними навчальними закладами. Слід відзначити, що на початку ХХ ст. (1901 р.) Російська імперія налічувала тільки 129 невеликих жіночих професійних шкіл, в яких було 9920 учениць.

Відсталість жіночої професійної освіти наголошувалася навіть урядовими органами. Так, в пояснювальній записці до проекту Закону про жіночі професійні навчальні заклади, представленого Міністерством народної освіти уряду говорилося про те, що існуючі навчальні заклади професійної освіти жінок зобов'язані своїм існуванням, в основному, приватній ініціативі.

Наукове дослідження архівних документів Херсонської губернії підтверджує той факт, що практично була відсутня професійна підготовка жінок у спеціальних навчальних закладах та свідчить про те, що земською громадою активно піднімалося питання про задоволення потреб жінок в отриманні професійної освіти. «Мы должны разсматривать женское образование съ двухъ сторонъ: съ одной стороны ми видимъ въ немъ удовлетвореніе естественной потребности къ самоусовершенствованію, потребности, доставившей человеку победу надъ живымъ міромъ и двигающей человечество на пути лучшаго устройства своей жизни, Понятно, что не только мужчина долженъ получить удовлетвореніе этой потребности; въ ней не можетъ быть отказано и женщине, съ колыбели до отрочества ведущей детей и за зто время имеющей полную возможность положить прочныя основы для будущаго развитія человека, или же зачатки будущаго несчастья для него и для другихъ. Но мы видимъ въ жизни, что кроме этого стремленія, общаго для всехъ женщинъ, къ какому бы сословію оне ни принадлежали и какимъ бы имущественнымъ положеніемъ ни обладали, есть еще другое стремленіе сделать школу общаго образованія средствомъ для борьбы съ нищетою.

Многія девушки изъ бедной семьи поступаютъ въ гимназію, прогимназію или институтъ, надеясь пріобретенными знаніями въ будущемъ несколько обезпечить свое существованіе, предлагая свои услуги въ качестве учительницы, гувернантки) [13,30–31].

Таким чином, професійна освіта повинна була забезпечувати не тільки розвиток та самовдосконалення жінки як особистості, але і її матеріальні потреби. «Следовательно, школа женскаго общаго образованія весьма несовершенно служитъ целямъ профессиональнаго образованія. Отсюда весьма естественно вытекаетъ желаніе некоторыхъ членовъ общества какимъ либо образомъ лучше устроить жизнь женщинъ, лучше обезпечить ихъ существованіе, а этого возможно достигнуть отчасти при помощи спеціально профессиональныхъ школъ, которыя даютъ более широкій и разносторонній кругъ деятельности. На западе уже появилась управляющая фабрикою искусственныхъ цветовъ и составляющая рисунки для ситцевъ женщина, есть уже женщина—аптекарь и т. п.» [13,31].

В кінці XIX – на початку XX ст. в Херсонській губернії система жіночої освіти вимагала внесення якісних змін як до структури так і її змісту. В організації професійної жіночої освіти ініціативними були такі міністерства та відомства: Міністерство внутрішніх справ, Міністерства торгівлі і промисловості, Міністерство управління землеробством і землеустроєм, Міністерство Народної освіти; відомство православного віросповідання, громадські організації і приватні особи.

Аналіз архівних документів свідчить проте, що на початку XX ст. в Херсонській губернії основними напрямками професійної діяльності жінок були: педагогічний, медичний, сільськогосподарський, комерційний та мистецький.

Слід зазначити, що найбільш розповсюдженою професійною діяльністю жінок була педагогічна. Потреба в учительських кадрах в Херсонській губернії задовольнялася завдяки підготовці дівчат в учительських школах при земських повітових училищах, в спеціальних класах жіночих гімназій і училищ, в церковно–учительських школах, в єпархіальних жіночих училищах.

Громада Херсонської губернії приділяла велику увагу якості педагогічної освіти жінок. «Само собою ясно, что разъ признана важность педагогическаго образования женщинъ, разъ для достиженія этой цели на практике, министерство, открываются спеціальныя педагогическія классы, то необходима и наиболее правильная, строго выработанная організація занятій въ этихъ классахъ, дабы такимъ путемъ вернее достигъ намеченной цели. Посмотримъ–же, что представляетъ въ этомъ отношеніи теорія и практика» [14].

Зміст форм, методів та напрямків реформування якості викладання педагогіки в жіночих гімназіях визначено так в архівних джерелах: «...реформа преподаванія педагогики въ нашихъ женскихъ гимназіяхъ должна сводиться къ следующимъ главнымъ пунктамъ:

1) въ VII кл. должно быть введено преподаваніе гігієны вообще и ознакомленіе въ общихъ чертахъ съ гігієной матери;

2) въ VIII кл. число уроковъ должно быть увеличено вдвое;

3) значительно расширенъ отдѣлъ физическаго воспитанія;

4) устроены педагогическія кабинеты.

Программа вообще должна быть изменена въ томъ смысле, чтобъ – преподаваніе педагогики имело целью не одно только приготовленіе школьныхъ учительницъ, но и матерей–воспитательницъ. Средняя школа, въ которой громадное большинство девушекъ и заканчиваетъ свое образованіе, необходимо должна познакомить своихъ питомицъ съ разумнымъ отношеніемъ къ обязанностямъ матерей–воспитательницъ, которыя предстоятъ весьма многимъ изъ нихъ» [9,76].

Питання підготовки учительських кадрів гостро постало в кінці XIX ст. у зв'язку зі зростанням кількості початкових шкіл та необхідністю їх забезпечення педагогами. Земства Херсонської губернії активно проводили роботу щодо організації підготовки народних вчителів, організовували з'їзди вчителів, обладнували шкільні бібліотеки. Однак уряд забороняв втручатися земствам в питання організації навчально–виховного процесу в середніх жіночих навчальних закладах.

В період урядової реакції розпочався наступ на жіночу школу, намагаючись позбавити жіночі гімназії права присвоювати випускницям звання домашніх учительок. В цілому жіноча середня професійна освіта

в досліджуваний період була розвинена недостатньо, уряд не тільки не брав на себе ініціативи в справі її організації, але ще й протидіяв ініціативі приватних осіб та громади.

Таким чином, ми розглянули деякі аспекти позитивного досвіду діяльності середніх жіночих навчальних закладів Херсонської губернії в кінці XIX – на початку XX ст., направлених на професійну підготовку жінок, виявили деякі регіональні ціннісні пріоритети сфери їх освіти і виховання. Інші напрямки розвитку професійної жіночої освіти в регіоні потребують подальшого вивчення.

Література

1. *Аніщенко О.В.* Розвиток професійної освіти жінок в Україні (II половина XIX – початок XX століття): Дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – К., 2000. – 279с.
2. *Бобров В.В.* Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій Півдня України у XIX – на початку XX століття: Дис. канд. пед. наук: 13.00.01. – К, 1998. – 250с.
3. *Добровольська В.А.* Історія жіночої освіти Півдня України (1901 – 1910 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України»/ В.А. Добровольська. – Дніпропетровськ, 2006. – 17 с.
4. *Богачевська М.* Дума України – жіночого роду. – К., 1993. – 110 с.
5. *Богачевська–Хомяк М.* Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939. – К., 1995. – 424 с.;
6. *Постолатій В.В.* Розвиток комерційної освіти в Україні (1804 – 1920 рр.): Дис. канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 1996. – 210 с.
7. *Смоляр Л.О.* Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні. – Одеса, 1999. – 440 с.
8. *Сухенко Т.В.* Середня жіноча освіта в Україні (XIX – початок XX ст.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2000. – 183 с.
9. *Головачев П.* Къ вопросу о преподаваніи педагогики въ женскихъ гимназіяхъ. – Вестник воспитания. – 1893. – № 8.
10. *Константинов Н.А., Медынский Е.М., Шабаева М.Ф.* История педагогики. Учеб. Для педвузов. Государственное учебно–педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР. – М, 1956 – 479с.
11. *Пушкарева Н.Л.* Первые российские женщины–ученые // Женщины в отечественной науке и образовании. – Иваново, 1997. – С.2–5.
12. *Рослякова А.И.* Из истории женского профессионального образования. Российские женщины и европейская культура: материалы V конференции, посвящённой теории и истории женского движения // Сост. и отв. ред. Г.А.Тишкин. – СПб.: Санкт–Петербургское философское общество, 2001. С.149–157.
13. *Къ вопросу о необходимости учрежденія женскихъ профессиональныхъ школь* //Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1888. – № 1. – С.30–31.
14. *Заметка объ організації занятіи въ педагогическомъ (VIII–мъ) класе женскихъ гімназій* //Сборник Херсонского земства за 1892г. – 1892. – № 3 С.91–92.

15. Успенская В. Феминизм и гендерные исследования в системе высшего образования // Феминизм и гендерные исследования. Учебное пособие. – Тверь, 1999.

Кулиш О.А. Становление среднего профессионального образования женщин в Херсонской губернии в конце XIX – начале XX в.

Рассматриваются процессы развития среднего профессионального женского образования в Херсонской губернии в XIX – в начале XX в. Благодаря первоисточникам архивных документов отражено факторы, которые повлияли на формирование системы профессиональных женских учебных заведений в XIX в. Особенное внимание уделяется характеристике организационной структуры и содержания педагогического образования женщин региона.

Ключевые слова: женское образование, женские учебные заведения, профессиональное женское образование, Херсонская губерния.

Kulish, O.O. Establishment of secondary professional womanish education in the Kherson province in XIX – at the beginning of XX age

The article is devoted to the process of development of secondary trade womanish education in the Kherson province in XIX – at the beginning of XX age. Due to the original sources of the archived documents factors which influenced on forming of the system of professional womanish educational establishments in XIX age are reflected. The special attention is spared to description of organizational structure and maintenance of pedagogical formation of women of region.

Key words: womanish education, womanish educational establishments, trade womanish education, Kherson province.

Добровільна і примусова міграції населення Східної Галичини в роки Першої світової війни

Проаналізовано процес депортації населення Східної Галичини в роки Першої світової війни, висвітлено ставлення представників російського уряду до проблеми біженців.

***Ключові слова:** депортація, міграція, Східна Галичина, біженці.*

Наслідки російського окупаційного режиму в Східній Галичині згубно відобразилися на загальній чисельності населення краю. Справжньою трагедією для його жителів стала політика царського уряду, спрямована на досягнення етнічної однорідності населення Російської імперії. Вона породила масове біженство галичан, яке, за словами головноуправляючого землеустроєм і землеробством О.В. Кривошеїна, уподібнилося «другому переселенню народів» і загрожувало втягнути Росію «у безодню, до революції та загибелі» [1,37].

Через брак детальної інформації важко відтворити повну картину біженства населення Східної Галичини у перші місяці російської окупації. Більшість дослідників вважають, що поява втікачів була наслідком паніки, яка охопила місцевих мешканців через постійні обстріли населених пунктів. У національному відношенні основну їх масу складали поляки та євреї, загальна кількість яких не перевищувала кілька десятків тисяч осіб [2,129;3,114].

Після прориву російського фронту арміями блоку Центральних держав і затяжного відступу царських військ весною 1915 року біженська проблема набула крайнього загострення. На початку квітня у Львові почали з'являтися великі партії втікачів з усієї території Галицького тимчасового генерал-губернаторства. Облаштуванням їхнього життя займався Крайовий благодійний комітет. З 18 квітня 1915 року за розпорядженням командувача Південно-Західного фронту турбота і піклування по утриманню біженців покладалися на подільського і волинського губернаторів. Для цього їм з урядової казни надавався кредит у розмірі 100 тис. руб. [4,арк.35].

У кінці квітня 1915 року великі масштаби біженського руху спонукали російську окупаційну владу прийняти рішення про евакуацію галичан зі Львова до Києва. Тут їхнім влаштуванням мали займатися земська управа, київське відділення Галицько-російського благодійного товариства, Комітет великої княжни Тетяни Миколаївни та інші благодійні організації.

На нашу думку, міграція мирного населення на територію Російської імперії була зумовлена низкою причин. По–перше, населення Східної Галичини намагалося відійти якомога далі від театру військових дій, рятуючись від постійних обстрілів. По–друге, значна його частина залишала місця свого постійного проживання, остерігаючись розправ з боку австрійців за зв'язки з росіянами. В основному це стосувалося селян з новоутворених православних парафій. По–третє, не останню роль у збільшенні чисельності біженців відіграла агітація російських цивільних, церковних, а згодом і військових властей. Намагаючись дискредитувати противника, російська урядова преса охоче публікувала матеріали, які розкривали «німецький вандалізм» на окупованих територіях. В умовах такого інформаційного нагнітання думки пересічної людини починали працювати в одному напрямку: при наблизненні лінії фронту слід тікати від «тевтонського варварства». Отже, біженство з самого початку війни мало своєрідне психологічне підґрунтя. По–четверте, основну хвилю біженства було викликано розпорядженнями вищого військового командування російської армії.

Число та склад перших біженців можна більш–менш точно подати, оскільки до відступу росіян зі Львова всі поїзди з ними направлялися до Києва і київські газети подавали про них детальну інформацію. За даними періодичних видань, кількість галицьких біженців з часу квітневого наступу австро–німецьких військ становила приблизно 17500 осіб. Петроградська телеграфна агенція подає цифру 17590 осіб [5]. Газета «Русские ведомости» станом на 4 червня 1915 року констатує 15300 осіб [6,8].

Перша хвиля переселення відбувалася більш–менш організовано. Біженцями в дорозі опікувалася російська влада. Вже зовсім по–іншому було проведено другу хвилю виселення. Прикриваючись гаслом «рятування єдиновірних братів», 17 червня 1915 року генерал О. Брусилов затвердив інструкцію про порядок вивезення працездатних чоловіків і реквізиції в районі дії VIII армії, за якою всі здорові чоловіки, крім євреїв, віком від 18 до 50 років відправлялися у Волинську губернію [7,арк.8;8,арк.2]. Реквізиції підлягали всі харчові продукти і сільськогосподарський реманент. Усе, що неможливо було вивезти, наказувалося знищити або привести в непридатний стан.

Масовість згону чоловічого населення змушувала жінок та дітей до евакуації. Тим більше, що підрозділи царських військ при небажанні місцевих жителів залишати місця свого проживання, незважаючи на заборону вищого командування, вдавалися до підпалу населених пунктів [9,арк.8]. Позбавлені альтернативи та залякані ворожим ставленням угорських вояків австрійської армії до українців, галичани власним транспортом, з найнеобхіднішими речами і обмеженими запасами продовольства, пересувалися на схід за визначеними маршрутами: з Лобачева, Яворова та Мостиська через Раву–Руську та Сокаль до Володимир–Волинської округи; з Городка, Комарна, Жидачева та Львова через Камінку Струмилову і Радехів до Луцької округи; з Бобрки і Перемишляна через Куровці, Красне та Броди до Кременецької округи. Для виселенців організовувалися продовольчі станції в Кам'янці Струмиловій, Радехові, Залісцях, Підгірцях та в цегольні у Львові біля Городецької вулиці [10,арк.1,4].

20 червня 1915 року інструкція О. Брусилова була підкріплена розпорядженням військового генерал–губернатора Галичини. Російським

військам, що залишали Східну Галичину, наказувалося всіма можливими засобами спонукати населення до відходу з військом, забирати всю худобу, вироби з бронзи, міді (в тому числі дзвони), відбирати продовольство, а що неможливо забрати, те рішуче знищити.

Щоб збільшити кількість виселенців, російська влада обіцяла надати галичанам земельні наділи у Волинській губернії із конфіскованих маєтків німецьких колоністів та по одному рублю щоденно на харчі. Але ні примус, ні обіцянки не викликали б тієї маси переселенців, якби не страх перед помстою австрійців, якою лякали галичан. У газеті «Новое время» писалося, що «австрійська влада є надзвичайно жорстокою і ніколи не пробачить галичанам їхньої зради. Якщо ти продавав росіянам молоко, яйця, брав у них зерно на засів, давав сіно, соломі – отже ти є державний злочинець і будеш страчений без суду і слідства. Села, де росіяни стоять постоєм, будуть спалені, а люди повішені» [11,9]. Такими і подібними заявами рясніли російські та москвофільські газети.

Про величезні масштаби виселення свідчить те, що вся дорога від Радзивілова до Дубно була зайнята поїздами з галицькими біженцями [12,119]. Протягом 2–5 червня 1915 року тільки з Мостиського повіту евакуювалося 411 осіб [13,арк.1]. 17 червня 1915 року начальник Золочівського повіту Комаревич у доповідній записці львівському губернатору повідомляв, що населення довіреного йому повіту майже все виїхало до Росії. Аналогічне підтвердження М. Мельников отримав і від начальника Сколівського повіту [14,арк.58,161]. Підкоряючись розпорядженню генерал-губернатора, 652 мешканці с. Соколе Кам'яно-Струмилівського повіту змушені були залишити місце свого постійного проживання. Нелегка доля біженців спіткала і жителів с. Запитова Львівського повіту. Перші загони австрійської армії, які увійшли в село, спалили його вщент, розлючені тим, що місцеве населення виїхало вслід за відступаючими російськими військами [15,77]. За даними газети «Dziennik Polski», у Львові тільки в один день було видано 25 943 перепусток на право виїзду до Росії [16].

У залишених очевидцями цих подій спогадах відзначається слабка організація евакуації, хаос на дорогах, байдужість вищих військових чинів до проблем біженців. Антисанітарні умови їхнього проживання, скупченість у невеликих населених пунктах і відсутність медичного персоналу сприяли поширенню різних захворювань, в тому числі інфекційних: тифу, холери, віспи та дизентерії. Смертність серед дітей-біженців досягла таких нечуваних розмірів, що привернула увагу представників Ради міністрів Росії [17,33]. Крім того, гостро відчувалася нестача продуктів харчування та елементарного одягу.

Сподіваючись на швидке повернення додому, влітку 1915 року близько 40 тис. галичан тимчасово оселилися у Волинській губернії. На початок листопада 1915 року їх кількість досягла 100 тис. осіб. Переважну більшість виселенців становили жінки, діти, підлітки та літні люди, при чому основний тягар по забезпеченню їх потреб лягав на плечі жінок [18,113].

Незважаючи на значні асигнування з державного бюджету для надання допомоги біженцям, військове командування російської армії примножувало число останніх за рахунок підданих своєї держави. В середині серпня 1915 року головнокомандувач арміями Південно-Західного фронту М. І. Іванов затвердив інструкцію про порядок евакуації стоверстної при-

кордонної смуги Волинської, Подільської і Бессарабської губернії, яка супроводжувалася примусовою депортацією всього населення віком від 12 до 50 років, реквізицією або знищенням запасів продовольства та повним руйнуванням промислових об'єктів. За словами В.Н. Шаховського, «дії Ставки наштовхували на думку, що військове командування вже не надіялося відвоювати цю територію і прагнуло залишити ворогу пустелю» [17,74].

16 серпня 1915 року Рада міністрів Росії після офіційного обговорення визнала недопустимою огульну евакуацію населення із знищенням майна. 18 серпня це було доведено до відома Ставки, яка 20 серпня наказала: військовому керівництву – насильно не виселяти, а цивільній адміністрації – підтвердити населенню, що примусового виселення немає і по можливості необхідно залишатися на місцях [19,арк.123в].

Однак, зупинити процес евакуації було вже неможливо. Масовий відхід населення породив ланцюгову реакцію паніки. Очевидець цих подій згадував, що «головний жах – це рух біженців, який прийняв характер масового переселення народів: незчисленні натовпи голодних і напіводягнених людей рухаються на схід..., фактично грабуючи зустрічні села, і тягнуть за собою їх жителів, збільшуючи тим самим кількість бездомних» [20,678].

За розпорядженням військової і цивільної влади біженці повинні були рухатися залізницями, водним і гужовим транспортом. Найбільші біженські потоки направлялися товарними поїздами через товарну станцію Києва. Бували дні, коли тут скупчувалося близько 15 тис. осіб, а в серпні 1915 року прибувало щоденно одних тільки галичан 3 тис. осіб [21,арк.30].

Наприкінці серпня 1915 року Київ, який до того був головним центром концентрації біженців, було оголошено транзитним пунктом на їхньому шляху у внутрішні губернії Росії. На спільному засіданні представників Комітету великої княгині Тетяни Миколаївни і «Русского народного Совета» було прийнято рішення про евакуацію галичан до Катеринослава, Полтави, Харкова, Пермі, Курська, Казані та Ростова–на–Дону.

Намагаючись якомога швидше евакуювати біженців з Києва, М. Іванов розпорядився надавати їм безплатний проїзд у заздалегідь визначені губернії Російської імперії [22,арк.44]. Літом–восени 1915 року тільки в Курську губернію було відправлено 40 тис. галичан.

Не менш трагічною у ланцюгу виселення була й сама поїздка до місця поселення. Як правило, біженців заганяли по 30–40 чол. до товарних вагонів, які наскрізь продувалися вітрами. Після коротких зупинок біля харчових пунктів поїзди рушали без попередження, що часто призводило до розлучення членів родин. Поруч із здоровими пасажирами у вагонах їхали хворі на тиф і холеру, які переховувалися від медичного персоналу під час обходу. Московський лікар згадував, що «бачив вагони, наповнені самими дітьми, які всі до одного повмирали, побожеволіли» [23,530].

Масовий приїзд біженців з західного театру військових дій в тиліві губернії Російської імперії розпочався у липні – серпні 1915 року, досяг максимуму у вересні – жовтні та завершився у листопаді – грудні. За даними Міністерства внутрішніх справ Росії, станом на 8 вересня 1915 року на території імперії перебували близько 750 тис біженців [2,135]. У наступні 3,5 місяця тільки маршрутними поїздами було вивезено на схід більше 2 млн. осіб.

На початку літа 1915 року, крім біженців, на території Російської імперії перебували також багаточисельні групи висланих в адміністративному порядку галичан та заручників. Звинувачення у приналежності до партії українофілів стало причиною покарання багатьох представників місцевої інтелігенції. Значний відсоток серед висланих в адміністративному порядку становили особи, звинувачені у шпигунській діяльності. На жаль, ми не маємо детальної інформації про загальну кількість вивезених в адміністративному порядку галичан, оскільки їх висилкою займалася як військова, так і цивільна влади, кожна з яких вела свої підрахунки або взагалі їх не вела. Загалом, у звіті Г.О. Бобринського вказувалося, що впродовж 1914–1915 років з генерал-губернаторства було вислано 1962 осіб і 2364 осіб – переселено у східні райони імперії, зокрема, за його розпорядженням – 419 галичан і 159 – за вимогою військових властей [24,193]. За своїм соціальним становищем виселенці здебільшого належали до осіб середньої заможності, серед яких 50% становили представники місцевої інтелігенції.

Особливо важко підрахувати кількість вигнаних євреїв, оскільки з театру військових дій їх виселяли цілими сім'ями. Більшість істориків вважають, що масовий згін єврейського населення розпочався після поразок російських військ весною–літом 1915 року, коли їх відступ носив не впорядкований, а часто панічний характер. Однак, на нашу думку, ця версія є недостатньо обґрунтованою. Архівні матеріали переконливо свідчать, що виселення євреїв розпочалося в перші місяці війни – серпень–вересень 1914 року [25,арк.4,14,37]. За даними «Положення євреїв–біженців», виселенню підлягало все єврейське населення, навіть ті сім'ї, чії батьки, брати і сини воювали в складі діючої російської армії. Тільки в лютому 1915 року з району фортеці Перемишль було вислано в адміністративному порядку 10 тис. євреїв [26,арк.2].

Російський уряд та громадськість намагалися вплинути на свавілля військових властей. В Державній думі опозиційні депутати рішуче критикували протиправні дії Ставки. Зокрема, лідер кадетів П. Мілюков наголосив, що «євреї стали предметом систематичних знущань...» і що ці методи нагадують «дикі часи глибокого середньовіччя і принижують перед усім вихованим світом» [27,90]. Проти переслідування єврейського населення російськими військовими рішуче виступили представники Ради міністрів Росії. Мотивуючи свою позицію бажанням забезпечити громадський спокій в країні, вони перш за все остерігалися ускладнень при проведенні фінансових операцій на закордонних ринках. 4 серпня 1915 року міністр фінансів П.Л. Барк оголосив ультиматум, висунутий йому союзниками, в якому вказувалося, що успіх фінансових операцій Росії значною мірою залежатиме від урядової політики в єврейському питанні. «У противному разі, – за словами П.Л. Барка, – складуться такі обставини, які не дозволять імперії отримати кредиту для продовження ведення війни» [17,44–45].

Під тиском депутатів соціал-демократичної партії, трудовиків та кадетів уряд 6 серпня 1915 року прийняв постанову, на основі якої призупинялося масове виселення євреїв. Однак, військове командування на місцях погано реагувало на неї. Дуже швидко воно знайшло інший вихід із ситуації: замість поголовного виселення євреїв з місць їхнього проживання, почало «гарантувати» їх лояльність, беручи заручників. Всього у 1915 році із Східної Галичини як заручників було вивезено 700

осіб. Більша частина цих людей залишилися в Києві, але дехто виїхав до Полтави, Новгороду–Сіверського і навіть Орла.

Актуальним є питання щодо визначення загальної чисельності біженців. Його складність полягає в тому, що за різними документами того часу біженці–галичани зареєстровані як русини, галичани, поляки, «русские». Крім того, багато документів втрачено. Згідно даних статистичного відділу «Тетянинського комітету для надання допомоги потерпілим від воєнних дій», кількість виселенців із Східної Галичини становила 100 тис. осіб.

Таким чином, наслідки Першої світової війни для населення Східної Галичини виявилися у складних демографічних і міграційних процесах. Останні були проявом не тільки воєнної необхідності, але й цілеспрямованої політики російського уряду направленої на «вирівнювання» національного складу імперії. Російська влада не змогла належним чином організувати переселення і облаштувати життя галицьких емігрантів, які зазнали значних фізичних і моральних втрат.

Джерела та література

1. Гассен И. В. Тяжолые дни. Секретные заседания Совета министров 16 июля – 2 сентября 1915 г. // Архив русской революции. – Т.18. – Берлин, 1926. – 324 с.

2. Курцев А. Н. Беженство // Россия и Первая мировая война (Материалы международного коллоквиума). – С.–Петербург, 1999. – С.129–146.

3. Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX–XX ст. – Вип. 4. – К., 2002. – С.111–132.

4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України). – Ф.361. – Оп.1. – Спр. 221. – Арк.1–268.

5. Новое время. – 1915. – 5 июня

6. Вістник Союзу визволення України. – 1915. – Ч. 37–38. – С.6–8.

7. Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф.2005. – Оп.1. – Д.42. – Ч.1. – Л.1–546.

8. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф.645т. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.1–5.

9. РГВИА. – Ф.2005. – Оп.1. – Д.42. – Ч.1. – Л.1–546.

10. ЦДІАУЛ. – Ф.645т. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.1–4.

11. Вістник Союзу визволення України. – 1915. – Ч.35–36. – С.7–9.

12. Осечинський В. К. Галичина під гнітом Австро–Угорщини в епоху імперіалізму. – Львів, 1954. – 188 с.

13. ЦДІАУЛ. – Ф.645т. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.1–11.

14. ЦДІАУЛ. – Ф.146. – Оп.4. – Спр.5127. – Арк.1–127.

15. Під прапором Жовтня. Документи і матеріали. / Упорядник О.Ю. Карпенко, А. Д. Мальвина, І. М. Павловські, Я. Б. Рот. – Львів, 1965. – 692 с.

16. Dziennik Kijowski, 1915. – 20 maja.

17. Архив русской революции. – Т. 18. – Берлин, 1926. – 324 с.

18. Геттрел П. Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны // Россия и Первая мировая война (Материалы международного коллоквиума). – СПб., 1999. – С.112–128.

19. РГВИА. – Ф.2005. – Оп.1. – Д.42. – Ч.1. – Л.12зв.

20. Толстой И.И. Дневник: 1906–1916 / Л.И. Толстая. – СПб., 1997. – 729 с.

21. ЦДІА України. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.1168. – Арк.1–76.

22. ЦДІА України. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.546. – Арк.1–84.

23. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.–Львів, 1990. – 526 с.

24. Батурина А. Политики Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М., 2000. – 239 с.
25. ЦДІА України. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.674. – Арк.1–127.
26. ЦДІАУЛ. – Ф.645т. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.1–8.
27. Иоффе Г. З. Выселение евреев из прифронтовой полосы в 1915 году // Вопросы истории. – 2001. – № 9. – С.85–97.

Кучера И.В. Добровольна и принудительная миграция населения Восточной Галиции в годы Первой мировой войны

Проанализировано процесс депортации населения Восточной Галиции в годы Первой мировой войны, освещено отношение представителей российской власти к проблеме беженцев.

Ключевые слова: депортация, миграция, Восточная Галиция, беженцы.

Kuchera, I.V. Voluntary and forced migration of the Eastern Galicia population during the first World War

The article analyses the process of deportation of the Eastern Galicia population during the first World War. The Russian government's attitude to the vefugees' problem is highlighted.

Key words: deportation, migration, Eastern Galicia, highlighted.

Революціонізування світогляду жінок Радянської України у вихорі більшовицьких утопічних моделей конструювання людського життя у 20-і роки ХХ ст.: теоретичне осмислення проблеми

Аналізується феномен політики більшовиків, котрі нав'язували жінкам певні моделі поведінки у процесі штучного формування нових конструкцій їх субкультури. Розкриваються причини створення спотвореної жіночої свідомості внаслідок насадження у суспільстві пролетарської культури, що впливало на зміну духовного світу жінок.

Ключові слова: світогляд, більшовизм, жінки, жіноча субкультура, пролетарська культура.

Сучасність, супроводжена складними потрясіннями у суспільстві, підштовхує науковців і політиків шукати шляхів розв'язання багатьох соціальних, економічних, політичних проблем. Сьогодні українське населення опинилося перед прірвою загальнокультурного падіння, що супроводжується нівелюванням раніше усталених цінностей. Наближення до культурного вакууму є важливим питанням, поглиблення якого неможливо допустити. Історія довела, що таке становище у суспільстві може привести до встановлення влади ультрарадикальних сил, і, відповідно, до неминучої катастрофи, чого неможна допустити. Виходячи з викладеного, зазначимо, що досвід зміни культурних орієнтирів 20-х років ХХ ст. також супроводжувався процесами, які для багатьох людей радянської епохи перетворилися на життєві трагедії. Тому актуальним представляється досвід зміни моделей поведінки жіночої частини населення у процесі штучного формування нових конструкцій їх субкультури, що призвів до спотворення жіночої свідомості.

Серед науковців, котрі досліджували деякі аспекти порушеної нами проблеми, слід визначити Ш.Плаггенборга, котрий у монографії досліджував особливості культурної революції, революційної культури та культури революції [1]. Аналізом більшовизму як суспільно-політичного феномену, займався С.Грабовський [2]. Розкриттю розвитку комплексу злиття людини і суспільства після революції 1917 року, що викликало дисгармонію, також комплексів трудящих, соціалістичної переваги, непри-

йняття експлуатації, більшовизму, синдромів залежності і утриманства, що призвели до зміни ментальності радянської людини, присвятив увагу В.Барулін [3]. Моральність та аморальність радянських громадян у 20–і роки ХХ ст. досліджували В.Іваненко та І.Іщенко [4]. Про особливості соціальної адаптації післяреволюційного часу розмірковували низка авторів колективної праці «Долі людей: Росія ХХ століття» [5]. Усі ці дослідження допомогли нам дослідити деякі аспекти теми.

Метою статті є аналіз феномену більшовизму, зокрема політики більшовиків, котрі нав'язували жінкам певні моделі поведінки у процесі штучного формування нових конструкцій їх субкультури, а також розкриття причини створення спотвореної жіночої «зрадянської» свідомості внаслідок насадження у суспільстві пролетарської культури, що впливала не лише на зміну духовного світу жінок, але й їх тілесної оболонки.

Соціальне становище жінки в умовах більшовизму, ширше – тоталітаризму, визначалося проведенням радянською владою низки певних політичних заходів, котрі заклали реальні основи для здійснення комуністичними лідерами «мрійливо–утопічних бажань» на практиці. Відбувалася й зміна світоглядних орієнтирів усього населення, зокрема жінок, яких влада намагалася використовувати у корисних цілях, штучно спрямовуючи їх світоглядні позиції у «потрібному» їй напрямку. Аналізуючи феномен більшовизму, дослідник С.Грабовський зазначає: «Більшовизм стає ланкою в соціально–світоглядній традиції нав'язування суспільству певних жорстко визначених утопічних моделей, у штучному конструюванні та програмуванні людського життя» [2,36]. Жіноча частина населення фактично опинилася в ситуації соціальної невизначеності, розгубленості. Перед нею постала проблема: з одного боку – прийняти усі нововведення під впливом роботи пропагандистів–агітаторів за надання жінкам рівних прав і можливостей із чоловіками, що було дієвим у середовищі городянок з робочих сімей, з другого – до останнього чинити спротив, що стало характерно для частини жінок–селянок та інтелігенток, котрі виховувалися в умовах патріархальних відносин, а з третього – зайняти вибірково позицію. Але фактично перед усіма представниками «слабкої статі» постали питання: «що робити?» та «як вижити?». «Глибинні соціальні підвалини більшовизму крилися у ситуації розгубленості, навіть переляканості значних груп людей країн, які розпочали швидко індустріалізацію і, відповідно, перехід до динамічного, соціально–мобільного суспільства, де розпадаються усталені, традиційні зв'язки і людина мусить здобувати собі «місце під сонцем», де майбутнє є негарантованим. Такий процес загострював усі існуючі суперечності» [2,37].

В історії людства траплялися випадки зламування старих устоїв життя та насадження нових порядків у певних суспільствах, але у 20–і роки ХХ ст. цей процес, котрий торкався усіх сфер буття людини, спричиняв виникнення опозиційних настроїв серед жінок, особливо серед верстви інтелігенток, котрі трактували ці перетворення як утопічні, а, відповідно, і нездійсненні, а тому безглузді. Загалом відношення радянської влади до інтелігенток та дружин із заможних сімей було двояким: з одного боку, державна політика була орієнтована на підтримку їх професійних зусиль і демонстрацію успіхів у вирішенні жіночого питання, а з іншого боку, ці жінки підпадали під дискримінацію у сфері освіти і зайнятості [5,263]. Історія неодноразово наводить приклади, коли глибокі економічні кризи

породжували застосування жорстких методів політичними силами, котрі намагалися свої утопічні ідеї реалізувати у практичній площині.

Проте саме більшовики спромоглися ідеологічні принципи перенести у реальність, чи, точніше, у спотворену реальність, котра, у свою чергу, породила покалічену жіночу свідомість. Феномен такої жіночої свідомості можна пояснити деякими факторами: по–перше, жінкам, котрі у переважній більшості до революційних подій 1917 року жили у патріархальних родинах, де головував чоловік і він же вирішував головні питання у сім'ї, нова влада запропонувала вивільнення не лише від хатніх турбот, але й від чоловічого домінування, поставила їх один на один із проблемами працевлаштування, забезпечення себе і дітей. У складних умовах 20-х років це спричинило виникнення низки соціальних негараздів: побутова невлаштованість, матеріальна нестача штовхнула багатьох до заняття проституцією, до пияцтва, карних злочинів, до загальної руйнації їх моральних цінностей, основ культурного рівня.

Так, наприкінці 1921 року було офіційно скасовано систему примусового працевлаштування і майже половина жінок опинилася сам на сам із проблемою заробітку, що спричинило новий виток звернення їх до найдавнішої професії. Такий стан речей «дав поштовх для остаточного падіння морально хитких робітників, а наростаючий голод тільки прискорив цей процес» [4,71]. По–друге, жіночі сподівання, котрі базувалися на нових обіцянках влади, вступали у протиріччя із реальіями життя. Юридично оформлені рівні права жінок із чоловіками фактично не виконувалися на місцях. Задекларовані ж можливості жінок ще довгі роки їм приходилося важко відстоювати. По–третє, у протиріччя вступали й християнсько–православна мораль жінок, котру вони вбирали в себе усе життя, із насадженими владою новими моральними нормами. Фактично відбувався процес формування соціальних форм, при якому феноменом причинно–наслідкового зв'язку усіх перетворень стало на перший план служіння Батьківщині – тільки для неї і тільки заради неї! Лише в межах зазначеного і відбувалося самовизначення жінок. Жіночий спільноті нав'язувалися соціокультурні основи, що виступали свідомим інструментом силового перетворення суспільства. «Прагнення до демократизму суспільного життя, до переулаштування традиціоналістських норм життєповедінки, до «вживання» в історії несли в собі істотний відбиток державницько–колективістських форм людського існування» [2,40].

На початку 20-х років у містах спостерігалися прояви латентного українського фемінізму, котрий на початку зародження був підкорений владою та спрямований у русло державної ідеї про необхідність вивільнення жінок від тягара домашніх турбот та їх рівноправ'я. За таких умов головною метою політики більшовиків була реорганізація мислення жінок України, зміна їх менталітету. «Під реорганізацією ця культурна політика розуміла революціонування розумів у останній інстанції» [1,30]. По суті культурна революція 20-х років виконала свої завдання відмінно. Насадження пролетарської культури відбувалося шляхом штучної зміни еліти, у тому числі серед жінок – представниць елітарної верстви, на пролетарську. «Запланована реорганізація розумів означала не безперешкодне вивільнення духовного потенціалу, пробудження дрімливих ментальних здібностей населення з метою їх автономізації, а організоване революціонування, хід, шляхи і результати котрого були взяті під контроль.

Уже за ступенем своїх претензій ці задуми можна назвати революційною просвітницькою ілюзією» [1,38].

Ідеї більшовизму було викладено у літературі того часу. Мрійники–утопісти намагалися за рахунок друкованої продукції власне і провести реорганізацію внутрішнього стану жінок. Велика кількість революційних пролетарських видань фактично не несла культурно–корисної інформації, а відображала цілі революціонерів, а також у більшості закликала жінок до дієвості, тут же представляючи на сторінках що і як їм слід робити. Кінцева мета – створення нової жінки і, відповідно нової пролетарської жіночої культури. При цьому акценти робилися на необхідності пережити «сьогодні» важкі часи заради того, щоб «завтра» бути щасливими. Відбувалася руйнація старих устоїв життя жінок поряд із пошуком нових шляхів, серед яких і домінував запропонований більшовиками, котрий своєю специфікою мав відмову від усього дореволюційного, тобто буржуазного, а тому і шкідливого для процесу революціонізації усіх аспектів духовного життя жінок. При цьому діяв принцип, який своєю сутністю мав постулат: доки не зруйнуємо старе – не побудуємо нове. Революція 1917 року була тією пороховою бочкою, начиненою утопічними, іноді навіть вкрай безглуздими, мріями і сподіваннями, котра вибухнула, представивши жінкам неможливість обирати власні шляхи життя, а, власне, нав'язувала їм декілька шляхів, але таких, при яких будь–який з них заводив жінку у темряву нерозуміння, розгубленості чи загибелі – на кшталт казкового багатиря, котрий опинився на роздоріжжі і, котрий у будь–якому випадку мав щось втратити: чи коня, чи свободу, чи життя, чи ще щось.

У гонитві за майбутніми безлюдними цінностями втрачалася істинна цінність пересічної громадянки. «Насадження у суспільстві легітимно–затверджених цінностей глибоко паралізуюче впливало на людину, обмежуючи поле її духовних пошуків. Кожен знав, що є певні зони духовності, куди йому вторгатися безглуздо, де істина, духовна цінність вже досягнуті та зафіксовані» [3,311]. Виховання жінки нового типу та створення нової жіночої субкультури прийняли вигляд штучних новоутворень (конструкцій). Але вихователі не дуже чітко бачили як саме слід створювати ці конструкції і томи йшли всліпу з надією на те, щоб їх дії не йшли врозріз з головними цілями. Це уявлення про створення кращого світу та нового матеріалістичного світогляду.

Ідеал нової жінки представлявся такими якостями, як готовність до самовідданої праці на користь державі, а вже потім турбота про сім'ю; патріотизм та велич духу у боротьбі за зміни на краще, на великі трудові досягнення. Проте, як вважає Ш. Плагтенборг «... скидалося в очі не те, що автори не знали, що її (людини) ще не існувало, а скоріше, її абстрактність, відірваність від реального життя. Вона є ілюстрацією нової культури, але не нею самою, тому що в результаті всі ці ідеали були творінням еліти» [1,47]. Людина (її світогляд) ставала предметом, котра повинна була відображати нові експерименти у культурі.

Та відкидаючи основи старої, дореволюційної культури, в умовах лише зачатків створення нової пролетарської культури фактично виникав феномен культурного вакууму. Із «старого» принципово нічого не бралось, бо вважалося шкідливим. Конструювалися нові зразки у загальному процесі формування культури. «Це була не утопія «для людей»; люди, як і культура, були вирвані з історії, у ході дискурсу вони набували вигляду безжиттєвих фігур, котрі були позбавлені будь–якого обґрунтування.

Культурний дискурс проходив на абстрактному рівні, над головами людей, за котрими перш за все визнавалося право на самовизначення» [1,48].

На практиці теоретично обґрунтовані зміни запроваджувалися у повсякденне життя радянських жінок, зокрема у їх побут. Формувалися нові образи життя, що базувалися на колективістському підході, як основній умові у створенні людини із зрадянیزованим світоглядом. Але перебудова побуту цілеспрямовано була розпочата наприкінці 20–х років, причому нав'язана зверху. А на початку десятиліття поки що створювалися основи для трансформації побуту: спочатку новій владі слід було ідеологічно зруйнувати традиції, тобто знову ж таки все спиралося на формування нової культури, котра власні традиції поки що не мала, а тому не була легко сприйнята усіма верствами населення. Йшлося про важкий і складний процес.

Історія показала, що перебудова побуту на основі його колективізації, як, власне, і загальних основ життя пересічної громадянки, призвела до створення руйнівної безгосподарності та неспроможності влади визначати пріоритети на користь вирішення соціальних питань. Отже відбувався парадокс, коли не держава працювала на користь людини, що є запорукою соціальної стабільності, а людина на користь держави, що стало акцентом у вирішенні імперських планів. Тому жінки, опинившись «вільними та рівними», не могли та й не бажали одразу переключитися на слугування держави. Вони щойно почали звільнятися від влади чоловіків, як вже потрапили під колеса державної машини, котра вимагала від них лише наполегливої праці, фактично нічого не даючи взамін. Це було характерним явищем не лише для жінок, а для всього населення. «Людина бачила у житті певні соціальні завоювання, соціальні гарантії... Разом з тим спостерігалось зневажання до її конкретних проблем, її реальна беззахисність» [3,318].

Характерним для нової жіночої субкультури, як і взагалі нової пролетарської культури, було і те, що її формування повинно було базуватися на класовій боротьбі, котра мала завершитися створенням, на думку В.Леніна, безкласового суспільства, що мало виникнути після періоду диктатури пролетаріату. Та скеровуючу силу у цьому відігравала відповідна культурна настанова. У реальному житті класового протистояння «духовна культура нагадувала частину тієї гігантської революційної печі, у якій «гартувалася сталь»...це сприяло послабленню гуманістичного змісту культури, втраті орієнтирів на загальнолюдські цінності...що неминуче призводило до применшення народної культури, деформації естетичних критеріїв, тенденційності тощо» [6,220].

На початку та протягом 20–х років ХХ ст. широко розпочалися дискусії про сексуальну емансипацію жінок, що звернуло увагу широких мас до обговорення не лише духовного світу жінок, але й їх тілесної оболонки. Акценти у цьому питанні поставила О.Коллонтай із новими поглядами на статеві відносини, а також законодавчо–нормативні документи, зокрема конституції. Встановлювалися нові вимоги і до фізичної оболонки жінки. Знову ж таки радянській країні було вигідно мати здорових громадян – працівників та виробників продукції. Особливі вимоги висувалися до жінок, не лише як до робітниць, але й матерів, котрі повинні були народжувати фізично нормальних дітей – майбутнє країни. Тому почалося пропагування здорового способу життя шляхом залучення жінок до участі у спорті. Заняття фізичною культурою розглядалися владою як один з

методів їх виховання, зокрема групові ігри започатковували принцип колективізму. Такі риси як наполегливість у важкій праці, цілеспрямованість та інші, котрі розвивалися серед дівчат, з часом ставали необхідними і корисними у справі соцзмагання та ударництва, у партійно–комсомольській виховній роботі тощо. Модним став спартанський стиль життя і гасло «У здоровому тілі здоровий дух!». Тому виховання нового покоління базувалося на врахуванні взаємозалежності розуму і тіла, котрі «ліпилися» з чистої сировини за певними стандартами.

На підприємствах пропагувалися трудові гімнастика і трудовий спорт, які мали за мету підвищення продуктивності праці. Заняття спортом набули популярності і у навчальних закладах. Вважалося, що спорт не лише сприяє фізичному розвитку, але й розвитку розумової діяльності, що разом створювало основи для нормального психічного стану жіночого населення. Фізична культура стала настільки важливою, що почалося створення наукового її підґрунтя. Поряд із популяризацією фізичної культури важливими були і питання гігієни та здоров'я – невід'ємної умови при проведенні перебудови побуту.

Зазначимо, що у фізичній культурі радянської епохи не було різниці між статями. Разом тренувалися і жінки і чоловіки. Других займалося кількісно більше, хоча чисельність жінок на початку 20–х років була більшою. Посилаючись на рівноправ'я статей, жінок залучали до загального військового навчання. У 1924 році почали проводитися дослідження особливостей жіночого організму у залежності від віку, професійної, географічної та расової належності. Веронікою Гориневською, котра курирувала цю сферу, було визнано, що незадовільне здоров'я жінок пояснюється їх подвійним навантаженням і запропонувала розробити для них фізкультурно–оздоровчі заходи [7].

Таким чином, у 20–і роки ХХ ст. в Україні відбувався процес цілеспрямованого формування нової радянської чи пролетарської культури, яка мала свої особливості по відношенню до жіночої частини населення. Створення на основі нових принципів, норм і стандартів нової жіночої субкультури відбувалося складно, навіть важко. Зміні піддавалися не лише світогляд жінок, тобто їх духовна сфера, але й їх фізична оболонка – тіло. Проте слід зазначити, що накреслені завдання по відношенню до жінок на початку 20–х років дещо трансформувалися наприкінці десятиліття, у часи формування та утвердження тоталітарних основ у суспільстві.

У наступних дослідження жіночої субкультури доречним буде висвітлення та аналіз політики радянської влади наприкінці 20–х та протягом 30–х років ХХ ст., котра була якісно змінена, а також з'ясування причинно–наслідкового зв'язку цієї зміни.

Література

1. *Плаггенборг Ш.* Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма. – СПб.: Журнал «Нева», 2000. – 416 с.
2. *Грабовський С.* Українська людина у вимірах ХХ століття: до постановки проблеми. – К.: Київське братство, 1997. – 118 с.
3. *Барулин В.С.* Российский человек в XX веке. Потери и обретения себя. – СПб.: Алетея, 2000. – 431 с.

4. Іваненко В.В., Іщенко І.В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 2006. – 280 с.

5. Бигуаа В., Берто Д., Долгих Е., Журавлев В., Литвиненко О. Судьбы людей: Россия XX век: Биографии семей как объект социологического исследования / РАН; Институт социологии. – М., 1996. – 426 с.

6. Реєнт О.П. Українська революція і робітництво: Соціально–політичні та економічні зміни 1917–1920 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996.

7. Гориневская В. Физическая культура работницы. – М., 1925.

Кривуля О.А. Революционизирование мировоззрения женщин Советской Украины в вихре большевистских утопических моделей конструирования жизни людей в 20–е годы XX в.: теоретическое осмысление проблемы

Анализируется феномен политика большевиков, которые навязывали женщинам определенные модели поведения в процессе искусственного формирования новых конструкций их субкультуры. Раскрываются причины создания обезображенного женского сознания вследствие насаждения в обществе пролетарской культуры, которая влияла на изменение духовного мира женщин.

Ключевые слова: мировоззрение, большевизм, женщины, женская субкультура, пролетарская культура.

Kryvulya, O.O. Revolutionary tendencies in the world outlook of women of the Soviet Ukraine in the whirl of the Bolsheviks' utopian models for structuring people's life in the 20s of the 20th century: theoretical comprehension of the problem

Analysed is the policy of Bolsheviks who imposed certain behavioural models upon women in the process of artificial formation of new sub-culture structures. Revealed are the causes for creation distortions in the female consciousness as consequences of imposing a proletarian culture upon the public, which influenced the changing female inner life.

Key words: world outlook, Bolshevism, women, female subculture, proletarian culture.

Діяльність запорізької міської управи в області освіти й охорони здоров'я в період німецької окупації (1941–1943 рр.)

Висвітлюється соціальна політика німецької окупаційної адміністрації на окупованій території, а саме, функціонування шкільної і дошкільної мережі, а також системи медичних закладів. Особливий інтерес викликає робота медичних страхових кас.

Ключові слова: освіта, охорона здоров'я, німецька окупація, медичні страхові каси.

Соціальна сфера життя людей на тимчасово окупованій території в радянські часи знаходилася поза сферою уваги дослідників, тому що в ній не було нічого героїчного, або були проблеми, які для пануючої тоді ідеології були дуже небажані. Не дуже популярна ця тема і сьогодні. Однак звертання до цієї теми дає можливість переосмислити багато уявлень про події тих трагічних часів.

Насамперед, необхідно мати уявлення, що окупаційний режим слід розглядати як складову частину політичної системи нацистської Німеччини. При деяких схожостях політичних режимів у Німеччині і Радянському Союзі, політичні системи мали принципові розбіжності саме у соціальній сфері життя суспільства, вона була тією областю, де найбільш чітко і яскраво можна простежити ці розбіжності.

Після захоплення величезних територій Радянського Союзу для їхнього утримання гітлерівська Німеччина застосувала деякі методи керування, які були вже апробовані нею в країнах Західної і Східної Європи. Під гаслами боротьби з більшовизмом, німецька адміністрація широко використовувала вихідців з місцевого населення в роботі органів влади на місцях – міських, районних і сільських управах. При цьому роботу цих органів варто розглядати тільки як складову частину німецького окупаційного режиму, але ні в якому разі не як самостійні органи місцевого самоврядування. На наш погляд, у цьому і полягає головна відмінність колабораціоністських органів керування на радянській території від подібних органів у деяких країнах Західної Європи, які мали навіть деякі елементи автономії у питаннях внутрішнього життя свого населення.

Однією з причин швидкого формування місцевих органів керування на окупованій німцями території було, на наш погляд, запозичення цілих системних блоків колишньої радянської системи керування.

Проблематика соціальної сфери є досить різноплановою. Заявлену, проблему автор розглядає на прикладі роботи Запорізької міської управи, причому лише по деяких напрямках у цій сфері.

Безприбутковість соціальної сфери загальновідома, тому, насамперед, необхідно мати уявлення про можливості, у першу чергу, фінансові, які мала міська управа. Відповідно до офіційних документів німецького командування, 70% усіх податків, які збиралися на окупованій території, передавалися місцевим органам керування – управам [1,арк.31]. У цих же документах указувалося про те, що базовими параметрами для податкового обкладання населення є радянські нормативні документи від 1 червня 1941 року [1,арк.45]. Для міста Запоріжжя вони були представлені земельною рентою, податками з будинків, ринковим збором, орендними виплатами за користування городами і садами. Серед незвичайних податкових нововведень можна назвати податки на велосипеди і собак (природу цих нововведень автор до кінця пояснити не може).

Таким чином, ми можемо припускати, що управи могли розпоряджатися як фінансовими ресурсами, які вони збирали самі, так і тими, які їм передавала німецька окупаційна адміністрація. Через міську управу фінансувалися практично всі інституції соціальної сфери життя міста. Цікавим залишається такий факт, що буквально через кілька днів після початку окупації міська управа вже функціонувала як повноцінна в організаційно–управлінському, а головне у фінансовому плані, структура. Власне кажучи, структурно, кількісно і функціонально Запорізька міська управа повторювала структуру міськради радянського зразка.

Одна з перших структур, яку стала фінансувати управа, і яка почала функціонувати вже повною мірою через місяць, була система шкільних закладів. У кількісному плані, крім двох у старій частині міста, усі школи зберегли свої приміщення. Однак у якісному відношенні школи змінилися. Як десятирічка залишилася функціонувати тільки одна школа – німецька. З 35 шкіл 23 були семирічними, 11 чотирирічними і 1 десятирічка [2, арк.11]. Крім німецької школи, усі школи вже з квітня 1942 року позбавилися старших класів. Кількість вчителів і технічного персоналу дозволяло школам працювати, а штатний розклад управа утримувала практично без змін, незважаючи на коливання в кількості класів. Функціонування шкільних установ можна відзначити як стабільне. Уже з весни 1942 року можна відзначити тенденцію до збільшення кількості учнів. Якщо на січень 1942 року у школах числилося разом зі старшими класами 12 634 учня [3,арк.3–4], то на червень 1943 року – 13 041 учня і це тільки по молодшим та середнім класам [4,арк.1]. До цього періоду відзначається скорочення кількості шкіл, припиняє, наприклад, функціонувати німецька школа. Приріст учнів відбувався за рахунок збільшення учнів у молодших класах і переважно в новій частині міста. У цілому можна говорити про достатньо високе охоплення школами дітей молодшого і середнього шкільного віку. Навчання в школах було безкоштовним і фінансувалося за рахунок міської управи централізовано. У той же час фінансування оплати комунальних послуг, ремонт і придбання інвентарю відбувалося децентралізовано, кожна школа робила це самостійно через авансову звітність своїх господарських витрат [5,арк.192]. Серед різноманітної звітної документації, яку відправляла управа в німецькі інституції, нами були виявлені дані про успіхи учнів. Так, серед встигаючих учнів числилося 87%, а з них вчилось на «4» і «5» більше половини [6,арк.1].

Практично одночасно почали функціонувати і дошкільні установи. По наших даних можна говорити про постійну роботу, на різних тимчасових відрізках, від 5 до 8 дитячих садків, двох ясел і дитячого будинку для безпритульних. Штат дитячих садків був укомплектований усіма необхідними працівниками. Так, штат дитячого садка № 3 складався з завідуючого, завгоспа, трьох вихователів, куховарки, помічника куховарки, трьох прибиральниць, пралі, медичної сестри, опалювача і сторожа [7,арк.244].

Цілком за рахунок управи фінансувалося утримання дітей у садках, яслах, дитячому будинку та в інтернаті німецької школи. Оплата за перебування дітей у дитячих садках здійснювалася батьками, але тільки за конкретні дні відвідування [1,арк.120]. Централізовано управа оплачувала сніданки, обіди і полуденки в дитячих садках та яслах [8,арк.35], а також триразове харчування в дитячому будинку, німецькому інтернаті та школі домогосподарок [9,арк.87]. Ціна годування не була постійною й однаковою у всіх установах, тому що кожна установа самостійно закуповувало більшість продуктів на ринках міста [5,арк.210]. Незважаючи на це, управа вимагала утримувати ціну в розумних межах. Так, у грудні 1942 року середня вартість годування дитини в дитячому садку № 3 складала 6 руб. 39 коп. [10,арк.149], що можна вважати цілком прийнятним для того періоду. Щоденні звіти про раціон харчування, а також авансові звіти про закуповування продуктів харчування дозволяють стверджувати про прагнення співробітників дитячих установ не тільки забезпечити трьох разове харчування, але і якнайкраще урізноманітнити їжу для дітей [7,арк.74]. По звіту одного з дитячих садків у фінвідділ міської управи можна простежити деякі тенденції. Так, по цьому дитячому садку з квітня 1942 року по червень 1943 року кількість дітей збільшилося з 55 до 116; оплата батьків за перебування однієї дитини зменшилася з 3 руб. до 1,8 руб., у той же час витрати на одну дитину збільшилися з 7,5 до 24,2 руб., де бюджетні дотації складали 4,3 і 26,6 руб. відповідно [11,арк.4].

Чисельність дітей у дитячих садках не була постійною, їх кількість коливалася практично щодня, тому будь-яке число буде середнім по кількості відвідувань за місяць. Так, на вересень 1942 року чисельність дітей по 7 дитячих садках і 1 дитячому будинку складала 522 дитини при 80 працівниках обслуговуючого персоналу [8,арк.35,64,123,164]. Середній вік дітей складав три з половиною років [9,279]. Загальна динаміка відвідуваності дитячих садків, яку ми можемо відстежити по щоденним звітам, показує стійку тенденцію до збільшення наповнюваності дітей у всіх дитячих садках міста до початку літа 1943 року. З лютого 1943 року в місті був відкритий восьмий дитячий садок [12,арк.2].

Була збережена в місті і мережа спеціальних навчальних закладів. До тих, які фінансувалися міською управою, можна віднести школу для глухонімих (вкрай уривчасті дані не дозволяють автору стверджувати, що вона функціонувала більш менш тривалий термін), технічну школу (3 річну), ремісничу (кустарну) (3 річну), медичну (фармакологія та фельдшерсько-акушерський напрямки – 3 річну), комерційну та музичну школи, школу мистецтв (музика, вокал, танок, живопис – 3 річну), а також школу для домогосподарок (2 річну). Іноді в деяких документах ці заклади проходили як училища, що більше відповідає їх структурі та і формі навчання. До навчальних установ подібного типу можна віднести декілька постійно діючих курсів – курси німецької й української мов, кур-

си викрійки та шиття і бухгалтерські курси [13,арк.2–10]. Функціонуючий вчительський інститут, на нашу думку, не знаходився на балансі міської управи, а тому керувався і фінансувався іншими структурами.

По наших підрахункам, усього в цих школах і училищах (крім курсів) на весну 1942 року знаходилося приблизно 1 500 учнів при викладацькому штаті в 120 осіб [14,арк.2;2,арк.12]. За винятком школи для глухонімих і домогосподарок, навчання було платним. У той же час необхідно відзначити, що оплата не покривала усіх витрат цих установ і компенсувалася дотаціями з міської управи, які наближалися до половини всієї їх дохідної частини [15,арк.25]. Серед нечисленних документів про роботу цих установ була виявлена довідка інспектора міського відділу освіти з аналізу роботи ремісничої школи, де відзначався дуже низький рівень професійної підготовки учнів. Серед причин таких показників відзначалися халатне відношення до своїх обов'язків майстрів і численні прогули учнів [16,арк.28]. Прикро, що не завжди закриття тих чи інших установ освіти було пов'язане тільки з окупаційною адміністрацією. Так, серед причин закриття музичної школи, на нашу думку, була присутня потворна організаторська діяльність директора і банальне казнокрадство.

З 1 грудня 1941 року почала функціонувати міська система медичних закладів під егідою відділу охорони здоров'я міської управи. Для того, щоб так казати, як про систему, на нашу думку, є усі на те підстави. Практично із самого початку почали працювати чотири поліклініки, венерична поліклініка, сім амбулаторій у селищах і селах у міських межах, три лікарні, у тому числі хірургічна, міська інфекційна лікарня, аптекоуправління з двома аптеками, міська швидка допомога, дезинфікаційна станція, санітарна станція, малярійна станція, санбаклабораторія, міський прививний пункт.

Крім бюджетних установ, усі великі заводи, залізниця і водяний транспорт мали свої медичні підрозділи. З'явилася в місті і приватна лікарська практика. Зберігся і штат медичних працівників. Так, на 1 грудня 1941 року у міськлікарні № 3 числилося 124 працівника, у тому числі 9 лікарів і 22 середніх медичних працівників [17,арк.264], у міськлікарні № 4 було 47 працівника, з яких 3 лікаря і 27 інших медпрацівників [17,арк.283]. Кількість медпрацівників в інших медичних установах автору установить не вдалося, а їхня кількість була досить велика: це і медичні установи промислових підприємств, медпункти для переселенців і біженців, дитячі садки, німецький госпіталь. Загальна кількість медпрацівників установ міськуправи до весни 1942 року мала тенденцію до збільшення. До роботи в лікарнях залучалися медичні працівники – військовополонені з табору за містом. У цілому, кількість медпрацівників, які працюють у системі медустанов міськуправи на 1 грудня 1942 року складала 392 особи, у тому числі 40 лікарів і 100 середніх медичних працівників. На 1 листопада 1942 року числилося вже 449 працівника, з яких 43 лікаря і 117 середніх медичних працівників [18,арк.10]. Із січня 1943 року в результаті реорганізації міськуправи відбулося скорочення штатів і медпрацівників. Справедливості заради, треба відзначити, що управа постійно утримувала кількість лікарів і середніх медичних працівників більше, ніж покладалося їй по штату.

Питання про охоплення медичним обслуговуванням населення довгий час визначалося по кількості ліжок на душу населення. По зведенням здоров'ї, ми можемо спостерігати безупинний ріст їх кількості з 204 у

січні 1942 року до 469 у червні 1943 року, де біля третини всіх ліжок відносилися до безкоштовних, тобто призначалися для застрахованих – оплата за їх утримання відбувалася через контори лікувального страхування. Крім ліжок при лікарнях, вони знаходилися також при поліклініках і амбулаторіях, де на кінець березня 1943 року ліжок було 228 [19,арк.88]. Враховувати необхідно ще і місця в медустановах великих підприємств у межах 100–150 місць, а також німецький госпіталь, який обслуговував німецьке населення міста. Якщо виходити з того, що чисельність населення міста в період всієї окупації коливалася в межах 100 тис, то в цілому така кількість ліжок з формальної сторони представляється досить високою.

У цілому ж у медичному обслуговуванні населення міста відбулися великі зміни. Насамперед, воно стало платним. Механізми фінансування цієї сфери, можливо, були німецькою окупаційною адміністрацією перенесені з практики роботи таких установ у Німеччини. Централізоване цільове фінансування відбувалось згідно із розпорядженням штаткомісаріату міста про виділення 5% від фонду заробітної плати на рахунок управи, які повинні були бути спрямовані на підтримку установ охорони здоров'я та гігієни підприємств [1,арк.64]. Щомісячні зведення дозволяють відзначити, що дотації завжди перевищували доходи медустанов у 2–3 рази і навіть більше. Так, у січні 1942 року при доходах у 49,9 тис. руб. дотації склали 136 тис. руб., у квітні 1943 року при доходах у 55 тис. руб. дотації склали 187 тис. руб. [20,арк.1].

З 20 грудня 1941 року в області починається реалізація соціальних програм окупаційної адміністрації, однією з яких виступає медичне страхування. Відповідно до розпорядження управління господарського командування в м. Запоріжжя вводилося обов'язкове лікарняне страхування в розмірі 6% від заробітної плати, перерахування яких здійснювало підприємство, де працював робітник, незалежно від форми власності [21,арк.56]. Страховий стаж починався з 1 жовтня 1941 року. Обов'язковість страхування розповсюджувалося на всі підприємства, установи і військові частини, які перебували в підпорядкуванні німецького господарського командування в Запорізькій області. Питання про кількісне охоплення застрахованих у місті можна вважати відкритим через відсутність чітких статистичних даних про кількість працюючих в конкретних організаціях, особливо на великих підприємствах і у військових частинах. Ми можемо тільки по непрямым даним припустити про загальну картину такого охоплення. Так, відповідно до перепису від 1 травня 1942 року населення міста складало 103 375 осіб, з яких у віці від 18 до 50 років було 49 998 осіб [22,арк.32], тобто найбільш працездатної частини населення міста. За даними здоров'їділа по страховій частині в них числилося близько 20 тис. працюючих людей [23,арк.4]. Можна припустити, що мова йде саме про застрахованих працюючих. Незважаючи на коливання кількості міського населення, чисельність працюючих (застрахованих) залишалася в цих межах. Усі ремісники і кустарі міста через касу взаємодопомоги колективно були застраховані касою медстрахування. Аналогічно відбувалося також і з членами рибальських і сільськогосподарських артілей. Великі підприємства, а також підприємства німецьких фірм мали інше підпорядкування, і як ми уже відзначали, мали свої медустанови. Кількість зайнятих на таких підприємствах і у військових частинах установити вкрай складно, але що їх кількість була значною, безсумнівно. Наприклад, на заводі «Запоріжсталь» працювало близько 1,5 тис. чол. [24,арк.42–44].

Виходить, що страховою медициною в місті була охоплена більшість дорослого працюючого населення. Автор не претендує на абсолютність своїх висновків і згодний про необхідність подальших досліджень по даному питанню.

Роль кас медичного страхування не зводилася тільки до збору і перерахування грошових сум медустановам за їх послуги. Через своїх довірених лікарів ця установа контролювала також правильність постановки діагнозу лікарями, а таким чином і виписування лікарняних аркушів, призначення курсу лікування, а значить і тривалість лікарняних, а також і те, як хворі виконують медичні розпорядження, знаходячись на лікарняних удома. Так, у серпні 1942 року у ході перевірки із загальної кількості звільнень від роботи було виявлено 33,8% порушень [25,арк.7]. Лікарняні були анульовані, а люди виписані на роботу. Приблизно в межах 30% виявлялися порушення й у наступні місяці. У межах 5–8% виявлялися порушення лікувального режиму серед тих, хто лікувався вдома [25,арк.7,14,15]. У цьому випадку застосовувалися більш жорсткі міри покарання – відмовлення у виплаті страхової допомоги. Однак такі покарання застосовувалося не завжди, лише від 30% до 50% від виявлених порушень. У звітах довірених лікарів можна знайти і скарги на конкретних лікарів, які навмисно загострювали діагнози і тим самим збільшували кількість відвідувань хворими їх, що збільшувало вартість процесу лікування. Вказувалися і лікувальні установи, де подібні порушення виявлялися в половині усіх виписаних лікарняних. У той же час, як нам здається, серйозних покарань за такі порушення не випливало. Помісячні звіти зі штатними розкладами не фіксують звільнення лікарів. Швидше за все, подібні дії регулювали рух коштів у цій сфері. Відповідно до нормативних документів тривалість лікування, яке сплачувала страхова каса, не могла бути більше двох місяців. За умови можливого видужання хворого після цього терміну лікування мали випадки дозволу до продовження виплат страхових сум хворому. Таке рішення медкомісії повинне було бути підтверджено обласним керівництвом, і вона його отримувала [26,арк.57].

Досить складним є питання про те, за що була оплата в системі страхової медицини. Нами не були виявлені документи, які б мали розцінки за ліжко–місце, годування в лікарнях, за ліки, у тому числі в аптеках міста. Це тим більш дивно, що регламентація цін і розцінок проглядається у всіх сферах діяльності управи. Можливо, необхідно докладніше досліджувати наповнення такого поняття як «медичні послуги». Таке сполучення найбільш часто зустрічається як в офіційних документах управи, так і німецької адміністрації.

Практично неможливо відстежити, як обслуговувалося незастраховане населення ні кількісно, ні якісно. Відомо, що відповідно до розпорядження господарського командування в Запорізькій області ціни для застрахованих повинні бути нижче, ніж для іншого населення [27,арк.32].

Про обсяг медичних послуг ми можемо довідатися з декількох звітів, однак вони стосувалися знову ж тільки застрахованих. Так, у звітах вказувалося, що на доплати і медичні послуги, які були отримані застрахованими працюючими з 1 січня 1942 року по 1 квітня 1942 року було витрачено 349 357 руб., серед них 301 835 руб. за непрацездатні дні, за вагітність і пологи – 9 066 руб., на похорони – 8 085, стаціонарне лікування – 16 141, допомога по догляду за немовлятами і на годування немовлят – 2 565 руб. За період з 1 квітня по 1 серпня 1942 року витрати

склали вже 651 324 руб., де за тимчасову непрацездатність витрачалося 330 242 руб., а кількість статей витрат зросла у три рази [28,арк.88]. Тенденція до збільшення витрат продовжувалася і далі. Так, тільки за жовтень 1942 року загальні витрати склали 191 837 руб, у тому числі за непрацездатні дні – 60 535 руб., стаціонарне лікування – 26 712, амбулаторні операції – 3 615, за перше відвідування – 35 540, за наступні 35 697 руб. Серед медичних послуг числилися також виклики лікаря до хворого додому, маніпуляції, електропроцедури, рентген, транспортування хворих, підтримка медпунктів, інші послуги [28,арк.281]. З уривчастих звітів здоров'я за весну 1943 року можна довідатися, що ціни за відвідування поліклінік у місті були неоднаковими. Так, відвідування лікаря в поліклініці № 1 на Троїцькій коштувало 5 руб., у поліклініці № 2 на Покровській – 4, 69, в амбулаторії ст. Передатна – 2 руб., а на Запоріжжі Лівому – 13 руб. [29,арк.2].

У цих же звітах ми можемо знайти й зведені цифри щодо відвідуваності медустанов: у квітні 1943 року це – 28 718 люд., у травні – 33 189 люд., у червні – 34 429 люд. Виклики лікарів до хворого по цих же місяцях склали 896, 836 і 898 відповідно. Зростання навантаження в роботі лікарів супроводжувалося ростом фінансування – 124 950, 142 950 і 140 650 руб. відповідно по місяцях [29,арк.3]. Помітний зріст відвідуваності медичних закладів міг бути викликаний прибуттям у місто наприкінці весни великої кількості біженців і переселенців, що можна побачити по зростанню в цей же період кількості застрахованих [25,арк.17].

Що стосується самої роботи медичних установ, то матеріалів украй мало, до того ж вони вкрай уривчасті. З квітня 1942 року було скасоване розпорядження німецької влади про зняття з постачання гарячим обідом черговий медперсонал денної зміни. Тепер усі вони забезпечувалися безкоштовним обідом [30,арк.1]. Досить відкрито медичних працівників з числа військовополонених стали оформляти в лікарнях як хворих, що давало можливість їм одержувати харчування. Подібне оформлення не можна вважати якоюсь таємницею, яку б робили без відома німецької комендатури.

Кількаразові згадування про хворих дітей у лікарнях можуть свідчити про можливі спеціальні дитячі відділення в лікарнях. Про те, що медичні установи міста працювали практично до самого приходу радянських військ, свідчить активне листування лікарень з міськуправою, а також документи про виділення харчів для хворих у лікарнях. Так, для міської лікарні № 3 виділялися харчі на 116 хворих, у тому числі дієтичних харчів для 30 хворих; для 1-ї хірургічної лікарні – на 168 хворих, у тому числі дієтичних харчів для 50 хворих. Документи датуються 2, 3 та 10 вереснем і навіть 2 жовтнем 1943 року, тобто коли фронт практично знаходився перед самим містом [31,арк.15,24–26].

Отже, підняті нами проблеми є досить дискусійні і повинні стати предметом більш детальних досліджень, але ні в якому випадку не замовчуватися. Тому що, тільки добре знаючи своє минуле, ми будемо мати можливість не повторювати його у майбутньому.

Джерела

1. Державний архів Запорізької області. – р.1433. – Оп.1. – Спр.257.
2. Там же. – Спр. 279.
3. Там же. – Оп. 3. – Спр. 5.

4. Там же. – Оп. 1. – Спр. 408.
5. Там же. – Спр. 55.
6. Там же. – Спр. 377.
7. Там же. – Спр. 182.
8. Там же. – Спр. 24.
9. Там же. – Спр. 166.
10. Там же. – Спр. 8.
11. Там же. – Спр. 249.
12. Там же. – Спр. 140.
13. Там же. – Спр. 63.
14. Там же. – Спр. 374.
15. Там же. – Спр. 262.
16. Там же. – Спр. 263.
17. Там же. – Спр. 1.
18. Там же. – Спр. 245.
19. Там же. – Спр. 604.
20. Там же. – Спр. 247.
21. Там же. – Оп. 2. – Спр. 15.
22. Там же. – Оп. 1. – Спр. 131.
23. Там же. – Спр. 4.
24. Там же. – Спр. 845.
25. Там же. – р. 1439. – Оп. 1. – Спр. 4.
26. Там же. – Спр. 5.
27. Там же. – Оп. 2. – Спр. 5.
28. Там же. – Спр. 10.
29. Там же. – р. 1433. – Оп. 1. – Спр. 249.
30. Там же. – р. 1433. – Оп. 1. – Спр. 644.
31. Там же. – Спр. 733.

Орлянский В.С. Деятельность запорожской городской управы в области просвещения и здравоохранения в период немецкой оккупации (1941–1943 гг.)

Освещается социальная политика немецкой оккупационной администрации на оккупированной территории, в частности, функционирование сети школьных и дошкольных учреждений, а также системы медицинских учреждений. Особый интерес вызывает работа медицинских страховых касс.

Ключевые слова: образование, охрана здоровья, немецкая оккупация, медицинские страховые кассы.

Orlyansky, V.S. Activities by the administrative board of Zaporizhzhya city in the areas of education and health care during the period of German occupation of 1941–1943

Illumination of the social policies pursued by the German occupational administration in the occupied territory, namely, functioning of the school and preschool networks, and that of the system of the health care institutions. Special interest is evinced in activities carried out by medical insurance cash-desks.

Key words: education, health care, the German occupation, medical insurance cash-desks.

Система обліку праці українських селян у громадському виробництві 1950–1960 років

Розглядається система обліку праці українських селян за працю в колгоспах. Увага приділена механізму нарахування трудоднів, створенню фонду заробітної плати, проаналізовано зміни, що мали підвищити матеріальну зацікавленість селян у результатах своєї праці. Узагальнено, що в колгоспах існувала складна система обліку праці, що не відповідала фізичними витратам і не дозволяла селянам покращувати свій побут та збільшувати добробут.

Ключові слова: облік праці, трудодень, обов'язковий мінімум трудоднів, додаткова оплата праці, авансування.

Протягом значного періоду існування радянського суспільства основною формою організації сільськогосподарського виробництва залишалися колгоспи. Вони являли собою специфічні об'єднання як за умовами взаємин з державою, так і за внутрішніми громадськими відносинами. Однією із найважливіших відмінностей колгоспного устрою була оплата праці членів сільськогосподарської артілі. Сьогодні від тих, хто пройшов школу колгоспного життя, можна почути висловлення, що українські колгоспники «працювали за палички». Тривалий час у житті українського селянина саме така форма оплати праці була розповсюдженою у всіх без винятку господарствах. «Паличка», або трудодень, була основною мірою участі колгоспників у громадському виробництві й одиницею обліку праці в колгоспі, що визначала частку кожного члена в прибутках. При такій системі праця селянина вимірювалась не робочим часом, а його кваліфікацією та характером роботи. Виходячи з того, що більшість сільських мешканців України були зосереджені в колективних господарствах і їх життя обмежувалося основними статутними вимогами, доцільним є вивчення питання про систему обліку та оплати праці в колгоспах.

Метою цієї статті є вивчення системи обліку та оплати праці в колгоспах у 1950 – 1960-х рр. Автор вважає доцільним розглянути механізм створення фонду оплати праці, охарактеризувати діяльність колгоспних структур, які були відповідальними за облік та нарахування трудоднів, висвітлити питання про додаткову оплату праці колгоспників, проаналізувати зміни в системі оплати праці в окреслений період.

Історіографію статті представляють роботи, присвячені загальній характеристиці українського села. Насамперед це фундаментальна узагальнююча праця – «Історія українського селянства» [1]; проблемам сільського господарства та українського села приділяли увагу В. Баран, О. Завальнюк, І. Рибак, І. Лубко, П. Панченко, І. Романюк, Є. Талан та інші [2]. Доцільно відзначити, що їхні роботи мають велике значення для розуміння тодішніх проблем селянства та змін, що відбувалися на селі. Однак, слід звернути увагу, що ці роботи висвітлюють макрорівневі процеси в суспільстві, не приділяючи увагу людині в повсякденні, а саме системі оплати праці як механізму, який впливав на поповнення бюджету окремої селянської колгоспної родини, добробут і матеріальні можливості вдосконалення свого буденного життя.

Джерельна база статті складається з документів вищих органів влади, матеріалів бюджетних обстежень колгоспників, засідань правлінь колгоспів, зборів членів сільськогосподарської артілі та сесій сільських рад, статистичних даних та документів з опитування учасників подій.

Основоположним документом у житті будь-якої сільськогосподарської артілі був Статут, який затверджувався під час загальних зборів членів колгоспу. У примірному Статуті, затвердженому Радою народних комісарів та Центральним комітетом ВКП(б) у 1935 році, зазначалося, що правління колгоспу розробляє та загальними зборами колгоспників затверджує норми виробітку та розцінки в трудоднях за всіма видами сільськогосподарських робіт [3,526]. Передбачалося, що бригадир підраховує всю роботу членів бригади і відповідно до розцінок записує до трудової книжки кожного колгоспника. Список членів артілі із зазначенням трудоднів щомісяця демонструвався членам колгоспу. У Статуті зазначалося про можливість додаткової оплати праці в разі перевиконання норм виробітку бригадами і, навпаки, відрахування від членів бригади трудоднів у випадку недовиконання плану [3,527].

Отже, у колгоспах України було створено відповідний механізм, який мав забезпечувати облік та нарахування оплати праці членів сільськогосподарської артілі. У колгоспах складалися річні виробничі плани і прибутково-видаткові кошториси та виробничі завдання бригадам, фермам і ланкам. Під час загальних зборів колгоспники затверджували Наказ, у якому визначено було розміри врожаю в окремих культурах [4,арк.37]. При складанні плану колгосп виходив з державних планових завдань і вимагав їх виконання [5,31]. У плані зазначалася сума сплати державі прибуткового податку, страхових платежів та зборів, повернення позик та інше. Далі в плані згідно із Статутом сільськогосподарської артілі називалися суми для внесення до неподільного фонду, витрати на виробничі, адміністративні та культурні потреби і лише після цього зазначалася сума коштів для видачі грошей колгоспникам [6,34].

Таким чином фонд оплати праці в колгоспах формувався за залишковим принципом, тобто його розмір залежав від залишку продукції після розрахунку колгоспу з державою за всіма видами обов'язкових поставок і за роботу МТС (до їх реорганізації у 1957 р.). У 1950 році до виплати за трудоднями по колгоспах України залишилося 18,6 % всього валового збору зернових, у 1951 році – 14,2%, у 1952 році – 20,2 % [7,127]. До того ж, були колгоспи, сума відрахувань яких була більшою за суму грошового прибутку. У 1955 році їх кількість в Україні складала 497 господарств [8,303].

У кожному колгоспі існувала своя система з обліку праці. Особливо зросла роль колгоспних обліковців у плануванні, обліку, звітності після укрупнення колгоспів. Обліковці відігравали значну роль у розробці норм виробітку і розцінок, накопиченні грошових прибутків, зміцненні фінансового становища колгоспів, правильному розподілі прибутків, своєчасному розподілі неподільних фондів і дотриманні Статуту сільськогосподарської артілі [9, арк.73]. Отже, цей напрямок роботи в колгоспах вимагав кваліфікованих, правдивих та відповідальних людей. У передових господарствах обов'язково призначався старший обліковець, його помічник, які проводили інструктаж обліковців та бригадирів і приймали від останніх відомості обліку, перевіряли їх, а також вели «Книгу обліків трудоднів» з особовими рахунками кожного колгоспника і «Книгу обліку виконаних робіт та витрати трудоднів по окремих галузях» [10,35]. З останньої книги було видно, на які роботи і скільки трудоднів використано в кожній галузі господарства. Записи цієї книги давали змогу наприкінці року точно нарахувати додаткову оплату по окремих культурах і галузях, а також контролювати бригадирів: чи дотримувалися вони запланованої кількості трудоднів на вирощення певної культури або виконання робіт.

У бригадах та окремих галузях господарств облік праці здійснювали бригадири, а також спеціально призначені правлінням колгоспу обліковці. Бригадири мали два зошити, у яких щодня фіксувалося, хто працював і скільки виконав робіт. Зошити по чергово передавалися обліковцям, які на підставі записів, згідно з розцінками, затвердженими загальними зборами, нараховували колгоспникам трудодні за виконану роботу та вносили їх у відомості нарахування трудоднів. Раз на тиждень перед здаванням заповнених відомостей у контору, обліковець записував до трудової книжки колгоспника дані про вироблені трудодні за кожний вихід на роботу.

На тваринницьких фермах трудодні нараховували раз на місяць, залежно від кількості одержаної продукції – надою молока, настригу вовни, від приросту живої ваги тварин, збереження та вирощування молодняку. Далі старший обліковець та його помічник записували вироблені трудодні до особових рахунків колгоспників. Щомісяця наприкінці першої п'ятиденки трудодні, вироблені за попередній місяць, вносили до списку, який вивішувався в конторі. Це давало змогу колгоспникам перевірити кількість вироблених трудоднів.

У середньому по Україні на один день роботи припадало у 1954 році – 1,57, а у 1955 – 1,68 трудоднів. По областях України цей показник коливався залежно від природно-кліматичних умов та оснащення технікою. При цьому у 1955 році відбулося деяке збільшення трудоднів на один день роботи. Найменше нарахування трудодня на один день роботи було у Львівській області – у 1954 році – 1,32, у 1955 році – 1,37. Найбільша кількість трудоднів на один робочий день у зазначений період припадала на Полтавську область (1,6 і 1,72 відповідно по роках), Харківську (1,65 і 1,78), Дніпропетровську (1,72 і 1,85), Миколаївську (1,89 і 2,09), Одеську (1,65 і 1,82) [11, арк.10].

Як правило, на кожну роботу існували норми і розцінки. Поденне нарахування трудоднів проводилося як виняток на таких роботах, де не можна було визначити норму, наприклад, під час відрядження [10,36]. Всі роботи в колгоспі поділялися на 9 груп. Різниця між ними становила 0,5 трудодні. Праця голів колгоспу, трактористів першої категорії, старших трактористів, механізаторів складних машин оцінювалася за найвищою

шкалою. За денну норму їм записували два трудовні. Найменше цінувалася праця прибиральниць, сторожів та розсильних – півтрудодня на день [7,127].

Крім оплати за виробленими трудовнями, з довоєнних років в колгоспах існувала додаткова оплата, яка нараховувалася від відсотку перевиконання плану. З метою підвищити матеріальну зацікавленість згідно з Постановою Ради Міністрів СРСР від 19 квітня 1948 року наприкінці року в колгоспах списувалися або додатково нараховувалися трудовні. Було встановлено, що розподіл прибутків у колгоспах мав проводитися з урахуванням врожаю, зібраного бригадою, а в бригадах ланками з метою нарахування більшої зарплатні тим бригадам і ланкам, які отримали вищі врожаї. А колгоспники бригад та ланок, які одержали низький врожай, отримували за свій труд меншу платню.

Отже, вводився принцип матеріальної зацікавленості. Ті бригади та ланки, які перевиконали план, одержували додатково нараховані трудовні [12,арк.21]. У зв'язку з тим, що наслідки праці, тобто виконання річного плану, визначалися тільки наприкінці року, а оплата трудовнів у деяких колгоспах проводилася щомісяця, було встановлено мінімум трудовнів. За умови виконання плану за валовою продукцією колгоспникам, які виробили встановлений мінімум трудовнів, видавалася премія [13,9].

Протягом 50–х років ХХ ст. відбулися зміни в системі та рівні оплати праці колгоспників, особливо після вересневого Пленуму ЦК КПРС (1953 р.) Разом з підвищенням заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію (на зерно майже у 7 разів, на картоплю – майже у 8 разів, продукти тваринництва – у 5.5 рази), списано заборгованість за обов'язкові поставки продукції тваринництва у минулі роки та інше [14,26].

Рівень оплати праці в різних колгоспах був неоднаковим, оскільки в кінцевому випадку він залежав від розміру зібраного врожаю, забезпеченості кожного господарства засобами виробництва, трудовими ресурсами, собівартості продукції та ін. В економічно слабких відсталих колгоспах селяни хоча і виробляли більше трудовнів, однак отримували на них менше продукції, ніж інші більш багаті колгоспи.

Як правило, селяни скаржилися до вищих інстанцій на порушення Статуту сільськогосподарської артілі в процесі запису і нарахування трудовнів. Більшість скарг мали анонімний характер. Про факти порушення запису трудовнів селяни говорили на загальних зборах артілі. Кількість трудовнів бригадири здавали в контору із запізненням до двох місяців, були невраховані трудовні [4,арк.3]. Трудові книжки були видані не всім колгоспникам, а трудовні в них не вписувалися [15,арк.36]. Такі факти мали місце в багатьох колгоспах Донецької та Полтавської областей. Це відображалось на трудовій дисципліні і впливало на результати праці всього колгоспу.

Документи сесій сільських рад, протоколи засідань первинних партійних організацій, засідань правління колгоспів доводять, що кількість працюючих у громадському виробництві щодо загальної кількості працездатного населення в колгоспах у 1951–1952 роках дорівнювалася 70 – 75 %. Отже, у першій половині 1950–х років третина працездатного населення колгоспних господарств надавала перевагу роботі у власних підсобних господарствах або в державних підприємствах.

Дані на 1 січня 1954 року Центрального статистичного управління України свідчать про те, що в середньому по 12 областях республіки 4,3 %

працездатного населення колгоспів не виробили за 1953 року жодного трудодня, майже 32 % – виробили до 100 трудоднів, найбільша кількість населення (26,5 %) виробили від 100 до 200 трудоднів і майже 27 % – від 200 до 400 трудоднів. Результати підраховано за матеріалами річного звіту про фінансово-господарську діяльність колгоспів УРСР за 1953 рік [16].

Керівництво колгоспів та сільрад постійно звертало увагу на погану трудову дисципліну в артільях. До населення застосовувалося різне покарання. Найчастіше за невихід на роботу правління колгоспу списувало вже вироблені колгоспником трудодні.

Серед різноманітних заходів колгоспів у залученні працездатних членів артілі до громадського виробництва найбільшу роль відігравало встановлення обов'язкового мінімуму трудоднів. При цьому в кожному окремому господарстві він був різним. За невироблення обов'язкового мінімуму трудоднів застосовувалися штрафні санкції – подвійний податок, зняття певної кількості вироблених трудоднів.

Отже, виконання обов'язкового мінімуму трудоднів мало залучити селян до суспільно-громадської праці. У 1950-х роках обов'язковий мінімум трудоднів встановлювали на загальних зборах членів сільськогосподарської артілі. По різних господарствах і за статевою приналежністю він відрізнявся. У 1955 році обов'язковий річний мінімум трудоднів у 56 % сільськогосподарських артілей становив 150 трудоднів на рік, у 15,3 % – від 150 до 175, у 16,7 % – від 175 – до 200, у 11,8 % – 200 трудоднів на рік [7,128]. Середній виробіток обов'язкових трудоднів з розрахунку на кожного працездатного колгоспника з 1954 року збільшувався. Про це свідчить розмір прийнятого в колгоспах України мінімуму трудоднів на одного працездатного колгоспника. У 1954 році 43,7% всіх досліджених колгоспів встановили до 150 мінімумів вироблених трудоднів на рік для чоловіків. Всього 5% колгоспів цього ж року прийняли норму трудоднів 250 і вище. Протилежною була ситуація в 1955 р., коли всього 13,1 % колгоспів дотримувалися для чоловіків мінімуму трудоднів до 150, тоді як кількість колгоспів, де мінімум трудоднів складав 250 і вище, збільшилася в чотири рази і складала 22,5 % [11,арк.46]. Як бачимо, на середину 1950-х років припадає тенденція збільшення обов'язкового мінімуму трудоднів як для жінок, так і для чоловіків.

Незважаючи на численні заходи керівництва колгоспів та сільрад, значну агітаційно-масову роботу, постанови Верховної Ради та Ради Міністрів у 1954 р., кількість працездатних колгоспників у всіх областях України, що не виробили жодного трудодня, становила 6,1 %, до 100 трудоднів виробили 10,1 % селян, від 100 до 200 – 23 %, від 200 – до 300 – 19,6 %, від 300 до 400 – 12,7 %, понад 400 – 16 % [25].

Наступним кроком вдосконалення системи оплати праці та підвищення матеріальної зацікавленості селян була Постанова ЦККПРС та Ради Міністрів СРСР від 6 березня 1956 року про щомісячне авансування колгоспників [17]. Зазначимо, що в першій половині 1950-х років окремі колгоспи України проводили авансування. Однак цей механізм не був налагодженим, авансування проводилося нерегулярно і, як правило, у першій половині року сума авансу була мізерною [18,арк.31]. З урахуванням розповсюдженості в колгоспах практики розподілу основної частини прибутків по трудоднях наприкінці господарчого року, що безумовно негативно впливало на трудову дисципліну в артільях і позначалося на рівні

розвитку колгоспів, з 1956 року вводилося обов'язкове щомісячне авансування колгоспників [17,288]. За цим документом селяни–колгоспники мали одержувати протягом року щомісяця авансом на трудовні не менше 25 % грошових прибутків, фактично одержаних по всіх галузях господарства та 50 % грошей від контрактації, закупівель та обов'язкових поставках сільськогосподарської продукції [17,289]. Згідно з цією постановою 14 тис. сільськогосподарських артілей України розробили на загальних зборах колгоспників порядок і розміри авансування та додаткової оплати праці [24,124]. У 1958 році 80 % колгоспів України мали грошові фонди для авансування колгоспників, 16 % сільськогосподарських артілей, крім того, мали фонди натурального авансування [24,127].

Однак видача авансів проходила в колгоспах з великими труднощами, особливо з урахуванням недороду 1956 року. У Тернопільській області лише третина колгоспів видала аванси на трудовні, у Київській, Хмельницькій, Одеській, Дрогобицькій – близько 50 %. У ряді колгоспів авансування проводилося не систематично. У Черкаській області в липні 1956 року працю колгоспників авансували 92 % колгоспів, а в вересні лише 50 %. Окремі колгоспи витрачали не за призначенням кошти, виділені для оплати праці колгоспників [24,126].

З 1957 року деякі колгоспи почали впроваджувати гарантовану, твердо визначену оплату праці колгоспників. З січня 1957 року таку систему почав застосовувати колгосп «Більшовик» Городоцького району Хмельницької області [24,126].

Згідно з Постановою ЦК КПУ та Ради Міністрів України від 1963 року було упорядковано штатну кількість та оплату праці адміністративно–управлінського та обслуговуючого персоналу колгоспів [19]. Загалом цей документ передбачав зміцнення колгоспів кваліфікованими кадрами, усунення надлишку штату. Всі колгоспи були поділені на вісім груп за площею сільськогосподарських угідь. Найбільша кількість адміністративного та обслуговуючого персоналу припадала на колгоспи І групи – 25 осіб, найменша – на колгоспи VIII групи – 15 осіб [19,7]. У виробничих бригадах і на фермах теж було передбачено управлінський та обслуговуючий персонал, крім господарств, де площа сільськогосподарських угідь була до 1500 га. Тут виробничі бригади взагалі не утворювалися [19,9].

Щомісячна оплата праці бригадира і завідувача фермою в колгоспах І групи з оплатою праці по трудовнях дорівнювалася 60 трудовням та 80 крб грошової доплати, у колгоспах VIII групи – 35 трудовням та 45 крб грошової доплати [19,11]. Найбільшу оплату на місяць у трудовнях і грошовій доплаті одержував голова колгоспу, відповідно – І групи – 100 – 110 трудовнів та 130 – 140 крб. грошової доплати [19,13].

З метою підвищення матеріальної зацікавленості колгоспів і забезпечення рентабельного виробництва продукції тваринництва з 1 травня 1965 року були введені надбавки до діючих цін на продаж державі тварин. Для України ціни було підвищено на 30 % [20,618]. Того ж року встановлені премії для колгоспів і радгоспів за продаж державі цукрових буряків понад план [21]. У 1966 році були встановлені грошові надбавки в розмірі 50 % до діючих закупочних цін за понадпланові закупки пшениці і жита, на просо, ячмінь кормовий, овес, кукурудзу і горох [22]. Постанова № 372 1966 року встановила першочерговість виділення коштів на оплату праці колгоспників при розподілі доходів у колгоспах [23]. Було рекомендовано з 1 липня 1966 року запровадити гарантовану оплату праці колгоспників

грішми або натурою, виходячи з тарифних ставок відповідних категорій працівників радгоспів, провадити розрахунки з колгоспниками по гарантованій оплаті праці грішми не рідше одного разу на місяць і натурою відповідно до строків одержання продукції [23,5].

Таким чином, в громадських господарствах існувала окрема, досить складна система оплати праці колгоспників. Протягом 1950 – 1960-х років в умовах цілеспрямованої боротьби за підвищення врожайності і зменшення собівартості продукції, державні інституції впроваджували заходи, які мали стимулювати працю селянина в колгоспі. До них можна віднести введення обов'язкового мінімуму трудоднів, нарахування додаткової оплати праці, авансування, гарантовану зарплатню та інше. Однак, з урахуванням того, що колективні господарства мали дуже багато зобов'язань перед державою, артілями та особисто колгоспниками, більшість колгоспів були не готові виконувати такі великі фінансові та матеріальні навантаження. Отже, система оплати праці в колгоспах унеможлиблювала підвищення добробуту селянської родини і вдосконалення її повсякденного побуту за результатами роботи селян в громадських господарствах.

У перспективі слід звернути увагу на дослідження безпосередньо результатів праці селянина в колгоспах, визначити частку доходів від цієї праці в структурі прибутків родини колгоспника, вивчити питання про витрати і можливості вдосконалення повсякденного життя колгоспників.

Джерела та література

1. *Історія українського селянства*. Нариси в 2-х томах. – Т. 2. – К.: «Наукова думка», 2006. – 655 с.

2. *Баран В.* Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с; *Баран В.К.* Україна після Сталіна: Нарис історії 1953 – 1985 рр. – Львів: МП «Свобода», 1992. – 124 с; *Лубко І.М.* Спроби організаційно-економічного подолання кризи колгоспного виробництва в середині 50-х – на початку 60-х рр. // *Український селянин*. 36. Наук. Праць. – Вип.. 5. – 2002. – С.116 –120; *Панченко П.П.* Развитие сельского хозяйства Украинской РСР 1959 – 1980. – К.: «Наукова думка», 1980. – 288 с; *Романюк І.М.* Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX століття. – Вінниця: Книга – Вега, 2005. – 256 с.; *Талан Є. П.* Колгоспи Української РСР в період завершального будівництва соціалізму (1951 – 1958 рр.). – К.: Наукова думка, 1966. – 160 с.; *Тимченко С.М.* Українське село: проблеми етносоціальних змін 1959 – 1989. – Запоріжжя: ЗДУ, 1995. – 195 с.

3. *Примерный устав сельскохозяйственной артели*, принятый II Всесоюзным съездом колхозников-ударников и утвержденный советом народных комиссаров Союза ССР и Центральным комитетом ВКП(б) 17 февраля 1935 г. // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917 – 1967 гг.). – Т.2. – М.: Изд. полит. лит., 1967. – С.519–530.

4. *Державний архів Донецької області* (далі – ДАДО). – Ф.р.3695. – Оп.1. – Спр.33. – 47 арк.

5. *Кушнір П.Н.* Планування колгоспного виробництва // *Колгоспник України*. – 1955. – № 2. С.31–33.

6. *Нижній М.І.* Щомісячне авансування колгоспників // *Колгоспник України*. – 1955. – № 5. – С.33–35.

7. *Донець А.С.* Матеріальна зацікавленість селян України в результатах своєї праці в ході проведення реформ 1953 – 1965 рр. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т.27. Вип.14. Історичні науки. – Миколаїв: Видав. МДГУ ім. П. Могили, 2003. – С.125–131.

8. *Народне господарство Української РСР.* Статистичний збірник. – К.: Держстатвидав, 1956. – 535 с.

9. *Центральний державний архів громадських об'єднань України* (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.30. – Спр.2160. – 104 арк.

10. *Грищенко І.Ф.* Як ми облікуємо працю // Колгоспник України. – 1954. – № 1. – С.35–36.

11. *Центральний державний архів виконавчих органів влади України* (далі – ЦДАВО України). – Ф.582. – Оп.24. – Спр.438. – 209 арк.

12. *ЦДАГО України.* – Ф.1. – Оп.30. – Спр.1958. – 39 арк.

13. *Підлісний Ф.Ф.* Нове в організації й оплаті праці // Колгоспник України. – 1957. – № 5. – С.7–8.

14. *Баран В.К.* Україна після Сталіна: Нарис історії 1953 – 1985 рр. – Львів: МП «Свобода», 1992. – 124 с.

15. *Державний архів Полтавської області.* – Ф.25. – Оп.1. – Спр.142. – 502 к.

16. *ЦДАВО України.* – Ф.582. – Оп.4. – Спр.1925. – 234 арк.

17. *Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР.* 6 марта 1956 г. О ежемесячном авансировании колхозников и дополнительной оплате труда в колхозах // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917 – 1967 гг.). – Т.4. – М.: Изд. полит. лит., 1968. – С.288–290.

18. *ДАДО.* – Ф.р.3342. – Оп.1. – Спр.31. – 100 арк.

19. *Постанова ЦК Комуністичної партії України і Ради Міністрів Української РСР.* Про упорядкування штатної чисельності і оплати праці адміністративно-управлінського і обслуговуючого персоналу колгоспів і радгоспів. 16 квітня 1963 р. // Збірник постанов і розпоряджень Уряду української радянської соціалістичної республіки. – № 4. – К.: Держвидавполітліт УРСР, 1963. – С.5–24.

20. *Постановление Совета Министров СССР.* 1 апреля 1965 г. О повышении материальной заинтересованности колхозов и совхозов в увеличении производства и продажи мяса государству // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т.5. – М.: Изд. полит. лит., 1968. – С.618–619.

21. *Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР.* Про додаткові заходи матеріального заохочення колгоспників і працівників радгоспів за збільшення виробництва і продажу державі цукрових буряків. 29 квітня 1965 р. // Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української радянської соціалістичної республіки. – № 4 – К.: Держвидавполітліт УРСР, 1965. – С.20–25.

22. *Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР.* Про підвищення матеріальної зацікавленості колгоспів і радгоспів у збільшенні виробництва і продажу державі проса, ячменю кормового, вівса, кукурудзи і гороху. 30 червня 1966 р. // Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української радянської соціалістичної республіки. – № 6. – К.: Держвидавполітліт УРСР, 1966. – С.4–5.

23. *Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР.* Про підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників у розвитку громадського виробництва 30 червня 1966 р. // Збірник постанов і розпоряджень Уряду

Української радянської соціалістичної республіки. – №6. – К.: Держвидавполітліт УРСР, 1966. – С.5–37.

24. Талан Є. П. Колгоспи Української РСР в період завершального будівництва соціалізму (1951 – 1958 рр.). – К.: Наукова думка, 1966. – 160 с

25. ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.4. – Спр.2164. – 327 арк.

Лысак В.Ф. Система учёта труда украинских крестьян в общественном производстве в 1950 – 1960–х годах

Рассматривается система учёта труда украинских крестьян за работу в колхозах. Уделено внимание механизму начисления трудодней, созданию фонда заработной платы, проанализированы изменения, призванные повысить материальную заинтересованность. Сделан вывод, что в колхозах существовала сложная система учёта труда, которая не отвечала физическим затратам и не позволяла крестьянам улучшать свой быт и повышать благосостояние.

Ключевые слова: учёт труда, трудодень, обязательный минимум трудодней, дополнительная оплата труда, авансирование.

Lysak, V.F. The account system of the Ukrainian peasants labour in a public production in 1950–1960th

The account system of the Ukrainian peasants labour for their work in collective farms has been analyzed. Attention has been spared to the mechanism of extra charge of workdays, to the creation of wage–fund. The changes, called to increase the financial personal interest of peasants in results of their work, has been analyzed. It has been done the conclusion, that labour account system in collective farms was difficult and did not correspond manual labour, did not allow peasants to improve their way of life and increase welfare.

Key words: labour account, workday, obligatory minimum of workdays, additional labour payment, advancing.

Національне піднесення вітчизняної культури на зламі 80–90-х років XX ст.

Досліджуються чинники, особливості, наслідки процесу національного піднесення вітчизняного мистецтва. Аналізується роль творчої інтелігенції і влади в цьому процесі. Зосереджується увага на питаннях повернення до мистецтва української мови, національної тематики, культурних традицій корінної нації і національних меншин України.

***Ключові слова:** національна ідентифікація, статус української мови, культурні традиції, національно-культурні потреби*

Визрівання в другій половині 80-х років XX ст. нової суспільно-політичної атмосфери, зрештою, піднесло наступну, впродовж XIX–XX ст., хвилю національно-культурного відродження України. Ця проблематика стала предметом уваги політологів, істориків. Втім, доробок історіографії з цього питання обмежується суто політичним аспектом. Але, національні почуття інтелігенції, зокрема творчої, яка була рушійною силою процесу, знайшли прояву й в професійній сфері, збагативши її новими знаннями, новим досвідом. Вважаємо за можливе, виокремити для дослідження питання національного піднесення вітчизняної культури на зламі 80–90-х років XX ст. Для реалізації цієї мети маємо дослідити чинники, особливості, наслідки процесу національного піднесення вітчизняного мистецтва; роль творчої інтелігенції і влади; інструменти повернення до мистецтва української мови, національної тематики, культурних традицій корінної нації і національних меншин України.

Аналіз особливостей і характерних рис процесу національного піднесення вітчизняного мистецтва в досліджуваній період свідчить, що він проходив як поступове додання штучних припонів, які дотепер унеможлилювали національну ідентифікацію вітчизняної культури. Передусім, це стосувалося питання мови, національної тематики в мистецтві, культурних традицій корінної нації і національних меншин України, умов вільного задоволення їх національно-культурних потреб. Дослідження процесу еволюції української мови в галузі мистецтва на зламі 80–90-х років дозволяє виокремити низку факторів, які, в тій чи іншій мірі, зараджували цьому процесу. Основна їх група пов'язана із державною культурною політикою, яка, відповідно суспільно-політичної ситуації в Україні, набула в цей період нових рис в цьому питанні.

Зрозуміло, що нові вектори в державній культурній політиці стали можливими завдяки широкій культурно-просвітницькій діяльності інтелі-

генції республіки, яка, використовуючи поточний момент, підняла низку проблем національно-культурного характеру. Такі питання порушувалися у публікаціях і виступах, в листах, що надходили до ЦК КПРС, ЦК КПУ, Президію Верховної Ради УРСР, редакції газет, журналів, телебачення і радіо. Але, лист-запит Бориса Олійника, який надійшов до ЦК КПУ в листопаді 1988 року [1, арк. 148], від імені київських письменників щодо мовного статусу драматургічних колективів, їх діючого репертуару, відіграв роль приводного паса. Для врегулювання мовного статусу театрів, піднесення рівня української сценічної культури в міністерстві визрів робочий план проведення необхідних заходів. Фінансуванню цієї програми опікувалася Рада Міністрів УРСР [1, 123; 2, 235]. Так, процес національної ідентифікації українського театрального мистецтва був схвалений на державному рівні.

В якості інструментів стимулу застосовувалися державне замовлення, премії для режисерів-постановників сучасних українських п'єс, підвищення авторського гонорару. Але, в більшій мірі, збагаченню репертуару українськомовними творами зарадили тематичні республіканські огляди і фестивалі вистав, які, до того ж, набули суспільний резонанс і мали неабиякий просвітницький і виховний вплив.

Повернення української мови до репертуару театрів відбувалося паралельно із популяризацією літературного доробку українських авторів. Ця тенденція простежувалася й у кінематографі, де позитивні зрушення у вирішенні мовного питання були пов'язані із зверненням кіномитців у творчих пошуках до українських літератури і драматургічної класики, історичних джерел, що залишалися, на той момент, незасвоєними екранним мистецтвом. Незабаром, у 1988 році, в результаті переосмислення практики формування творчих програм, яка дотепер здійснювалася шляхом жорсткої централізації з боку Держкіно СРСР, дирекцією кіностудії імені О. Довженка спільно з провідними творчими працівниками і літераторами республіки була вироблена довгочасна програма по відродженню національного кіно. Масштабні кінопроекти про життя і творчість Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, екранізація української літературної класики, творча реабілітація письменників України, заявки молодих українських сценаристів і режисерів – чекали на найшвидшу реалізацію [3, арк. 35].

Враховуючи, що в умовах переходу на госпрозрахункові методи діяльності, коли державна підтримка кінематографії набувала особливого значення, зокрема, здійснення бюджетного фінансування виробництва фільмів – надання такої допомоги одночасно зараджувало вирішенню мовного питання. Наприклад, для забезпечення фільмовиробництва, створеного у 1987 році при кіностудії імені О. Довженка, Українського експериментального молодіжного ТО «Дебют» (художній керівник О. Ітигілов), головним напрямком роботи якого було пробудження у творчої молоді інтересу до відродження та продовження традицій українського національного кінематографу, Рада Міністрів щорічно виділяла чималу суму [4, арк. 6]. Важливим кроком в політиці врегулювання мовного статусу українського кінематографа, зокрема, підвищення художніх рівнів дубляжів, була організація на кіностудії імені О. Довженка виробничо-творчого об'єднання «Сузір'я», яке займалося дублюванням фільмів українською

мовою [5,арк.19]. Конкретні заходи були зроблені для популяризації творчості українських кіномитців. Так, явищем в українській кінематографії стало відкриття у Києві у кінотеатрі імені Ватутіна залу українського кіно [6,арк.9], проведення кінофестивалів у Запоріжжі – «Хортиця», на Волині – «Джерела народні», у Чернівцях – Першого Всеукраїнського кінофестивалю українського кіно, присвяченого Іванові Миколайчукові. Згодом, тенденція до розширення вжитку української мови була закріплена республіканською національною програмою випуску кінофільмів у 1990–1991 роках [3,арк.39]. Отже, на зламі 80–90-х років визріли умови для повернення української мови на екрани та сцени республіки, розпочалося повільне втілювання цього на практиці.

Звертання наприкінці 80-х років до національно-культурних традицій бачилося прогресивній громадськості продуктивним, як з огляду на необхідність формування національної самосвідомості, відродження «душі народу», так і створення довгострокової культурної стратегії, пошуків шляхів та засобів подолання духовної кризи. Тому, переважно ситуативно відчувачучи політичний момент, національно свідомі інтелігенція активізувала діяльність в напрямку консолідації творчих сил в справі розвитку українського мистецтва, а саме, дослідження його історичних витоків, пропаганди досягнень, наукових досліджень сучасного художнього процесу, вдосконалення професійної підготовки кадрів тощо.

Однією з перших на шляху суверенізації і національного розвитку української культури, виникла необхідність суспільно актуалізувати означене питання. Звідси визріла нова, адекватна ситуації, форма культурно-просвітницької діяльності – письмові звернення, в тому числі, із використанням засобів масової інформації, – до широкої спільноти, посадовців, органів влади, в яких творча інтелігенція наголошувала на гальмі проблеми української культури. Так, у відкритому листі І. Дзюби, М. Зарудного, О. Коломійця, Б. Олійника, р. Пилипчука в Комісію по культурі та духовному відродженню Верховної Ради УРСР та до Ради міністрів УРСР завважувалося, що одне з головніших і найболючіших питань сьогодення – це відродження самобутньої культури українського народу, що вимагало підтримки не тільки з боку громадськості, спонсорів і меценатів, але й держави [7,9].

Необхідність переведення процесу національного відродження відчизняного мистецтва на наукові рейки, вироблення концепції історії українського мистецтва і сучасного художнього процесу поставило на чергу питання створення в Україні Художньої Академії, яка б об'єднала творчі сили образотворчого, народного, декоративного мистецтва, мистецтвознавців і художніх критиків. Виходячи з цього, ініціативна група діячів мистецтва та науки України республіки почала активно лобювати це питання. Боротьба за цей заклад велася здавна, але наполегливості набула в кінці 80-х років. Однак, попри висновок ідеологічного відділу ЦК КПУ, що заснування академії «матиме важливе значення для збереження і збагачення національно-культурних мистецьких традицій, комплексною програмою основних напрямків розвитку культури в УРСР» [8,арк.102], попри підтримки пропозиції Кабінетом Міністрів, остаточне рішення щодо створення такого закладу, через фінансові неузгодженості, було відкладено

[9,арк.103,105;10,арк.75]. Академія мистецтв України, як творчо–наукова установа, розпочала свою діяльність лише в 1995 році.

Не чекаючи на вирішення питання з академією, діяльність митців з наукових досліджень проблем художньої культури, з'ясування історичних витоків вітчизняного мистецтва, популяризації і розбудови його кращих надбань набула подвижницький характер і проводилася розпорошеними силами творчої інтелігенції.

Необхідною справою у відродженні національного мистецтва стало відтворення історичної пам'яті та повернення забутих творів та імен діячів культури, реабілітація і повернення чесного імені жертв репресій, а також тих, хто опинився за кордоном. Широка участь творчих спілок – письменників, кінематографістів, художників, діячів театру, архітекторів, композиторів у діяльності добровільного товариства «Меморіал» починалася, передусім, з професійної сфери. В ці ж роки поширюється явище фізичного повертання митців на Батьківщину.

Курс на вихід з культурного «советоцентризму» через звернення до національної тематики зблизив різні сили. Відчутною, у цій справі, була й позиція республіканської влади. Найбільш актуальною з форм державної підтримки стала організація спеціальних структур культурницького спрямування, зокрема, Республіканського центру народної культури, створеного при Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського, Українського фонду культури. Не менш важливою формою державної підтримки була координація діяльності різних інституцій в напрямку відродження української культури.

Провідне місце у збереженні і розвитку народної творчості посіли довгострокові державні програми, прийняті в цей період. Так, у 1988 році, Мінкультури УРСР разом з творчими організаціями, відомствами і установами почало реалізацію цільової програми «Народне мистецтво в культурі народу» [11,арк.47]. Двома роками пізніше, у 1990 році, уряд республіки, згідно з концепцією розвитку культури, виробленою діячами культури і освіти, науки, схвалив Комплексну програму основних напрямків розвитку культури в УРСР, яка поставила за мету збереження і примноження набутків української культури як оригінального, самобутнього історичного явища світової цивілізації [9,арк.30]. Ці програми базувалися на таких основоположних принципах, як утвердження і збагачення культурної самобутності народу і кожної людини, розширення участі широких народних мас у культурному житті й творчих процесів.

Важливу роль у національній ідентифікації вітчизняного мистецтва відіграло поживавлення культурних зв'язків з діаспорою Україною. Споконвічні українські терени стали тим фундаментом, на якому, нарешті, уможливилось єднання розпорошених по світу зарубіжних українців, зокрема, в справі відродження духовних скарбів України. Особливе відчуття, яке переживали фундатори й учасники спільних культурних заходів, викликав той факт, що така співпраця відбувалася вперше.

Відродження духовної культури українського народу в значній мірі пов'язано з відродженням релігії і церкви. Суспільний дискурс щодо переосмислення багатьох питань із древньої й новітньої історії зумовлював, зокрема, пошуки правильного розуміння місця релігії і церкви в процесі

спадкоємності культури, а відтак, відродження історичних національних пам'яток церковної культури – музикальної, образотворчої.

Зміни у суспільному житті та нові орієнтири вибору напрямків художнього розвитку мас створили на зламі 80–90-х років реальні передумови не лише для збереження і розвитку української народної творчості, а й для культурних традицій інших національних і етнічних груп народів України. Зрушення в культурному житті національних меншин України втілювалися у розвитку системи культурних центрів, радіо, телебачення, театрів, творчих колективів. Відповідно вищезгаданий «Комплексний програмі основних напрямків розвитку культури в УРСР» увага приділялась питанню підготовки фахівців з представників різних національностей та груп населення, що компактно проживали на території України.

Підсумовуючи вищевикладене відмітимо, *по-перше*, що ще вчора боротьба з «українським буржуазним націоналізмом» в мистецтві вважалася чи не найголовнішим завданням влади, але, на зламі 80–90-х років ХХ ст., політична і творча свобода зумовили інтенсивність художньої культури – фактор національного в культурі став символом соціальних змін. *По-друге*, процес національного піднесення проходив як поступове долаття штучних припонів, які дотепер унеможливлювали національну ідентифікацію вітчизняної культури. Визначальною в процесі національного піднесення культури бачиться роль української інтелігенції, яка, використовуючи політичний момент, підняла низку проблем національно-культурного характеру. Актуалізація мовного питання, питань історичних і народних мотивів в мистецтві, історії української культури та мистецтва, народознавства, літературної та мистецької спадщини, культурних традицій корінної нації і національних меншин України на державному рівні, конкретні зрушення в національному культурному будівництві визначили феномен цього періоду. Так саме, як і консолідація в культурній політиці різних сил – українського мистецького опору і влади. *По-третє*, зрозуміло, що зосередження уваги лише на позитивних моментах не дає об'єктивного бачення духовного стану суспільства в цей період. Втім, головне інше – національне піднесення вітчизняної культури, в чималій мірі, прислужилося в справі пробудження національної свідомості громадян на шляху до державної суверенності. Зосередження уваги на цьому висновку може в подальшому стати предметом для наукової розвідки.

Джерела та література

1. *Центральний державний архів громадських об'єднань України* (далі – ЦДАГО). – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2451.
2. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України* (далі – ЦДАВО). – Ф.2. – Оп.15. – Спр.1254.
3. ЦДАВО. – Ф.5116. – Оп.19. – Спр.3069.
4. ЦДАВО. – Ф.5116. – Оп.19. – Спр.2963.
5. *Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України* (далі – ЦДАМЛМ). – Ф.670. – Оп.1. – Спр.5409.
6. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.1714.
7. *Відкритий лист до Комісії по культурі та духовному відродженню Верховної Ради УРСР та до Ради Міністрів УРСР // Український театр.* – 1991. – № 3.
8. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2780.

9. ЦДАВО. – Ф.2. – Оп.15. – Спр.2509.

10. ЦДАВО. – Ф.2. – Оп.15. – Спр.2056.

11. ЦДАМЛМ. – Ф.581. – Оп.1. – Спр.2850.

Абакумова В.И. Национальный подъем отечественной культуры на переломе 80–90-х годов XX ст.

Исследуются факторы, особенности, последствия процесса национального подъема отечественного искусства. Анализируется роль творческой интеллигенции и власти в этом процессе. Сосредоточивается внимание на вопросах возвращения в искусство украинского языка, национальной тематики, культурных традиции коренной нации и национальных меньшинств Украины.

Ключевые слова: национальная идентификация, статус украинского языка, культурная традиция, национально-культурная потребность

Abakumova, V.I. National renaissance of national culture on a break 80–90th XX century

Factors, features, consequences of the national's renaissance of art, are investigated. The role of creative intelligentsia and power is analysed in this process. Attention is concentrated on the questions of returning in the art of Ukrainian, national subject, cultural tradition of native nation and national minorities of Ukraine.

Key words: national authentication, status of Ukrainian language, cultural tradition, national-culture necessity

УДК 327+339.924

Буглай Н.М.

Особливості функціонування українсько–польсько–білоруського єврорегіону «Буг» в контексті реалізації євроінтеграційних планів України

Досліджується становлення і діяльність єврорегіону «Буг» в контексті транскордонної співпраці України, Польщі та Білорусі. Розглядаються основні напрями діяльності прикордонних територій.

Ключові слова: європейська інтеграція, єврорегіональна співпраця, міждержавний екорегіон, прикордонні території.

Міжнародні відносини в сучасних умовах виходять на новий рівень, що проявляється в глобальних трансформаціях міжнародної спільноти. Україна, як і інші постсоціалістичні країни, саме сьогодні переживає період переходу до демократичного суспільства, порівняно з Західною Європою, де давно існує високий стан розвитку економіки, політики та культури. Перед нашою державою стоять нагальні питання, пов'язані з налагодженням взаємовигідного співробітництва з іншими державами, особливо сусідніми. Саме такій співпраці сприяє поява єврорегіонів на прикордонних територіях України, необхідність створення і роботи яких зростає в світлі євроінтеграційних планів України.

Актуальність теми дослідження визначається потребою наукового аналізу сучасного становища транскордонної та єврорегіональної співпраці України, виявлення основних її проблем та окреслення шляхів їх розв'язання та відсутністю в сучасній історичній науці спеціального дослідження під кутом зору основних чинників, що слугують розвитку такої співпраці.

Враховуючи необхідність проведення досліджень з питань євро– регіонального та транскордонного співробітництва України, метою статті є встановлення закономірностей і тенденцій розвитку єврорегіону «Буг» в загальнодержавному вимірі. Завдання статті: на основі аналізу історіографії зробити узагальнюючі висновки щодо питань становлення, діяльності і основних напрямів співпраці країн, які об'єднує єврорегіон «Буг».

Аналіз історіографії дає змогу виділити науковців, які присвятили свої роботи міжрегіональному та транскордонному співробітництву України. Тут слід відзначити праці Т. Бориса, В.Гоблика, І. Ілько, Є. Рябініна, О. Стельмаха, І. Студеннікова [1;2;3;4;5;6]. Проблема становлення євро-

регіону «Буг», його здобуткам та перспективам присвячені дослідження В.Луцишина, В.Матвієнка, Н.Рябчука, К.Хом'юка [7;8;9].

Єврорегіон «Буг» – транскордонне об'єднання, засноване з метою розвитку співпраці прикордонних територій трьох держав – України, Польщі та Білорусі [8,472–473]. Угоду про його створення було підписано в Луцьку 29 вересня 1995 року воєводою Хелмським та головою Волинської обласної ради. У травні 1998 року територія єврорегіону збільшилась на польське воєводство Білопідляське і Брестську область Білорусі. У травні 2000 року до його складу увійшли Сокальський і Жовківський райони Львівської області. Територія об'єднання становить 80 916 км², чисельність населення – 4997,7 тис. чол. Єврорегіон «Буг» охоплює три регіональні частини: Брестська область Білорусі (з осередком у Бресті), Люблінське воєводство у Польщі (з осередком у Любліні), Волинська область в Україні (з осередком у Луцьку), а також 64 субрегіональні одиниці, які складаються з 54 районів та земських повітів (16 – у Брестській області, 20 – у Люблінському воєводстві, 16 – у Волинській області, 2 – у Львівській області), а також 12 міст на правах районів чи повітів (по 4 в кожній регіональній одиниці). Із червня 1996 року Єврорегіон «Буг» є членом Асоціації європейських прикордонних регіонів.

Основною метою діяльності об'єднання є розвиток співпраці прикордонних територій у таких напрямках: просторовий благоустрій; комунікація, транспорт і зв'язок; освіта, охорона здоров'я, культура, спорт і туризм; охорона та поліпшення довкілля; ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій і стихійних лих; сприяння розширенню контактів між мешканцями прикордонних територій, розвиток співпраці між суб'єктами господарської діяльності. Керівними органами Єврорегіон «Буг» є: Рада об'єднання; Президія Ради об'єднання; Секретаріат об'єднання; Ревізійна комісія. Керівні органи виконують координаційні й дорадчі функції, які пов'язані з реалізацією цілей та завдань та представляють об'єднання в зовнішніх відносинах. Рада об'єднання є найвищим органом, до складу якого входить по 10 делегованих представників від кожної сторони. Президія об'єднання виконує координаційну та представницьку функцію (складається з 3 членів і скликається Радою по одному члену від кожної сторони). Секретаріат об'єднання є виконавчим й адміністративним органом, який складається з Національного бюро в Бресті, Хелмі та Луцьку. До складу ревізійної комісії входить 6 осіб (по 2 з кожної сторони), які обираються на 2 роки та здійснюють контроль за діловодством і використанням засобів фінансування об'єднання, що забезпечує кожна зі сторін. Бюджет може бути збільшений або поповнений із зовнішніх джерел. Статутна діяльність єврорегіону «Буг» забезпечується 7 білорусько–польсько–українськими робочими групами з наступних питань: територіального облаштування, комунікації, транспорту та зв'язку; охорони й поліпшення стану навколишнього середовища; атестації, інформації та бази даних; співробітництва між установами й суб'єктами господарської діяльності; освіти, охорони здоров'я, культури, спорту та молоді; контактів між органами самоврядування мешканцями; безпеки та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій.

За спільним проектом учасників єврорегіону створено банк «ПЕКАО» ЛТД (Україна); відкрито фінансування від програми ТАСІС для будівництва другого мосту через річку Західний Буг в зоні міжна-

родного автомобільного переходу «Ягодин – Дорогуськ», який відіграє важливу роль у транспортному коридорі Чорне море – Балтійське море, де проходять найкоротші шляхи, що з'єднують Берлін, Варшаву та Київ. Провідна роль єврорегіону «Буг» в співробітництві прикордонних областей України та Польщі в економічному сенсі значним чином висвітлена в публікаціях українських вчених, зокрема в монографіях луцького дослідника Луцишина В.П. [7].

Разом з тим, меншим чином у роботах українських дослідників розкрити питання екологічного співробітництва в рамках єврорегіону «Буг», хоча воно – вагоме. Зокрема, розроблено програму міждержавного біосферного резервату, до якого ввійшли Шацький національний природний парк України, Поліський національний та Собіборський ландшафтний парки Польщі.

У цілому, в рамках єврорегіону «Буг» українсько–польська співпраця з охорони довкілля та формування природних заповідників розвивається найбільш інтенсивно. Уже в 2002 році з обох сторін польсько–українського кордону було створено низку біосферних заповідників:

Біосферний резерват Західне Полісся, у склад якого ввійшли існуючі раніше такі форми охорони природи та нові охоронні землі у рамках програми Natura 2000:

- Поліський національний парк (з охоронною територією – Поліського ландшафтного парку);

- Собібурський ландшафтний парк, з торфовищами: «Орлове озеро», «Три озера», «Озеро Брудзенець», «Магазин» та резерватами фауни: «Черепажові болота» і «Малоземце»;

- Хелмський ландшафтний парк (північна частина) з лісним резерватом «Бахусь»;

- Ландшафтний парк «Ленчинське поозер'я» з водно–болотний заповідник «Озеро Бжезічно»;

- Польська охоронна ландшафтна територія з резерватом «Торфовище біля Чорного озера»;

- Північно–західна частина Хельмської охоронної ландшафтної території з лісовим резерватом «Серн яви» та водно–болотний «Озеро Сьверщув»;

- Лісові резервати «Крульова дорога» та «Парчевські ліси» й водно–болотний заповідник «Обрадівське озеро»;

- Території спеціальної охорони птахів: багно Бубнув, долина Західного Бугу (середня частина), долина Тисмениці та Парчевські ліси;

- Території спеціальної охорони птахів (чекають на затвердження): Усціверські озера, Крове багно, Поліська остоя.

Взагалі особлива увага української та польської сторін до проблематики охорони довкілля дозволила декларувати єврорегіон «Буг» як специфічний міждержавний екорегіон. Так, 8 грудня 2005 року в Луцьку відбувся третій Національний семінар з організаційних структур управління басейнами західноукраїнських прикордонних річок Буг, Латориця та Уж. У рамках заходу було офіційно підписано Угоду про співробітництво Волинської та Львівської обласних адміністрацій та обласної рад у галузі використання та охорони водних ресурсів басейну річки Західний Буг.

Документ визначив налагодження інформаційної взаємодії між регіонами, шляхи досягнення безпечного екологічного стану басейну річки Західний Буг та доброї якості води. Угоду підписали перший заступник голови Волинської облдержадміністрації Богдан Шиба, заступник голови обласної ради Володимир Банада, заступники голови Львівської облдержадміністрації Валерій П'ятак та голови Львівської облради Тарас Федак. Учасниками заходу стали також представники польських і білоруських екологічних організацій.

Після підписання Угоди сторони обговорили шляхи майбутньої спільної роботи, внесли пропозиції до Плану управління басейном річки Буг. Далі відбулось робоче засідання учасників Національного семінару, де був визначений склад і регламент роботи Басейнної Ради, організаційний та фінансовий механізми реалізації Плану [10].

Рубіжним у розвитку українсько-польського співробітництва в рамках євро регіону «Буг» став 2005 рік. 10–11 вересня 2005 року в м. Хелм (Польща) під патронатом міністра закордонних справ Республіки Польща Адама Ротфельда, відбулось святкування 10-ї річниці утворення євро регіону «Буг» та наукова конференція на тему: «Транскордонне співробітництво в рамках євро регіону «Буг» – досвід і перспективи» [11]. У складі української делегації були представники Волинської, Львівської, Луганської та Одеської областей. В рамках святкування ювілею був підписаний договір про співпрацю між Об'єднанням органів місцевого самоврядування євро регіон «Буг» та Хелмською Вищою Школою Міжнародних відносин і суспільних зв'язків. Крім того, представникам трьох українських областей – Львівської, Луганської та Одеської вручили дипломи про присвоєння звання Почесного члена об'єднання євро регіон «Буг».

В рамках програми у Хелмській державній Вищій професійній школі відбулось підписання договору про співпрацю між Волинським державним університетом імені Лесі Українки та Вищою професійною школою у місті Хелм. Відбулася також наукова конференція із доповідями, рефератами та обговоренням перспектив і проблем розвитку економічної співпраці між країнами.

Важливим напрямком є культурне співробітництво в рамках євро регіону «Буг». Наприклад, впродовж останніх років у польському місті Люблін було створено низку проектів, які мали на меті розвиток польсько-білоруської та польсько-української співпраці в царині культури [12]. Проекти були розроблені і реалізовані культурними установами, школами, неурядовими організаціями, серед яких були Європейський дім зустрічей – Фонд «Нови Став», Рекреаційний клуб Непротоптаной стежини, Музична школа І–ІІ ступенів імені Т. Шеліговського.

Європейський дім зустрічей – Фонд «Нови Став» існує з 1993 року і веде діяльність, зв'язану із зміцненням демократії та громадянського суспільства у Східній Європі. Головними реципієнтами цієї діяльності є представники громадських організацій, працівники органів самоврядування та журналісти з України і Білорусі.

Фонд організовує обмін молоді, перепідготовку для лідерів неурядових організацій і журналістів, реалізує проекти, які ставлять собі за мету передавання досвіду і підтримку розвитку громадянського суспільства в Білорусі та в Україні. Серед цих проектів є такі, як «Підтримка розви-

тку громадянського суспільства у Білорусі», «Молоді кінематографісти євро регіону Буг», «Досвід польських і українських реформ», «Польща як міст Європейського Союзу у Схід» тощо.

За підтримки Фонду в Україні було засновано 5 Центрів європейської інформації та 45 Шкільних європейських клубів. У рамках співпраці між Фондом і волинським центром «Наша справа» у Луцьку розпочав діяльність перший Центр європейської інформації в Україні (2003 р.). Фонд був співзасновником Порозуміння молоді євро регіону «Буг», яке на сьогоднішній день об'єднує кілька десятків організацій з наступних регіонів: брестський, волинський, люблінський [12].

У 2007 році Фонд реалізував нові проекти за участю партнерів з Білорусі, України, а також з інших держав. До цих проектів належать: «Громадські медіа євро регіону Буг» (цикл мультимедійних майстер-класів, стажування в редакціях газет і редакціях радіо- і телеканалів, журналістські конкурси), «Майбутнє Європи» (польсько-німецько-білоруська зустріч молоді), «Європейський волонтеріат» (стажування громадян Білорусі), «Free Media Bridges» (співпраця між організаціями, що працюють з молоддю), «Польсько-німецько-білоруський форум (зустріч польських, німецьких і білоруських неурядових організацій), «Економічний форум молодих лідерів» (зустріч молоді з 28 європейських держав) [12].

Друга організація – Рекреаційний клуб «Непротоптаної стежини» – веде виховно-мистецьку діяльність, в тому числі займається «арт-терапією» (терапія через мистецтво). У 2001 році клуб створив «Міжнародну непротоптану стежину», тобто міжнародний рух інвалідів, їхніх інструкторів та добровольців, мета якого – індивідуальний розвиток учасників і зміна ситуації неповносправних осіб у суспільстві шляхом систематичних мистецьких акцій, що проводяться кожного року, а також шляхом організації заходів і виховної роботи. Клуб веде діяльність у Польщі, Україні та в Білорусі. У Львові участь в цій праці бере Мистецько-терапевтичний центр «Непротоптана стежина», в Бресті – об'єднання «Інвалід і середовище», в Луцьку – реабілітаційний театр «Забавляночка» та неурядова організація «Центр розвитку дитини». З 2002 року в Києві проводиться Міжнародний інтеграційний фестиваль «Сонячна хвиля», в Бресті, з 2005 року, проводиться Брестський міжнародний театральний фестиваль інвалідів «Непротоптана стежина», який втретє відбувся в 2007 році [12].

Варто згадати також про Музичну школу І–ІІ ступенів імені Тадеуша Шеліговського, яка в 2006 році, у співпраці з органами самоврядування та музичними школами Бреста і Луцька організувала III Євро регіональні музичні зустрічі «Скрипка і я». Учасниками зустрічей були діти 1 – 3 класів музичних шкіл I ступеня. В рамках проекту відбулися також музичний концерт, майстер-класи для дітей, вчителів і керівних кадрів шкіл, концерт лауреатів конкурсу. Проект був співфінансований Програмою сусідства INTERREG III A / TACIS CBC [12].

12 серпня 2006 року відбулося XII засідання Ради транскордонного об'єднання євро регіон «Буг» [13]. Основною метою засідання стало внесення змін до складу керівних та робочих органів транскордонного об'єднання. Новим головою Президії Ради транскордонного об'єднання євро регіон «Буг» було обрано тодішнього голову Волинської обласної

державної адміністрації Володимира Бондара. Виступаючи з доповіддю, він висловив вдячність за надану високу честь та довіру головувати протягом наступного періоду в Раді єврорегіону «Буг». Основним фокусом уваги учасників єврорегіону і надалі залишається розвиток торгово-економічних відносин.

За результатами роботи суб'єктів господарської діяльності Волинської області в 2005 році Республіка Польща була другим за величиною діловим партнером Волині, на яку припадало майже 10 % зовнішньоторговельного обороту. Двосторонній товарообіг за 2005 рік склав 91,8 млн. дол. США і майже у півтора рази перевищив рівень 2004 року. Відповідно, Республіка Білорусь посідала третю сходинку у переліку ділових партнерів Волині за обсягами двосторонніх експортно-імпортних трансакцій (86,7 млн.дол. США або 9 % від загального зовнішньоторговельного обороту Волині). Протягом січня-червня 2006 року обсяги торгівельних операцій, здійснених Волинською областю з польськими партнерами, склали 44,6 млн. дол. США. Темпи росту, порівняно з відповідним періодом 2005 року, становили 102 %.

У рамках XII засідання відбулися вибори членів Президії Ради, затвердження керівників робочих груп та обговорення плану роботи XIII засідання Ради єврорегіону «Буг». Погоджено, що надалі будуть працювати сім робочих груп по конкретних галузевих напрямках, таких як розбудова та облаштування українсько-польського та українсько-білоруського державних кордонів, охорона й покращення навколишнього середовища, медицина, освіта, культура та інші.

Крім того, під час засідання було підведено підсумки роботи транскордонного об'єднання «Буг» за перше півріччя 2006 року та обговорено питання щодо можливостей подальшого розвитку торговельно-економічної та культурної співпраці [13].

Протягом 2006 року в рамках єврорегіону «Буг» регулярно проводилися зустрічі українських, білоруських та польських спеціалістів у різних сферах життєдіяльності, тренінги для представників органів влади, територіальних громад та неурядових організацій з питань підготовки спільних проектів транскордонного характеру. Волинськими інституціями та польськими партнерами з Люблінського воєводства впроваджувалися спільні проекти у сферах підприємництва, інновацій, взаємодії між працівниками органів освіти, науки, культури, туризму, охорони здоров'я, правопорядку, статистики, охорони навколишнього середовища, розвитку системи місцевого самоврядування.

Необхідно зазначити, що Волинська область відіграє особливо важливу роль в динамізації українсько-польського міжрегіонального економічного співробітництва. За результатами роботи суб'єктів господарської діяльності Волинської області на ринках 93 країн світу протягом 2006 року Республіка Польща стала четвертим за величиною обсягів експортно-імпортних операцій діловим партнером області. Двосторонній товарообіг у розмірі 104,0 млн. дол. США на 13% перевищив рівень 2005 року. Частка сусідньої держави в міжнародних економічних зв'язках регіону склала 10,5%. Суттєве підвищення рівня двосторонніх комерційних зв'язків стало можливим за рахунок одночасного зростання експорту та імпорту. За 2006 рік експорт продукції до РП зріс на 7% і становив

30,6 млн. дол. США, а імпорт збільшився на 16,2% і у вартісному обчисленні дорівнював 73,5 млн. дол. США.

Зовнішньоторговельний оборот Волинської області з Республікою Білорусь у 2006 році склав 56,5 млн. дол. США (5,7 % від загальнообласного показника). У 2006 році обсяги експортної продукції до сусідньої держави зросли у 2,4 рази і становили 15,7 млн. дол. США, а імпорт дещо скоротився і у вартісному обчисленні дорівнював 40,8 млн. дол. США.

Таблиця 1

Динаміка зовнішньої торгівлі Волинської області з країнами–учасниками євро регіону «Буг» за період 2002–2006 років (млн. дол. США) [14]

№ п/п	Показник	Роки				
		2002	2003	2004	2005	2006
Республіка Польща						
1.	Зовнішньоторговельний оборот	42,85	49,14	63,17	91,82	104,04
2.	Експорт	20,42	17,63	21,21	28,58	30,58
3.	Імпорт	22,43	31,51	41,96	63,24	73,46
Республіка Білорусь						
4.	Зовнішньоторговельний оборот	11,27	16,20	26,35	86,68	56,50
5.	Експорт	1,05	1,84	4,61	6,55	15,69
6.	Імпорт	10,22	14,36	21,74	80,13	40,81

Протягом 2006 року бізнесовими колами Польщі в господарський комплекс Волині було спрямовано 50,3 млн. дол. США капіталовкладень. Сумарна вартість матеріальних і валютних ресурсів, що надійшли з сусідньої держави, починаючи з 1993 року, становить майже 87 млн. дол. США [14].

12-13 березня 2007 року у м. Хелм (Республіка Польща) відбулося засідання керівників Секретаріату українсько–польсько–білоруського транскордонного об'єднання євро регіон «Буг», на якому було погоджено План заходів щодо активізації транскордонного співробітництва у рамках цієї асоціації на 2007–2008 роки [14].

Управління міжнародного співробітництва та європейської інтеграції Волинської обласної державної адміністрації в 2007 році розробило регіональну Програму розвитку транскордонного співробітництва на 2007 – 2010 роки, де передбачено ряд заходів та 4 проекти транскордонного співробітництва, яким надається державна фінансова підтримка [15]. Розробниками проектів є Старовижівська та Любешівська райдержадміністрації, Волинський державний університет імені Лесі Українки, а також Волинський інститут економіки та менеджменту. Очікуваний результат – активізація транскордонного співробітництва в межах євро регіону «Буг», поліпшення розвитку зеленого туризму, розбудова інфраструктури туристичного бізнесу, підвищення туристичної привабливості регіону [15].

На сучасному етапі Волинська область виступає справжнім «двигуном» українсько-польського співробітництва в рамках євро регіону «Буг». Разом з тим, коло учасників такої євро регіональної співпраці останнім часом суттєво розширилося. Слід вказати на дві виключно позитивні тенденції у цьому вимірі:

По-перше, українсько-польські міжрегіональні взаємини завдяки євро регіону «Буг» доповнилися локальним виміром, який, до того ж, уже значно ширший за географію євро регіонального об'єднання.

І, по-друге, через євро регіон «Буг» до українсько-польської співпраці активно підключаються інші регіони України, які безпосередньо не розташовані на прикордонні двох держав. Щодо першої тенденції, то її проявом стало зростання кількості українських районів і міст, які встановили побратимські зв'язки із польськими партнерами.

Дружні стосунки на договірній основі підтримують українські і польські райони та міста, які не обов'язково розташовані на території євро регіону «Буг». Таким шляхом українсько-польське євро регіональне співробітництво не тільки доповнюється додатковим – локальним рівнем, а розширюється ще своєрідним «сітьовим» методом.

Друга тенденція також не менш важлива. Вона взагалі підносить роль євро регіону «Буг» у загальнодержавному вимірі. Мова йде про те, що уже з початку 2000-х років активну участь в діяльності євро регіону та його керівних органів беруть Одеська та Луганська області України. Вони мають статус асоційованих членів євро регіону «Буг». Водночас ці області виконують роль зв'язуючої ланки між євро регіоном «Буг» та іншими євро регіональними об'єднаннями на півдні та сході України, так як Одещина – член українсько-румунського євро регіону «Нижній Дунай», а Луганщина – українсько-російського євро регіону «Слобожанщина».

Література

1. *Борис Т.* Еврорегионы в Польше // Трансграничное сотрудничество в Центральной и Восточной Европе. – Карпач: Ниса, 2000.

2. *Гоблик В.* Перспективи транскордонного співробітництва в умовах розширеного Євросоюзу // Регіональна політика і транскордонне співробітництво в євроінтеграційній стратегії України. – Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної конференції (м. Ужгород, 24–25 травня 2007р.). – Ужгород: Ліра, 2007.

3. *Ілько І.* Досвід регіональної транскордонної співпраці в Європі та українські євро регіони // Державне управління та місцеве самоврядування в Україні : шляхи реформування. – Ужгород: Ліра, 2000.

4. *Рябійні Є.В.* Транскордонне співробітництво і проблеми його функціонування в Україні // Наукові записки / Курасівські читання. – 2005. – К.: ІПІЕНД, 2006. – Вип. 30, кн.2.

5. *Стельмах О.* Транскордонне співробітництво в системі регіональної політики України // Україна ХХІ ст.: концепції та моделі економічного розвитку. – Львів, 2000.– Ч.2.

6. *Студенников І.* Міжрегіональне співробітництво як чинник процесу європейської інтеграції та інструмент регіонального розвитку // Регіональна політика в країнах Європи для України / За ред. С.Максименка, Київський центр. Інститут Схід–Захід. – К.: «Логос», 2000.

7. Луцишин В.П. 1. Єврорегіон Буг: Обласний суспільно-географічний комплекс: теорія, методика, практика. – К.: ІСД МО, 1996. – 207 с.; Його ж. Єврорегіон Буг: Волинська область. – Луцьк: Ред.-вид.від. Волин. ун-ту, 1997. – 448 с.; Його ж. Єврорегіон Буг: концепція та стратегія розвитку. – Луцьк: Ред.-вид.від. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – 416 с.

8. Матвієнко В.М., Рябчук Н.В. Єврорегіон «Буг» // Українська дипломатична енциклопедія. – Т.1. – К.: Знання України, 2005.

9. Хом'юк К. Єврорегіон «Буг», як модель розвитку прикордонного співробітництва: здобутки, проблеми та перспективи // На шляху до Європи. Український досвід єврорегіонів / За ред.С.Максименка,І.Студенікова. – К.:Логос, 2000.

10. *Єврорегіон Буг стане Екорегіоном Буг* // <http://www.voladm.gov.ua/news.php?id=384&today=2005.07.13&lang=ukr>.

11. *Єврорегіон Буг: 10 років співпраці* // <http://www.voladm.gov.ua/struct.php?id3=65&ns=48&nnm2=47>.

12. Пайдош А. Спільні проекти // <http://www.euro-region.p1/ukr/index.php?r=1086&1=p1&PHPSESSID=441c3c10503a59d811883fe3e2a2efa0>.

13. Володимир Бондар – голова Президії Ради транскордонного об'єднання «Єврорегіон» Буг // <http://www.voladm.gov.ua/news.php?id=1449&today=2006.08.14&lang=ukr>.

14. Інформація Волинської облдержадміністрації // <http://www.voladm.gov.ua/struct.php?id2=815&nnm=111>.

15. Управління міжнародного співробітництва та європейської інтеграції // <http://www.voladm.gov.ua/struct.php?id2=440&nnm=111>.

Буглай Н.М. Особенности функционирования украинско-польско-белорусского еврорегиона «Буг» в контексте реализации евроинтеграционных планов Украины

Исследуется становление и деятельность еврорегиона «Буг» в контексте трансграничного сотрудничества Украины, Польши и Белоруссии. Рассматриваются основные направления деятельности приграничных территорий.

Ключевые слова: европейская интеграция, еврорегиональное сотрудничество, межгосударственный экорегион, приграничные территории.

Buglay, N.M. Features of functioning of the Ukrainian-Polish-Byelorussian European region «Bug» in the context of realization of plans of eurointegrations of Ukraine

Becoming and activity of the European region is explored «Bug» in the context of trans-border collaboration of Ukraine, Poland and Byelorussian. Basic directions activity of border-line territories are examined.

Key words: European integration, euroregional collaboration, intergovernmental ekoregion, border-line territories.

УДК 94(477)«17»Гайворонський Г. Кривошея В.В., Кривошея О.В.

Українська козацька старшина. Полковник компанійський Григорій Павлович Гайворонський

Висвітлюється духовний заповіт полковника компанійського Григорія Павловича Гайворонського і дана характеристика його родоводу козацького періоду української історії.

Ключові слова: *духовний заповіт, козацька старшина, полковник.*

Постать Григорія Павловича Гайворонського і досі залишається невиченою. Навівши духовний заповіт полковника компанійського та родовід його родини (ми беремо лише одне наступне коліно – дітей, не торкаючись онуків), зробимо спробу зрозуміти життєвий шлях цієї людини, оточення, логіку його вчинків, а також отримаємо інформацію про економічні, духовні, соціальні здобутки як результат його життєвої діяльності.

Родовід Гайворонських

I

1. Павло

Д.: Гафія NN.

II

2. Григорій Павлович (? – 1684–1753) – службу розпочав в 1704 році, осавул полковий компанійський (1713–1728), компанійський полковник [1, 11–16] (1728–1753). Був в низовому поході. Мав земельні володіння на Переяславщині. Для більш глибокого розуміння логіки його життєвих вчинків наводимо тестамент, написаний у 1753 році.

«Во имя отца, и сына, и стаго духа, Аминь.

В прошломъ 1752 мѣ году октября 28 го во время бытности моей на службѣ ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА в Заднѣпрских мѣстах, жена моя Елена Самосевна покойная, прикончинѣ жизни своей составя о движимихъ и недвижимыхъ нашихъ грунтахъ и имуществу, во владѣніи нашемъ полномъ находячихся, распорядя дѣтей нашихъ в духовному тестаментѣ написала, извѣстне же ей тогда было что я в томъ походѣ с полкомъ в Заднѣпрскихъ мѣстахъ, (на поляхъ *якобы*) в мало моцѣи и слабости здоровья своего былъ, и яко де я такожъ и она не бессмертны есмы, однакъ де что отъ працѣ нашей купно чрезъ ввесъ въкъ нашъ живучи /: кроме якобы упоенія ест отческаго:/ всякой набутой худобы, опусъ при совершенной ея памяти и остатній волѣ, ведлугъ де ей замслу распорядился може слѣдующимъ тога порядкомъ. Перве сину нашему Стефану полковому обозному всѣмъ грунтамъ зъ мельницами нами купленными, состоящими едно де на рѣчкѣ Золотоноши при урочищи Бакаевки, а дру-

гая в містечку ПБшанБ на рБчки Супой, движиме же де и недвижиме во вБчное владБніе и дБтямъ его да будет а взу ношенія де собственной покойной жени моей; якобы ей отческое, рас писала по смерти ея отдат дочеремъ инымъ должень синь нашъ Стефанъ.

Параскевіи 100 рублей; Любови рублей; Маріи 100 рублей; Одаріи 100 ру и лБсъ в БакаевцБ близ пасБки состоячій, которой купленъ в Пилипиhi Котяриxi, за тридцат рублей, и двор з двома хатами и плБцомъ находинчимсБ близ церкові Троецкой в Золотоношы. Да меньшей же дочерБ АннБ 150 ру. До совершения же я возраста, синь Стефанъ имБет панянських уборові исправит, по реестру и со всБми же принадлежитостами касаючимись до акту веселого яко наслБдникъ имуществу иному должень де во всемъ ея пріvidaчи замужъ /: аще без удостойя:/ во всемъ видБть добропорядочно. А буди же де непожелает, он сынъ нашъ Стефанъ по реестру исправит, то де имБеть три дочери, иншей АннБ, от дат увесь скоть позоставшійсь набутій намы, а ис своего де собственного имущества испоряжат и снабдБват оную дочер нашу недожен, /: кромБ от своего позволенія дат что похочБет:/ в поминовеніе же де покойной жены моей, он синь Стефанъ имБет, священникамъ на десят сорокоустов денгами отдати /: якіе сорокуости уже сознаю что истрачени с поминовеніемъ обрядку хтианского:/ и вишписанное все покойная жена моя учиненное распредБленіе до волБ моей отдала, и ежели де я опос тестаментасоват непожелаю, тога де будет он у вБчнБй свой силБ, по смерти ж де ея жени моей; ежели бы я имБль дочерБ АннБ вручат, Янковщину, то де повинен Стефанъ онохБй дат денег своїх 20 рублей, ибо за ту Янковщину дано денегъ Черушинець таковую сумму от мене, и нБ в чомъ де ону сину ище сину Стефанъ. От дочерей наших какъ в грунх, такъ де и близ хутора на горБ препятствія неслБдовало, я же нижайшій за прибитіемъ з ЗаднБпрских мБст с команди в домъ за обявленіемъ вишчеписанном мнБ духовного дестамента, будучи при полномъ своемъ умБ, держа по всему многое разсужденіе, и разсудилъ себе, яко то я жени моей состав мнБ дестаментъ, не в полномъ обстоятелствБ и изясненій обо всБх движимихъ и недвижимых наших добрах, для того я той дестаментъ касую, дБбы по смерти нашей дБти наши едень з другимъ егос, и турбацій не имБли, а былъ бы между ими мир, а мнБ и женБ моей по смертех наших на оном свБте покой. Приказаль з нижеписаннымъ вираженіемъ сій остатний духовній дестаментъ от себе написат изяснити обо всемъ. А именно жена моя покойная сколько ея по мнБ вношеніе именно материзни непоказала. А в дестаментБ рас порядила неналежне, для того что толко в ношеніе ея было за нею 700 рублей, еднакъ же вБдаю я заподленно, что с того числа, покамест находячіеся тБ денги в содержаніи, от покойного Івана Булюбаша до рукъ ея виручены, покой на втерала, ища по судме 150 рублей, також де и без бытности моей в дому, а былъ я на службБ ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА с полком моимъ в низовому корпусБ, с того ея вношенія денег в дому моемъ своровано от ея з другими моими заслуженими пожитки 160 рублей о чемъ от нея и в собенной Золотоноской канцеляріи про тей подвиг тогда ж, особливо же тое покойная жена моя ревнуня вперед в поминовеніе души свой и о родителей вічно к сооруженію в новБ живоначальной Троицы, храма Гпдня, отдала с тожж вношеня своего з свой волБ 200 рублей, якое число з видержкою в иску по судме, и за сворованнем, и в здержанБ к сооруженію храма знішло с того ея вношеннБ денег числомъ 510 рублей, и зосталних денег 190 ру

ея материзни, распоряжае на дочерей наших, и сына за силу правъ по толикому числу недоводится, и то разсудиль я не от нея покойной то учинено, позаней skutvomъ писца де тестаменту, то воспослѣдовало, а осталніе 190 рублей денег, яко она в свой диспозицій содержучи, безвѣдомо моего, расходонимъ по своему соизвольтъ учинила, и за неймѣнемъ в покойной при смерти денег, оставила сину нашему долговъ, якіе без вѣдома и без бытности моей в дому нея покойной занято, о чемъ и реестръ опосну сину нашему ко отдачи вручила, на якомъ реестрѣ вѣсто ея неграмотной и попис Марко Зеленскій подписалься. Кой реестръ и я разсмотрѣвши оному сину нашему приказал тѣмъ людемъ и уплатит, також де и по смерти моей, ежели бы кто могль проискатся, з доправкою каковых долгов наших, моих, и жени моей, по облѣкамъ и без облѣковъ, по доказательству, то синъ нашъ полковий обозній Стефанъ яко наслѣдникъ всех добръ наших долженъ без отмовно от дому нашего уплачивать. В покупке грунтовъ тих денег уношенія ея ни с продажи покойноѣ прадѣдизних дідизних моих и отческих грунтов нѣчего не употреблено. Точно якіе грунта ниже сего написаны, за единвіе только з моих трудов набутіе вступя в службу з 1704 году, а былъ я в службѣ именно, в компанѣйскомъ полку в чине старшинскомъ, асауломъ полковымъ болѣе 15 лѣтъ, а з 1728 году и понынѣ полковником, и получае окладъ противъ своихъ чинов с того числа куплею набылъ за денги грунта. Именно: в сотнѣ Золотоносской в мѣстечку жилой двор со всѣмъ построениемъ якъ нынѣ находится, в томъ дворѣ винница о двох котлах с трубами, и посудом, и иконому двору накуплены дворики з огородами и пустіе плещы, в вѣдомствѣ моемъ находячіеся, на подворах и в городѣ, о коих куплю явствуют. Такожде за двором при подварках липы в окружности находячіеся взят от улицѣ от козака Клима Барабаша, до узвозу бокаевского, и до лану Ковбасиново, по дорожку и по двор сотника Евстафія Жеребцового, даже до помянутой паки улочки, Барабашевъ, другіе же поле пахатне, и сѣнокосніа, около близости к Золотоноши с казакомъ броварскимъ, и посудом со всѣмъ, куниціа на пред греблѣ в Золотоноши с плещомъ, в Бакаевцѣ на рѣчки Золотоноша месниця о трох колах о двох мучних, а третє ступное, и половина к мелницѣ ставу и близ того млина хата з дво-рищем, тамъ же в Бакаевки лѣси зовелніе пасічніе со всею скуплею лѣсовъ частей попомѣществу с хатъ и луков також дѣла лука сѣнокосная, прозиваемая Талинковская, с полемъ пахатнимъ, лѣси в Комарѣвки, между Антиповкою и Мицаловкою селами, кроме цѣвовского лѣса, лѣси ж купленніе з лозами находячіеся у в урочищах Снѣгировцѣ и за мостом, сколько по купчих сискатся может, на рѣчки Згорѣ хутор с построениемъ, а лісник ... з ставом, луками, по обох сторонах Згара; взсавъ Згара от села Вознесенков от границѣ рову, вниз Згара от той рѣчки до Чернечого Ярку Алесенковаго окопу и икикому хутору пахате и сѣнокосніе поле, а именно в Згар от оного села Вознесенковъ от окопу вишъ реченного по Закруглой могилѣ, коя вправую сторону от трох могилок ея, против Вознесенского до шляху что идет из Золотоноши на могилу окажчиху, пока скопщам ограничено, и з другой стороны Згара от окопу помененного к Вербокъ позаянковѣю могилкою до шляху богославского, и поза шляхомъ част поля купленного и чемъ и купча явствует, даже за ярком Чернечій по над шляхом, по дорожку, а от дорожки по над яркомъ, якая идет дорожка, чрез вершину того ярка чернечого к Згару близ окопу лесенковаго, от негож лесенковаго окопу, взяв паки к Золотоношѣ оставя

Чернець ярк всредку чрез дорогу поле пахатное и сѣнокос ограничено за ород, чрез вершину яру бугуславского мало недоробленной могилі недалеко от той же могилы ж от шляху якій идет на Павлѣвски хутор, а от той могилы паки до шляху того что идет на помянутую могилу, сказ чину; в деревнѣ Богославѣ двор жилий еденъ, да в сотнѣ Пѣщанской на рѣчки Супой на греблѣ от Золотоноши крайний млин, о трех колах, двоих мучних, а третимъ ступнимъ, за який млин еще от мене недоплачено, а долино от дому итшес доплатит, к тому млину двор с хатъ тамо ж в Пешаной и двѣ ниви, о коихъ купчи явствуют, и тѣ всѣ вишеписанніе добра вижиміе и недвижиміе по купчимъ явственній к двору нашому принадлежащіе, от сего числа препоручаю я правному тѣх добръ по мнѣ насліднику сину нашому обозному полковому Стефану, в полное вѣчное владѣніе в постоятельство, ибо оной обозный сынъ нашъ з малихъ лѣтъ, такъ минѣ и покойнѣ матки свой а моей женѣ, яко и нынѣ з женою своею, всякое синовское повиновение безукоризно, и нелѣбно и нойнѣ приносять, да сверхъ того и у многих моихъ дѣлахъ и на жену мою нападкахъ трудился, и по судамъ коштъ свій многий роки, и тимъ зобиженъ, чемъ і я самъ признаю доволте ен труда, и за тот его трудъ и синовское повиновение любя ихъ в награжденіе ему усиновій удостоюваю быт вѣчнымъ и ненарушимо на всехъ добрахъ вищепоказанихъ наслѣдникомъ. А дочери наши до показанныхъ добръ его наслѣднихъ касатся нимало не должны, ибо оніе яко то: Параскевія Жеребецкая и Любовь Гаврикова, от дому нашего доволное при выдачи замужъ вивѣнены, и в дополненіе награждены, и дано онимъ Жеребецкой лѣсъ за мостомъ з лукою сѣнокосною, а Гавриковой где нынѣ домомъ своимъ жиллей мѣст частъ грунту во вѣчно; и лѣсъ в Бакаевцѣ прозиваемый Огребовский, и сверхъ того ужей ихъ моимъ коштомъ и трудами, з чиновъ нижнихъ, в чины сотничества призведенни, за симъ онде обѣ дочери наши з ихъ мужами от дому нашего весма доволни, дочь же наша Марія Кирилова, приданымъ розсудилъ я противку вишѣ показанныхъ сестеръ ея а нашихъ дочерей доволства зверхъ ихъ, и она удовольтвованна вивѣнемъ доволнимъ числомъ за чимъ и доволно, а Одаріи Николаевой вивѣнемъ дано, еднакъ я разсуждая отческо, Дарье одной предъ другой обиди несостояло, приказаль сыну нашему Стефану обозному полковому компанѣйскому в дополненіе противку другихъ еще дополнитъ дачею, а именно датъ лѣсъ в Комарѣвцѣ прозиваемый Цевовскій, луки з окопомъ противъ пасічного лѣса, в Бакаевцѣ купленная отъ Ивана Мелниченка, и дворъ где живетъ нене она с мужемъ своимъ о двоихъ хатахъ со всѣмъ строениемъ, и плецъ к тому двору смѣжный з Мазиломъ, в Золотоношѣ точію ежели паче чаяніе, тот дворъ имѣла б и плецъ, и показаннѣ лѣса такъ и луку в продаку ко мну вступае, то некому иному якъ сину нашему Стефану обозному полковому датъ с товару рогатого воловъ шестъ коровъ чотири, кобыль 4, коней пару с поиздомъ овцы всѣ наши безъ остатка, з сребра кубковъ 4, и ложокъ 4, а во мѣсто Янковщины купленийъ его обозного хуторъ состоящий надъ рѣчкою Каераемъ, в сотнѣ Пѣщанской с полями, и сѣнокосами ей во владѣніе; для того что ежели ей Янковщина могли би от мене отказатся, и быт за нею во владѣніи, а в смежности мая, к хутору его сину нашему обозного на Згарѣ сут, положеніе свое имѣть якъ и више писано, могу признатъ всегдаште в немъ сори, и затѣмъ прекращалъ тѣ сори, приказаль же во мѣсто Янковщины вступитъ тотъ от обозного хуторъ. власнѣ, и вступлень, с повеления моего. В дополнене же вишей дачи суки тѣ якіе за жизни моеі оной дочерѣ нашей Аннѣ споражены,

долино онимъ быт всѣмъ без остатка за нею, и впред ежели богъ пошлет виходите ѱ Аннѣ замужъ /: чего я отесо кладучи нашо ей благословенне желаю удостоится:/, то сынъ нашъ Стефанъ повиненъ всѣмъ порядки а кта веселія споража, у дому нашего безодмовно, и поучинети вишеписанное моей между дѣтми распруѣ летъ увещеваю еще симъ отческо синовѣ Стефану обозному полковому, сооруженное нами коштомъ Живоначальной Троицы храма Господня, ежели от предъ придетъ в обвѣстшалоє и подлежа- тиметъ подчинки, то неоставляетъ, яко фундатора значала мы оногo храма Господня были, и содержатъ от дому нашего на своемъ собственномъ коштѣ, иская душамъ нашимъ и свой в томъ спасенне, а по отходѣ з временного житія моего сего к вѣчному, предъ тѣло мое грѣшное /: яко жѣ и самъ хощъ пречистилимъ усти своимъ якъ от земли взять, и в землѣ паки пойде- ши:/ к землѣ, и хстіянсимъ порядкомъ учинить погребеніє при церкви помянутой и в поминовѣніяхъ вдално от дому нашего неоставлетъ, и на десятъ сорокоустовѣ священникамъ дат денгами; а буди бы хто могъ з дѣтей нашихъ вишепомяненнихъ четирохъ дочерей или сынъ обозный, противно сего моего остатній разсужденія, и ропредѣлемъ тестаменту, /: яковій я чинилъ за полного ума смотрачи по всемъ своимъ добрамъ:/ с якогo умишленіє в каковъ нибудъ судъ за сего дестамнту занесетъ требованіємъ бо який части от моего распредѣленія, таковому волѣ моей неслушному ни в какомъ судѣ прошу остатне ему неврит, и протолковавши ему вишеписанное мое распредѣленіє з отказомъ иску вислат, а у востатокъ симъ заключаю да будетъ тое повелѣніє моему последному неслушли б проклять, анафема, в лучшую же сего моего дестамента верное приказаль я себе неграмотному подписат, и собственную тое печатъ приложит, якая и приложена, и будучихъ при распредѣленіи моемъ и составленіи сего тестаменту духовного персонъ духовнихъ и мирскихъ, о підписи ихъ рукъ упросилъ, и на врадъ сотенному за силу правъ Малоросейскихъ прошу ствердитъ 1753 году фев- ралѣ 20.

На подлинномъ тако:

К сему тестаменту охочоконного первого компанейского полку полковникъ Грігорій Павловъ, подписался, а вместо его неграмотного по іхъ прошеть свойственнымъ его ж прихода Свѣто Троцкого Золотоношскаго пресвиторъ Симеонъ Ивановъ руку приложилъ. М.П.

При вислушаніи сего духовного тестаментѣ былъ и непростеть Гспдна полковника Павлова вдостовѣріє подписался пресвитеръ Николаевскій Золотоношскій Іоанъ Новицкій и печатъ приложилъ свою собственную.

При вислушаніи сего духовного дестамента былъ и испрошетъ Гподна полковника Павлова вдостовѣріє подписался пресвитеръ Успенской, Золотоношской церкви Феодоръ Корецкий и печатъ приложилъ свою соб- ственную. М.П.

При вислушаніи сего духовного тестаментѣ былъ и испрошетъ Гподна полковника Павлова вдостовѣріє подписался значковій полку Переяславского товаришъ Федоръ Манжакъ и печатъ приложилъ свою соб- ственную. М.П.

При вислушаніи сего духовного дестамента былъ и испрошетъ Гподна полковника Павлова вдостовѣріє подписался полку Переяславского значковій товаришъ Іоанъ Алексѣевъ и собственную свою печатъ приложилъ. М.П.

При вислушаніи сего духовного дестамента былъ и испрошетъ Гподна полковника Павлова вдостовѣріє подписался абшитованій сотнѣ

Золотоноскої виборний козакъ Леонтий Бутенко и печат приложиль свою собственую а во мѣсто отца своего неграмотного з его велѣнія синь его Ияковъ Леонтовичъ руку приложиль. М.П.

1753 году февраля 25 вишь прописанная духовная в сотенному Золотоноскомъ правлении при прошении от полковника Компанѣйского Пана Григория Павлова была явлена, и в протоколъ точно записана, на которой духовной в достовѣрное утверждение подписалис и печать Городовую приложено.

Сотник Золотоносский Константій Леонтовичъ
Атаман Городовой Григорій Котляренко
М.П. [2, 282 – 285 зв.]

Д.: Олена Степанівна Самусь [3,98] (? – ран. 1753), походила з знаної в Гетьманщині родини [4,120–122]: її дід в 1689 році очолював полк, в якому було 164 козаки [5,88], потім був наказним гетьманом, полковником богуславським. Батько Степан Самійлович (? – ран. 1704), перейшовши на Лівобережжя, став значним товаришем в Лубенського полку, мати Пелагея NN (за іншими даними, Уляна) мала володіння в Золотоніській сотні Переяславського полку [2,262]. Дядько невідомого імені був полковником під регіментом гетьмана Орлика, в 1711 році заарештований генерал–лейтенантом Голіциним в Богуславі. Олена частково відкупила маєтності у свого дядька полковника [6,614] Івана Булюбаша [2,262] (чоловіка її тітки – сестри батька). Мала братів, які служили в Лубенському полку: сотника Якова, значкового товариша Данила, отамана городского лохвицького Павла [7,208], сестер Ганну, дружину компанійського полкового обозного Василя Мелеса, Марію, заміжно за значковим товаришем Федором Кохною. В Золотоноші «в поминование души свое и родителей вечно, к сооружению в пользу животворящей Троицы храма Господня», Олена віддала значні кошти [8,126]. Після своєї смерті залишила борги [2,283]. Була неписьменною і її заповіст, в якому володіння заповіла донькам, підписав зять – священник Марко Зеленський.

III

3. Стефан Григорович (бл. 1722–1782–?) – службу розпочав з 1734 року рядовим козаком у 1–му компанійському полку. Брав участь в дніпровському (писар сотенний) та очаківському походах. Сотник компанійський (з 1738). Обозний полковий компанійський (з 1759.10.12.). Учасник пруського походу. Був на чолі полку і був обраний полковником (1763–1768). 1768–1771 роки лікувався. Абшитований бунчуковий товариш (1772.7.12. – 1786 – ?). Мав 165 підданих у Золотоноші, д. Богославці, на хут. Згарська Осаульщина, Нетеповому, м. Піщаному, хут. Снігирівському Кропивненської сотні. 1782 року на нього скаржився козак Лесенко про незаконну приписку в ревізію у своє підданство. Мешкав в Золотоноші. На спомин батька та матері віддав двір св. Марку Зеленському, який до прийняття сану був писарем сотенним комонного полку Павлова [2,283]. В Золотоніському Благовіщенському дівочому монастирі був записаний поминальник його роду: Самійло, Ганна, Павло, Гафія, Стефан, Пелагея, Григорій, Олена, вбитий Василь, Лизавета, Любов, Леонтій, Стефан, Ганна, Григорій, Пелагея [9,1].....2

Д.: Ганна Василівна Томара, донька бунчукового товариша.

– Параска Григорівна.....2

Ч. Остап Жеребицький, сотник компанійський (1738–1760).

– Любов Григорівна – у тестаменті батька названа Гавриковою [10,61].	2
Ч.: Федір Малашевич, сотник компанійський (1740–1760).	
– Марія Григорівна.	2
Ч.: Кирило Савич.	
– Дарія Григорівна.	2
Ч.: Микола Волошин.	
– Ганна Григорівна.	2

В наведеному родоводі залишається не з'ясованою інформація стосовно походження батьків Григорія – Павла та Гафії: ким вони були, до якого стану належали, а також місце їх проживання. Про самого майбутнього полковника можна сказати, що він був неписьменним [2,284], службу розпочав, швидше за все, на Правобережжі під керівництвом Самуся. Духовний заповіт розкриває перед нами непрості сімейні стосунки Григорія та його дружини. Також з документу ми дізнаємося про шляхи, яри, мости, стави, ріки, ліси, млини, лани, сіножаті, ґрунти, городи, хутори, дворища, винниці, кузні, що дозволяє розширити наші знання з історичної географії. Крім того, через священників ми маємо змогу встановити які існували в той час церкви.

Початковий протокол досліджуваного нами тестаменту розпочинався типовою інвакацією. Інституція (засвідчення імені, титулу і місця проживання) та нарація (засвідчення обставин справи з вказівкою випадку написання тестаменту) в документі відсутня.

Основна частина заповіту – диспозиція – містить розпорядження заповідача стосовно розподілу майна. Григорій заповів сину ґрунти з млинами, п'ятьом донькам – гроші, а крім того, Дарії – нерухомість. Особливої уваги заслуговує відношення батька до незаміжньої доньки Ганни. Григорій Павлович звернув увагу на розмір приданого, яке має бути їй виділене старшим братом Степаном.

В документі присутня карабарація (звістка про підтвержуючі знаки) – на тестаменті наявні 7 печаток. Присутність свідків при складанні документів такого роду була обов'язковою. Своїми підписами даний тестамент скріпили 8 осіб.

Кінцевий протокол (*datum*) засвідчив час написання документу, місце написання визначається дотично через вказівку золотоніських священників та сотника, а також через вказівку місця проживання заповідача.

В кінці духовниці є запис про те, що у XVIII ст. писарем сотенним золотоніським Федором Грудницьким з оригіналу була знята копія, яка і збереглася до наших днів.

Література

1. *Кривошея В., Кривошея І.* Палії, Самусі, комонники // Сіверянський літопис. – 1998. – № 4.
2. *Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського* (далі – ІР НБУ). – Ф. І. – № 57489 – 57601.
3. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві* (далі – ЦДІАУК). – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 224. – Ч. 1.
4. *Кривошея В.В.* Генеалогія українського козацтва. Білоцерківський полк. – К., 2002.
5. *Чухліб Т.В.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). – К., 1996.

6. *Эварницкий Д.И.* Источники для истории запорожских козаков. – Владимир, 1903. – Т. II.

7. *ЦДІАУК.* – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 17164.

8. *ІР НБУ.* – Ф. II. – № 27461.

9. *ЦДІАУК.* – Ф. 990. – Оп. 2. – Спр. 12.

10. *Кривошея В.В.* Українська козацька старшина. Ч.2. Синодики як джерело до козацько–старшинської генеалогії. – К., 1998.

**Кривошея В.В., Кривошея Е.В. Украинская казаческая старшина.
Полковник компанийский Григорий Павлович Гайворонский**

Освещается духовное завещание полковника компанийского Григория Павловича Гайворонского и дана характеристика його родословной казаческого периода украинской истории.

Ключевые слова: *духовное завещание, казаческая старшина, полковник.*

Kryvosheya, V.V., Kryvosheya, O.V. Ukrainian Cossacks' foremen. Grygory Pavlovych Gayvoronsky, Colonel of employed mounted regiment

The spiritual testament of Grygory Pavlovych Gayvoronsky, Colonel of an employed mounted regiment is illuminated along with characteristic of his genealogical tree of the Cossacks period in the history of Ukraine.

Key words: *spiritual testament, Cossacks foreman, Colonel.*

Реєстри значкових товаришів Стародубського полку 1735 та 1737 років

Запроваджуються до наукового обігу раніш невідомі списки значкового товариства одного з полків Гетьманщини. Подається джерелознавчий аналіз документа.

Ключові слова: реєстр, ревізія, значковий товариш, козак, Гетьманщина.

Публікація архівних документів завжди була важливою справою. Маловідомі справи стають доступними широкому колу дослідників та, будучи розтиражованими, мають більше шансів вціліти у майбутньому.

Компути (реєстри, списки) оформлювали належність до того чи іншого відламу неурядової старшини. Бунчукові товариші завжди заносились до окремого компуту, тоді як значкові могли бути внесені як в загальний полковий реєстр (як правило, на його початку), так і до окремого компуту значкових товаришів полку. Перші звістки про реєстри значкового товариства відносяться до другого десятиліття XVIII ст., хоча вони могли існувати ще раніш. Така виокремленість списку значкового товариства відбивала їх відхід від козацького загалу та замикання в окремий привілейований стан [1, 112–115].

Реєстри різних частин значного військового товариства всіх полків Гетьманщини вже неодноразово запроваджувались до обігу завдяки публікаціям Л. Окиншевича [2], В. Панашенко [3], О. Репана [4], І. Ситого [5], Ір. Кривошеї [6], С. Горобця [7]. Особливо багато різноманітних компутів значкового товариства стали загальнодоступними завдяки публікаціям В. Панашенко [8]. Хоча з деяких документів дослідницею для публікації взято лише частину наявної в них інформації [9, 329].

Відомості про значкових товаришів Стародубського полку за 1735 та 1737 роки, які пропонуються до уваги дослідників у даній публікації, містяться у різних частинах справи «Ревізія Стародубського полку 1735 р.», яка знаходиться в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. У справі всього 1096 аркушів. Вона мало схожа на традиційні полкові ревізії. Типова інформація, якої очікує дослідник від такої справи, як то дані про козаків, посполитих та володіння в сотнях різних власників звісно є, але подається безсистемно і дуже розрізнено. Натомість, є велика кількість різноманітних іменних списків козаків у різних походах за кілька років, іменні списки значкових товаришів по різних сотнях полку, розрізненні списки бунчукових товаришів. Також нетиповою для полкової ревізії є значна кількість «сказок» козаків і старшини. Козацькі відомості

деяких сотень за 1737 рік складені за наступною схемою: з вказанням віку, з кінями чи без, з якою зброєю («краще государеве: красного железа, білого железа, мушкет свій (1), кремне (10), шаблі (1), списи (1), ледовница (1), порох у фунтах (3), пулі (100)»). По деяких сотнях є відомості про участь козаків у походах з 1731 року з вказівкою хто з походу не повернувся. Також у справі знаходимо безліч указів, інструкцій, донесень, відомостей про збір порцій і рацій з володінь старшини та різноманітних реєстрів.

Іменні списки значкового товариства Стародубського полку за 1735 та 1737 роки мають багато додаткової інформації. У реєстрі 1735 року вказаний вік значкових товаришів та кількість коней (верхових та возових). Відомість за 1737 рік повідомляє про службові доручення значкових товаришів на той рік і чи можливо їх звільнити для походу.

Додатки:

Документ 1 [10,арк. 668–669]

[12.10.1735]

1735 году октоврию 12 дня в полковую стародубовскую канцелярію сколько имеется полковой старшини и значковых товарищей и много кому от роду летъ і сколько в него имеется верхових и возових лошадей о всюм вишенадлежащими войсковыми припасами о том ниже сего явствует

Імена і прозванія	от роду летъ	лошадей верхових	лошадей возових
Старшина полковая			
Ассаулъ полковій стародубовскій и полковій походній командер Стефанъ Якимовичъ	52	3	8
Хоружій полковій значковій Ігнат Данченко	42	2	5
Значковій товаришъ и походній полковій обозній Стефанъ Косовичъ	56	2	4
Значковій товаришъ и походній ассаулъ Петро Малешевскій	23	2	3
Значковій товаришъ и походній полковій писар Михайло Староселскій	27	1	2
Довбышь Лавринъ Самуиловъ	42	1	–
Значковое товариство			
Семен Словуцкій	50	2	4
Алексанер Пилатовичъ	27	2	5
Андрей Соколовскій	25	1	4
Петро Рославецъ	20	1	4
Григорій Булашевичъ	22	1	3
Павель Губчиць	22	1	4

Іосифъ Карповичъ	21	1	2
Іванъ Ждановскій	42	1	1
Стефанъ Мархаленко	29	1	1
Семень Кожуховскій	35	1	5
Іосифъ Данченкоъ	31	1	2
Мойсей Грушинскій	27	1	1
Стефанъ Потапенкоъ	32	1	2
Демянь Козловскій	25	1	1
Кузма Колчевскій	25	1	1
Іванъ Дробязка	45	1	2
Алексей Подорожній	50	1	2
Романъ Варывода	37	2	2
Феодор Щербаковъ	30	1	1
Яковъ Котляренкоъ	19	1	1
Онопрей Данченкоъ	20	1	1
Федор Улезко	63	1	1
Никифор Писоцкій	52	1	1
Матвей Добраницкій	30	1	1
Григорій Базилевичъ	32	1	1
Михайло Панкевичъ	27	1	3
Ігнатій Фурманскій	21	1	1
Іванъ Гулянскій	43	1	2
Георгій Варнавскій	22	1	3
Григорій Щерба	20	1	2
Данило Великосовичъ	55	1	–
Василій Бышевскій	29	1	1
Іванъ Неровній	30	1	1
Дмитро Данченкоъ	30	1	2
Іванъ Ломака	35	1	1
Іосифъ Ломака	18	1	2

Яковъ Івановъ Човплянскій	19	1	1
Яковъ Тарясевичъ	30	1	–
Іванъ Гешунъ	18	1	2
Сава Томиловскій	19	1	1
Дмитро Тимоновичъ	23	1	–
Стефан Аксьоновичъ	28	1	–
Василь Козловъ	23	1	2
Іосифъ Варнавицкій	23	1	1
Микита Десятовскій	17	1	2
Клим Шейка	35	1	2
Андрей Шейка	24	1	2
Іванъ Михновскій	18	1	1
Андрей Кремскій	35	1	2
Василий Половецъ	25	1	1
Владимир Петра Клименка наймит	25	1	1
Андрей Прохоровъ Хроменковъ	30	1	1

Ітого старшини полковою и значкового товариства человек 60

А в них коней верхових 67

Також и возових лошадей 115.

Документ 2 [10,арк. 47–49]

[1737]

Ведомость кому Іменно Полку Стародубовского з значкових товарищей надлежить в команду господина генерала фелтъ маршала и кавалера графа фонъ Миниха следовать в походъ 1737 г.

В домах имеючиеся
 Леонъ Пилатовичъ
 Николай Юркевич
 Петро Малешевский
 Леонтий Озерский
 Васил Хомунский
 Васил Бишевский
 Семень Паливода
 Федор Улезко
 Яковъ Силевичъ
 Іванъ Десятовский
 Петро Десятовский
 Григорій Немира
 Сава Ломака
 Павель Хромчонок

Данило Рубець
Константий Рубець
Івань Неровний
Васил Добрянський
Тимофей Зенченко
Яковъ Кропивницький
Петро Марковський
Давидъ Шлика (Шейка)
Евтихий Данченко
Онопрій Данченко
Данило Великосович
Сава Щерба
Федоръ Козловський
Іосиф Карповичъ
Андрей Шавлуцький
Ігнатъ Херманський
Павель Губчиць
Алексій Подорожний
Стефанъ Мархаленко
Федоръ Онопрієнко
Стефанъ Аксьоновичъ
Петро Костененко
Іванъ Чемерисъ
Кузма Коневський
Петро Клименокъ
Іванъ Глинський
Васил Звонников
Іванъ Афанасов
Федоръ Гора
Стефанъ Панкевичъ
Петро Улезко
Іванъ Улезко
Артемъ Овсеєнок
Іванъ Березовський
Іванъ Михновський
Іванъ Зубрицький

На место сихъ к покупки провіанта и к покупки лошадей можно
определить з другого званія

Семен Славуцький
Борис Тришатний
Никифор Пироцький
Андрій Кремський
Василь Гетун

Клим Шейка до селе уж сменен может битъ Щербачок (...)

Іванъ Данченко в отдаче сентябрьского і октябрьского провіанта может
остаться другій его товаришъ

Іванъ Дробязка у збору важничих денегъ может быт на месте его з
другого званія

Никифоръ Бочечковий у надзиранія почтъ может кто з другого званія
на место его определен

Оні с Кіева поотдачи провіанта возвратились или на место их опред-
елить з другого званія
Евхимъ Горляковий
Григорей Плешко
Іванъ Жилиповъ
К доправки до Ілии в скарб войсковой могут, если еще не доправили
з мещан быть доправлены
Іванъ Ждановский
Яковъ Марковский
Матвей Добронежзкий
Дозорчество в яком вони застают палтикулярное чрез якую в службы
Ея імператорского Величества укриваться не должны
Романъ Кровнецкий
Петро Тимофiev
В управленія сотених дель могут з атаманов или с писарей оставлены
быть
Кирило Панюшка
Тимофей Лишень
Канцелярскую службу могут исправлять определенніе канцеляристи
а не значковие
Максимъ Сорока
Семень Круковский
В покупки провіанта могут быть на место их определени з другого
званія
Іванъ Щерба
Григорей Булашевич
К конвоеванію, могут быть определени с другого званія
Васил Козловский
Череповець Евсей
В доправке с монастырей из духовних персонъ лошадей Если не
окончено могут определени быть с другого званія:
Семень Човплянский
Іванъ Шепеличъ
Семень Потапов
Степанъ Гузовий
Архипъ Ломака

Документ 3 [10,арк. 49]

[1737]

Ведомость кому Іменно полку Стародубовского з значкових товари-
щей при каких делахъ остаться надлежить
По комисіи Шипова
Іванъ Мовчанъ
Іванъ Лашкевичъ
Яківъ Тарасовичъ
Семень У(?)веновский
Стефанъ Коссовичъ
При команде которая была при судіи Ханенку за Кіевом
Іосифъ Рославецъ
Романъ Варивода
Степанъ Ходкевичъ

Демянъ Козловскій при сотнику Бакланскому Косачу
У покупки лошадей
Евфимъ Хомунскій
Іосифъ Данченко
Кирило Чорнацкий при Буговой крепости з работниками
Іосифъ Саврицкий в Ізюме при работниках
Андрей Щербаченкоъ отправлен к крепости Св.Параскевіи з работниками
Данило Зеневич в отдачи провіанта в Кіевскіе магазени
Полковими комісарами 1736 го
Васил Варавскій
Андрей Соколовскій
Васил Тимонович в надзиранія овчарнихъ заводовъ
Іванъ Чернявскій в команде полковника Кошелева
Васил Половецъ в розездах при форпостах за командера
Мануйло Зеневич дозорцемъ у Ропску
Радіон Янченко отправлен з Енеральной Канцелярії в поход
Григорей Богалскій у переписки свода правних книг
Енеральный Писаръ Михайло Турковскій
Федоръ Сверскій

Джерела та література

1. Окиншевич Лев. Значне військове товариство в Україні–Гетьманщині XVII–XVIII ст. //Записки наукового товариства імені Шевченка. – Том CLVII. – Мюнхен, 1948. – С.112–115.
2. Там само. – Додатки (№14).
3. Панащенко В.В. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині //«Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Том 2. Наукові студії. – К., 2004; *Ії ж.* Бунчукові товариші // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С.24–40; *Ії ж.* Військові товариші //Київська старовина. – 1998. – № 3. – С.166–174.
4. Репан О.А.Значкове товариство у 1735–1739 рр. //Гуманітарний журнал. – 2000. – № 2. – С.33–39; *Його ж.* Бунчукове товариство у 1735–1739 рр. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2001. – С.37–38; *Його ж.* Старшинський реєстр 1736 року. //Дніпропетровський історико–археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип.2. – С.548–553.
5. Ситий І. До історії українського війська: списки бунчукових товаришів та сотників 1733 р. //Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С.38–40.
6. Кривошея І. Бунчукове, військове і значкове товариство Переяславського полку (1726–1780). Джерела //Козацька скарбниця. Гетьманські читання. – К., 2005. – С.94–103; *Ії ж.* До історії бунчукового, військового, значкового товариства //Гілея(науковий вісник). Збірник наукових праць. – К., 2008. – Вип.11. – С.123–128.
7. Горобець С. Списки значкових товаришів Чернігівського полку 1732 та 1737 рр. //Сіверянський літопис. – 2008. – № 1.
8. Панащенко В. Значкові товариші. //Київська Старовина. – 1999. – № 4. – С.126–141. *Ії ж.* Значкові товариші //Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип.7. – С.165–174.
9. Панащенко В.В. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині //«Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора

Павловича Шевченка. Том 2. Наукові студії. – К., 2004. – С.329 (для порівняння ЦДІАКУ. – Ф.80. – Оп.1. – Спр.25 – 26 арк.).

10. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф.80 (Стародубська полкова канцелярія) – Оп.2. – Спр.315.

Кривошея Ир.И. Реестры значковых товарищей Стародубского полка 1735 и 1737 годов

Вводятся в научный оборот ранее неизвестные списки значкового товарищества одного из полков Гетманщины. Содержится источниковедческий анализ документа.

Ключевые слова: реестр, ревизия, значковый товарищ, казак, Гетманщина.

Kryvosheya, Ir.I. Registers of «znachkove» comradeship-in-arms of Starodubskyi regiment in 1735 and 1737

Earlier unknown registers of «znachkove» comradeship-in-arms of one of the Hetmanate regiment is introducing to scientific use. It contains source analysis of the document.

Key words: register, revision, «znachkovyi» comrade, cossak, the Hetmanate.

Публікація мемуарів на сторінках часопису «Киевская старина»: проблематика, систематизація, аналіз

Розглядається стан публікації історичних мемуарів на сторінках часопису «Киевская старина» (1882 – 1906). Визначено археографічні, тематичні особливості та періодичність видання мемуарних джерел.

Ключові слова: «Киевская старина», мемуари, спогади, записки, автобіографії, щоденники

Заснування та видання журналу «Киевская старина» є однією з найяскравіших сторінок в історії суспільно–політичного і культурного життя України кінця ХІХ – початку ХХ ст. З початку свого існування він став центром науково–просвітницької та видавничої діяльності наукової еліти Києва і сьогодні є важливим джерелом з української історії, етнографії, фольклористики, географії, мовознавства, літературознавства тощо. Він згуртував навколо себе провідні сили української наукової інтелігенції. В різний час журнал очолювали видатні діячі українського руху: Феодан Лебединцев (1882–1887), Олександр Лашкевич (1888–1892), Євген Кивлицький (1890–1892), Володимир Науменко (1893–1906) [1,4]. Авторами публікацій журналу були В.Антонович, О.Лазаревський, М.Петров, Б.Познанський, П.Житецький, М.Владимирський–Буданов, В.Іконников, М.Довнар–Запольський та ін. Загалом кількість авторів та кореспондентів «Киевской старины» сягає понад 450 [2,9].

За роки існування часопису в ньому було надруковано величезну кількість матеріалів, видано чимало історичних джерел. У програмі «Киевской старины» зазначалось, що у виданні «...найдут место как самостоятельные исследования по истории южной России, как и собранные материалы для нее – в виде особо ценных исторических документов, мемуаров, хроник, дневников, записок, воспоминаний, рассказов, биографий, некрологов, характеристик, описаний вещественных памятников южнорусской древности и заметок обо всем вообще, что составляет принадлежность и характерную особенность исторически сложившегося народного быта, или служит проявлением народного творчества и мировоззрения, каковы неисследованные обычаи религиозные, правовые и т.д....» [3,157]. Значну частину виданих на сторінках часопису матеріалів складають мемуарні джерела, що відображають різні сторони суспільно–політичного життя, і свідчать про підвищений інтерес до них з боку наукової спільноти. Серед документальних публікацій «Киевской старины», за словами М.Г.Палієнко, джерела особового походження, до яких відносяться мемуа-

ри, значно переважають над актовим матеріалом, розробкою і публікацією яких займалися переважно державні установи та наукові товариства. Цей факт не є дивиною, оскільки з середини ХІХ ст. мемуарний жанр набув широкого поширення як одна з форм звернення до минулого і саме історичні часописи виступали ініціаторами написання і публікації таких джерел у ХІХ – на початку ХХ ст. Кількість мемуарної літератури збільшилась вдесятеро у порівнянні з ХVІІІ ст. [4,131]. Журнал «Киевская старина» стимулював видання мемуарної літератури з української історії, упорядники спонукали науковців до видання джерел такого характеру, що планувалось у програмі журналу: «Старые дворянские роды Южной России могут сохранить память о себе на страницах нашего издания... и мы надеемся, что отдельные их представители откроют нам свои фамильные архивы, не откажут нам в сообщении своих личных воспоминаний о жизнедеятельности их ближайших предков» [3,159]. Проте, видавці виключно на публікацію мемуарів дворян не орієнтувались, значну увагу було звернено на видання спогадів, записок простого народу «родной старины».

На сторінках «Киевской старины» було опубліковано різні за тематикою та об'ємом мемуари. Серед них – такі відомі історичні пам'ятки, як щоденники М.Ханенка [5], Я.Марковича [6], видані Лазаревським, автобіографії М.Максимовича [7], О.Кістяківського [8], О.Лазаревського [9], спогади про таких видатних діячів української культури, як Т.Шевченко [10], М.Костомаров [11], А.Маркович [12]; численні мандрівні записки, наприклад, М.Д.Іванішева [13] та інші матеріали.

Якщо говорити про науковий інтерес до «Киевской старины», то заснування та діяльність журналу не залишилися поза увагою наукової громадськості. Як сама діяльність журналу, так і матеріали, надруковані на його сторінках, досліджувалися істориками, мовознавцями, краєзнавцями та спеціалістами інших галузей науки. Існує чимало різнопланових розвідок, присвячених історії і діяльності «Киевской старины». Серед тих, хто досліджував історію журналу та матеріали, надруковані на його сторінках, слід назвати Ю.Короткого [14], В.Матях [15], М.Кучинського [16], О.Кияна [17], М.Палієнко [18], Н.Побірченко [1]. Історії часопису присвячені також і спеціальні наукові (в тому числі дисертаційні дослідження): «Журнал «Киевская старина» в громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)» М. Палієнко [19], «Проблеми історії України ХVІ – ХVІІІ ст. у висвітленні журналу «Киевская старина» В.Матях [20], «Журнал «Киевская старина» и украинский литературный процесс конца ХІХ – начала ХХ ст.» М.Кучинського [21], «Журнал «Киевская старина» и вопросы фольклористики на Украине в конце ХІХ – начале ХХ вв.» А.Іоаніді [22]. Це лише невелика частка тих вчень, які присвятили свої дослідження аналізу матеріалів часопису, що був центром науково-просвітницької діяльності науковців кінця ХІХ – початку ХХ ст. Не залишилось поза їх увагою і питання дослідження мемуарів на сторінках журналу «Киевская старина», хоча цей аспект розглядався побіжно при вивченні і систематизації усіх матеріалів періодичного видання. У своїх працях автори охарактеризували мемуарні джерела, опубліковані на сторінках часопису «Киевская старина» як невід'ємну складову джерельного комплексу журналу. Найбільш повно дане питання висвітлила М.Г.Палієнко [4].

Загалом на сторінках журналу за час його існування (з 1882 по 1906 рр.) було опубліковано понад 280 мемуарних джерел, представлених автобіографіями, спогадами, щоденниками, записками. Їх значення, обсяг і ґрунтовність М.Палієнко вважає нерівноцінними [4,131]. Дійсно, у своїй більшості вони представлені неповними, часто уривчастими текстами, інколи без початку або закінчення, однак цінність їх безперечна. Висвітлення усієї мемуарної спадщини на шпальтах одного журналу було неможливим. Саме тому видавці обрали метод вибіркової публікації тексту мемуару, його скорочений варіант. Це – прийнятна і давня традиція в археографічній практиці. В спеціальних виданнях історичні джерела друкувались уривками ще у XVIII ст. [23,221] Такий підхід скороченої передачі джерел був необхідним, і обґрунтованим, якщо, звичайно, він здійснювався з позицій археографічного опрацювання джерел і їх підготовки до публікації. У такий спосіб вони сприяли введенню в науковий обіг максимально широкого кола історичних джерел [23,223]. Якщо говорити про рівень археографічного опрацювання документів у журналі «Киевская старина» – він в цілому відповідав вимогам історичної науки останньої чверті XIX ст. Джерельні публікації часопису супроводжувала передмова, яка містила археографічну характеристику документа. Науково-довідковий апарат доповнювали підрядкові коментарі з анотаціями [4,144]. Прикладом публікації таких джерел на сторінках журналу є щоденники Станіслава Освеціма [24], Федора Євлашевського [25], Миколи Ханенка [5], Якова Марковича [6], численні записки, наприклад, А.Солтановського [26], автобіографії, зокрема, М.Максимовича [7] та ін. Автори публікацій намагались комплексно охарактеризувати і проаналізувати документи. Часто зазначалось місце зберігання рукопису, давалась характеристика особи автора, повнота і ступінь збереження оригінальних документів, пояснювались палеографічні особливості джерел і відображення їх у публікаціях.

Слід враховувати також те, що на неповноту опублікованих матеріалів журналу впливала цензура, що не допускала до друку матеріал з критикою соціальної та національної політики царського уряду, проукраїнських настроїв. З цензурних міркувань значна частина матеріалів друкувалась під псевдонімами та криптонімами. Проте, незважаючи на низку факторів, на сторінках журналу часто автори намагались якомога повніше опублікувати мемуарні джерела: щоденники, спогади та ін., зберегти структуру і послідовність оригінальних творів. Це робить визначений джерельний комплекс досить інформативним і корисним для історичної науки.

В організаційно-видавничій діяльності журналу «Киевская старина» виділяють три періоди, пов'язані із зміною головних редакторів часопису. В кожен із періодів «Киевская старина» зазнавала певних змін у структурній організації журналу, тематичній спрямованості друкованих матеріалів.

Першим періодом є час 1882 – 1887 років. Це час редакторської діяльності Феофана Лебединцева – одного із засновників журналу, науковця, який власними силами забезпечував життєдіяльність цього наукового органу. Даний період був складним для «Киевской старины» тим, що нагляд цензурних установ був жорстким, перечити догматам політики царського уряду було неможливо. Натяк на українофільство тоді вважався сепаратизмом. Тому редакція була змушена дотримуватися поміркованих поглядів. Упорядники були змушені відмовитися від публікації

україномовних документів, так як навіть цитування їх мовою оригіналу було заборонене. Джерела і дослідження, опубліковані в часописі не мали громадсько-політичної спрямованості.

Другим періодом в діяльності журналу є 1888 – 1892 роки – період, коли редакторами часопису були О.Лашкевич (1888 – 1889 рр.), а згодом і Є.Кивлицький (1890 – 1892 рр.). В даний період журнал зазнав певних структурно-організаційних змін, збільшилось коло авторів журналу з числа науковців, викладачів університету і академії, осіб духовного сану, підвищився науковий потенціал публікацій. Через те, що бюджет часопису в даний період збільшився, з'явилась можливість більш ретельно відбирати матеріал для друку. Також збільшилась джерельна насиченість публікацій [4,51–52].

Третім періодом є час 1893 – 1906 роки – редакторська діяльність В.Науменка. У даний період посилилась українофільська спрямованість журналу. Матеріали носили просвітницький характер, що було пов'язано з громадянської позицією редактора. Велася боротьба за дозвіл друкування художніх творів українською мовою. Своє відображення знаходили праці по шевченкознавству. На початку ХХ ст. кількість української художньої літератури на сторінках «Киевской старины» збільшилась удвічі, порівняно з попередніми 1880 – 1890 роками, що раніше складали 1/4 загального обсягу журналу [4,76]. Із зменшенням цензурного тиску відкрилась можливість дослідження нових тем і публікації джерел, що раніше не дозволялось; журнал все більше набуває громадсько-політичного спрямування.

Зміни у організаційно-видавничій діяльності журналу вплинули на рівень публікації на його сторінках мемуарної літератури. Найбільше мемуарів друкувалось в перший період існування журналу, тобто за часів редакторства Ф.Лебединцева. Протягом 6 років на сторінках часопису було опубліковано понад 100 різних мемуарів. В середньому видавалось по 17 мемуарів щорічно. Це щоденники С.Освеціма [24], М.Ханенка [5], спогади про відомих діячів суспільно-політичного руху: Т.Шевченка [10], М.Костомарова [11] та ін. Опубліковані в даний період джерела були різними за видами, жанрами, авторством, тематикою.

Дещо змінюється картина публікації мемуарної літератури в другий період діяльності журналу. Хоча він є найменшим серед всіх інших періодів, проте, не менш важливий. Тоді не лише зменшується число мемуарів, а й змінюється тенденція їх публікації. Звичний синусоїдний принцип продовжується до 1889 року, досягши рекордного числа опублікованих матеріалів і далі простежується різкий спад у даному процесі. Вже в 1891 році «Киевская старина» представила увазі читачів лише одну публікацію [27], однак в досить детальному вигляді, публікуючи її частинами протягом цілого року. В даний період видавалось в середньому понад 10 мемуарів на рік.

Середня кількість опублікованих мемуарів протягом III періоду існування часопису налічує 9 мемуарів щорічно і в цілому складає 127 мемуарів за 14 років. Це практично вдвічі менше, ніж видано в перший період. Простежується поступове зменшення кількості мемуарної літератури, що друкувалась в «Киевской старине». Піковим є 1895 рік, після цього редактори журналу відводили все менше місця для мемуарних джерел. Таку ситуацію можна пояснити громадсько-політичною орієнтацією

редактора журналу, його спрямованістю публікувати більше українських літературних творів.

Чисельний масив публікацій мемуарних джерел на сторінках журналу вимагає певної їх класифікації. Досить цікавою є спроба М.Г. Палієнко класифікувати джерела особового походження, опубліковані в «Киевской старине». У своїй монографії вона наводить такі групи мемуарних джерел:

- мемуари загального характеру, автори яких намагались висвітлити основні події свого життя в контексті суспільно–політичних та культурних рухів епохи;
- група, де автори торкались окремих явищ та подій суспільного життя, які вони спостерігали чи брали в них активну участь;
- спогади про громадських та культурних діячів України XIX ст.;
- записки іноземців;
- публікації козацьких щоденників [4, 131–137].

Якщо зупинитись на більш детальній класифікації цього специфічного джерельного комплексу, то, на нашу думку, найбільш доцільним принципом класифікації буде обрання тих тем, які порушувались в опублікованих джерелах особового походження. Відповідно до цього, найбільш чисельною групою виступає комплекс мемуарів, які відображають життя та діяльність конкретних особистостей. Сюди відносяться щоденники, спогади, записки, хроніки, автобіографії громадських і культурних діячів та спогади про їх діяльність друзів, знайомих, або випадкових осіб. Даний комплекс джерел стосується різних сторін життя осіб, що відіграли певну роль в історії України. Наряду з особами мемуаристів, їх громадсько–політичною та суспільною діяльністю в джерелах описуються події та факти починаючи від XVI ст., які є надзвичайно цінним та інформативним матеріалом, незважаючи на суб'єктивізм мемуарних джерел.

Наступною групою досліджуваних джерел виступають мемуари, що стосуються військової історії. Найбільш повно у них відображені події козацького періоду в історії України. Звідси можна почерпнути цінні факти з історії проведення військових дій [28], організації устрою козацької держави [29], побутового життя козаків [30], діяльності найвидатніших ватажків [31]. Знайшли своє відображення у військових мемуарах, опублікованих в «Киевской старине» події гайдамацького руху в Україні [32]. Меншою за чисельністю є група мемуарів, що відображає військові події XIX ст.

На сторінках журналу «Киевская старина» друкувались мемуари, що мають краєзнавчий характер, тобто висвітлюють історію, побут населення України, регіональні особливості життя українців. Ці матеріали є джерелом з історії окремих населених пунктів нашої країни [33], торкаються особливостей побуту її мешканців [34]. Слід зазначити, що саме відродження культурного життя сприяло підвищенню інтересу тогочасних науковців до краєзнавчих досліджень. Мемуарна література, опублікована на сторінках часопису знайомить читачів з проведенням ярмарок в Україні [35], вертепів [36], інших народних свят [37].

Важливим джерелом мемуарної літератури є мандрівні записки. В «Киевской старине» їх опубліковано чимало, при чому авторами їх були не тільки вітчизняні мандрівники [13], які фіксували найбільш цікаві моменти з історії та побуту українців, а й іноземці, зокрема росіяни [38]. Цікавила Україна і мандрівників із Західної Європи [39], які залишили свої вражен-

ня і їх спогади друкувались на сторінках часопису. Загалом М.Палієнко нарахувала 13 записок іноземців XVI – початку XVIII ст. про Україну, що були опубліковані в журналі. Серед них – «Отрывки о нравах татар, литовцев и москвитян» М.Литвина, «Описание войны Ивония, воеводы волошского» Л.Горецького, «Дневник» Е.Лясоти, «Записки о Хотинской войне» Я.Собеського, «Описание Украины» Г.Боплана, «Дневник военных действий, происходивших между войсками коронным и запорожским в 1637 и 1638 годах» С.Опольського [4,133] та ін. Упорядники вибирали ті розділи, які відображали події в Україні, тому інформація вміщувалась, переважно, в уривках, проте рівень археографічних публікацій цих джерел був досить високим.

На сторінках журналу «Киевская старина» знайшла своє відображення релігійна тематика. Положення програми часопису говорить: «церковно–религиозному быту южнорусского народа ... в частности быту и положению духовенства, взаимных отношений его и паствы, по важности сего предмета, мы готовы отвести одно из видных мест в нашем издании, рассчитывая при этом на содействие любителей и знатоков старины в его собственной среде» [3,159]. Поміж інших матеріалів, що інформують про церковне життя України, діяльність богословів, тут чимало творів особового походження. Сюди відносяться і мемуарна література, що є джерелом з історії церкви в Україні. Основну масу таких джерел становлять твори, створені самими священиками, а саме їх щоденники, записки, спогади, також спогади наближених осіб. Серед них – записки Петра Могили [40], щоденник митрополита Серапіона [41], численні записки священиків [42], їх автобіографії [43], мемуарна література віруючих людей [44]. Наявність у «Киевской старине» матеріалів з церковної тематики є питанням цілком закономірним, оскільки суспільство кінця XIX – початку XX ст. не можна розглядати окремо від духовного життя, у якому церковні цінності були одним із вирішальних чинників у їх світогляді. Крім того, церковні діячі були також упорядниками досліджуваного часопису, тому актуальність питання публікації церковних матеріалів не викликає сумнівів.

Окремим блоком мемуарної літератури виступають мемуари, що розкривають стан української освіти, хоча за чисельністю дана група значно поступається попереднім. Питання розвитку вищої освіти в джерелах особового походження на сторінках журналу практично не порушувалось. Мемуари «Киевской Старины» розповідають про історію життя гімназій, училищ, семінарій. Вони представлені спогадами, щоденниками, записками священиків та учнів. Більшість інформації про стан освіти викладена про навчальні заклади духовного спрямування. Одним із найяскравіших прикладів мемуарної літератури цієї групи є уривок із щоденника митрополита Серапіона про Київську гімназію [45], спогади про Немирівську [46], Білоцерківську гімназії [47], Богуславське духовне училище [48] та ін. Даний матеріал допомагає не лише розкрити стан системи середньої освіти в тогочасний період, а й висвітлити побутові сторони життя учнів та учителів.

Журнал «Киевская старина» був унікальним виданням кінця XIX – початку XX ст. Одночасно з ним в Києві видавались і інші часописи, проте вони публікували значно менше мемуарних джерел. Прикладом такого часопису є «Киевские епархиальные ведомости», в якому значну частину опублікованого матеріалу займали джерела з історії церкви та духовного життя. Порівнюючи зміст опублікованих матеріалів даного

видання з «Киевской стариной», можна констатувати, що число мемуарної літератури тут значно поступається «Киевской старине». Мемуари, опубліковані тут, в основному стосуються духовних осіб: це спогади про життя церкви, діяльність священників тощо. Це є закономірним з огляду на характер та призначення часопису. Не просто знайти рівних досліджуваному журналу і серед інших видань сучасного йому періоду. Тому видання «Киевской старины» було знаковою подією в науково-громадському житті суспільства.

Таким чином, в період з 1882 року по 1906 рік часопис «Киевская старина», не дивлячись на скрутні умови свого існування, залишив на своїх сторінках чималий пласт джерельного матеріалу з національної історії, що і сьогодні досліджується науковцями. Значну частину матеріалу складають мемуарні джерела, що є об'єктом вивчення у даній статті. Вони представлені щоденниками, записками, спогадами, автобіографіями тощо. Кожний період в історії часопису характерний своєю специфікою, що відобразилось на публікації корпусу мемуарних джерел. Проте, всі вони – важливе джерело з історії України, перебігу військових подій, церковного, освітянського життя.

Література

1. *Побірченко Н.С.* Проблеми освіти на сторінках часопису «Киевская старина» (1882–1906). – К.: Науковий світ, 2000. – 91с.
2. *Палієнко М.Г.* «Киевская старина» (1882–1906): Хронологічний показник змісту журналу – К.: Темпора, 2005. – 480с.
3. *Програма історичного журналу «Киевская старина»*, затверджена міністром внутрішніх справ М.П.Ігнат'євим 17 жовтня 1881р. // Палієнко М.Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Темпора, 2005. – С.157–160.
4. *Палієнко М.Г.* «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Темпора, 2005. – 384 с.
5. *Лазаревський А.* Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка (1737–1753) // Киевская старина (далі – КС). – Приложение. – 1884. – №№ 3–6, 8–11; 1885. – №№ 3–4, 6–7, 9, 12; 1886. – №№ 4–5, 7–12.
6. *Лазаревський А.* Дневник генерального подскарбия Якова Марковича // КС. – 1893. – №№ 1, 3–6, 10–12; 1894. – №№ 1–6, 11–12, 1896. – №№ 4–12.
7. *Автобиография Мих.Алек.Максимовича* // КС. – 1904. – № 9. – С.322–346.
8. *Александр Федорович Кистяковский* (Биографический очерк, с отрывком из рукописной автобиографии его) // КС. – 1895 – № 1/2/3. – С.1–43.
9. *Отрывки из автобиографии Александра Матвеевича Лазаревского* // КС. – 1902. – № 6. – С.470–494.
10. *Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц* (1831–1861) // КС. – 1882. – № 10. – с.66–77; *Воспоминание о Шевченко* // КС. – 1883. – № 9. – с.320–322; *Воспоминание о Т.Шевченко его случайного ученика* // КС. – 1885. – № 2. – С.229–240.
11. *Воспоминания о последних годах жизни Н.И.Костомарова* // КС. – 1885. – № 6. – С.219–237; *Воспоминания о Н.И. Костомарове* // КС. – 1890. – № 1. – С.22–34; 1891. – № 7. – С.75–84.
12. *К воспоминаниям об Аф.Вас. Марковиче* // КС. – 1893. – № 5. – С.263–271; *Случай с Марковичем, историком Малороссии в Лебедине* (Из рассказов старожила) // КС. – 1897. – № 1. – С.4–7.
13. *Путевые заметки Н.Д.Иванишева* // КС. – 1882 – № 10. – С.78–88.
14. *Короткий Ю.А.* З історії створення першого історичного журналу на Україні // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1972. – № 1. – С.125–127

15. Матях В. Біля витоків «Киевской старины» // УІЖ. – 1992. – № 1. – С.142–150.; Історія українського козацтва в публікаціях журналу «Киевская старина» // УІЖ. – 1992. – № 9. – С.26–36.
16. Кучинський М. «Киевская старина» – це моє третє дитя... // КС. – 1995. – № 3. – С.107–112.
17. Киян О. З історії видання «Киевской старины» // КС. – 1996. – № 4–5. – С.4–10.
18. Палієнко М. Діяльність редакції «Киевской старины» в оцінці жандармського агента (1900р) // Київська старовина. – 1997. – № 1–2. – С.74–85.; Повернення із забуття: портрет вченого, журналіста, видавця Володимира Науменка. – К., 1998. – 40 с.; «Киевская старина» в боротьбі за українську мову як мову науки та літератури // Дослідження з філології: Зб. наук. праць. – К., 1994. – Вип.3. – С.94–106.
19. Палієнко М.Г. «Журнал «Киевская старина» в громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)»: Автореф. дис... канд. іст. Наук. – К., 1994. – 20с.
20. Матях В.М. «Проблеми історії України ХVІ – ХVІІІ ст. у висвітленні журналу «Киевская старина»: Автореф. дис... канд. іст. Наук. – К., 1993.
21. Кучинський Н.В. «Журнал «Киевская старина» и украинский литературный процесс конца ХІХ – начала ХХ ст.»: Автореф. дис... канд. филол. Наук. – К., 1990.
22. Иоаниди А.Л. «Журнал «Киевская старина» и вопросы фольклористики на Украине в конце ХІХ – начале ХХ вв.»: Автореф. дис... канд. филол. наук. – К., 1969.
23. Копенев А.И. О сокращенных изданиях массовых источников ХVІІІ в. // Археографический ежегодник за 1977 год. – М.: «Наука», 1978. – С.221–225.
24. Дневник Станислава Освецима // КС. – 1882. – № 1, 2, 5, 6, 9, 11, 12.
25. Дневник новгородского подсудка Федора Евлашевского (1564–1604) // КС. – 1886. – № 1. – С.124–160.
26. Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского // КС. – 1892. – № 4–9, 11–12; 1893. – № 3–9, 11–12; 1894. – № 1,3.
27. Записки Михаила Чайковского (Садык-паши) // КС. – 1891. – № 1–12.
28. Повесть об осаде г. Михайлова гетманом Сагайчачным // КС. – 1885. – № 12. – С.684–689.
29. Запорожские выборы и порядки 2 половины ХVІІ века (по современным описаниям) // КС. – 1883. – № 5. – С.127–139; Из рассказов о запорожцах и гайдамаках // КС. – 1886. – № 8. – С.758–760.
30. Жизнь запорожский козаков по рассказу современника–очевидца. // КС. – 1883. – № 10. – С.497–510
31. Свидетельство современника о Наливайке // КС. – 1895. – № 1/2/3. – С.54–55.
32. Материалы для истории Гайдамаччины // КС. – 1888. – № 11. – С.307–325.
33. Чернигов 80 лет тому назад // КС. – 1888. – № 8. – с.55–62; Три «черкасские» слободы ХVІІІ в по современному их описанию // КС. – 1887. – № 6–7. – С.559–566; Село Сахановка каневского уезда и кн. П.П.Лопухин // КС. – 1897. – № 7–8. – С.20–26.
34. Украинская деревня второй четверти нынешнего столетия по воспоминаниям детства // КС. – 1882. – № 9. – С.457–485; Картинки народной жизни (из эпохи перехода от казачества к крестьянству) // КС. – 1883. – № 9. – С.199–236; «Пошисть» (рассказ из быта крестьян черниговской губернии) // КС. – 1895. – № 7–8. – С.185–210.
35. Необыкновенная ярмарка // КС. – 1883. – № 9. – С.301–309; Бердычевская ярмарка (из воспоминаний шляхтича, относящихся к 1823 году) // КС. – 1893. – № 6. – С.428–458; Воспоминание роменского старожилы об Ильинской ярмарке // КС. – 1895. – № 7. – С.47–65.

36. *Вертеп в Купянском уезде Харьковской губернии* // КС. – 1884. – № 3. – С.512–515; *Вертеп в Духовщине (уездном городе смоленской губернии)* // КС. – 1883. – № 3. – С.659–667.
37. *Вечер в день Купала* // КС. – 1899. – № 6. – С.98–100; *Праздник (из воспоминаний польского шляхтича о событиях в юго-западном крае 1819–1824)* // КС. – 1897. – № 12. – С.311–331.
38. *Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукого* // КС. – 1893. – № 2. – С.274–292.
39. *Приключение английского путешественника в Миргородщине в 1888г* // КС. – 1990. – № 3. – С.135–138; *От Случи до Буга* // КС. – 1890. – № 5. – С.342–363.
40. О современных подвижниках в православной церкви (в записках П.Могилы) // КС. – 1882. – № 4. – С.15–24.
41. *Серапион, митрополит Киевский* // КС. – 1883. – № 9. – С.88–134.
42. *Из записной книжки Южно-русского священника 1725г* // КС. – 1886. – № 9. – С.191–194.
43. *Автобиография южно-русского священника первой половины XVIII в.* // КС. – 1885. – № 2. – С.191–194.
44. *Из воспоминаний отшельника К-ской пустыни* // КС. – 1887. – № 12. – С.717–760; *Отрывок из записок паломника первой половины XVII века о Киеве* // КС. – 1890. – № 2. – С.344–346.
45. *Хроника киевской общественной гимназии по дневнику митрополита Серапиона* // КС. – 1884. – № 7. – С.423–446
46. *Две ревизии (немировская гимназия 40-х годов)* // КС. – 1893. – № 2. – С.444–453.
47. *Белоцерковская гимназия* // КС. – 1900. – № 11. – С. 218–243; № 12. – С.401–430.
48. *Богуславское духовное училище (по школьным воспоминаниям)* // КС. – 1894. – № 9. – С.415–433; № 10. – С.25–39; № 11. – С.271–278

Полищук Т.В. Публикация мемуаров на страницах журнала «Киевская старина»: проблематика, систематизация, анализ

Рассматривается состояние процесса публикации исторических мемуаров на страницах журнала «Киевская старина» (1882 – 1906). Определены археографические, тематические особенности и периодичность издания мемуарных источников.

Ключевые слова: «Киевская старина», мемуары, воспоминания, автобиографии, дневники.

Polishchuk, T.V. The publication of the memoirs in the magazine «Kyivska starovyna»: problems, organization, analysis

The features of the publication of historical memoirs in the magazine «Kyivska starovyna» (1882 – 1906). Determined archeographic, case characteristics and the frequency of publication of memoirs sources.

Key words: «Kyivska storovyna», reminiscences, memoirs, autobiographies, diaries

Таємний протокол між Австро–Угорщиною і УНР від 9 лютого 1918 р.: питання встановлення автентичності україномовних варіантів

Вирішується питання встановлення автентичності україномовних варіантів таємного протоколу між Австро–Угорщиною і УНР від 9 лютого 1918 року.

***Ключові слова:** автентичність, Брестський мирний договір, таємний протокол, правило альтернату, оригінал.*

Підписання Брестського мирного договору між УНР та державами Четверного союзу 9 лютого 1918 року оцінюється більшістю вітчизняних дослідників як перший великий успіх молоді української дипломатії на міжнародній арені у XX ст. Не дивлячись на те, що темі Брестського миру присвячено чимало наукових праць як українських, так і закордонних науковців, окремі аспекти цієї проблеми залишаються малодослідженими. Зокрема, серед джерелознавчих питань дискусійним є питання про укладання таємного протоколу між УНР та Австро–Угорщиною, який було підписано в ніч з 8 на 9 лютого 1918 року. Проблема встановлення автентичності україномовних текстів протоколу підіймалася у дисертації В. Пилипіва, проте автор не дійшов до остаточного висновку [7].

Згідно таємного протоколу Австро–Угорщина брала на себе зобов'язання створити із українських земель Східної Галичини і Буковини окремий коронний край у складі імперії.

Члени української мирної делегації у Бресті з огляду на непевне становище Центральної Ради у боротьбі з більшовиками віддали свій оригінал таємного протоколу у депозитне зберігання міністерству закордонних справ Німеччини. Так як протокол вважався невід'ємною складовою частиною Брестського мирного договору і втрачав силу у разі невиконання якоїсь з його умов, Австро–Угорщина, звинувативши український уряд у невиконанні зобов'язань із постачання продовольства до Центральних держав, відмовилась виконувати свої зобов'язання за протоколом. 16 липня 1918 року на вимогу міністерства закордонних справ Австро–Угорщини документ було знищено у присутності посла Австро–Угорщини в Німеччині Г. Гогенлое та помічника секретаря міністерства закордонних справ Німеччини Х. фон Буше [4,80]. Така доля українського примірника цього документу.

Непорозуміння починаються з того, що на сьогодні існує 2 україномовних варіанти таємного протоколу між УНР та Австро–Угорщиною:

незасвідчена машинописна копія під назвою «Протокол таємної угоди Української Центральної Ради з Австро–Угорщиною про утворення з Галичини і Буковини окремого українського коронного краю в складі Австро–Угорської імперії» [11,арк.1], що зберігається в ЦДАВО України та публікації цієї угоди під назвою «Таємний договір про Галичину та Буковину» із збірника «Берестейський мир (з нагоди 10–х роковин): спомини та матеріали», виданого «Червоною калиною» у 1928 році [1,319]. В тексті цих двох документів наявні окремі відмінності. Донедавна більшість дослідників використовували другий варіант протоколу, через його широку відомість, тим більше, що його було надруковано в двотомнику «Українська Центральна Рада: документи і матеріали» [10,150]. Перший варіант було опубліковано російською мовою у радянському збірнику «Крах германской оккупации на Украине (по материалам оккупантов)» у 1936 році [4,77] і українською мовою у виданні «Західно–Українська Народна Республіка. 1918–1923: документи і матеріали» тільки в 2001 році [2,72].

Вперше на проблему розбіжностей у двох варіантах україномовного тексту таємного протоколу між УНР та Австро–Угорщиною звернув увагу В. Пилипів [7]. Здійснивши порівняльний аналіз цих джерел, автор засвідчив наявність суттєвих відмінностей між документами як в текстових зворотах так і в відображенні фактів, проте не зміг пояснити, чому два варіанти документа так істотно різняться між собою, та дійшов до висновку, що неможливо встановити автентичність документів [7,77].

У науковій літературі є різні визначення поняття автентичності. Зокрема, в міжнародному праві автентичним визнається офіційний документ, оформлений відповідним чином, що містить текст міжнародного договору, якому узгодженим рішенням сторін, що домовляються, зафіксованим в цьому ж договорі або будь–якому іншому дипломатичному документі, що додається, надається юридичний статус оригіналу, достовірного документа. У цьому відношенні жоден із україномовних варіантів не може претендувати на статус автентичного документа.

Проте у джерелознавстві прийнятим є більш широке визначення, згідно якого автентичний текст – це «справжній текст оригіналу документа; дійсний, правильний, той, що ґрунтується на першоджерелі» [3,461]. Отже, ми можемо встановити джерелознавчу автентичність одного з документів. Таким чином, метою даної статті є спроба з'ясувати причини розбіжностей між двома україномовними варіантами таємного протоколу та встановити, який із варіантів документу є більш близьким до оригіналу.

Французькомовний текст таємного протоколу вперше було надруковано у другому томі збірника документів з австрійських архівів «Події в Україні у 1914–1922 роках, їх значення та історичне підґрунтя» («Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergrunde») за редакцією Т. Горникевича [14,209]. Це є австро–угорський примірник таємного протоколу: документ надруковано із приміткою «Ausfertigung», що з німецької означає «оригінал, аутентичний екземпляр документу». Крім того, про те, що цей документ є австрійським примірником протоколу, свідчать позначення «m. p.» (від латинського «manu propria» – «власноруч») в кінці документу поряд із прізвищами уповноважених осіб, це означає, що в оригінальному архівному документі, який опубліковано у збірнику, наявні мокрі підписи уповноважених осіб, зроблені ними власноруч [14,210].

Текст знищеного українського примірника, який знаходився на депозитному зберіганні у міністерстві закордонних справ Німеччини, було опубліковано у третьому томі збірника документів з архіву німецького зовнішньополітичного відомства «Німеччина і проблеми миру впродовж Першої світової війни. Документи з архіву міністерства закордонних справ Німеччини» («L'Allemagne et les problèmes de la paix pendant la première guerre mondiale: documents extraits des archives de l'Office allemand des Affaires étrangères»), що вийшов у Парижі у 1974 році, із приміткою «...copie certifiée conforme de l'original...», що з французької означає «завірена копія з оригіналу» [13,359]. На те, що ця завірена копія є копією саме з українського примірника вказує чередність підписання сторонами тексту протоколу: в дипломатичній практиці діє так зване правило альтернату, згідно якого примірник договору для кожної країни–учасниці спочатку підписують її уповноважені особи [9,164]. Даний примірник був підписаний спочатку представниками УНР – О. Севрюком, М. Любинським, М. Левитським, потім вже йдуть підписи представників Австро–Угорщини – Е. фон Зайдлера та О. Черніна [13,360]. Зауважимо, що в австро–угорському примірнику на першому місці стоять підписи делегатів Австро–Угорщини [14,210]. За цим виключенням обидва тексти ідентичні.

Чому ж текст таємного протоколу між Австро–Угорщиною та УНР було складено французькою мовою, а не державними мовами обох країн? На нашу думку, це можна пояснити тим, що французька мова на початку ХХ ст. була офіційно визнаною мовою міжнародного спілкування, так званою мовою дипломатії [8,64]. До речі, на пленарному засіданні мирної конференції 22 грудня 1917 році, на якому вирішувалися організаційні питання, французька мова була визнана на ряду із мовами країн–учасниць в якості офіційної мови конференції [5,5]. Крім того, в дипломатичній практиці є прийнятим те, що таємні протоколи укладаються однією мовою. Якщо угода підписується між двома державами, то мовою угоди не може бути обрана державна мова однієї із країн–учасниць, бо це означало б, що вони не є рівноправними партнерами по переговорах і суперечило б принципу суверенної рівності держав, прийнятому в міжнародному праві. Таким чином, можна стверджувати, що представники Австро–Угорщини і УНР як рівноправні учасники переговорів згідно із нормами тодішнього дипломатичного протоколу обрали для укладання таємного угоди французьку мову.

Звідкіля ж тоді взялися два україномовні варіанти таємного протоколу і наскільки вони відповідають оригіналу документа? Для відповіді на ці запитання необхідно порівняти україномовні тексти з французькомовним оригіналом. З цією метою складемо таблицю (табл.1), в якій вмістимо обидва україномовні варіанти – текст незасвідченої машинописної копії, що зберігається у ЦДАВО України (документ № 1) і текст угоди, опублікованої в збірнику «Берестейський мир (з нагоди 10–х роковин): спомини та матеріали» (документ №2) – а також французькомовний текст (документ № 3) та його переклад.

Як видно з таблиці, загальна структура україномовних документів і французькомовного тексту в цілому подібна: в обох варіантах тексту наявні всі смислові блоки французькомовного оригіналу (за виключенням позначень про наявність оригінальних підписів та дати підписання, бо як ми встановили обидва документи не можуть претендувати на статус оригінального документа). Якщо ми звернемось до питання відповідності

Табл. 1
Таємний протокол між Австро–Угорщиною і УНР від 9 лютого 1918 р.

Документ № 1	Документ № 2	Документ № 3	Переклад
<p>При підписанні договору миру, що сьогодні відбувся між Німеччиною, Австро–Угорщиною, Болгарією та Туреччиною з одної сторони та українською республікою з другої, ц. к. міністр–закордонних справ граф Чернін уповноважений Австро–Угорщини і члени української центральної ради п. п. Олекса Севрюк, Микола Любінський і Микола Левицький як уповноважені української республіки, постановляють таке.</p> <p>З характеру переговорів миру австро–угорські делегати, а також делегати української республіки переконалися, що обі держави з власної охоти бажають жити в мирі і приязні.</p> <p>Виходячи з переконання, що бажані приязні стосунки між монархією та українською республікою дають запоруку вільного національного та культурного розвитку обосторонніх меншостей людности уповноваженні обох сторін затвердили таке:</p> <p>Уповноважений Австро–Угорщини бере до віdomу, що український уряд склад уже закони, які захищають права поляків, євреїв, німців на Україні.</p>	<p>При підписанню за-ключеного миру між Німеччиною, Австро–Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з одної сторони і Українською Народною Республікою з другої, ц. і к. міністр закордонних справ граф Чернін, як уповноважений Австро–Угорщини з одного боку і... як уповажнений Української Народної Республіки з другого боку кладуть вагу на те, щоби встановити, що слідує:</p> <p>З перебігу ведених переговорів представни-ки Австро–Угорщини й Української Народньої Республіки набрали переконання, що обидві велико–держави є керовані волею жити між собою в тісній дружбі і оживлених зносинах.</p> <p>Признаючи, що ті зно-сини будуть скріплені, якщо меншости, що живуть в обох тих держа-вах, відносно яких друга сторона є заінтересована, будуть мати цілковите забезпечення для свого свобідного національного і культурного розвитку,</p> <p>ц. і к. міністр закордон-них справ із вдовolenням приймає до відомости, що Українська Народня Республіка вже утворила закони, які забезпечу-ють права, живучих на Україні частин польсько-го і німецького народу, а також права жидівського населення.</p>	<p>Au moment de procéder à la signature du traité de paix conclu ce jour d'hui entre l'Allemagne, l'Autriche–Hongrie, la Bulgarie et la Turquie d'une part et la République Ukrainienne d'autre part, le Ministre Impérial et Royal des Affaires Etrangères le Comte Czernin comme plénipotentiaire de l'Autriche–Hongrie et les membres de la Rada centrale ucrainienne Messieurs Alexandre Ssewruk, Mykola Lubinjskyj et Mykola Lewijtskyj comme plénipotentiaires de la République Ukrainienne tiennent à constater ce qui suit:</p> <p>La manière dont les négociations de paix ont été conduites a persuadé les délégués de l'Autriche–Hongrie et de la République Ukrainienne que ces deux Puissances sont guidées par la volonté de vivre désormais en amitié étroite et dans un échange suivi de relations.</p> <p>Ayant reconnu que ces relations seront consolidées et approfondies, si les minorités habitant l'Autriche et l'Ukraine et au sort desquelles les deux Parties sont réciproquement intéressées, jouissent de la pleine sécurité quant au libre développement de leur nationalité et de leur culture, le</p> <p>Ministre Impérial et Royal des Affaires Etrangères prend acte du fait que la République Ukrainienne a d'ores et déjà créé des lois garantissant les droits de la population polonaise et allemande ainsi que des juifs habitant la République Ukrainienne.</p> <p>D'autre part les délégués de la République</p>	<p>У момент підписання мирного договору, укладеного сьогодні між Німеччиною, Австро–Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з одного боку та Українською Республікою з іншого, Цісарський і Королівський міністр закордонних справ граф Чернін як по-вноважений представник Австро–Угорщини і члени Української Центральної Ради пани Олександр Севрюк, Микола Любінський і Микола Левицький як повноважні пред-ставники Української Республіки, бажають відмітити наступне:</p> <p>Характер ведення переговорів пере-конав представників Австро–Угорщини і Української Республіки в тому, що обидві союзні держави керовані бажан-ням віднини жити в тісній дружбі та безперервних зносинах.</p> <p>Вважаючи, що ці відносини будуть закріплені і поглиблені, якщо меншостям, що живуть в Австрії і Україні, доля яких однаково цікава обом сторонам, буде забез-печена цілковита свобода їх національного і куль-турного розвитку,</p> <p>Цісарський і Королівський міністр закордонних справ констатує, що Українська Республіка вже зараз утворила закони, що гарантують права польсь-кого і німецького насе-лення, в рівній мірі, як і євреям, що проживають в Українській Республіці. Представники Української Республіки також констатують, що:</p>

Уповноважені на Україні зі своєї сторони приймають до відома про постанови ц. к. уряду, що дає запоруку українській людині в Австрії ще більшого національного і культурного розвитку ніж та, що вони посідають на ґрунті компетентних законів.

Ц. і к. уряд, що не пізніше 20 липня 1918 р. передасть державній раді схему закону у якому частину східної Галичини замешкану більшістю українців відлучать від цього коронного краю і об'єднують з землями Буковини в один окремих коронний край. Ц. і к. уряд чинитиме все можливе, щоби цей закон перевести в силу.

Ця заява є нероздільною частиною цілого мирового договору і втратить силу коли один із пакетів мирового договору не дотримано.

Документ і зміст його залишається таємним.

І навпаки, уповноважені Української Народньої Республіки приймають до відома, що австрійський уряд ринувся на основі намірів, проголошених Його Царською і Королівською Апостольською Величністю при Його вступі до правління і в Його престольній промові, поробити заходи, які, розбудовуючи далі існуючі інституції, мають дати тій частині українського народу, яка мешкає в Австрії, дальше забезпечення для її національного і культурного розвитку.

Для досягнення цієї цілі австрійський уряд пропонує обом палатам Державної Ради проект закону, силою якого ті частини Східної Галичини, де переважає українське населення, будуть відділені від королівства Галичини і злучені з Буковиною в один суцільний коронний край. Цей замір австрійський уряд має здійснити найпізніш до 31. липня б. р. Австрійський уряд буде всіма засобами, які дає йому конституція, змагати до того, щоби цей законопроект одержав силу закону.

При цьому існує порозуміння про те, що ця заява творить з мировим договором неподільну цілість, і що важність цієї заяви вигасає, якщо не буде вивопнена яканебудь постанова мирового договору.

Цей документ і його зміст мають лишитися тайними.

Ukrainienne prennent acte de ce qui suit:

Se basant sur les intentions de Sa Majesté Impériale et Royale Apostolique énoncées lors de Son avènement à la couronne et confirmées par Son discours du trône, le Gouvernement Impérial Royal d'Autriche est décidé de prendre des dispositions visant à donner aux parties du peuple Ukrainien habitant l'Autriche des sécurités encore plus étendues pour le développement de leur nationalité et de leur culture en amplifiant les institutions y relatives actuellement en vigueur.

A cet effet le Gouvernement de l'Autriche présentera aux deux chambres du parlement autrichien un projet de loi portant que les contrées de la Galicie orientale habitées en majorité par une population Ukrainienne seront séparées du Royaume de Galicie et seront réunies à la Bukowine pour former un nouveau „Kronland». Le Gouvernement Autrichien réalisera cette intention au plus tard le 20 juillet prochain. Le Gouvernement Autrichien se servira de tous les moyens prévus par la constitution afin que le projet de loi en question acquière force de loi.

La présente déclaration et le traité de paix forment un ensemble indivisible et cette déclaration devient nulle au cas où une des stipulations du traité de paix ne serait pas exécutée.

Ce document et son contenu devront rester secrets.

Brest-Litowsk le 8 février 1918.

A. Ssewrjuk
Myk.Lubijnskyj
Myk.Lewijtskyj
Dr. Ernest Ritter von Seidler
Czernin

Слідуючи намірам Його Царської і Королівської Апостольської Величності, викладеним під час його сходження на престол та підтвердженням в Його престольній промові, Цісарський і королівський уряд вирішив прийняти міри, спрямовані на поліпшення забезпечення національно-культурного розвитку українського народу, що проживає в Австро-Угорщині, шляхом розширення вже існуючих установ. Для цього австрійський уряд передасть на розгляд двум палатам австрійського парламенту проект закону, що передбачатиме відокремлення областей Східної Галичини, більшість населення яких є українцями, від Королівства Галичини і об'єднання їх з Буковиною для створення нового коронного краю. Австрійський уряд здійснить цей намір не пізніше цього 20 липня. Австрійський уряд використає усі конституційні засоби, для того, щоби цей проект набув сили закону. Дана заява є складовою частиною мирного договору, і анулюється, якщо одна з умов мирного договору не буде виконана.

Цей документ і його зміст повинні лишатися таємними.
Брест-Литовськ, 8 лютого 1918 р.
О. Севрюк
Мик. Любинський
Мик. Левицький
Д-р Ернст Ріттер фон Зайдлер
Чернін

граматичних конструкцій речень і мовних зворотів, то побачимо досить цікаву річ: за цими показниками в україномовних текстах наявні розходження, проте за змістом ці формулювання є синонімічними одне одному і формулюванням французькомовного оригіналу. На наш погляд така схожість за змістом і в той же час розбіжність у формулюваннях можливі за умови, що обидва україномовні документи є різними варіантами перекладу з французької мови.

Перед тим, як перейти до критики змісту джерел, хотілося б звернути увагу на наступний момент.

В. Пилипів, на підставі того, що в документі № 1 посаду міністра закордонних справ Австро–Угорщини О. Черніна було репрезентовано скороченням «ц.к.», що на думку автора свідчило про те, що О. Чернін чомусь був представлений тільки як міністр закордонних справ Австрії, а не всієї Австро–Угорщини («ц. і к.»), як у документі № 2, він зробив висновок, що у документі припущено помилку, неприпустиму для документів такого рівня [7, 76]. Проте, на нашу думку, ця точка зору є невірною. Скорочення «ц. к.» або «ц. і к.» походить від німецького «Kaiserlich und Königlich» або «Kaiserlich–Königlich», що означає «царський (імператорський) і королівський» або «царсько (імператорсько)–королівський» – тобто те саме. Це пов'язано з тим, що імператор Австрії був одночасно і королем Угорщини (Його Імператорська і Королівська Величність). Не дивлячись на те, що австрійська і угорська частини імперії мали власні уряди, окремі міністерства залишалися єдиними і іменувалися «царсько–королівськими», зокрема міністерство закордонних справ Австро–Угорщини. Отже, обидві назви посади «ц. к.» та «ц. і к.» мають однакове значення і представляють О. Черніна як міністра закордонних справ Австро–Угорщини, а відмінності у написанні скорочень пояснюються особливостями перекладу. До речі, це підтверджує і французькомовний текст, де посада О. Черніна має назву «...le Ministre Impérial et Royal des Affaires Etrangères...», що з французької мови перекладається як «імператорсько–королівський міністр закордонних справ». Тобто, змістових розходжень з цього приводу немає ні між україномовними текстами, ні між останніми і французькомовним документом.

Порівняння із французькомовним документом за змістом дає змогу встановити, який із україномовних текстів є більш близьким до оригіналу. За відображенням фактів це безперечно є документ № 1: так як в ньому, як і в французькомовному оригіналі вказані імена повноважних представників УНР, а також зазначено, що свої зобов'язання австрійський уряд виконає не пізніше 20 липня 1918 року, на відміну від документу № 2, в якому прізвища українських делегатів не вказані, а крайнім строком подання відповідного законопроекту до парламенту Австро–Угорщини визначено 31 липня 1918 року.

Можна припустити, що україномовний документ № 1, тобто машинописна копія є перекладом, зробленим з копії або ж чернетки оригінального документу. Один із учасників Брестських мирних переговорів М. Залізняк написав у своїх спогадах, що після того як М. Любинський погодився на передачу таємного протоколу міністерству закордонних справ Німеччини, у членів української делегації не лишилося жодної копії угоди. «З великою бідою дав мені Візнер свій бруліон, з якого я зробив одну копію і передав її Севрюкові» [1, 141]. Скоріше за все, використане автором слово «бруліон» походить з польської мови і означає «чернетка». Якщо при-

пустити, що документ № 1 є перекладом чернетки, а не оригіналу, то тоді можна пояснити дрібні неточності в тексті при збереженні всіх основних змістовних модулів, адже окремі вирази та мовні звороти під час створення остаточного варіанту документу могли бути змінені, але не зміст.

В той же час, можна припустити, що україномовний документ № 2 є перекладом австрійського проекту таємного протоколу на підставі якого було складено остаточний текст, чим і пояснюється відсутність прізвищ українських делегатів у тексті (при тому, що прізвище О. Черніна як уповноваженого Австро–Угорщини в тексті зазначено) і інша дата подання законопроекту, яку було змінено з невідомих причин, про які не згадується в жодному іншому джерелі. Опосередковано підтверджує наявність подібного документу, складеного австрійцями, розмова О. Севрюка із Києвом по прямому дроту, в якій він сповістив український уряд про те, що О. Чернін пропонує українцям укласти таємну угоду або яку–небудь іншу форму таємного зобов'язання, в якій би австрійський уряд зобов'язувався до 31 липня 1918 року за умови одержання обіцяного Україною хліба внести до парламенту законопроект про утворення коронного краю [6,11;12,арк.9].

Таким чином, нами встановлено, що в якості остаточного варіанту таємного протоколу між УНР і Австро–Угорщиною з метою більшої об'єктивності досліджень науковцям необхідно використовувати текст французькомовного оригіналу протоколу, так як обидва україномовні варіанти, судячи з усього, є перекладами з оригіналу, чим і пояснюються певні розбіжності у формулюваннях і текстових зворотах цих двох документів. Проте, ці україномовні документи є важливими джерелами для вивчення умов, в яких відбувалося підписання таємного протоколу між УНР і Австро–Угорщиною. Тобто, цей приклад наочно демонструє, що без звернення до історії створення тексту неможливо його належне використання у якості історичного джерела, і навпаки, вивчення історії створення тексту неможливе без дослідження історичних умов, за яких його було створено.

Джерела та література

1. *Берестейський мир (з нагоди 10-х роковин)*: спомини та матеріали / зладив І. Кедрин. – Львів, 1928. – 319 с.
2. *Західно–Українська Народна Республіка. 1918–1923: документи і матеріали у 5–ти т. / за ред. О. Карпенка. – Івано–Франківськ, 2001. – Т.1. – 628 с.*
3. *Історичне джерелознавство: підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К., 2002. – 488 с.*
4. *Крах германской оккупации на Украине* (по материалам оккупантов). – М., 1936. – 205 с.
5. *Мирные переговоры в Брест–Литовске*: пленарные заседания, заседания политической комиссии. – М., 1920. – 270 с.
6. *Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов: документы и материалы. – К., 1937. – 701 с.*
7. *Пилипів В.І.* Джерела з історії взаємовідносин Української Народної Республіки та Західно – Української Народної Республіки: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. – К., 2002. – 197 с.
8. *Сатоу Э.* Руководство по дипломатической практике. – М., 1968. – 436 с.

9. Селянинов О. П. Дипломатические отношения государств. Принципы, формы и методы. – М., 2004. – 312 с.
10. Українська Центральна Рада: документи і матеріали в 2–х т. – К., 1996. – Т. 2. – 538с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр.90.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр.77.
13. *L'Allemagne et les problèmes de la paix pendant la première guerre mondiale*: documents extraits des archives de l'Office allemand des Affaires. – Vol. 3. – Paris, 1976. – 444 p.
14. *Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergrunde*: in 4 Bd. – Philadelphia, Pa., U.S.A., 1967–1969. – Bd.2. – 484 s.

Еловских У.А. Секретный протокол между Австро–Венгрией и УНР от 9 февраля 1918 г.: вопрос установления аутентичности украиноязычных вариантов

Решается вопрос об установлении аутентичности украиноязычных вариантов секретного протокола между Австро–Венгрией и УНР от 9 февраля 1918 года.

Ключевые слова: аутентичность, Брестский мирный договор, секретный протокол, правило альтерната, оригинал.

Elovskih, U.A. Secret report between Austro–Hungary and UNR from 9 February 1918.: question of establishing authenticity ukranian–language versions

The author solves the question about establishing authenticity of Ukrainian–language versions secret report between Austro–Hungary and UNR from 9 February 1918.

Key words: authenticit, Brest`s peace treat, secret report, alternate rule, original.

Промислово–робітнича політика уряду гетьмана Павла Скоропадського: сучасні оцінки здобутків і прорахунків

Аналізується сучасний український історіографічний процес у галузі дослідження промислово–робітничої політики уряду гетьмана Павла Скоропадського.

Ключові слова: дослідження, аналіз, промислова політика, робітнича політика, профспілки, залізниці, Протофіс.

Проблемам промислово–робітничої політики П.Скоропадського присвячено ряд ґрунтовних наукових досліджень сучасних українських істориків.

Передусім, основні аспекти даного напрямку вітчизняної історичної науки розглянуті у докторській дисертації О.Реєнта, яка була захищена 1994 року. Дослідник констатував, що гетьманський режим фактично ігнорував інтереси пролетаріату, не робив реальних спроб встановити нормальні стосунки з його організаціями, навпаки, почав проводити таку політику, яка мала за мету відновити традиційні відносини між працею й капіталом, що призвело до згубних наслідків [6,12–13].

Зокрема, щодо приходу П.Скоропадського до влади науковець наголосив, що серед програмних положень Української народної громади, очолюваної ним, значився і такий: «Охорона інтересів робітників та їх державне страхування». Прийшовши до влади, орієнтований на сильну монархічну владу, підтримувану великими землевласниками, гетьман нехтував інтересами робітничих мас, а у ряді випадків діяв як глибоко консервативний політичний діяч: за його санкцією з'явилися закони про закриття профспілок; розпущено залізничні комітети й обмежено їх фінансування; заборонено страйки, встановлено адміністративний контроль за діяльністю житлових комісій на підприємствах; збільшено робочий день до 12 годин. Пролетарі відповідали на це страйками, причому деякі з них, такі, як виступ робітників Коростеньського, Сарненського, Здолбунівського залізничних вузлів, знаменувалися політичними вимогами. Страйковий рух став поряд з іншими факторами дестабілізуючим явищем для Гетьманату [6,34].

Проблемам робітничої політики уряду П. Скоропадського О.Реєнт присвятив також окремий розділ своєї монографії «Українська революція і робітництво. Соціально–політичні та економічні зміни 1917 – 1920 рр.», що вийшла в 1996 р. Автор проаналізував обставини, за яких П.Скоропадський прийшов до влади. Зокрема, процитував умови,

висунуті йому німецьким командуванням, зауважив, що згідно з ними з 25 квітня 1918 р. в Україні були створені німецькі польові суди, гетьман дав згоду на вивезення з України значної кількості продовольчих товарів і сировини, конче необхідних для українських робітників і селян. Щодо обіцянок гетьмана, виголошених в «Грамоті до всього українського народу», то автор констатував їх невиконання: «Економічне становище залізничників не тільки не поліпшилося, а значно погіршилось. Понад два місяці вони не одержували заробітну плату» [7,61–62].

Дослідник проаналізував вплив на населення законів про закриття профспілок, про розпуск залізничних комітетів та обмеження їх фінансування, про невтручання фабзавкомів в дії адміністрації та інженерно-технічного персоналу промислових підприємств, про заборону страйків, про адміністративний контроль за діяльністю житлових комісій підприємств, про збільшення робочого дня до 12 годин, про скасування податку на приріст прибутку [7,63]. Логічним завершенням взаємовідносин між гетьманським урядом і робітництвом України, на його думку, було звернення П.Скоропадського до трудящих мас про скликання особливої наради для погодження робітничого законодавства. Однак нічим конкретним ця заява на була підкріплена. Така згубна політика вкрай негативно позначилася на становищі робітничого класу, результатом чого стали загальноукраїнські страйки липня та листопада 1918 року, запобігти яким не змогло навіть відновлення дії царського закону від 2 грудня 1905 року про суворі покарання за участь у страйках та створення при міністерстві праці «комітету труда» [7,64–66].

Підсумовуючи політику гетьманського уряду, автор зазначив, що П.Скоропадському як великому поміщикові інтереси землевласників і фабрикантів були значно ближчі, ніж сподівання українських робітників і селян. У внутрішній політиці гетьман Скоропадський був зовсім далекий від насущних потреб робітничих і селянських верств населення України [7,66–67].

І.Іванцова та І.Коляка у статті «Гетьманат Павла Скоропадського і професійні спілки», проаналізувавши заяви про напрямки робітничої політики гетьмана, зроблені в «Грамоті до всього українського народу», в декларації новосформованого уряду, зокрема, щодо забезпечення прав робітничого класу, поліпшення правового становища і умов праці залізничників, підтримку домагань робітників, зауважили, що ці декларації були підтверджені на практиці: в силі були залишені всі закони з робітничого питання, видані Тимчасовим урядом та Центральною Радою, зробили висновок, що на перших порах своєї діяльності гетьманський уряд проводив щодо робітництва політику, яка не зачіпала основних завоювань революції. Авторки підтримують думку Б.Андрусишина про те, що саме вплив радянського законодавства змусив П.Скоропадського схилитися у бік лібералізму [2,74–75]. Конкретним кроком у напрямку лібералізації політики гетьмана було створення Комітету праці, що мав попередньо обговорювати всі законопроекти, які стосувалися взаємин між промисловцями і робітниками, на чолі з товаришем міністра праці В.А.Косинським [4,68].

В статті досліджено створення Протофісу та роботу Всеукраїнської конференції профспілок, в цьому контексті, діяльність уряду

П.Скоропадського. Зокрема авторки зазначили, що у Міністерстві праці був підписаний 29 червня 1918 року обіжник № 1 «Про межі компетенції професійних робітничих організацій і власників підприємств», наголосили, що це був удар по завоюваннях трудящих, оскільки укладені до цього часу колективні договори між профспілками і підприємцями переставали бути обов'язковими [4,69–70].

Таким чином, проаналізувавши дане питання, авторки дійшли висновку, що П.Скоропадський у своїй політиці проводив центристську лінію, яка передбачала забезпечення інтересів держави в цілому, нехтував інтересами певних соціальних верств, що викликало незадоволення робітників і профспілок, а це певною мірою зумовило кінець Гетьманату [4,70].

У 1997 року Б.Андрусишин у своїй докторській дисертації «Робітнича політика українських урядів (1917 – 1920 рр.)» [1] (якій передувала монографія «У пошуках соціальної рівноваги: Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917 – 1920 рр.» [2]) третій розділ «Робітнича політика Української держави» присвятив дослідженню робітничої політики уряду П.Скоропадського. Науковець спробував довести, що визначальною тенденцією в уряді П.Скоропадського було прагнення реалізувати консервативну доктрину, проводити центристську політику, спрямовану на досягнення соціального компромісу в суспільстві, яка кваліфікувалася автором як бонапартизм, та що через слабкість державної влади, особисту залежність гетьмана від верхівки буржуазії та німецького командування, його політика еволюціонувала вправо [1,24].

З цією метою дослідник проаналізував історію створення та діяльності органів державної влади, які займалися проведенням робітничої політики, розглянув особливості вирішення робітничого питання, механізми розробки та прийняття основних соціально–економічних законів, взаємовідносини гетьманського уряду з профспілковими та іншими робітничими організаціями, способи розв'язання соціальних конфліктів та пошуки соціального компромісу в Українській Державі, охарактеризував персональний керівний склад гетьманських органів праці, які здійснювали робітничу політику, простежив зв'язок їх суспільно–політичних поглядів з практичною політикою [1,30].

Б.Андрусишин також зазначив, що спочатку гетьманський уряд проводив щодо робітництва політику, яка не зачіпала основних завоювань революції, тобто гетьман не пішов шляхом реставрації царських порядків, як про це стверджувалось в літературі, а залишив соціально–економічні завоювання робітництва, здобуті ним у революції, в силі; що великий вплив на проведення робітничої політики мали особисті погляди П.Скоропадського, переконаного, що соціалістичні ідеї чужі народним, що їх «держитися тільки невелика купка одірваної від народу інтелігенції»; а також проголошені завоювання робітничого класу в РРФСР, які змушували уряд схилитися до лібералізму. Окремий параграф автор присвятив політиці уряду щодо профспілок [1,30–31].

У висновках дослідник наголосив, що курс уряду П.Скоропадського на подолання кризових явищ, стабілізацію економічної ситуації в країні, мав об'єктивно вплинути і на становище робітництва. Він проявився в створенні окремого Міністерства праці, яке сконцентрувало у своїх ру-

ках проведення робітничої політики. З метою послаблення соціальних антагонізмів було створено міжвідомчий дорадчий орган – Комітет праці, до якого увійшли представники держави, промисловців, робітничих організацій, а також незалежні експерти. Основним завданням Комітету праці було вироблення робітничого законодавства, яке б задовольняло інтереси полярних суспільних сил і зняло би соціальне напруження. Але, прагнучи налагодити розладнану війною і революцією промисловість, змушений виконувати важкі умови Берестейського миру, гетьман під тиском реакціонерів з Протофісу вдався до ряду жорстких і непопулярних заходів стосовно робітництва. На думку Б.Андрусишина, зруйнувавши здобутки робітництва, завойовані ним у революції, Гетьманат сам загинув під їхніми уламками [1,36–37].

Не обійшли увагою сучасні українські історики й дослідження промислової політики Гетьманату. Так, С.Мякота у першому розділі дисертації, який має назву «Діяльність гетьманського уряду в галузі промисловості та транспорту» простежив зміни в структурі промислового виробництва України під час світової війни, що, на його думку, призвело до поступового занепаду господарства країни; дослідив участь уряду у створенні промислових союзів, діяльність по відбудові базових галузей промисловості: паливної, металургійної, залізорудної, хімічної, металообробної та інших; визначив причини занепаду промисловості; розглянув і проаналізував форми і методи діяльності уряду, спрямованої на стабілізацію стану національного господарства. В результаті, автор зауважив, що, незважаючи на важкі економічні і політичні умови, уряду П.Скоропадського вдалося частково відновити засоби виробництва і навіть стабілізувати становище в окремих галузях [5,13–15].

Важливий аспект економічної політики уряду П.Скоропадського у статті «Діяльність гетьманського уряду в галузі залізничного транспорту» дослідив І.Толокньов. Проаналізувавши стан, в якому перебувала Україна після падіння Центральної Ради, автор зазначив, що перед П.Скоропадським постало завдання забезпечити економічне підґрунтя незалежності українського народу шляхом ствердження початків консерватизму в провідних сферах внутрішнього життя країни завдяки скасування тих правочинних актів Тимчасового уряду, РНК, Центральної Ради, які мали відверте популістське забарвлення і не враховували дії економічних законів, а також продовження дії юридичних норм колишньої Російської імперії до створення власної правової бази [8,123].

Відповідно до основної теми статті, автор зауважив, що однією з умов економічного та політичного відродження України стало відновлення мережі шляхів сполучення, без чого існування держави сучасного типу неможливе. Одразу по сформуванні першого кабінету міністрів Української Держави новопризначений голова відомства шляхів сполучення Б.Бутенко розпочав структурно–організаційну реформу залізничного транспорту. Негайних зрушень в даному питанні домагалися і представники німецько–австрійського командування. Вже у своєму зверненні «До всього українського народу» 29 квітня 1918 року П.Скоропадський обіцяв докорінно поліпшити становище робітників на залізницях. На початку травня Міністерство Шляхів розробило програму першочергових заходів. Було відновлено права приватних залізниць, зменшено

їх збитковість, скорочено штати робітників залізничного транспорту до норм мирного часу. Зазначені кроки, на думку дослідника, дозволили докорінно змінити інфраструктуру залізничного транспорту, значно посилити матеріально-технічний стан сформованих у червні путніх команд, які Військове Міністерство передало до відання шляхового відомства. Завдяки цьому досить динамічно відновлювалась рентабельність залізничного транспорту [8,123–124].

І.Толокньов наголосив також на тому, що гетьман та його уряд належну увагу приділяли і політичному значенню шляхів сполучення, оскільки вони, на його думку, виступали в ролі каркаса всієї Української Держави. Зокрема, в кінці травня запроваджувалась Державна Варта, а Міністру шляхів було надано право видавати, скасовувати, змінювати та доповнювати всі постанови, що стосувались загального статусу залізниць, в серпні Рада Міністрів ввела в дію «Тимчасовий закон про заходи щодо охорони залізниць», запроваджено Головну комісію по охороні залізниць, що здійснила ряд запобіжних заходів. Автор констатував, що незважаючи на такі негативні явища, як більшовицька пропаганда та махновщина, залізничний транспорт України зазнав ґрунтовної структурно-організаційної зміни і почав виходити зі стану кризи. Часткова стабілізація залізниць дала змогу гетьманському урядові досить успішно вирішити крім суто економічних також і ряд важливих політичних завдань, передусім, в зовнішній політиці [8,124].

В 2001 році І.Толокньов захистив кандидатську дисертацію «Залізничний транспорт України в період Першої світової війни (1914 – 1918 рр.)», в четвертому розділі якої торкнувся питання впливу політики уряду П.Скоропадського на стан залізниць України. Зокрема, серед заходів, спрямованих на його покращення, автор відзначив організацію гетьманом урядових інституцій за дореволюційним зразком паралельно з українізацією залізниць, очоленою І.Огієнком та М.Курилом, перейменування головних державних залізниць на Правобережну, Слобідську, Запорізьку дороги, відновлення прямого залізничного сполучення Української Держави з Росією і Всевеликим Військом Донським тощо. З середини літа 1918 року була відновлена економічно обґрунтована тарифна політика. Запровадження виключного права уряду на транспортування гірничовидобувної сировини, металевих виробів, продуктів аграрного сектору дещо компенсувало обмеженість матеріальних ресурсів України. Важливим кроком гетьманського уряду, на думку дослідника, стало скасування воєнного стану на дорогах [9,14]. В цілому І.Толокньов вважав ефективною діяльність П.Скоропадського та його уряду по наведенню порядку на залізницях.

В статті «До історії створення торгівельно-промислових палат в Українській Державі» В.Бондар звернув увагу на діяльність Гетьманату в сфері регулювання торгівельно-промислових відносин, зокрема, навів думку П.Скоропадського про нагальну потребу сприяння розвитку промисловості з залученням в основному вітчизняних капіталів, простежив процес створення торгово-промислових об'єднань Протофіс, Союзіф та інших. В цьому контексті автор зауважив, що в липні 1918 року Міністерство торгівлі видало відношення до цих товариств про його плани щодо створення Торгових палат в Україні та за її межами. Проте,

робота над законопроектом про торгово–промислові палати в Українській Державі тривала всю осінь 1918 року [3,127].

Дослідник дійшов висновку, що уряд з допомогою створення спеціальних торгово–промислових організацій – палат, які були безпосередньо підпорядковані Міністерству торгівлі та промисловості, намагався більш ефективно контролювати життя регіонів і керувати економічними процесами на місцях. Проте це значною мірою стримувало ініціативу широких торгово–промислових кіл України, які прагнули більшої самостійності в здійсненні підприємницької діяльності і свободи ринкових відносин взагалі [3,128].

Таким чином, можна стверджувати, що проблеми промислово–робітничої політики досліджені досить ґрунтовно, але просування процесу наукового дослідження їх окремих аспектів майже не спостерігається. Більшість науковців відзначили вагомі успіхи Гетьманату в галузі виводу промисловості з глибокої кризи, однак деякі не оминули увагою і нехтування робітничими інтересами наприкінці гетьманського правління, спричинене, на їхню думку, нагальними потребами наведення порядку в цій сфері та виконання Брестських домовленостей.

Література

1. *Андрусишин Б.* Робітнича політика українських урядів (1917 – 1920 рр.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук / Б.Андрусишин. – К., 1997. – 44 с.

2. *Андрусишин Б.* У пошуках соціальної рівноваги: Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917 – 1920 рр. / Б.Андрусишин. – К., 1995. – 192 с.

3. *Бондар В.* До історії створення торгівельно–промислових палат в Українській Державі. / В.Бондар // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року: Науковий збірник, присвячений 125–річчю від дня народження П.Скоропадського та 80–річчю проголошення Української Держави 1918 року. – К., 1998. – С.127–128.

4. *Іванцова І, Коляка І.* Гетьманат Павла Скоропадського і професійні спілки / І.Іванцова, І.Коляка // Вісник Київського університету. Історія. – Вип. 35. – 1997. – С.67–70.

5. *Мякота С.* Економічна політика уряду Української Держави (травень – грудень 1918 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / С.Мякота. – К., 1997. – 23с.

6. *Реєнт О.* Робітники України в 1917 – 1920 рр. (Соціально–політичні та економічні зміни): Автореф. дис. ... докт. іст. наук / О.Реєнт – К., 1994. – 50с.

7. *Реєнт О.* Українська революція і робітництво. Соціально–політичні та економічні зміни 1917 – 1920 рр. / О.Реєнт – К., 1996. – 265 с.

8. *Толокньов І.* Діяльність гетьманського уряду в галузі залізничного транспорту / І.Толокньов // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року: Науковий збірник, присвячений 125–річчю від дня народження П.Скоропадського та 80–річчю проголошення Української Держави 1918 року. – К., 1998. – С.123–124.

9. Толокньов І. Залізничний транспорт України в період Першої світової війни (1914 – 1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / І.Толокньов. – К., 2001. – 18 с.

Булгаков Ю.В. Промышленно–рабочая политика правительства гетмана Павла Скоропадского: современные оценки достижений и просчётов

Анализируется современный украинский историографический процесс в области исследования промышленно–рабочей политики правительства гетмана Павла Скоропадского.

Ключевые слова: исследование, анализ, промышленная политика, рабочая политика, профсоюзы, железные дороги, Протофис.

Bulgakov, Yu.V. The industrial and work policy of hetman Pavlo Skoropadsky government: modern appraisals of achievements and miscalculations

The author analyzes modern Ukrainian historiographical process in field of the investigation of the industrial and work policy of hetman Pavlo Skoropadsky government.

Key words: investigation, analysis, industrial policy, work policy, trade unions, railways, The Protofis.

Фонди Державного архіву Київської області як важливе джерело дослідження селянського руху України 1917–1921 років

На матеріалах Державного архіву Київської області здійснений аналіз розвитку повстанського руху Київщини як складової частини селянського руху України початку ХХ ст. та в добу Української революції 1917–1921 років. Показано значення документальних матеріалів з фондів архіву як важливої джерельної бази в дослідженні проблеми.

***Ключові слова:** селянство, революція, селянсько-повстанський рух, архівні матеріали*

Найчисельнішим прошарком у соціальній структурі українського суспільства початку ХХ ст. було селянство. Тому не випадково на рубежі ХІХ–ХХ ст. історики, які вивчали проблеми селян України часто вдавалися до терміну «народ», «українці» та ін. Сучасний дослідник ментальності українського селянства другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. Ю. Присяжнюк твердить, що селянство становило більшість нації до середини ХХ ст. [1,24]. Погодимось із вченим, що про українців можна говорити як про націю хліборобську в історичному, соціокультурному та загальноцивілізаційному контекстах, хоча це, на наш погляд, визначається не лише чисельністю селянства. Останнім, як землеробській людності, були притаманні тільки їм певні специфіка свідомості, ментальність буття тощо, основи яких формувалися і еволюціонували протягом багатьох століть.

Немає сумнівів, що з початком ХХ ст. селянство відігравало вагомую роль в тогочасному суспільно-політичному житті України. В ті роки значною мірою доля селянства визначалася правлячим режимом, що його встановив в Україні царат, а в драматичну добу українського державотворення 1917–1921 років – політикою до нього з боку українських урядів. Негативного впливу в той час зазнало селянство й з боку різних окупаційних військ: німецько-австрійських, військ А. Денікіна, Антанти, військ більшовицької Росії та ін., які досить часто змінюючи один одного грабували українського селянина на його ж рідній землі. Згубно вплинула на українське селянство й новопостала радянська влада, яка у своїх відносинах із селянами в різні способи утверджувала реквізиційний принцип формування продовольчого фонду держави, що, як виявилось пізніше, знищило селянина як товаровиробника-власника.

Однак, не варто розглядати селян України лише як об'єкт владно-політичних та військових впливів. В добу Української революції селяни не залишалися байдужими до своєї долі. Підґрунтя цьому було закладено ще в перші роки ХХ ст., коли проявилась активність селянських мас з якої поступово викристалізовувалась новітня організаційно-революційна сила. В цьому нас переконують документи архівів України. Зокрема, про розвиток селянського революційного руху початку ХХ ст. йдеться в документах Державного архіву Київської області (ДАКО). Переконливими є справи канцелярії київського цивільного губернатора (Ф.2), Київського губернського правління (Ф.1), прокурора Київського окружного суду (Ф.183), Київського губернського прокурора (Ф. 3), секретної частини канцелярії Київського губернатора (Ф.261 с) та ін.

Зокрема, знаходимо в архівних документах, що група селян до 300 осіб с. Зелена Діброва, що на півдні Київщини в економії поміщиці графині М. Браницької у травні 1906 року виступили з вимогами збільшити поденну плату з 25 до 30 коп. [2,арк.13]. З такими ж вимогами наприкінці червня 1906 року піднялися селяни с. Топильна в економії поміщиці баронеси Врангель [2,арк.45,46зв]. У рапорті Звенигородського повітового справника Київському губернатору за липень того ж року відмічаються страйки місцевих селян у Моринцях. Вимоги, що їх висунули селяни, також стосувалися підвищення заробітної платні [2,арк.48,83–88,104]. У липні 1906 року в боротьбі за свої права страйкували селяни с. Водяники [2,арк.49].

В основі тогочасного селянського руху лежав інтерес селян до земель: право володіти нею, користуватися і розпоряджатися. Здебільше селяни були переконані, що поміщики раніше насильно забрали у них землю, а тепер її необхідно повернути. «Мы все владели садами расположенные среди лесов помещика графа Потоцкого, которыми мы, а раньше наши предки владели около ста лет...», – писали Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору селяни с. Кобриново Гусаківської волості Звенигородського повіту Київської губернії [2,арк.6]. Тому селяни з метою встановлення власного господарювання нерідко самочинно захоплювали поміщицькі землі, вдавалися до вирубки лісів, випасали на недозволених площах свою худобу, відбирали майно у поміщицьких маєтках та ін. З листа графа А. Потоцького від 23 березня 1906 року: «селяне Кобриново, Гуляйки, Залесского [Канівського повіту – В.Щ.] осуществляют самовольную вырубку садов, что приводит до крайне затруднительного ведения правильного лесного хозяйства...» [2,арк.57]. З донесення начальника поліції Канівського повіту прокурору Київського окружного суду дізнаємось про страйк селян с. Стеблівська Гута в основі якої лежали не вирішені земельні питання [3,арк.89,90]. Аргументовано відзначає дослідник селянської правосвідомості тогочасної доби В. Лозовий, що «справедливість і легітимність захоплення поміщицьких угідь не викликала [у селян – В.Щ.] жодних сумнівів» [4,91].

Посилення невдоволення селянських мас поширювалися й серед робітників підприємств, що діяли в сільській місцевості. Так, у травні 1906 року у містечку Стеблів страйкували робочі місцевих цукрового та чавунно-ливарного заводів, суконної фабрики, млинарні. Революційним духом переймалися дрібні ремісники [5,арк.11]. Документи твердять, що революційний дух невдоволеного трудового люду гартувався в жорсткій боротьбі за свої права. Так, наприклад, для упередження розгортання

виступу до Вільшанського маєтку графині М. Браницької були надіслані півсотня озброєних козаків [2,арк.13зв]. За організований бунт у с. Топильна Канівського повіту червня 1906 р. 16 селян арештували [2,арк.47]. Із висновків справи «По звинуваченню групи селян с. Моринці в революційній діяльності», розслідування якої тривало з 9 квітня 1910 року по 29 березня 1913 року, значиться про висилку окремих моринських селян «в отдалённые места Российской губернии» [6,арк.1–166].

Очевидним є те, що основною причиною невдоволення українського селянства були наявні аграрні проблеми, породжені російським царизмом і, які були притаманні тогочасному українському суспільству. Наведені вище архівні матеріали переконують в об'єктивному викладі авторами колективної монографії «У поході за волею» стану аграрних відносин в українському селі напередодні 1917 року, показу його ґрунтовної оцінки, що їх дали в працях дослідники вітчизняної історії, зокрема М. Грушевським: «він [М. Грушевський – В.Щ.] вірно визначив основну соціальну суперечність, що була властива для Росії, і України зокрема. Йдеться про разючий дисбаланс у забезпеченості хліборобського населення України землею. На одному полюсі перебувало безземельне та малоземельне селянство, що потерпало від земельного голоду, а на іншому – поміщики, котрі мали надлишкові угіддя» [7,7].

В умовах протистояння селяни змушені були вдаватися до спротиву урядовим військам. З часом це сприяло селянському рухові у виробленні певної організованості. На його зростання впливав і той факт, що селяни все більше підпадали під вплив політичних партій. Окремі з них через пропаганду своїх програмних документів, де наряду з іншим, обіцяли вирішити земельне питання та, вдаючись до організації опору правлячому царському режиму, намагалися підкреслити свої намагання відстояти інтереси українських селян і, таким чином, здобували свій вплив серед них. Зокрема, 1905 року в с. Кирилівка були виявлені прокламації Київського комітету РСДРП із закликами до селян готувати страйк [8,арк.431]. Того ж року в повітовому місті Звенигородка місцева поліція виявила листівки Російської соціал–демократичної робітничої партії (РСДРП) «До всіх Селян!» [8,арк.413]. У вересні 1906 року начальник Канівської повітової поліції доповідав своєму керівництву про виявлення у Каневі агітаційних листівок–звернень Київського комітету РСДРП, що свідчило про його тісний зв'язок з місцевим осередком партії [9,арк.374]. З донесення Київському окружному суду маємо відомості про поширення в Каневі 1906–1907 роки агітаційних матеріалів революційного характеру українських груп соціалістів–революціонерів [9,арк.431]. У справі 137 канцелярії Київського цивільного губернатора викладений важливий матеріал про діяльність у Звенигородському повіті групи анархістів. Зокрема, йдеться про арешт у квітні 1910 року селян с. Кирилівка, які були членами цієї групи. Тоді ж місцева поліція виявила значну кількість нелегальної літератури та вибухонебезпечні матеріали. Слідство у справі тривало до 29 березня 1913 року. Арештованих селян звинуватили у революційній діяльності й відправили у заслання [9,арк.1–166]. Дані факти переконують, що окрім посилення організаційних засад в селянському рухові, серед українського селянства поширювалися ідеології політичних партій, серед яких слід відзначити найвпливовіші тогочасні політичні партії Росії – Російська партія соціалістів–революціонерів (РПСР) та РСДРП. Як зазначає дослідник Ф. Проданюк есери були

найчисельнішою політичною партією тогочасної Росії: її чисельність у травні 1917 року сягала 500 тисяч, а в Україні працювали 69 тисяч членів цієї партії. Разом з тим, есери і меншовики мали більшість у радах робітничих, солдатських та селянських депутатів [10,135]. З українських політичних партій найвпливовішими серед українського селянства напередодні Української революції 1917–1921 років були Українська партія соціалістів–революціонерів (УПСР) і Українська соціал–демократична робітничча партія (УСДРП). Сучасні вітчизняні історики В. Шевченко, М. Павленко та Г. Потапов у дослідженні «Історія українських політичних партій» зазначають, що в програмних документах УСДРП та УПСР «досить ґрунтовною була програма соціального захисту українського народу», «захист єдиного трудового класу» [11;9;10]. Це і лежало в основі зростаючого авторитету названих партій серед селян України, а поширення своїх програмних засад серед широких верств населення, як підтверджують вище архівні дані, тільки збільшувало вплив цих партій серед трудового люду. Активно підтримувало селянство України виступи членів УСДРП проти самодержавства. Тому погодимося із дослідницею Г. Лебедевою, яка, вивчаючи загальноросійські партії есерів і меншовиків в Українській національно–демократичній революції 1917–1920 років і, посилаючись на другий том, присвячений Українській революції 1917–1920 років, фундаментального шеститомного дослідження «Політична історія України ХХ століття», де автори В. Солдатенко і В. Верстюк дослідили особливості взаємовідносин українських і загальноросійських політичних партій, твердить, що в роки революції саме УПСР і УСДРП стали найактивнішими і очолили боротьбу за національне визволення України [12;11].

Світова війна 1914–1918 років та пов'язані з нею поглиблення економічної і владної кризи, дефіцит робочої сили в сільському господарстві, зменшення посівних площ і поголів'я худоби, зростання цін на продукти харчування і предмети повсякденного життя, погіршення умов праці призвели до зростання бідунів народних мас. Ще з більшою силою стала наростати хвиля протестів, непокори і заворушень. Вони носили як стихійний, так і організований характер. Активно посилювались антиурядові настрої серед робітництва, селянства, інтелігенції. В цій хвилі масового незадоволення накопичувалась національно–визвольна енергія українців, яка найбільше проявилась після революційних змін – падіння 27 лютого 1917 року самодержавства та демократизації суспільства.

З наростанням революційних подій зростав і селянський рух, що нерідко супроводжувався розгромом поміщицьких маєтків і конфіскацією майна в них, яке селяни розподіляли між собою. Про події 1917 року та наступних років Української революції досить детально йдеться у справах ДАКО: канцелярії Київського губернського комісара Тимчасового уряду (Ф.Р.1716), канцелярії губернського комісара УНР (Ф.Р.2796), Київського губернського старости Української держави (Ф.Р.2797), Київського губернського революційного комітету (Ф.Р.1), інформаторського відділу (Ф.Р.2793), сільських комітетів незаможних селян (Ф.Р.102), Переяславської повітової військової наради (Ф.Р.3057), Київської районної комісії єврейського громадського комітету з надання допомоги постраждалим від погромів (Ф.Р. 3050), Київської губернської військової наради (Ф.Р.2789), Київського повітового ревкому (Ф.Р.3794) та ін. Матеріали двох останніх фондів передані з ДАКО до Галузевого архіву Міністерства оборони України (ГА МО України).

Зокрема, про збройні напади на маєтки землевласників в Уманському повіті йдеться у справі 53 матеріалів канцелярії Київського губернського комісара Тимчасового уряду – Ф.Р.1716 [13,арк.32]. В документах – протоколах, актах, зверненнях доповідних записках, проханнях тих же матеріалів 72–ї справи знаходимо описи революційних подій, де фіксуються селянські виступи проти церковнослужителів у населених пунктах Київщини [14]. У справі 41 знаходимо підтвердження самочинного захоплення селянами урожаю 1917 року [15,арк.55], а у справі 33 того ж фонду – захоплення селянами Браного Поля лісної дачі Турчаново Медвинського маєтку графа Браницького [16,арк.125], справа за номером 5 фонду р.1716 зберігає факт розгрому в 1917 році селянами економії княгині О. Лопухіної–Демидової [17,арк.90]. Виступи селянства проти поміщиків, розгроми та захоплення маєтків і господарств містить справа 5 канцелярії Київського губернського комісара УНР – Ф.Р.2796 [18]. Експропріація поміщицьких земель і безкоштовна передача їх у зрівняльне користування складала основний тогочасний соціально–економічний інтерес селян, сфокусований на вирішенні аграрного питання [4,89].

Все ж у вирі революційних подій 1917 року відбувалося подальше зростання організованості селян. З архівних документів бачимо, що для вирішення поточних питань селяни застосовували мирні шляхи. Так, маємо відомості, що 1917 року в с. Степанці Канівського повіту селяни зібрались на збори і обговорили питання про встановлення нормованого робочого дня та розмірів оплати праці поденних робочих, що й було зафіксовано відповідним протоколом [19,арк.50,51]. У першій половині 1917 року в селах України селянство стало утворювати свої організації – селянські спілки. До цього їх закликала УПСР, члени якої активно входили до селянських органів самоврядування на місцях. Селянські спілки, як форму організації українського селянства зразу ж визнав перший Київський губернський селянський з'їзд 27–28 квітня 1917 року. Після цього такі форми організації селян масово поширились у населених пунктах губернії. Такі форми організації селян об'єднувались у волосні, повітові та губернські структури, створювались органи влади спілок. Зокрема, 7 травня 1917 року селяни Звенигородщини вирішили зібратись на селянський повітовий з'їзд і розглянути питання щодо заснування у Звенигородському повіті селянських спілок, Вільного козацтва, обговорити і вирішити поточні проблеми, що стосувались волосного земства, земельного комітету, заслухати про становище волостях і селах [20]. Документи підкреслюють, що селяни підтримали створення Української центральної ради (УЦР). Так, у червні 1917 року волосна рада Лисянської селянської спілки, що на Звенигородщині, повідомляла про прийняте на загальних зборах рішення селян волості сплачувати податок на користь УЦР – по 10 коп. з десятини землі [21].

Однак, влітку – на початку осені 1917 року ситуація в Україні різко погіршилась. Внаслідок роз'єднаності українських політичних сил, зволікання центральної влади у вирішенні земельного питання і створення сильної регулярної армії, відсутності рішучих заходів щодо збереження правопорядку, в українському селі поширились анархія, хаос, безладдя, все більше здійснювались грабунки і погроми. З копії телеграми Умансько–Липовецького сільськогосподарського товариства літа 1917 року до Петроградського Голови Ради Міністрів: «В деревне сказывается результат развала власти. Местные органы, руководимые преступными

элементами, терроризируют действительно трудовое население, под разными предложениями грабят и прямо подстрекают к разбоям и насилию... во многих местах не в состоянии убрать хлеба своевременно...» [22,арк.91]. Окремі документи подають загальну картину в селі другого півріччя 1917 року. Зокрема, в доповідній записці з Київської губернії до Генерального Секретарства внутрішніх справ значилось: «за последний период было много захватов селянами экономий с инвентарём и имуществом, а также масса разгромлена экономий. Почти повсеместно производится рубка казённых и частных лесов и забирается заготовительный лесной материал. Наблюдалось массовое хищение сахара на сахарных заводах. Сахар увозился иногда сотнями пудов. Увеличились грабежи и кражи, часто повторялись самосуды, а также было несколько погромов...». Нестабільністю серед повітів Київської губернії відзначались Звенигородський і Канівський повіти [23,арк.7]. З листа Київського губернського комісара, адресованого в штаб Київського воєнного округу від 2 грудня 1917 року: «В виду усилившихся в губернии, а в частности в Каневском уезде, разгромов сахарных заводов и полного отсутствия надёжной охраны, в виде военной силы, прошу Штаб Округа не отказать сделать распоряжение о командировании в Канев, в распоряжение уездного Комиссара, воинского отряда для несения охранной службы в уезде...» [24,арк.63]. В процесі економічно–політичних змін революції до захоплень поміщицьких економік селян часто штовхала причина нестачі продуктів та товарів першої необхідності [23,арк.8зв]. Серед документів канцелярії Київського губкомісара УНР за 23 січня 1918 року знаходимо свідчення «об истощении хлебных запасов и возможной голодовки» [24,арк.5,5зв]. У згаданій вище телеграмі Умансько–Липовецького сільськогосподарського товариства далі йшлося: «...Предупреждаем, что урожай свой и заграбленный будет спрятан, в деревне вскоре начнутся события в сравнении с которыми февральские и последние Петрограда [події будуть здаватися – В.Щ.] не болей как детская игра в лошадки...» [22,арк.91].

Тогочасні матеріали наводять на думку, що в більшості випадків організаторами безладдя в селах України виступали солдати, які потрапили під вплив соціалістичної пропаганди, масово залишали фронт і, повернувшись в село, намагалися впроваджувати своє бачення соціалістичних принципів у життя. Ось що повідомляла Звенигородська безпартійна газета товариства «Молодо–Україна»: «Прийшли з фронту «товаріщі» большевики і почали, яко люде добре навчені на фронті «соціалізму» російськими чорносотенцями, проводити свою програму «Що моє, то моє і що твоє – то теж моє», «...вони почали соціалізувати все народне добро і ділити між своєю компанією. Такі компанії позакладалися майже у кожному селі з 5–10 душ, які, озброївшись з ніг до голови гвинтівками, пістолями та бомбами, проводять досить вміло свої програми в життя... Анархія дійшла уже до найвищої точки... Уночі село не спить, бо йде стрілянина, товаріщі, голосно, напившись самогонки, б'ють в набат, скликають народ і баламутять його самими провокаційними чутками, діти та жінки перелякані плачуть – народ одичав...» [26].

УЦР зробила ставку на найбільшні верстви населення, проте, внаслідок не вирішення аграрних питань, бідне селянство не стало його соціальною опорою. В цьому напрямку ініціативу наприкінці 1917 року перехопили більшовики. Вони, проголошуючи популістські гасла (земля селянам та ін.) серед селянства, намагалися заволодіти українським се-

лом. Про це стверджують документи канцелярії Київського губерньського комісара. Зокрема, у повідомленні управителя канцелярії Генерального Секретаріату УНР від 5 січня 1918 року йшлося: «До мене доходять з офіційних і приватних джерел відомості, що в губернії [Київській – В.Щ.] збільшується ріст більшовицького руху при допомозі більшовицької агітації, котра захоплює і село. У відомстві посадних Комісарів боротьба з більшовизмом неможлива, позаяк нема з них ніяких средств... ..прохаю Генеральне Секретарство негайно виробить міри боротьби проти більшовицького руху. При чому беру до уваги, що окрім пропаганди про вред большевизма потрібна і реальна сила, котра боролась би і не пропускала в повіті большевиків з їх вредними ідеями, направленими до знищення, руйнування чужого маєтку. Без піддержки посадної влади військом, боротьба з большевизмом не дасть бажаних результатів...» [23, арк.35,35зв]. Надзвичайно негативний вплив на населення мав заклик більшовиків «грабувати награбоване», який каталізував анархічні грабіжницькі рухи [4,92].

Активність більшовицької пропаганди зростала серед українських селян й протягом всього 1918 року. Однак намагання більшовиків реорганізувати усталене сільськогосподарське життя, впровадити авторитарні засади управління на селі призвело до повстань селян Херсонщини, Київщини, Катеринославщини. Спроба радянських військ силою подавити селянську активність призвела до масового антикомуністичного руху в Україні. Проти більшовиків повернули зброю отаман Зелений, Соколовський та ін. З кінця 1918 року селянський рух набуває вищої своєї форми – повстанської. А вже у квітні – травні 1919 року широко розгорнулись повстання на Полтавщині, Чернігівщині, а згодом селянський повстанський рух охопив всю територію УСРР. Це було однією з причин падіння радянської влади в Україні наприкінці літа 1919 року. Основним джерелом найактивніших проявів революційного селянського руху у формі повстанства у періоду Української революції 1917–1921 років є документи Уряду УНР, Української держави, повстанських організацій, матеріали більшовицько–радянських установ, що вели боротьбу з селянсько–повстанським рухом, дані громадських організацій та ін.

Таким чином, чимала цікава група письмових джерел, які знаходяться у фондах Державного архіву Київської області складають вагому джерельну базу з вивчення повстанського руху Київщини як складової частини селянського руху в Україні 1917–1921 років.

Джерела та література

1. Присяжнюк Ю. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX–початок XX ст. // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С.23–33.
2. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 2. – Оп.222. – Спр. 215.
3. Там само. – Ф.183. – Оп.1. – Спр.2560.
4. Лозовий В.С. Селянська правосвідомість у добу української революції (1917–1921 рр.) // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С.88–94.
5. ДАКО. – Ф. 2. – Оп.222. – Спр.216.
6. Там само. – Оп.226. – Спр.137.
7. Захарченко П., Земзюліна Н., Нестеров О. У поході за волею. – К., 2000. – 176 с.
8. ДАКО. – Ф. 183. – Оп.2. – Спр.523.

9. Там само. – Оп.1. – Спр.3394.

10. Проданюк Ф.М., Солдатенко В.Ф., Хало Л.Г. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр. // Український історичний журнал. – 2003. – № 2. – С.134–136.

11. Шевченко В., Павленко М., Потапов Г. Історія українських політичних партій. – К.: Національна академія внутрішніх справ, 1999. – 116 с.

12. Лебедева Г.О. «Загальноросійські партії есерів і меншовиків в Українській національно-демократичній революції 1917–1920 років». – Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2005. – 20 с.

13. ДАКО. – Ф.Р.1716. – Оп.1. – Спр.53.

14. Там само. – Спр.72.

15. Там само. – Спр.41.

16. Там само. – Спр.33.

17. Там само. – Спр.5.

18. Там само. – Ф.Р.2796. – Оп.1. – Спр.5.

19. Лозовий В.С. Селянська правосвідомість у добу української революції (1917–1921 рр.) // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С.88–94.

20. ДАКО. – Ф.Р.1716. – Оп.1. – Спр.33.

21. Повітовий селянський з'їзд Звенигородщини // Звенигородська зоря. – 1917. – № 17, 7 червня.

22. Звенигородська зоря. – 1917. – № 24, 23 червня.

23. ДАКО. – Ф.Р.1716. – Оп.1. – Спр.41.

24. Там само. – Ф.Р.2796. – Оп.1. – Спр.16.

25. Там само. – Спр.5.

26. Там само. – Спр.98.

27. Звенигородська думка. – 1918. – № 20, 17 квітня.

Щербатюк В.М. Фонды Государственного архива Киевской области как важный источник изучения крестьянского движения в Украине 1917–1921 годов

На основе материалов Государственного архива Киевской области произведен анализ развития повстанческого движения Киевщины как составной части крестьянского движения в Украине в начале XX в. и в период Украинской революции 1917–1921 годов. Показано значение документальных материалов из фондов архива как важных источников в исследовании проблемы.

Ключевые слова: крестьянство, революция, крестьянско-повстанческое движение, архивные материалы

Shcherbatyuk, V.M. The Collection of Materials of the State Archive of Kiev Region as an Important Source for Studying the Struggle of Peasants in Ukraine during 1917–1921

The struggle of insurgent peasants in Kiev region as a constituent part of Ukrainian peasants' revolutionary activity at the beginning of XX century and during the period of 1917–1921 was researched on the basis of the collection of materials of the State Archive of Kiev region. The significance of the documentary evidence from the collection of the archive as an important source of information for the research has been demonstrated here.

Key words: peasantry, revolution, insurgent peasants' struggle, archival materials.

Вітчизняна історіографія про репресії на промислових підприємствах України в 20-ті – початку 50-х років ХХ ст.

Аналізується вітчизняна історіографія періоду української незалежності з проблеми політичних репресій на промислових підприємствах України в 20-ті – початку 50-х років ХХ ст.

***Ключові слова:** репресії, технічна інтелігенція, робітники, монографія, стаття, архів.*

За короткий період українського суверенітету, з'явилося чимало наукових та науково-популярних видань, в яких розглядалося широке коло питань пов'язаних з проблемою радянського тоталітарного минулого. Істориками зроблено титанічну наукову роботу, опрацьовано масу архівних та інших документів, написано чимало монографій, статей про масові безчинства, що мали місце в 20-х – початку 50-х років ХХ ст.

Основною метою дослідження є висвітлення вітчизняною історіографією масових політичних репресій на промислових підприємствах і транспорті УРСР в 20-ті – на початку 50-х років минулого століття.

Одним з перших українських науковців, хто досліджував сталінський терор, спираючись на архіви, є Ю. Шаповал. Беручи до уваги широку документальну базу репресій, він дослідив боротьбу вищого партійного керівництва проти власного народу [1]. Це по-суті перша вітчизняна монографія, опублікована за часів існування СРСР, присвячена проблемі масового політичного терору в Україні. Історик, досліджуючи силові структури тоталітарної держави, висвітлив їх брутальну діяльність, зокрема фальсифікацію кримінальних справ та необґрунтовані, жорсткі покарання різних категорій населення за не скоєні злочини. В праці безпосередньо згадується проблема масових політичних репресій на промислових підприємствах України. В іншій монографії науковець розглядає політичні портрети окремих керівників радянської держави, зокрема Л. Кагановича, який керував репресивними заходами на залізницях УРСР [2].

Наукова цінність праць історика Ю. Шаповала підтверджується тим, що його творчий доробок ґрунтується переважно на матеріалах раніше засекречених фондів Державного архіву СБУ. В численному ряді наукових праць, історик розкриває раніше невідомі факти радянського терору в усіх сферах суспільно-політичного життя, безпосередньо торкаючись питання масових репресій на промислових підприємствах і транспорті УРСР, як невід'ємної частини свідомої антинародної політики Сталіна [3–5].

Проблему злочинів партії проти технічної інтелігенції розкрила одна із перших ґрунтовних колективних праць вітчизняних істориків В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького [6]. Автори використали матеріали раніше закритих спецфондів, за радянської влади недоступних для широкого загалу. Це дало змогу об'єктивно оцінювати хід каральних заходів на заводах, фабриках, підприємствах транспорту. Дослідники розкрили широкий спектр проблем пов'язаних з масовими репресивними діями сталінського режиму. Автори одними з перших на ґрунтовному науковому рівні здійснили спробу об'єктивно дослідити перший гучний показовий політичний процес, направлений проти технічної інтелігенції – «Шахтинську справу». Вчені, узагальнюючи своє дослідження приходять до висновку, що каральні органи СРСР діяли вибірково, проти конкретних категорій населення, в тому числі робітників.

Значну роботу з дослідження проблеми масових сталінських репресій проти технічної інтелігенції зробив науковець Г. Касьянов. У працях історик дослідив складні взаємовідносини радянської інтелігенції та командно-адміністративної системи. Г. Касьянов, на шпальтах своїх публікацій, звертає особливу увагу на соціально-класовий склад та кількісні показники репресованої української інтелігенції. Науковець детально торкається показових політичних процесів, терору, переслідувань технічної інтелігенції в УРСР доби сталінізму [7–9].

Важливий науковий вклад у розкриття даної проблеми внесла дослідниця З. Лихолобова. Аналізуючи репресивно-каральні дії комуністичної партії, зокрема на залізничному транспорті та промислових підприємствах Донбасу, опублікувала праці, що безпосередньо стосуються проблеми політичних репресій на промислових підприємствах [10–12]. Безперечною заслугою дослідниці є повернення з історичного забуття цілої низки імен репресованих робітників та промислової інтелігенції

З другої половини 90-х років почали активізуватися регіональні дослідження масового терору проти різних категорій українського населення. У Південному регіоні нашої держави питаннями ґрунтовного дослідження радянського терору займається М. Шитюк, у Центральній частині України – В. Ченцов, на Сході – В. Нікольський.

Репресивні заходи радянського керівництва проти працівників промислових підприємств і транспорту детально розглянуті у праці В. Ченцова [13]. В ній історик широко дослідив тему червоного терору. Працюючи над монографією, детально опрацював велику кількість історіографічної літератури та архівних даних. Центральне місце в публікації займають органи держбезпеки та їх антинародна репресивна діяльність. Науковець зокрема проаналізував внутрішнє життя правоохоронних органів, дослідив масові антирадянські виступи та жорсткі способи їх придушення безжальною репресивною машиною. Значну увагу В. Ченцов звернув на репресивну політику проти працівників промислових підприємств та залізничного транспорту. Ця монографія є однією з перших ґрунтовно-узагальнюючих праць в напрямку дослідження репресій в 20-х роках минулого століття. Автор наукової публікації розглядає суть складного механізму політичних репресій, особливості антинародної політики на Україні.

Також історик досліджує опір населення тоталітарній владі. В роботі, на належному науковому рівні, розглядається радянське кримінальне законодавство, аргументовано, на фактах доводиться його антинародний характер.

У 2000 році побачила світ перша регіональна монографія дослідника сталінського тоталітарного режиму доктора історичних наук, професора М. Шитюка, присвячена масовим політичним репресіям на Півдні України [14]. Ця фундаментальна праця є унікальною за своїм змістом. Автор безпосередньо розглянув аспекти репресій проти різних категорій населення, зокрема, робітників промислових підприємств та технічної інтелігенції Південного регіону України. Монографія має солідну та оригінальну документальну базу, яку здебільшого становлять матеріали архівних фондів та кримінальні справи трагічних часів комуністичного терору. Історик досліджує еволюцію репресивного законодавства та аргументовано доводить його антинародний характер. В книзі окремо розглядається проблема «пізнього сталінізму». Робота містить таблиці та схеми, що додають наукової цінності виданню.

До широкого кола наукових інтересів дослідника М. Шитюка належать питання, які безпосередньо торкаються проблеми репресій на промислових підприємствах Півдня України. У своїх подальших роботах історик характеризує тяжке становище промислової інтелігенції та робітників у часи тоталітаризму, інші негаразди в суспільно-політичному житті країни 20-х – початку 50-х років [15–18].

Масові політичні репресії не обійшли стороною й залізничників України. Великий фактичний матеріал про працівників залізничного транспорту, що зазнали політичних репресій міститься у книзі «Постали із забуття. Репресовані залізничники (1919 – 1953)», в якій на ґрунтовному науковому рівні досліджено репресивну політику сталінського режиму проти робітників та керівництва Південно-Західної залізниці [19].

Коло наукових інтересів історика Ю. Бондарчука безпосередньо пов'язане з репресіями радянської системи проти українських залізничників. В наукових публікаціях дослідник детально аналізує криваву каральну діяльність органів НКВС, їхній постійний пошук нових антирадянських елементів на залізничному транспорті УРСР [20–22].

В книзі «Сторінки Одеської залізниці», яка була видана за ініціативи працівників магістралі, з метою ознайомлення широкого загалу з історичним минулим залізниці, значна увага приділяється проблемі терору радянського керівництва проти залізничників [23].

У дослідженні даної проблеми цінну статистичну інформацію містять дослідження В. Нікольського. Аналізуючи репресивну діяльність органів державної безпеки, історик, у своїх публікаціях, наводить конкретну кількість репресованих громадян різних соціальних груп та національностей [24–26]. Своєрідним підсумком наукової діяльності попередніх років стала ґрунтовна монографія В. Нікольського, що побачила світ в 2003 році [27]. В ній історик систематизував та узагальнив досліджувані ним репресивно-каральні заходи радянського керівництва, дав їм кількісну характеристику, наводячи конкретні цифри репресованих громадян, зокрема працівників промислових підприємств і транспорту УРСР.

Велику роль у дослідженні проблеми терору 20-х – початку 50-х років минулого століття в УРСР відіграє «Український історичний журнал». З початком демократизації суспільно-політичного життя та позбавленням ідеологічного тиску на історичну науку, це друковане видання почало публікувати праці дослідників репресивної політики радянського керівництва, що дало можливість збагатити науковий матеріал та більш глибоко висвітлити проблему репресій, утисків робітників та промислової інтелі-

генції в УРСР за часів сталінізму. Великий науковий інтерес мають праці дослідників, які безпосередньо торкаються політики масових політичних репресій на промислових підприємствах, транспорті УРСР поміщені на шпальтах цього друкованого видання [28–33].

З 1994 року започатковано вихід науково–публіцистичного журналу «З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ». Мета його створення пов'язана з реабілітацією невинно репресованих громадян в часи стагнації та поверненням доброї пам'яті про людей, закатованих, безжально знищених радянською репресивною машиною. На шпальтах видання, дослідники публікують матеріали про політичний терор, що охоплював в 20–х – початку 50–х роках ХХ ст. все радянське суспільство. Значна частина статей стосується дослідження злочинів на промислових підприємствах УРСР [34–41].

В Україні це один з журналів, на сторінках якого детально висвітлюється масовий сталінський терор. Специфічне спрямування друкованого видання допомагає повною мірою розкривати та усвідомлювати причини, суть, наслідки терору, що мав місце в нашій державі.

Величезна кількість нових матеріалів, пов'язаних з масовими політичними репресіями проти працівників промислових підприємств, публікується у рамках державної програми підготовки науково–документальної серії книг «Реабілітовані історією» [42–48]. Дослідниками з усієї України, під час її підготовки, опрацьовано тисячі архівно–слідчих справ репресованих, зроблено об'єктивний аналіз трагічного минулого українського народу. Об'єм науково–документальної серії книг передбачав вихід двадцяти семи томів, але величезний масив матеріалів не міг вміститися в ці рамки. Тому головною редакційною колегією на чолі з академіком П. Троньком прийнято рішення про видавництво додаткових книг.

В цій серії поміщені біографічні нариси, спогади свідків про репресивну політику Сталіна та його оточення, що дає змогу усвідомлювати повною мірою аморальний бік репресивної політики на прикладі руйнування долі та життя тисяч невинних українських громадян, безжально закатованих радянською владою. Наукова цінність даної серії книг підтверджується тісною взаємодією редакційно–видавничих груп з обласними архівами, товариством «Меморіал», провідними регіональними науковцями. Короткі біографічні дані, поміщені в працях, дають детальну інформацію про фах, освіту, дати вироку і смертей репресованих співвітчизників. Велика кількість матеріалів про масовий терор проти працівників промислових підприємств і транспорту публікується в цих збірках вперше. В них розміщуються опрацьовані дослідниками архівні документи, багато з яких тільки вводяться до наукового обігу. Доповненням до картини терору є підбірка спогадів колишніх політ'язнів. На високому рівні аналізується репресивне законодавство. Авторами статей робляться об'єктивні висновки, щодо антинародної політики, зокрема проти конкретних категорій населення, та соціальних груп.

Книги науково–документальної серії «Реабілітовані історією» суттєво збагачують історичну науку новими даними про масовий політичний терор, зокрема проти робітників, залізничників та технічної інтелігенції.

Значний внесок у дослідження терору на промислових підприємствах і транспорті Півдня України зробили дослідники Миколаївської обласної редакційної колегії науково–популярної серії книг «Реабілітовані істо-

рією», які опублікували ряд випусків бюлетенів та книг, де наводилися факти репресивної політики [49–52].

Публікації в книзі «Правда через роки. Статті, спогади, документи» роблять суттєвий вклад у дослідження теми радянського терору, що спрямовувався проти працівників промислових підприємств Донбасу в 20–ті – початку 50–х років минулого століття. Статті В. Нікольського, Б. Парсенюка, З. Лихолобової безпосередньо стосуються проблеми масових репресивних заходів на промислових підприємствах України [53–55].

За останні декілька років написано й захищено декілька докторських дисертацій та дисертацій кандидатів наук, які безпосередньо торкаються теми масового сталінського терору проти робітників промислових підприємств, транспорту УРСР та технічної інтелігенції [56–58].

Результатом наукового пошуку істориків незалежної України, стало видання сотень різноманітних публікацій, в яких були висвітлені різні грані сталінізму, в тому числі репресивна політика на промислових підприємствах УРСР в 20 – 50–х роках ХХ ст.

Постійно з'являються нові серйозні дослідження, автори яких прагнуть максимально об'єктивно оцінити добу тоталітарного терору.

Для вітчизняних істориків, з демократизацією суспільно–політичного життя, розкриваються нові дані про часи тоталітаризму. Матеріали є максимально достовірними, допомагають науковцям реконструювати реальний процес дії репресивної сталінської машини проти конкретних категорій населення.

Проведений аналіз масових політичних репресій в Україні проти робітників, залізничників, технічної інтелігенції довів, що незважаючи на великий масив матеріалів, на сучасному етапі історичного розвитку ще недостатньо розкрити проблема репресій на промислових підприємствах УРСР, які провадив сталінський режим, багато суперечливих фактів історичного минулого потребують широкого наукового дослідження.

Література

1. Шаповал Ю. У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні/ Юрій Шаповал. – К.: Політвидав України, 1990. – 141 с.
2. Шаповал Ю. Україна 20 – 50–х років: сторінки ненаписаної історії/ Юрій Шаповал. – К.: Наукова думка, 1993. – 350 с.
3. Шаповал Ю. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні/ Юрій Шаповал. – К.: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994. – 270 с.
4. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії/ Юрій Шаповал. – К.: Наукова думка, 2000. – 560 с.
5. Шаповал Ю. Переддень і апогей великого терору/ Ю. Шаповал // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 400–495.
6. Даниленко В. Сталінізм на Україні: 20 – 30–ті роки/ В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1991. – 344 с.
7. Касьянов Г. «Шахтинська справа»/ Г. Касьянов // Під прапором ленінізму. – 1989. – № 22. – С. 55–61.
8. Касьянов Г. Сталінізм і українська інтелігенція (20 – 30–ті р.)/ Г. Касьянов, В. Даниленко. – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с.
9. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920–х – 30–х р.: соціальний портрет та історична доля/ Георгій Касьянов. – К.: Глобус, 1992. – 176 с.

10. *Лихолобова З.* Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні: (Переважно на матеріалах Донбасу)/ Зінаїда Лихолобова. – Донецьк: ДонДУ, 2006. – 279 с.
11. *Лихолобова З.* Найбільша чистка в Донбасі/ Зінаїда Лихолобова // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2. – С.177–189.
12. *Лихолобова З.* Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні в другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону)/ Зінаїда Лихолобова. – Донецьк: ДонДУ, 2006. – 279 с.
13. *Ченцов В.* Політичні репресії в радянській Україні, 20-ті роки/ Володимир Ченцов. – Тернопіль: Збруч, 2000. – 482 с.
14. *Шитюк М.* Масові репресії проти населення півдня України в 20-ті – 50-ті роки ХХ століття/ Микола Шитюк. – К.: Тетра, 2000. – 532 с.
15. *Шитюк М.* Директор суднобудівного заводу/ М. Шитюк // Реабілітовані історією. – К. – Миколаїв. – 2000. – С.253–259.
16. *Шитюк М.* Еволюція репресивно-каральної системи в Радянській Україні / М. Шитюк // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С.128–142.
17. *Шитюк М.* Здійснення насильницької політики влади на промислових підприємствах Півдня України/ М. Шитюк // Історія України: маловідомі факти. – 2001. – № 12 – С.432–439.
18. *Шитюк М.* Останній сталінський удар: післявоєнні репресії на Півдні України/ М. Шитюк // Проблеми історії України. – 2002. – № 6. – С.468–489.
19. *Постали із забуття.* Репресовані залізничники (1919 – 1953)/ [упорядкув., Л. Абраменко]. – К.: Транспорт України, 2001. – 173 с.
20. *Бондарчук Ю.* Кадрові втрати українських залізниць в ході масових операцій ДПУ–НКВС УСРР «по очищенню прикордонної смуги»/ Ю. Бондарчук // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – 1997. – № 2. – С.239–245.
21. *Бондарчук Ю.* Каральні операції на українських залізницях в першій половині 30-х років/ Ю. Бондарчук // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2. – С.119–127.
22. *Бондарчук Ю.* Каральні операції органів НКВС України по вилученню «троцькістсько-зінов'євських елементів» на залізничному транспорті/ Ю. Бондарчук // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – 1998. – № 3. – С.125–136.
23. *Линюк Ю.* Сторінки історії Одеської залізниці/ Юрій Линюк. – Одеса: Астропринт, 2005. – 252 с.
24. *Нікольський В.* Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР/ В. Нікольський // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С.103–112.
25. *Нікольський В.* Статистика соціального складу репресованих радянськими органами державної безпеки у 1943 – 1957 роках/ В. Нікольський // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 1. – С.103–129.
26. *Нікольський В.* Репресії за «лімітами» (1937 – 1938 рр.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С.210–223.
27. *Нікольський В.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія/ Володимир Нікольський. – Донецьк: ДонДУ, 2003. – 624 с.
28. *Бойко М.* Промислова статистика – джерело з історії робітничого класу України 20 – 30-х років/ М. Бойко // Український історичний журнал. – 1990. – № 1. – С.31–39.
29. *Панченко П.* Виникнення і розвінчання міфу про комуністичне ставлення до праці/ П. Панченко // Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С.32–38.
30. *Мірошниченко М.* До початків формування робітничо-селянської інтелігенції в Україні в 20-ті роки/ М. Мірошниченко, В. Мірошниченко // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С.53–61.

31. Мовчан О. Робітничий страйковий рух в Україні (20–ті рр.) / О. Мовчан // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С.12–21.
32. Ніколаюк Т. Позаекономічні стимули мотивації праці робітників України в 1929 – 1933 роках / Т. Ніколаюк // Український історичний журнал. – 1999. – № 4. – С.51–63.
33. Рафальська Т. «Великий терор» на Житомирщині: специфіка та технології / Т. Рафальська // Український історичний журнал. – 2007. – № 3. – С.66–75.
34. Бурденюк В. «Японський шпигун», або сумна доля чекіста / В. Бурденюк, В. Маринін // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1, – С.111–117.
35. Складенко Є. Заложниками стали залізничники / Є. Складенко // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С.177–180.
36. Бурденюк В. Дорога з пекла / В. Бурденюк // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2. – С.166–176.
37. Бут Г. Будьонівські вороги (Донбас): міфи та дійсність / Г. Бут, О. Бут // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2. – С.109–118.
38. Гнітько С. «Кадри вирішують все...» До 70–річчя судових процесів над технічною інтелігенцією / С. Гнітько // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С.80–95.
39. Окіпнюк В. Еволюція правового статусу транспортних органів Державного Політичного Управління УСРР в першій половині 20–х років / В. Окіпнюк // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2.
40. Трубенюк О. Українське робітництво за умов наступу тоталітаризму (друга половина 20–х – початок 30–х рр.) / О. Трубенюк // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С.55–80.
41. Гнітько С. «Український інженерний центр» – філіал «Промпартії» в Україні (1930 – 1931 рр.) / С. Гнітько // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2. – С.142–155.
42. Ковтун Г. Масові незаконні репресії 20–х – початку 50–х р. на Полтавщині / Г. Ковтун, В. Войналович, Ю. Данилюк // Реабілітовані історією. – К. – Полтава: Рідний край, 1992. – С.5–49.
43. Реабілітовані історією. Донецька область: [у 3 т.]. – Донецьк: Регіон, 2004. – (Науково–документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т./ голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). Кн. 1/ [обл. редкол.: Демидко В. М. (голова) та ін.]. – 2004. – 648 с.
44. Реабілітовані історією. Донецька область: [у 3 т.]. – Донецьк: Регіон, 2004. – (Науково–документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т./ голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). Кн. 2/ [обл. редкол.: Демидко В. М. (голова) та ін.]. – 2005. – 624 с.
45. Реабілітовані історією. Донецька область: [у 3 т.]. – Донецьк: Регіон, 2004. – (Науково–документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т./ голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). Кн. 3/ [обл. редкол.: Демидко В. М. (голова) та ін.]. – 2006. – 624 с.
46. Реабілітовані історією. Запорізька область: [у 2 т.]. – Запоріжжя: Дніпр. металург, 2004. – (Науково–документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т./ голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). Кн. 1/ [обл. редкол.: Стрюк А. І. (голова) та ін.]. – 2004. – 584 с.
47. Реабілітовані історією. Запорізька область: [у 2 т.]. – Запоріжжя: Дніпр. металург, 2005. – (Науково–документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т./ голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). Кн. 2/ [обл. редкол.: Стрюк А. І. (голова) та ін.]. – 2005. – 772 с.
48. Реабілітовані історією. Херсонська область: [у 2 т.]. – Херсон: Наддніпрянська правда, 2005. – (Науково–документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т./ голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). Кн. 1/ [обл. редкол.: Вірлич А. Е. (голова) та ін.]. – 2005. – 944 с.

49. Данилюк Ю. Боротьба з економічною контрреволюцією і репресії серед технічної інтелігенції в 20 – 30-х роках/ Ю. Данилюк. // Масові репресії на Миколаївщині. – Миколаїв: Реабілітовані історією, 2000. – С. 8–37.

50. Вашкевич В. Політико–правові засади масових політичних репресій в Україні у 20-х – на початку 50-х років/ В. Вашкевич, П. Фіров // Гіркий полин історії. – Миколаїв: Реабілітовані історією, 2003. – С.3–13.

51. *Реабілітовані історією*. Миколаївська область: [у 4 т.]. – Миколаїв: Світогляд, 2005 – (Науково–документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т./ голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). Кн. 1/ [обл. редкол.: Макаrchук С. С. (голова) та ін.]. – 2005. – 870 с.

52. *Реабілітовані історією*. Миколаївська область: [у 4 т.]. – Миколаїв: Світогляд, 2006 – (Науково–документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т./ голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). Кн. 1/ [обл. редкол.: Макаrchук С. С. (голова) та ін.]. – 2006. – 707 с.

53. Нікольський В. Донбасівці репресовані у 1941 – 1945 рр. з політичних мотивів: результати загальних підрахунків/ В. Нікольський // Правда через роки. Статті, спогади, документи. – 1999. – № 3. – С.42–50.

54. Парсенюк Б. Обычный инженер/ Б. Парсенюк // Правда через роки. Статті, спогади, документи. – 1999. – № 3. – С.87–94.

55. Лихолобова З. Судьбы командиров советской индустрии в 30-е годы: И. Кирилкин/ З. Лихолобова // Правда через роки. Статті, спогади, документи. – 1999. – № 3. – С.99–107.

56. Бондарчук Ю. Залізничний транспорт України в умовах утвердження адміністративно–командних методів управління народним господарством (кінець 20-х – 30-ті р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України»/ Ю. Бондарчук. – Дніпропетровськ, 1999. – 20 с.

57. Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 1920–ті роки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України»/ В. Ченцов. – Дніпропетровськ, 2000. – 34 с.

58. Шитюк М. Масові репресії на півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України»/ М. Шитюк. – К., 2001. – 35 с.

Крайник р.Н. Отечественная историография о репрессиях на промышленных предприятиях Украины в 20-х – начале 50-х годов XX в.

Анализируется отечественная историография периода украинской независимости по проблеме политических репрессий на промышленных предприятиях Украины в 20-х – начале 50-х годов XX в.

Ключевые слова: репрессии, техническая интеллигенция, рабочие, монография, статья, архив.

Krajnik, R.M. Domestic historiography about reprisals at the industrial enterprises of Ukraine in 20 – the beginning of 50th years XX of century

Analyses of the domestic historiography of the period of the Ukrainian independence on a problem of political reprisals at the industrial enterprises of Ukraine in 20 – the beginning of 50th years XX of century is analyzed.

Key words: repressions, technical intellectuals, worker, monograph, article, archive.

Стан наукової розробки становища жіноцтва України за часів Великого Голодомору 1932–1933 років

Обґрунтовується актуальність дослідження становища жіноцтва України часів Великого Голодомору 1932 – 1933 років. Визначається роль та значення цієї проблематики у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

Ключові слова: «жіноче питання», «соціальна історія», історія жіноцтва, Великий Голодомор.

Жіноцтво як окрема суспільна група зі своєрідним світоглядом та морально–психологічними принципами, являє собою самобутній об’єкт дослідження. Вивчення «жіночого питання» відбувається у контексті дослідження загальної історії людства та суспільства. На сьогоднішній день в українській історичній науці існує велика кількість «білих плям», що пов’язані зі становищем жінок у різних сферах суспільного життя в умовах Голодомору 1932–1933 років.

Окреслюючи певні засади дослідження становища жіноцтва України за часів Великого Голодомору 1932–1933 років, можна сформулювати і визначити зміст та місце поняття «жіноцтво України за часів Великого Голодомору» в структурі історичного знання та відповідні підвалини його наукової розробки.

Якщо в загально–історичному процесі розглянути поняття «історія», то на перший план виступає «історія як обґрунтування ідеології». З середини ХІХ ст. з «історії» починають виокремлюватися такі напрямки дослідження як політична, економічна, регіональна та соціальна історія. На думку Т.Орлової «соціальна історія» це всеосяжна історія, що досліджує життя та діяльність людей як на індивідуальному, так і на класовому рівні, де визначальним принципом виступає антропоцентризм. Таким чином, одним з аспектів «антропологічного повороту» вбачається піднесення соціальної історії у всьому різноманітті її складових [13,9].

Щодо соціальної ролі жіноцтва України, то цій проблематиці присвячено досить значний масив наукових праць як зарубіжних, так і вітчизняних вчених. Зокрема, в праці «Білим по білому. Жінка в громадському житті (1884 – 1939)» Марти Богачевської–Хом’як [1], що веде активну наукову діяльність в США, йдеться про роль та місце жінки в громадському житті України. Дослідниця наголошує, що жінка є невід’ємною частиною соціуму, яка повинна приймати активну участь не лише в домашньому господарстві, а й суспільно–політичному житті країни [1,197–304].

Одним з визначальних факторів активізації жіночих студій в українській історичній науці є зусилля з встановлення гендерної рівноправності як напрямку державної політики [14,129]. У вітчизняній історіографії знайшов своє відображення великий масив наукових досліджень з проблематики історії жіноцтва України. Зокрема, сюди можна віднести збірник статей «Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогодні» за редакцією Людмили Смоляр, де розглядається участь жінок у різних сферах життєдіяльності суспільства, таких як соціально-економічна, політична та духовна в різні періоди історії України [9]. У жовтні 1994 року в Одесі відбулась міжнародна науково-методична конференція «Жіночий рух в Україні: історія і сучасність», де обговорювалися такі питання, як: роль і місце жінки в українському суспільстві [8,88–90], становище сільських жінок України у 30–ті роки [8,97–99], жінка в Радянській Україні [8,153–154]. За підсумками конференції було видано тези доповідей. Аналізуючи ці дослідження, можна прослідкувати розвиток становища жіноцтва України в різних сферах життєдіяльності та територіально-часових площинах. Отже, ми бачимо, що загальній історії жіноцтва приділяється досить значна увага.

Водночас, якщо проаналізувати ступінь дослідженості тематики жіноцтва періоду голодомору 1932–1933 років, можна стверджувати, що вчені на сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки не приділили їй відповідної уваги, хоча, нагальним завданням українських істориків є глибоке та всебічне вивчення проблематики Голодомору 1932–1933 років як у контексті державної політики української держави в напрямі вшанування жертв Голодомору та визначення 2007–2008 років як його роковин, так і зважаючи на те, що Голодомор 1932–1933 років є однією з найсуперечливіших проблем історії України, яка й досі містить значну кількість білих плям.

Паралельно з виданням та залученням до наукового обігу джерельної бази з досліджуваної проблематики починають з'являтися праці як більш загального характеру, так і конкретизованого з вузьким профілем проблеми дослідження. Так, до перших слід віднести такі: «Голодомор 1932–1933 років на Україні: документи і матеріали» за редакцією В. Смоля [4], де йдеться про морально-політичне становище українського населення того часу та його реакцію опору на радянську політику; «Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор» Роберта Конквеста [10], де автор розкриває становище українського народу в умовах суспільно-політичного та духовного життя того часу. Загальнонаукові проблеми Голодомору розглядалися на конференції, що відбулась 20–28 листопада 1998 року у Києві та була присвячена аналізу історико-політичних, соціально-демографічних та морально-психологічних аспектів Голодомору як геноциду [6]. До конкретизованих наукових досліджень можна віднести ті, що присвячені репресивній складовій політики радянської держави в цей період. Серед них слід згадати книгу «Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 – 1941 рр.)» – про репресії над вчителями та педагогами як класового ворогу [11]; працю дослідника В. Нікольського, в якій наводиться щорічна порівняльна статистика репресованих в період з 1931 по 1933 роки [12,230–234]. Також слід зазначити, що 2001 року у Вінниці була проведена конференція, присвячена карально-репресивній політиці органів державної влади

щодо церкви та віруючого населення [15]; економічним аспектам та територіальній площині Голодомору.

Упродовж останніх років по різних регіонах України проводився збір свідчень очевидців як джерела вивчення причин та масштабів голодування та опору населення в межах 1932–1933 років. Результатом цієї роботи стали праці: «Портрет темряви: свідчення, документи і матеріали» у 2 книгах (1999 р.) [16; 17], «Великий Голод в Україні 1932 – 1933 років» у 4 томах (2008 р.) – підсумки праці Комісії Конгресу США на чолі з Джеймсом Мейсом [3]; а також «Голодомор 1932 – 1933 рр. у місті Києві та передмісті» В. Борисенко [2], «Голод–геноцид 1932 – 1933 років на території Миколаївщини: погляди істориків, очевидців, архівні матеріали. (До 70 – річчя трагедії)» за редакцією О.М. Гаркуши [7]; матеріали республіканської науково–практичної конференції, що відбувалась 20 жовтня 1993 року у м. Хмельницькому, результати якої видані в збірнику «Голод 1932 – 1933 років на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки», за редакцією А.Г. Філінюк [5].

Донедавна соціальну історію Голодомору розглядали лише в контексті політичного, економічного та духовного становища населення в цілому. На сьогодні постає питання вивчення гендерної історії як дослідження становища різних категорій представників певної статі зі своїми морально–психологічними та суспільно–правовими особливостями для відтворення більш повної картини Великого Голодомору. Більшу половину населення Радянської України становили жінки, тому вивчення їх становища є доречним. Слід зауважити, що кандидатська дисертація О. Сапицької «Сільські жінки України в умовах підготовки та проведення колективізації (1928 – сер. 1933 рр.)» [19], яка була захищена в 2007 році, присвячена дослідженню становища селянок України напередодні та в період Голодомору. Але дослідниця обмежилася аналізом стану лише сільських мешканок, тому слід простежити історію всього жіноцтва України в 1932 – 1933 роках за соціальною стратифікацією.

Великий Голодомор 1932–1933 років є однією з найтрагічніших подій в історії України, яка мала суттєвий вплив на її подальший перебіг. Чимало дослідників приділили значну увагу висвітленню даної проблематики. Результати їх роботи знайшли своє висвітлення у майже 7 тис. друкованих праць – різних за змістовим навантаженням і обсягом. Але, переважна більшість авторів торкається жіночого питання побіжно або лише в контексті досліджуваної проблематики. Колективізація, розкуркулення та експропріація в сільському господарстві – було одним з методів «закручування гайок», що породжував соціальну напруженість, викликав протистояння різних верств села, наганяючи страх на людей бути розкуркуленими за будь–що і будь–коли [20, 109]. Це стало останньою краплею безвихідного становища сільського населення, зокрема, жінок у голодні 1932–1933 роки. Все це створювало вкрай гнітючу морально–психологічну атмосферу, змушувало селян протестувати проти соціальної несправедливості й чинити прямий, нерідко збройний опір. Головну роль в цих виступах відігравали жінки, тому нерідко масові виступи проходили, перш за все, у формі «жіночих бунтів» та «жіночих волинок». Справа полягала не стільки в тому, що жінки були противницями колективізації, а в тому, що селяни сподівалися на більш поблажливе ставлення до жінок з боку влади [18, 85]. В 1932 році подібні прояви селянської непокори були

стихійними та некоординованими через втрату людьми фізичних сил та жахливі зміни в людській свідомості.

Безмежне свавілля представників влади по відношенню до всіх селян, не зважаючи на стать та вік, особливо після виходу 7 серпня 1932 року сумнозвісного «закону про три колоски» – Постанови ЦВК та РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та укріплення суспільної власності», грабіжницька поведінка учасників «буксирних бригад» примушували селянство чинити опір владі до кінця голодного 1933 року. Основними об'єктами «нальотів голодуючих» були гуральні, де зерно через обмежені можливості зерносховищ зберігалось під відкритим небом на залізничних станціях і псувалося, та зерносховища «Союзхліба», де знаходилося насіннєве зерно. Траплялися випадки пограбування колгоспних клунь та пекарень, причинами чого були мізерні пайки, які видавалися колгоспникам під час польових робіт. Селяни виступали також проти вивезення насіннєвого зерна за межі голодуючих районів [4,556–558].

Відверте пограбування як чоловіків, так і жінок під прикриттям «хлібозаготівлі» є ще одним доказом жорстокого поводження з боку представників державної влади. Жінок саджали в тюрми та вбивали за природне бажання поїсти чи за намагання зрізати на своїй ділянці трохи жита. Розстріл визнавався найвищою формою «соціального захисту» [18,92].

Участь жіноцтва в акціях селянського опору колективізації, партійним керівництвом проголошувалася однією з форм опору «куркульства», загострення класової боротьби. Сільські жінки участю в масових акціях селянського опору висловлювали протест не лише проти насильницьких методів колективізації, але і проти знецінення радянською владою їх людської гідності. В «усуспільненому суспільстві» селянка перетворилася на державну рабину і втратила можливість самовираження на власний розсуд, жіноча доля була поставлена в жорсткі рамки партійних директив, жінка втратила можливість бути жінкою.

Отже, під «становищем жіноцтва України в період Голодомору 1932–1933 років» розуміється комплекс об'єктивних та суб'єктивних факторів соціально-демографічного, економічного та духовного характеру, що склався 1932–1933 роках на території УСРР та вираз його впливу у повсякденному житті жінок, що на цій території проживали. Зважаючи на таке визначення, слід констатувати, що на сьогоднішній день не існує жодної наукової праці, у якій би глибоко та всебічно аналізувався такий комплекс проблем, як українська жіноча історія Голодомору. Наукова розробка становища жіноцтва України за часів Великого Голодомору 1932–1933 років фактично не має свого логічного завершення і потребує наполегливої праці істориків у цьому напрямі дослідження.

Література

1. Богачевська–Хом'як М. Білим по білому. Жінка в громадському житті України (1884 – 1939)./ Марта Богачевська–Хом'як. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.
2. Борисенко В. Голодомор 1932 – 1933 рр. у місті Києві та передмісті./ В. Борисенко.// Етнічна історія народів Європи. – 2008. – № 25. – С.5–14.
3. Великий голод в Україні 1932–1933 років: [матеріали Конгресово-президентської Комісії США з вивчення Великого голоду в Україні 1932–1933 рр.]: у 4 т./ Ін–т історії України НАН України; [наук. ред. Кульчицький С. В.; упоряд.

Д. Мейс]. – К.: Києво–Могил. акад., 2008. – Т.1: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. – 2008. – 838 с.; Т.2: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. – 2008. – 814 с.; Т.3: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. – 2008. – 781 с.; Т.4: Звіт Конгресово–президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – 2008. – 622 с.

4. *Голодомор 1932–1933 років на Україні*: документи і матеріали/ НАНУ, Ін-т історії України; Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000»; упорядник р. Пиріг; [ред. кол.: В.А. Смолій, Г.В. Боряк, С.В. Кульчицький та ін.]. – К.: Києво–Могиланська академія, 2007. – 1128 с.

5. *Голод 1932 – 1933 років на Хмельниччині*: причини, наслідки, уроки: матеріали республіканської науково–практичної конференції (20 жовтня 1993 р.)/ ред. Філіпчук А. Г. – Хмельницький, 1993. – 112 с.

6. *Голод–геноцид 1933 року в Україні*: історико–політологічний аналіз, соціально–демографічні та морально–психологічні наслідки: міжнародна науково–теоретична конференція (Київ, 28 листопада 1998 р.). – Київ – Нью–Йорк: Видавництво М. П. Коць. – 2000. – 420 с.

7. *Голод–геноцид 1932 – 1933 років на території Миколаївщини*: погляди істориків, очевидців, архівні матеріали. (До 70 – річчя трагедії)/ ред. Гаркуша О. М. – Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 2003. – 204 с.

8. *Жіночий рух в Україні*: історія і сучасність. Міжнародна науково–методична конференція. (Одеса, жовтень 1994 р.). Тези доповідей./ Ред. колегія: Терещенко Г. І.(гол.), Левківський К. М., Довженко В. І. – К.: ІСДО, 1994. – 280 с.

9. *Жіночі студії в Україні*: жінка в історії та сьогодні: монографія./ За загал. ред. Смоляр Л. О. – Одеса: Астропринт, 1999. – 440 с.

10. *Конквест р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор*./ Роберт Конквест. (Пер. з англ.). – К.: Либідь, 1993. – 384 с.

11. *Марочко В. І.* Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 – 1941 рр.)/ В. Марочко, Г. Хіллг. – К.: Науковий світ, 2003. – 302 с.

12. *Нікольський В. М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кін. 1920–х – 1951–ті рр.): історико–статистичне дослідження: монографія./ В. М. Нікольський. – Донецьк: Видавництво Донецького національного університету, 2003. – 624 с.

13. *Орлова Т. В.* Актуальність проблем соціальної історії і наукова діяльність кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка./ Т. В. Орлова. // Соціальна історія. – 2007. – Випуск 1. – С.6–13.

14. *Орлова Т. В.* Історія жіноцтва – перспективний напрямок досліджень на сучасному етапі розвитку української історіографії./ Т. В. Орлова// Соціальна історія. – 2007. – Випуск 3. – С.127–132.

15. *Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті*: матеріали Міжнародної науково–практичної конференції. (Вінниця, 23 – 24 листопада 2001 року)/ Ред. колегія: Анатолій Давидюк, Павло Кравченко, Валерій Лациба. – Вінниця: Велес, 2002. – 211 с.

16. *Портрет темряви*: свідчення, документи і матеріали у 2 книгах. – Книга перша./ Асоціація дослідників голодоморів в Україні./ Упор. Петро Ящук. – Київ – Нью–Йорк: Видавництво М. П. Коць. – 1999. – 705 с.

17. *Портрет темряви*: свідчення, документи і матеріали: у 2 книгах. – Книга друга./ Асоціація дослідників голодоморів в Україні./ Упор. Петро Ящук. – Київ – Нью–Йорк: Видавництво М. П. Коць. – 1999. – 611 с.

18. Сапицька О. М. Участь жінок у селянському опорі колективізації та радянській владі (1928 – 1932 рр.). / О. М. Сапицька. // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. – 2006. – Вип.6. – С.84–94.

19. Сапицька О. М. Сільські жінки України в умовах підготовки і проведення колективізації (1928 – сер. 1933 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. / О. М. Сапицька. – Луганськ, 2007. – 19 с.

20. Шаталіна Є. П. Експропріація селянських господарств в Україні у 1929 – 1932 рр. / Є. П. Шаталіна // УІЖ. – 1992. – №3. – С.109–123.

Булгакова А.В. Состояние научной разработки положения женщин Украины во времена Великого Голодомора 1932 – 1933 годов

Обосновывается актуальность исследования положения женщин Украины времен Великого Голодомора 1932 – 1933 годов. Определяется роль и значение этой проблематики в отечественной и зарубежной историографии.

Ключевые слова: «женский вопрос», «социальная история», история женщин, Великий Голодомор.

Bulgakova, A.V. The state of research the condition of womenfolk of Ukraine in times of The Great Famine 1932 – 1933

Argued the actuality of research of condition of womenfolk of Ukraine in times of The Great Famine 1932 – 1933. Determined the place, role and importance of the research of this problem in the system of historical knowledge. Analyzed the degree of investigation of problem in domestic and foreign historiography.

Key words: «female question», «social history», history of womenfolk, The Great Famine.

Нацистська пропаганда на шпальтах «Українського Слова» та «Нового Українського Слова» (1941–1943)

Розглядаються основні аспекти німецької ідеологічної боротьби в газетах «Українське Слово» та «Нове Українське Слово». Аналізуються пропагандистські технології гітлерівців і розкривається роль періодичної преси у формуванні свідомості місцевого населення.

***Ключові слова:** ідеологічна боротьба, нацистська пропаганда, пропагандистські технології, періодична преса, культурно–освітній сектор.*

Ідеологічна боротьба з більшовизмом на сторінках україномовної легальної преси часів нацистської окупації є одним з найменш досліджених питань. На початку 1990–х років, з активізацією вивчення проблематики II Світової війни, історики, на жаль, не приділили належної уваги питанню ідеологічної боротьби з більшовизмом, висвітленої на сторінках преси. І лише наприкінці XX– початку XXI ст. певні спроби висвітили це питання з'явилися в дослідженнях М. Ковалю, І. Верби, Ю. Смілянської, Ю. Войцеховського, М. Михайлюк [1]. Загальні питання і практика використання періодичного друку на окупованих німцями радянських територіях розглядає у своїй монографії сучасний російський дослідник Н. Волковський [2]. Ідеологічну боротьбу та пропаганду на шпальтах газет, що виходили на території Росії, досліджує у монографії Б. Ковальов [3]. З англомовної літератури, яка у нас була перекладена, найбільший інтерес становить праця р. Герцштейна «Война, которую выиграл Гитлер» [4]. У ній детально розглядається робота Міністерства пропаганди Третього рейху. Відсутність комплексної праці із зазначеної проблеми посилює актуальність дослідження цієї теми.

19 вересня 1941 року радянські війська залишають Київ, і до столиці України вступили піхотні та танкові частини 6–ї німецької армії. В історії міста розпочався важкий і драматичний період – 778 днів гітлерівської окупації. У місті почала діяти німецька адміністрація. В «Українському Слові» від 29 вересня повідомляється про створення Генерального округу «Київ» на чолі з Магунією. Поруч з окупаційною адміністрацією, німецьке командування дало санкцію на функціонування українських органів самоуправління. Так, у Києві почала діяти міська управа. Також 29 вересня в газеті було повідомлено, що «головою Управи призначено Оглоблина Олександра Петровича. Міська управа буде розміщуватися по вул. Покровській № 6 (нині на Покровській № 6 міститься церква Миколи

Доброго – В.Г.). Прийомні години голови О.П. Оглоблина від 2 до 4 дня, щоденно, крім неділі»[5,2]. Пізніше Міська управа, буде розташуватися на бульварі Т. Шевченка, 8. Після О. Оглоблина нею по черзі управляли Л. Форостівський, В. Багазій [6,34]. За зразком міської управи 13 жовтня 1941 року у Києві було організовано 11 районних управ (Богданівська, Подільська, Святошинська, Софіївська, Печерська, Шевченківська, Залізнична, Ярославська. Володимирська, Дарницька, Куренівська) з аналогічними відділами [7]. Така ситуація проіснувала до кінця 1942 року, коли на підставі розпорядження штадскомісара м. Києва від 8 грудня 1942 року з 1 січня 1943 року замість 11 управ залишилися лише вісім, (були ліквідовані Богданівська, Святошинська, Куренівська [8,771].

Як зазначає у своєму дослідженні М.В. Михайлюк, згідно з розпорядженням штадскомісаріату Києва, відповідальним за втілення у життя німецької ідеології був відділ пропаганди Міської управи. До його основних функцій входили: нагляд та контроль за радіомовленням і пресою. Відділ пропаганди складався з восьми підвідділів: загального, жіночого, позашкільної освіти, поліграфії, контролю книжок та різних друків, наочної пропаганди, радіопропаганди, плакат–бюро [9,131].

Головним засобом нацистської пропаганди вважалася періодична преса. Керування нацистами пресою було ґрунтоване на прийнятому 4 жовтня 1933 року законі про видавничу діяльність, яким газетам наказувалось «...осуществлять свою работу в соответствии с национал-социализмом, понимаемым как философия жизни и как концепция правительства... Главный редактор отвечает за все содержание и точку зрения, выраженную во всей текстовой части газеты» [4,223]. У своєму дослідженні М. Михайлюк приходить до висновку, що робота газет в Україні регламентувалася на основі директив А. Розенберга. Згідно з цими директивами передбачалося видання місцевих газет під контролем рейхс-комісарів для того, щоб населення не залишилося без джерел інформації, оскільки це вважалося політично невідповідним. Дозвіл на видання газет залежав від наявності у кожному окремому випадку політично надійних видавців і редакторів, а також достатньої кількості німецьких цензурних органів [9,132].

На початковому етапі окупації видання газет нова влада довірила представникам ОУН(М). Члени культурно–освітнього сектора цієї організації безперечно мали далекоглядні плани, враховуючи нові політичні обставини. Успіхи німецьких військ вселяли надію на швидке повалення радянського режиму й можливість здобути омріяну незалежність України. Проте сподівання на допомогу німців у відбудові національної держави виглядали наївними, якщо враховувати факт арешту членів ОУН(Б) у Західній Україні.

29 вересня газету «Українське Слово» перенесено до Києва, але перед цим вона деякий час виходила у Фастові [10,254]. Л.А. Дубровіна і Н.І. Малолетова у своїй статті «Діяльність Київської міської ради в галузі бібліотечної справи під час нацистської окупації (1941–1942)» помилково зазначають, що газета «Українське Слово» почала виходити у Києві 21 жовтня 1941 року [11,17].

Як на перших порах існувала газета, можна певною мірою гадати за опосередкованими фактами. У першому київському випуску від 29 вересня (загальна нумерація – 18) зазначалась лише адреса друкарні, не подавалось ніякої іншої інформації. Це число було надруковане на одно-

му аркуші накладом всього 500 примірників. Пізніше, в 33-му числі, в невеличкій замітці розповідалось про те, як починалося «Українське Слово» у Києві. Зокрема, висловлювалась подяка представникові відділу військової пропаганди редакторові Г. Геккелю за допомогу у перші важкі дні у Києві [12,3]. Хто був головним редактором перших трьох номерів «Українського Слова», які вийшли в Києві – не відомо. Прізвище І. Рогача, як головного редактора «Українського Слова», з'явилося лише з 21 номеру від 2 жовтня.

Спочатку редакція розташовувалась у будинку № 19 по вулиці Фундуклеївській (нині Б. Хмельницького), де раніше працювала редакція газети «Пролетарська правда», до революції – «Киевская мысль», а також знаходилась друкарня. Незабаром редакцію на вулицю Бульварно-Кудрявську, 24 (нині Воровського), до приміщення колишньої редакції газети «Комуніст», де друкарське обладнання було у кращому стані, ніж на Фундуклеївській, 19.

Для забезпечення існування газети було засновано підприємство з назвою «Українське Слово», хто і на якій підставі його заснував невідомо, швидше за все це було зроблено за дозволом військового відділу пропаганди. Головним завданням видавництва було видання газети «Українське Слово» та інших пресових і книжкових видань. У газеті назву видавництва у вихідних даних не зазначали.

Дослідник Г. Полікарпенко своє ставлення до газети «Українське Слово» виразив наступним чином: «Газета здійснювала широкий план висвітлення різних сторін української національної духовності, на прикладах героїчної незламності в боротьбі за державну незалежність у минулому збуджувала в українських масах критичне й революційне ставлення до сучасності. Багато зусиль докладено до того, щоб стримати цілу зливу пронімецьких статей, що їх приносили недавні советські люди...» [13,422].

М. Михайлюк стверджує, що не зважаючи на всю жорстокість наказів німецької адміністрації, на сторінках газети «Українське Слово» друкувалися матеріали, що підкреслювали лояльне ставлення до окупаційної влади [14,446]. Прикладом вона називає статтю І. Рогача під назвою «Важлива подія», в якій йде мова про призначення А. Розенберга керівником міністерства східних окупованих територій. Автор висловлює сподівання на те, що «давні зв'язки міністра з українським народом і його ґрунтовне знання української проблеми принесуть свої добрі плоди для дальшого розвитку української справи, сприятимуть скорій ліквідації нашого спільного ворога – жидо-масонського большевизму, загоєнню ран, завданих українському національному організмові, закладенню нових підвалин під будову української державності й витворенню дружньої атмосфери та тісної співпраці між українською й німецькою націями, відновлюючи старі українсько-німецькі традиції...» [15,3].

У своїй статті М. Михайлюк зазначає, що цивільна влада на теренах рейхкомісаріату «Україна» намагалась українську пресу «обернути в орган окупаційної адміністрації, тільки з обмеженими можливостями для української тематики...» [14,446]. Проте, незважаючи на німецьку цензуру, «Українське Слово» висвітлювало практичні завдання в площині підготовки народу до державного життя.

11 жовтня 1941 року газета передрукувала з берлінського «Українського вісника» статтю полковника Т. Омельченка, зокрема в ній зазначалося: «Дійсність поставила нас перед фактом, що московського окупанта вига-

няє з України не українська рука, а чужа рука. Проте ж мусимо й цей біль знести гідно й героїчно, у твердій рішучості віддати всього себе для волі, честі й слави української нації! Головне для нас – добитися відбудови й забезпечення своєї власної самостійної соборної української держави. Це наше завдання, й ми його виконуємо без огляду на всі труднощі, перепони, перешкоди та не дивлячись на ніякі жертви» [16,1].

«Українське Слово» періодично друкувало спогади про Українську державу гетьмана П. Скоропадського 1918 року [17,2–3].

Писали в газеті і про національну символіку: «... Найвища емблема – Тризуб, друга емблема жовтоблакитний прапор... жовте горішнє полотнище символізує фігуру герба – Тризуб. А блакитне долішнє полотнище прапора – блакитну барву щита, на якому лежить в гербі Тризуб...» [18,1].

Особливо багато публікацій було присвячено подіям 30–х років ХХ ст. Зокрема у статті «Спогади з минулого» авторкою засуджувалась сталінська колективізація, розкуркулення й хлібозаготівлі, які привели до трагічних наслідків [19]. Також на сторінках газети порушувалося питання про репресії 1930–х років. Так, зокрема у статті «Шляхом мorduвань» повідомляється про «знайдене за Броварами свіже поховання розстріляних» [20].

Також про репресії йдеться у статті Т. Гречаного «Завдання української інтелігенції». Уже на початку автор відзначає «...за панування жидо-більшовиків на Україні жахливого терору зазнала українська інтелігенція». Серед жертв більшовизму журналіст називає академіків С. Єфремова, М. Грушевського, А. Кримського, учених М. Зерова, О. Курило, академіків Колессу, Щурата, К. Студинського та ін. [21].

На сторінках «Українського Слова» багато уваги приділялось висвітленню біографій Сталіна та його прибічників. Так, у жовтні була надрукована замітка «Сталін і його соратники», в якій автор розповідав, як кримінальна кар'єра може стати засобом для досягнення мети [6]. А у газеті від 17 жовтня була надрукована біографія І.М. Майського – посла СРСР у Великобританії.

На шпальтах газети «Українське Слово» активно критикувалася діяльність більшовиків в усіх життєвих сферах – від політики до культури. Нищівної критики зазнало становлення більшовиків до людини у статті «Механізація духовного життя». Автор уже на початку статті зазначає, що «більшовицька держава і суспільна система характеризувалась насамперед насильством над вільним проявом людської думки» [22]. У статті йдеться про те, що «більшовики фактично заборонили всякий вияв вільного мислення» [22], що «...більшовизм виховував лише добровільних або підневільних рабів комуністичної ідеології, яка орієнтувалась на людське стадо» [22]. Далі кореспондент зауважує, що така політика була притаманна більшовизму у духовному і економічному житті: «Як і в сфері духовного життя, вільна ініціатива народу в економіці була паралізована, діяльність громадян була спрямована лише по річищах. Така система не могла привести до розквіту економічного життя...» [22].

На думку журналіста, така політика призвела до «створення певного «стандарту» советського громадянина... Цей «стандартний советський» громадянин являв собою шаблон «людини», яка на численних обов'язкових мітингах повинна була проявляти цілком «стандартну» поведінку, вона мусила висловлюватись так, як цього вимагало партійне

керівництво...» [22]. Таке «опікунство держави над особою», на думку автора, «призвело до цілковитої ізоляції країни від культурних країн світу» [22].

Критикувалась на сторінках газети і дипломатія СРСР. Саме цій сфері присвятив свою статтю «Ворог людства» Петро Олійник. Він згадує: «... більшовики писали, що вони за мир і тільки за мир і хочуть спокою...», а потім, як заперечення цим словам, наводить статистику із французького журналу «Л'Еспуар Франс»: «... не рахуючи сучасної війни, більшовики спричинили 10 воєн і 10 революцій... За цей час (1918–1941. – В.Г.) більшовики викликали революційні зриви в 19 країнах Європи, 10 країнах Азії, 10 країнах Америки і удвох країнах Африки...» [23].

Про більшовицьку роботу на теренах України згадується у статті «Про стиль роботи». Автор зазначає, що роботи більшовиків притаманні: «безпринциповість, нікчемне підлабузництво, формалізм, безліч балаканини, «мітингівщина», абсолютна байдужість до роботи, бездіяльність». Але разом з цим автор у цьому стилі роботи знаходить і позитивні риси. Таким автор назвав «виховання дисципліни» [7].

Найбільше більшовикам дісталось за політику у сільському господарстві. На шпальтах газет засуджувалася колективізація та голод: «... багата Україна пережила страшний час голоду (1920–1922). Сотні тисяч українців загинуло від голоду... Впоравшись з колгоспами силою зброї, жидо-більшовики і на цей раз не забули помститися над селянами. їх помстою була організація «всеукраїнського голоду». 1932–1933 р. увійдуть в історію України як найстрашніша помста Москви і жидів над українським народом... Отже, видно, що політика більшовиків зводилась до того, щоб покріпачити українських селян та прийшов кінець такій політиці...» [24].

В. Гаєвський та В. Ревуцький у статті «Шляхи розвитку українського театру» критикують політику більшовиків відносно театру. Так, автори зазначають, що «... совети принесли не тільки довгі й гіркі роки поневіряння та злиднів, але й духовне рабство». У галузі театру більшовики культивували пристосовницьку, творчо безплідну «за соціальним замовленням» драматургію. Під галасливою вивіскою «пошани» до основоположників українську драматургію тягнули назад [22].

Зокрема багато уваги приділялось ідеологічній роботі більшовиків. «Більшовики видавали навіть спеціальні брошури, в яких писали, що найстрашнішим злом для людства є націоналізм – по советському – фашизм. Про себе ж більшовики писали, що вони за мир і тільки мир і хочуть спокою» [25].

Дісталось на шпальтах газети «Українське Слово» і колегам-журналістам, які працювали у радянських газетах. Так, у статті І. Медведика «Зерна істини» розповідалось, як проводився підбір інформації серед радянських журналістів. Автор, зокрема, зазначає: «... Фальсифікація? Як метод пропаганди вона ніколи не була заборонена в редакції. Навпаки. Ніхто з газетних працівників, навіть при бажанні, не наважився б викласти у статті події в такому світлі, якими їх спостерігав...» Далі кореспондент розповідає, як підбирався і оброблявся матеріал для більшовицьких газет [25].

Журналісти газети відзначали, що «більшовизм встиг наробити шкоди майже на всіх ділянках господарчого й культурного життя нашої нації. Не оминув він і питання мови...» Анатоль Вільхивець у статті «В Україні –

по-українськи» відзначає «...українці вживають російську мову, навіть не помічаючи, що цим зневажають і свій нарід і самих себе...», А тому автор доходить висновку «...українська мова спалювана більшовиками, мусить бути реабілітована» [23].

М.Г. Андрусак у статті «Церковне питання на Україні» піддає критиці політику більшовиків відносно церкви. Автор згадує про засудження у 1930 р. митрополита Литовського та деяких єпископів як причетних до «Спільки визволення України». Після цієї страти автор так описує церковну політику більшовиків: «...Після того знищили більшовики всяку церковну організацію на Україні, було відкрито по одній церкві в більших містах, решту церков або обернено на антирелігійні музеї, або на доми для різного вжитку, або зруйновано...» [26].

Слід наголосити, що загалом населення недовіряло представникам ОУН(М), оскільки вони прийшли разом з німцями і працювали під «німецьким крилом». Перестала довіряти націоналістам і окупаційна влада, якій пропаганда ідеї відродження незалежності України була не потрібна. Саме тому вище керівництво прийняло рішення про припинення їх роботи. Масові арешти закінчилися стратою лідерів мельниківського проводу ОУН. «Чистка» органів місцевого управління істотно вплинула на роботу київської преси. Газета «Українське Слово» 12 грудня 1941 року була замінена на «Нове Українське Слово». Місце головного редактора, замість розстріляного І. Рогача, зайняв професор київського університету Костянтин Штеппа. «Нове Українське Слово» ніби і продовжувало антирадянську лінію, проте ідея незалежності України вже ніколи не з'явилася на сторінках нового видання. Вона була замінена висвітленням історичної і культурної спадщини українського народу. Головне місце займали публікації на тему історичного обґрунтування давніх україно-німецьких зв'язків. Отже, цитата Д. Малакова про те, що «ідеологічна спрямованість аж скакала в очі», має своє підтвердження [27,220,221].

Отже, аналіз публікацій газет «Українське Слово» та «Нове Українське Слово» переконує, що пропагандистські й виховні ідеї на їх шпальтах здобули сильні позиції. З їх сторінок лунали націонал-патріотичні й державницькі гасла й особливо засуджувалася руйнівна діяльність сталінської тоталітарної системи. У питаннях розбудови Української держави лунав заклик покладатися на власні сили.

Література

1. Коваль М. Доля української культури за нового порядку» (1941–1944 рр.)// Український історичний журнал. – 1993– № 11–12. – С.15–38; *Вербі І.* Олександр Оглоблин: життя і праця в Україні. – К., 1999; *Смилянська Ю.* История одной редакции («Украинское слово» и «Новое украинское слово») // «Тень Холокоста». Сб. науч. ст. второй междунар. конф. «Уроки Холокоста и современная Россия». – М., 1998, – С.137–139; *Войцеховський Ю.* Київ у роки війни // Історія в школі. – 2002. – № 10. – С.39–48; № 11–12. – С.60–72.
2. *Волковский Н.Л.* История информационных войн. – СПб., 2003.
3. *Ковалев Б.Н.* Нацистская оккупация и коллаборационизм в России. 1941–1944. – М., 2004.
4. *Герцштейн р.З.* Война, которую выиграл Гитлер. – Смоленск, 1996.
5. *Українське Слово.* – 1941. – 29 вересня. – № 18.
6. *Київ у дні нацистської навали.* За документами радянських спецслужб / Під ред. Т.В. Вронської, О.Є. Лисенка. – К, 2003.
7. *Українське слово.* – 1941. – 14 жовтня. – № 30.

8. Заболотна Т. Структура цивільних органів окупаційної влади в Києві // Архіви окупації 1941–1944. – К, 2006.
8. Михайлюк М.В. Нацистська пропаганда в окупованому Києві // Український історичний журнал. – 2006. – № 1.
9. Кучерук О. Микола Первач: «... І ви почуєте ще знову і знову поетову пророчу мову» (Епізод з часів німецької окупації Києва у час Другої світової війни) // Київ і кияни. Матеріали щорічної науково–практичної конференції. – Вип. 7. – К., 2007.
10. Дубровіна Л.А., Малолетова Н.І. Діяльність Київської міської управи в галузі бібліотечної справи під час нацистської окупації (1941–1942) // Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943): Дослідження. Анотовані покажчики. Публікації документів. – К., 2004.
11. Українське Слово. – 1941. – 17 жовтня. – № 33.
12. На зов Києва: Український націоналізм у Другій світовій війні: збірник статей, спогадів і документів. – Торонто, 1985.
13. Михайлюк М.В. Періодична преса ОУН (М) у Києві восени 1941 р.: джерелознавчий аспект // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст. – Вип. 9. – Ч.2. – К., 2005
14. Українське слово. – 1941. – 20 листопада. – № 62.
15. Українське слово. – 1941. – 11 жовтня. – № 28.
16. Ів. III. З київських спогадів (1918 р.) // Українське слово. – 1941. – 19 жовтня. – № 35.
17. Дм. Яко. Україна і Європа // Українське слово. – 1941. – 7 жовтня. – № 24.
18. Українське слово. – 1941. – 24 жовтня. – № 39.
19. Українське слово. – 1941. – 8 жовтня. – № 25.
20. Українське слово. – 1941. – 10 жовтня. – № 27.
21. Українське слово. – 1941. – 12 жовтня. – № 29.
22. Українське слово. – 1941. – 23 жовтня. – № 38.
23. Українське Слово. – 1941. – 16 жовтня. – № 32.
24. Українське Слово. – 1941. – 17 жовтня. – № 33.
25. Українське слово. – 1941. – 9 жовтня. – № 26.
26. Малаков Д. Оті два роки... у Києві при німцях. – К., 2002.

Гедз В.А. Нацистская пропаганда на страницах «Украинского Слова» и «Нового Украинского Слова» (1941–1943)

Рассматриваются основные аспекты немецкой идеологической борьбы в газетах «Украинское Слово» и «Новое Украинское Слово». Анализируются пропагандистские технологии гитлеровцев и раскрывается роль периодической печати в обработке сознания местного населения.

Ключевые слова: идеологическая борьба, нацистская пропаганда, пропагандистская технология, периодическая пресса, культурно–образовательный сектор.

Gedz, V.A. Nazi propagation on pages of «The Ukrainske Slovo» and «The Nove Ukrainske Slovo» (1941–1943)

Considers main aspects of German ideological struggle performed in such newspapers as the «The Ukrainske Slovo» and «The Nove Ukrainske Slovo». There have been analysed some Nazi propaganda technologies, and revealed the role of periodicals in manipulating local inhabitants' consciousness.

Key words: ideological struggle, nazi propagation, propaganda technology, periodic press, cultural–educational sector.

Висвітлення в консервативній пресі Великобританії Карибської кризи та її впливу на розвиток радянсько–американських відносин (1962–1963 рр.)

Аналізується джерельний потенціал консервативної преси Великобританії з метою дослідження історії Карибської кризи та її наслідків для розвитку холодної війни, визначальним чинником якої були радянсько–американські відносини.

Ключові слова: холодна війна, міжнародна криза, Карибська криза, історичне джерело, преса, газета, жанр, газетний матеріал, офіційні документи, джерельна база.

Розвиток холодної війни, особливо в її класичному варіанті, характеризувався цілою низкою міжнародних криз, кожна з яких мала змогу актуалізувати потенційну можливість початку нової крупномасштабної війни. Одним з найбільш ризикованих проявів конфронтації США та СРСР була Карибська криза, яка поставила світ на межу ядерної сутички. Об'єктивні та суб'єктивні обставини завадили переростанню цієї кризи у відкрите військове протистояння, яке у вік ядерної зброї мало б своїм наслідком не виправдану руйнацію для всього людства. Сучасне розширення «клубу ядерних держав» робить необхідним вивчення тенденцій та механізмів, які були характерними для цього конфлікту, його наслідків, формування на основі цього обґрунтованих і зважених рішень. Вони повинні базуватись на результатах об'єктивного аналізу Карибської кризи, який може бути здійснений тільки на основі виявлення та всебічного вивчення сукупності історичних джерел, що викликає необхідність постійного розширення джерельної бази, введення до наукового обігу раніше не відомих та маловживаних джерел, одним з яких є консервативна газетна періодика Великобританії.

Аналіз історіографічного комплексу дослідження засвідчив, по–перше, збільшення кількості наукових праць, які висвітлюють різні аспекти аналізу преси як історичного джерела [1]; по–друге, великий науковий інтерес до вивчення історії Карибської кризи [2]; по–третє, відсутність використання у вітчизняній науці британської консервативної преси як історичного джерела для дослідження цієї проблематики.

Мета статті – аналіз джерельного потенціалу консервативної преси Великобританії для вивчення історії Карибської кризи під час її від-

критої фази у жовтні 1962 року та її наслідків для розвитку подальших відносин між СРСР та США. Виходячи з однотипності та повторюваності інформації, які характерні для такого джерела, як преса, та проведеного аналізу газетної періодики Великобританії, на нашу думку, центральна національна періодика, зокрема газети «The Times», «The Daily Telegraph», достатньою мірою слугуватимуть реалізації поставленої мети.

«The Daily Telegraph» та «The Times» становлять складні комплекси з внутрішньою структурою та певною ієрархією різних за походженням та формою джерел. Опрацювання їх номерів за жовтень 1962 року дозволило виявити 73 різноманітних матеріали, присвячені подіям Карибської кризи, та 69, у яких висвітлюються її наслідки. Вони були систематизовані за формою втілення інформації та походженням за трьома блоками: 1) газетний матеріал; 2) зображальні джерела; 3) офіційні документи. Проведений статистичний аналіз виявлених джерел дав змогу встановити відсоткове співвідношення між матеріалами цих блоків.

Найбільший відсоток (92 %) становить газетний матеріал, який за видовою належністю поділяється на два блоки: інформаційні (44 %) та аналітичні (48 %) жанри, які різняться ступенем відтворення подій та узагальнення фактів. Зазначимо, якщо спільна риса інформаційних жанрів – прагнення якнайточніше висвітлити подію, факт, то аналітичних – можливість для авторів та редакції розкрити власну точку зору, міркування щодо причин та винуватців кризи. Слід наголосити на тому, що аналітичні матеріали є джерелом для визначення, по-перше, точки зору редакції газет; по-друге, ступеня професійності та обізнаності авторів у подіях.

Зображальні джерела (5 %) представлені мапами, схемами та фотографіями, які використовувались здебільшого як ілюстрації до текстових матеріалів. Вони, як правило, супроводжувались анотацією, яка описувала місце та час подій, подавала миттєву фіксацію зображеного факту. Найбільший відсоток джерел цього блоку становлять фотографії. За своїм змістом та характером зображувальних об'єктів вони поділяються на портретні, які, як правило, супроводжували матеріали офіційних заяв, та видові, які фіксують зображення окремих місцевостей або предметів.

За кількісною характеристикою найменший блок становлять матеріали офіційного походження (3 %). До складу цього блоку входять в першу чергу тексти офіційних заяв Дж. Кеннеді та держсекретаря Д. Раска, які широко використовувались у дослідженнях з історії Карибської кризи.

Розглянувши загальну характеристику виявлених джерел, перейдемо до аналізу їх джерельного потенціалу та місця в джерельній базі історії Карибської кризи.

23 жовтня 1962 року «The Daily Telegraph» та «The Times», розповідаючи про рішення США встановити карантин на Кубі, наводять великий фрагмент тексту телевізійного звернення президента Дж. Кеннеді, у якому йдеться про те, що «... будь-які ракети, запущені з Куби в напрямі США, розглядатимуться американським урядом як пряма атака СРСР на США... Таємне рішення про розміщення стратегічної зброї вперше в історії за межами радянської території – це навмисна зміна status quo, що є абсолютною неприйнятним для нашої країни...» [3,6;4,1]. У «The Times» було також опубліковано заяву речника Ради національної оборони про те, що кораблі, які йдуть на Кубу, будуть зупинені й оглянуті [5,10].

Редакція «The Times» вказувала, що «... якщо дані розвідки є істинними – немає причин не довіряти їм; розміщення радянських ракет на Кубі – провокація з боку СРСР. ...Блокада Куби покладає відповідальність за наступний крок на росіян, але можливість виникнення ядерної війни зростає» [6,6]. При цьому в «The Times» наводилися дані про стягування американських військ у зону конфлікту [7,10], повідомлялося також про організацію широкомасштабних військових тренувань 3 тисяч американських військ у Берліні [8,10].

Доповіді міністра оборони р. Малиновського в дні Карибської кризи, які регулярно надходили в ЦК [9], є свідченням того, що, по–перше, радянське керівництво серйозно допускало можливість початку війни з США, якщо події вийдуть з–під контролю і США завдадуть удару першими; по–друге, що війна носитиме не локальний, а глобальний характер.

24 жовтня 1962 року була опублікована інформація про проведення засідання Організації американських країн, при цьому наводився текст промови Д. Раска про те, що наявність наступальної зброї на території Куби створювала загрозу не тільки США, але й іншим країнам регіону, що «...включає до порядку денного перевірку міцності Договору Ріо» [10,10], і повідомлялось про ухвалення резолюції з вимогою негайного демонтажу й вивозу з Куби всіх реактивних снарядів та іншої зброї наступального характеру з рекомендацією державам–учасникам Організації американських країн вжити всіх індивідуальних та колективних заходів, включаючи використання збройних сил, для недопущення отримання Кубою наступальної зброї [10,10].

Зазначимо, що «The Daily Telegraph» та «The Times», висвітлюючи події карибської кризи, відображали на своїх сторінках позиції двох сторін конфронтації: американського та радянського урядів, що давало змогу читачеві співставити їх та зробити власні висновки. Інша річ у тому, як дібрані факти, як вони висвітлюються, яка послідовність їх подання на сторінках видань. Так, аналіз засвідчив, що характерним було відображення позицій СРСР та США як своєрідного «виклику–відповіді», тобто конфліктність системи міжнародних відносин зумовлювала форму подання міжнародної інформації в «The Daily Telegraph» та «The Times». Так, на основі заяви радянського уряду від 23 жовтня 1962 року кореспонденти повідомляли про негативну реакцію СРСР на заходи, вжиті адміністрацією Білого дому, її оцінку як агресивного кроку й загрозу миру та зазначали, що, з точки зору радянського уряду, зброя призначалась виключно для захисту Куби [11,1;12,13]. Саме на такому характері операції «Анадир» М. Хрущов наполягав у листі до Дж. Кеннеді від 23 жовтня 1962 року [13] та вказував у своїх мемуарах [14,526].

Для встановлення ступеня об'єктивності джерельних свідчень преси зіставимо, наприклад, дані статті «Ракети, які здатні вразити Вашингтон» [15,10], опублікованої в «The Times» 23 жовтня, з іншими джерелами (див. табл.1)

Отже, проведений аналіз показав адекватність відображення подій «The Times» існуючим історичним реаліям. Порівнюючи різні джерела, можна зробити висновок, що певна новизна виявлених газетних даних полягає в наведенні фотоданих щодо розміщення радянських ракет на Кубі й карті, яка показувала територію враження цих ракет [18,10]. Аналіз картографічних даних засвідчив, що, по–перше, адміністрація

Таблиця 1
Порівняння матеріалів статті та джерел іншого походження

Матеріали статті	Матеріали інших джерел
<p>«...за даними розвідки, ракети були доставлені на Кубу не раніше липня»;</p> <p>«...у минулому місяці [вересень] було отримано інформацію про збільшення радянської військової активності в регіоні»;</p> <p>«...перші конкретні докази отримані на початку минулого тижня й передані Президентіві...».</p>	<p>на засіданні Президії ЦК від 12 липня 1962 р. обговорювалась відправка п'яти радянських кораблів на Кубу [16,574];</p> <p>Міністр морського флоту В. Бакаєв доповідав у ЦК КПРС про обліт американськими літаками в цей період радянських транспортних засобів: «...починаючи з середини серпня, американські військові літаки почали з'являтися на морських підходах до Куби над палубами кораблів під прапором СРСР, ...проводячи фотозйомку...» [17,арк.1];</p> <p>16 жовтня А. Ландал повідомляв Дж. Кеннеді на Виконавчому Комітеті Ради національної безпеки : «...Сер, ось результати фотозйомок, зроблених у неділю. Ми бачимо на них пускові площадки для балістичних ракет середньої дальності та два військових табори...» [14].</p>

Білого дому припускала наявність на Кубі балістичних ракет середньої дальності (з радіусом 1 000 і 1 200 миль), балістичних ракет дальнього радіусу дії (з радіусом 1 800 і 2 000 миль); по–друге, у зону враження цих ракет потрапляла більша частина США, уся територія Центральної та частини Північної Америки; по–третє, потужність радянських ракет на Кубі перевищувала можливості американських ракет у Туреччині, проте ця перевага була досить обмеженою й обидві країни мали можливість вразити велику територію супротивника.

За виявленими матеріалами можна простежити розвиток кризи, виділити її кульмінаційні фази. Так, за даними преси, 24 жовтня напруга конфлікту спадає у зв'язку з тим, що 25 радянських кораблів повернули на інший курс або лягли в дрейф, про що повідомляв і В. Бакаєв [19,арк.2]. При цьому було подано інформацію про радянський корабель, який пройшов «карантинну лінію», але «... у відповідь дій з боку США не послідувало» [20,6;21,1]. Про спад напруги в регіоні саме 24 жовтня свідчать і спогади А. Добриніна, який писав, що «... загроза безпосереднього військового зіткнення на морі була дещо відсунута, продовжувалися гарячі дипломатичні пошуки компромісного рішення» [22,76]. Кульмінацією кризи, на думку «The Daily Telegraph», були події 27 жовтня, коли над територією Куби було збито американський розвідувальний літак У–2 [23,4]. На те, що саме 27 жовтня було кульмінацією подій відносно Куби, вказував і А. Добринін [22,79].

У матеріалах преси містилася й інформація про листування М. Хрущова й Дж. Кеннеді, проте без конкретних деталей. Так, наприклад, про зміст листа М. Хрущова від 24 жовтня було сказано, що «...він

повторював офіційну заяву радянського уряду з приводу блокади» [24,1]. На сторінках «The Daily Telegraph» повідомлялося також, з посиланням на «достовірні джерела у Вашингтоні», про розгляд варіантів вторгнення на Кубу й повітряної атаки на острові [25,1], при цьому американські документи свідчать, що обговорення подібної можливості почалося ще 16 жовтня [14].

29 жовтня було опубліковано повідомлення щодо радіозаяви М. Хрущова про те, що ракети будуть вивезені з території Куби, рішення про це було ухвалене на засіданні Президії ЦК від 27 жовтня [16,623], проте в заяві радянський лідер перевів питання про турецькі бази в контекст кубинської кризи [26,6;27,1]. При цьому в «The Daily Telegraph» повідомлялося «на основі інформації з «джерел, близьких до Вашингтона», про те, що президент не має наміру пов'язувати бази на території Туреччини з кризою» [28,1]. Як зазначав А. Добринін, «...у Білому домі було вирішено вести подальший діалог у двох площинах: в офіційній (публічній) відповіді Хрущову ігнорувати питання про турецькі бази, перевівши його в русло конфіденційного каналу» [22,78].

Аналіз матеріалів «The Daily Telegraph» та «The Times» дав змогу зробити висновок, що їх редакції, інформуючи про розвиток кризи, у власних судженнях виходили з того, що М. Хрущов не мав наміру вступити у фазу відкритого військового протистояння з США. Так, наприклад, «The Times» вказувала: «...Щоб він не бажав від Куби, очевидно, що містер Хрущов не хотів атомної війни. При небезпеці її розв'язання він повернув назад і наказав вивести зброю... делікатність зайняла місце погроз...» [29,10]. Дійсно, матеріали протоколу № 60 засідання Президії ЦК від 22 жовтня 1962 року свідчать про об'єктивність наведеної в газетах інформації, бо, як зазначав М. Хрущов, «...Річ у тому, що ми не бажаємо розв'язувати війну...» [16,618].

Порівнюючи виявлену інформацію преси з іншими джерелами, перш за все з архівними документами та мемуарами, слід зазначити, що велика частина даних, які можна охарактеризувати як таємну історію Карибської кризи, не потрапляла на сторінки газет: зустрічі радянського посла А. Добриніна з р. Кеннеді [14;22,71–83], зміст листування Дж. Кеннеді та М. Хрущова [14]. Шляхом аналізу джерел преси була виявлена певна «поверхневість» вміщеної в них інформації, що мало об'єктивні причини: кореспонденти та редакція не завжди мали змогу бути обізнаними з усіма аспектами подій, що мало вплив на рівень поінформованості й на сприйняття, а отже й відображення факту. Разом з тим, висвітлення на сторінках «The Daily Telegraph» та «The Times» загальних тенденцій у розвитку карибської кризи, її динаміки та найважливіших подій дає підставу наголошувати на репрезентативності цих джерел.

Виявлені в процесі дослідження газетні матеріали сприяють вивченню відношення до Карибської кризи в американському соціумі. Так, наприклад, у статті «Більшість американців підтримують рішення Кеннеді» наводяться дані результату соціологічного опитування американців з приводу їх підтримки рішення Дж. Кеннеді стосовно Куби: 84 % респондентів схвалили дії президента, тоді як 4 % – ні [30,20]. Про серйозність сприйняття американською громадськістю можливості початку ядерної війни свідчить фотографія, опублікована 26 жовтня 1962 р., на якій студенти Національного коледжу в Канзас–Сіті в тунелі під університетом роблять двотижневий запас їжі, води й кисню [31,1].

Газети порушували питання стосовно впливу цієї кризи на міжнародні відносини. Так, одним з її результатів, на думку «The Times», було те, що відбулася активізація переговорного процесу з питання контролю над озброєнням. Матеріали газети свідчать, що переговори йшли за трьома вузловими проблемами: обмеження випробування ядерної зброї, регулювання питань використання космічного простору у воєнних цілях, уведення заборони на вільну передачу ядерних матеріалів і технологій їх використання в країни, що не володіють ядерною зброєю [32,8;43,7]. Окрім цього, 1 квітня було опубліковано заяву адміністрації Білого дому, яка свідчила про відмову від допомоги кубинським емігрантам у підготовці вторгнення на Кубу [34,8], а 5 квітня було опубліковано згоду радянського представника в Женеві на установку «гарячої лінії», яка в режимі цілодобової роботи дозволила б лідерам обох держав спілкуватися одне з одним [35,8].

Як своєрідний наслідок усвідомлення неможливості військового вирішення конфліктів між США та СРСР, газети сприймали промову президента Дж. Кеннеді, яку він озвучив 11 червня 1963 року, виступаючи в Американському університеті, де вперше було сказано про «необхідність зробити світ безпечним для різноманіття» і де схвалювалась розрядка міжнародної напруженості [36,13;37,10].

Таким чином, матеріали «The Daily Telegraph» та «The Times» є цінним комплексом історичних джерел, який дозволяє уточнювати факти та розширює джерельну базу дослідження з історії Карибської кризи. Аналіз виявлених джерел дозволяє, по-перше, стверджувати про вагомий обсяг оперативного-інформаційного компоненту, що, у свою чергу, дає змогу говорити про їх великий інформаційний потенціал для історії холодної війни; по-друге, говорити про об'єктивність відображення дійсності газетами й можливість використання матеріалів статей у наукових дослідженнях; по-третє, зробити висновок про репрезентативність The Daily Telegraph» та «The Times» для вивчення історії Карибської кризи.

Необхідно окреслити й певні недоліки газетних матеріалів: суб'єктивну оцінку, наявність неточного викладу текстів посилань, певну тенденційність у їхньому доборі, відображення зовнішньої сторони карибської кризи, у той час як її «таємна» історія залишилась в основній своїй сукупності поза зоною досяжності преси.

Література

1. Ганжуров Ю. С. Преса України другої половини 50–х – початку 60–х років як об'єкт кліометричних досліджень в сучасному джерелознавстві / Ю.С. Ганжуров // Український історичний журнал. – 1991. – № 12. – С. 39–48; Ганжуров Ю. С. Чорно-біла «відлига» у дзеркалі преси : газетні публікації як джерело вивчення політичної системи України (1956–1964) / Ганжуров Ю.С. – К., 1999. – 152 с.; Дмитрієнко М. Ф. Большевицька преса України 1917 – 1918 рр. як історичне джерело / Дмитрієнко М. Ф. – К. : Наук. думка, 1967. – 176 с. ; Ждановская З. В. Большевицкая периодическая печать как источник при изучении КПСС (1900–1913) / Ждановская З. В. – М. : Высшая школа, 1965. – 84 с.; Копотиенко И. И. Источниковедческий анализ периодической печати Украины (1917 – 1925 гг.) / Копотиенко И. И. – Днепропетровск : ДГУ, 1978. – 84 с.; Коцур В. П. Партийно-радянська преса початку 20–х рр. / В.П. Коцур // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С.46–54; Санцевич А. В. Періодична преса як комплекс історичних джерел (структурний аналіз) / А.В. Санцевич // Український

історичний журнал. – 1988. – № 4. – С.64–75.; *Сарбей В. Г.* Історія України в дожовтневій більшовицькій пресі / Сарбей В. Г. – К.: Наук. думка, 1986. – 183 с.; *Черноморский М. Н.* Периодическая печать / Черноморский М. Н. – М., 1956; *Романюк М. М.* Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно–політичного життя краю (1870–1940 рр.) : дис. ...доктора іст. наук: 07.00.06 / Мирослав Миколайович Романюк. – К., 2000. – 509 с.; *Рудий Г. Я.* Періодика України як об'єкт джерелознавчого дослідження української культури (1917–1920 рр.) : дис. ...доктора іст. наук: 07.00.06 / Григорій Якович Рудий. – К., 2004. – 547 с.

2. *Микоян С. А.* Анатомия Карибского кризиса / Микоян С. А. – М.: Academia, 2000. – 1076 с.; *Советская внешняя политика в годы «холодной войны» (1945–1985).* Новое прочтение / [ред. Л. Н. Нежинский]. – М.: Междунар. отношения, 1995. – 512 с.; *Советская внешняя политика в ретроспективе 1917–1991* [ред. А.О. Чубарьян]. – М.: Наука, 1993. – 208 с.; *Советско–американские отношения в современном мире* / [Подлесный П.Т., Аничкина В.Ф., Жданова Т. Д. и др.]; под ред. П.Т. Подлесного. – М.: Наука, 1987. – 302 с.; *Стародубов В.* Супердержавы XX века. Стратегическое противоборство / Стародубов В. – М.: ОЛМА–ПРЕСС, 2001. – 509 с.; *У края ядерной бездны* (Из истории Карибского кризиса 1962 г.). Факты. Свидетельства. Оценки / [ред. Грибков А. И.]. – М.: Грэгори–Пейдж, 1998. – 400 с.; *Уткин А.И.* Мировая «холодная война» / Уткин А.И. – М.: Изд–во Эксмо, Изд–во Алгоритм, 2005. – 736 с.; *Фурсенко А.А.* Россия и международные кризисы: середина XX века / Фурсенко А.А. – М.: Наука, 2006. – 547 с.; *Фурсенко А.* Секретная история Карибского кризиса. Адская игра / А.Фурсенко, Т. Нафтали. – М.: ООО «Гел итэрум», 1999. – 558 с.; *Холодная война. 1945–1964 гг.* Историческая ретроспектива: [сб. статей] / [ред.: Н.И. Егорова, А. О. Чубарьян]. – М.: ОЛМА–ПРЕСС, 2003. – Ч.1.

3. *President reveals building of missile base* // Times. – 1962. – October 23.

4. *Russia is accused of threat to Americas* // Daily Telegraph. – 1962. – October 23.

5. *Missiles able to strike at Washington* // Times. – 1962. – October 23.

6. *Apparent change in Soviet aims* // Times. – 1962. – October 23.

7. *Large-scale military preparations* // Times. – 1962. – October 23.

8. *U.S. troops in Berlin exercise* // Times. – 1962. – October 23.

9. *Російський державний архів новітньої історії* (далі – РДАНІ). – Ф. 89. – Оп. 28. – Спр. 14.

10. *Withdrawal demanded of Cuba offensive arms* // Times. – 1962. – October 24.

11. *Threats from Russia* // Daily Telegraph. – 1962. – October 24.

12. *Russia stops leave for the armed forces* // Times. – 1962. – October 24.

13. *Foreign Relations of the United States (FRUS).* Kennedy Administration. Volume XI. Cuban Missile Crisis and Aftermath [Electronic resource] // Department of State, Washington, D.C. – Режим доступу: http://www.state.gov/www/about_state/history/frusxi/index.html

14. *Хрущев Н.С.* Время. Люди. Власть : [воспоминания в 4 кн.]. – М.: Информационно–издательская компания «МОСКОВСКИЕ НОВОСТИ», 1999. – Кн. 2. – 1999. – 848 с.

15. *Missiles able to strike at Washington* // Times. – 1962. – October 23.

16. *Президиум ЦК КПСС.* 1954–1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы / [гл. ред. А.А. Фурсенко]. – М.: РОССПЭН, 2003. – 1344 с.

17. РДАНІ. – Ф. 89. – Оп. 28. – Спр. 11.

18. *Missiles able to strike at Washington* // Times. – 1962. – October 23. – P.10.

19. РДАНІ. – Ф. 89. – Оп. 28. – Спр. 13.
20. *Details of Cargo known* // Times. – 1962. – October 25.
21. *No rash decisions on Cuba* // Daily Telegraph. – 1962. – October 25.
22. Добрынин А.Ф. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962–1986 гг.) / Добрынин А.Ф. – М. : Междунар. отношения, 2008. – 76 с.
23. *Spy-flight accusation* // Daily Telegraph. – 1962. – October 29.
24. *Letter to Mr. Kennedy* // Daily Telegraph. – 1962. – October 24.
25. *American State's support* // Daily Telegraph. – 1962. – October 27.
26. *Russia to withdraw missile from Cuba* // Times. – 1962. – October 29.
27. *Soviet «contribution to peace»* // Daily Telegraph. – 1962. – October 29.
28. *U.S. reciprocal measures* // Daily Telegraph. – 1962. – October 29.
29. *Russia to withdraw missiles from Cuba* // Times. – 1962. – October 29.
30. *Most americans support Kennedy decision* // Daily Telegraph. – 1962. – October 25.
31. *Daily Telegraph*. – 1962. – October 26.
32. *Russia's proposes nuclear arms agreement* // Times. – 1963. – February 13.
33. *U.S. reverses nuclear test decision* // Times. – 1963. – February 2.
34. *U.S. acts to prevent raids against Cuba* // Times. – 1963. – April 1.
35. *Soviet–U.S. telephone line for keep the peace* // Times. – 1963. – April 5.
36. *Live & Let live» offer* // Daily Telegraph. – 1963. – June 11.
37. *President Kennedy calls for change in cold war* // Times. – 1963. – July 11.

Заикина Л.С. Освещение в консервативной прессе Великобритании Карибского кризиса и его влияния на развитие советско–американских отношений (1962 – 1963 гг.)

Анализируется потенциал консервативной прессы Великобритании как исторического источника для изучения истории Карибского кризиса и его последствий для развития холодной войны, определяющим фактором которой были советско–американские отношения.

Ключевые слова: холодная война, международный кризис, Карибский кризис, исторический источник, пресса, газета, жанр, газетный материал, официальный документ, база источников.

Zaikina, L.S. Representation of the Cuban Crisis and it's affect to the evolution of the soviet–american relation in the conservative British press (1962 – 1963 years)

The author analyzes the conservative British press and it's potential as the historical source for studying of Cuban Missile Crisis and it's affect to the evolution of the cold war.

Key words: cold war, international crisis, historical source, press, newspaper, genre, newspaper material, official paper, source base.

Жіноцтво і релігія: підходи вітчизняної історіографії

В хронологічному і проблемному плані проаналізовано стан розробки проблем ставлення релігії до жіноцтва і жіноцтва до релігії в давній і сучасній Україні. Виявлено відмінності в поглядах авторів різних періодів і різних світоглядних позицій.

***Ключові слова:** історія жіноцтва, історіографія, церква, православ'я.*

На сучасному етапі перед усім людством в цілому і перед Україною зокрема постало чимало непростих питань. Серед найважливіших – визначення шляхів подальшого розвитку і винайдення ресурсів для здійснення намірів. У загальній динаміці соціоісторичних процесів найважливішу роль відіграють релігія, наука разом із технологією, а також освіта і мистецтво. З іншого боку, переважна більшість країн і досі не використовує можливості такого потужного ресурсу, яким є жіноцтво. Жіноцтво могло б відіграти значно більшу роль у всіх сферах життя, ніж це відбувається нині. Особливо слід підкреслити ту обставину, що у кризові часи, зокрема теперішній, найбільше страждають жінки, хоча саме вони здебільшого і зберігають найголовніші цінності, серед яких на першому місці – духовність [1;2;3;4 та ін]. Зайвим буде доводити, що духовність кожного народу визначається насамперед тією провідною вірою, яка існувала на його землі протягом століть. В Україні серед основних чинників релігійного впливу найважливіші – язичницькі вірування і християнство.

Існує значний масив праць фахівців різного профілю і переконань, присвячених історії релігії в Україні. Серед них певна частина розглядає питання ролі і місця жіночого начала у поширених віруваннях. Проте до цього часу не з'явилося жодного історіографічного узагальнення ані того, які проблеми піднімаються у зазначеному аспекті, ані того, як саме вони висвітлюються. Тобто на разі немає можливості навести публікації, що були б спеціально присвячені названій темі. Мета пропонованої до уваги статті полягає у проведенні історіографічного аналізу стану розробки проблеми «Жіноцтво України і релігія» у публікаціях, що вийшли друком протягом XX – початку XXI ст. Розробка цього питання є складовою частиною дослідження більш широких проблем. Це такі тренди: історія жіноцтва в Україні, гендерні дослідження, соціальна історія та інші напрямки, які останнім часом все більше опановують наші гуманітарії, наслідуючи приклад західних науковців. Якщо ж виходити на вищий рівень виявлення значущості проблеми, то варто підкреслити, що основа

сучасної загальноцивілізаційної кризи, що дає про себе знати буквально в кожній країні, полягає насамперед у кризі духовності.

В обраній для аналізу темі відразу слід звернути увагу на такий прояв діалектики: релігія, культура, етнос суттєво впливають на існування жінки не тільки в їх просторі, але в суспільстві в цілому. З іншого боку, сама жінка впливає на релігію, культуру та етнос, хоча і не так сильно, як протилежна стаття. Український парадокс полягає у тому, що більшість дослідників – етнографів, істориків, етнопсихологів – вважають, що навпаки, що жінка–мати має особливе значення в менталітеті українців, що таким є тип нашої суспільності і нашої культури. Тобто українській культурі притаманна матриархатна тенденція [5,80;6,11]. Популярне серед дослідників підкреслювання впливу язичницьких традицій та вірувань на складання світогляду українства можна знати у розділі колективної монографії «Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні» – одному з найфундаментальніших видань з історії вітчизняного жіноцтва [7,10–18]. Разом із тим і це видання, й інші з теми «Жінка і релігія», в який би час вони не виходили і які б світоглядні позиції не займали їх автори, не піддавали сумніву головну роль християнства в житті України.

Історіографія ХХ – початку ХХІ ст. виразно поділяється на три періоди: дорадянський, радянський і пострадянський. На кожному з них питання взаємин церкви і жінки не залишались осторонь уваги авторів і читачів. Однак увага ця зростала від періоду до періоду. У дорадянський час більша частина літератури виходила друком у Санкт–Петербурзі, Москві, деяких інших російських містах. В українських землях також з'явилася певна кількість праць [8;9;10;11 та ін.]. Всі вони були написані чоловіками, більша частина – російською мовою, із переважно традиційних підходів. Проте не можна сказати, що православна церква тоді не реагувала на нові віяння у суспільстві, зокрема на ідеї емансипації жінок. Показовою в цьому відношенні є праця протоієрея Н.Стеллецького (видаана у Києві у 1909 р.), який навіть виніс нове слово у назву свого твору [8]. Автор постійно наголошував на тому, що «жінка є істота більш сердешна, любляча, кротка, і в величезній більшості випадків більш моральна, ніж чоловік», всіляко підкреслював жіночу слабкість (рос. «немоцность») [8,37,40] і на цій підставі проголошував: «...ми цілковито проти погордливої думки – вивести жінку на широку арену громадсько–державної діяльності, поряд і на рівних з чоловіком. Це – погордлива думка, при здійсненні її, призведе до одного – до загибелі самої жінки» [8,36]. За цим йшов незаперечливий висновок: «... область жінки є саме її дім, а не суспільне життя» [8,38]. Більшість населення тодішньої Російської імперії з цим погоджувалася. Жіноцтво, за виключенням поодиноких революціонерок з атеїстичними поглядами, перебувало під впливом релігії, і у православній церкві не було потреби боротися за відданість половини населення.

Перетягування симпатій жіноцтва на свій бік відразу почала радянська влада. З перших днів вона проголосила низку декретів, які, з одного боку, послаблювали позиції церкви (про відокремлення церкви від держави, освіти, про скасування церковного шлюбу і впровадження його державної реєстрації), а з іншого, посилювало позиції жінок у суспільстві (проголошення рівності прав з чоловіками у доступі до освіти, праці, оплати за неї, у родинних відносинах, зокрема, можливість розлучення тощо). Більшовики добре розуміли, що без підтримки жіноцтва та жіночих робочих рук нового суспільства їм не побудувати, а релігія відволікала від «боротьби за

комунізм». Розгорнулася широкомасштабна агітаційно–пропагандистська робота, на вістрі якої було розвінчання церкви і атеїстичне виховання. Виходили праці, присвячені «історії поневолення жінки християнською церквою», причинам більшої жіночої релігійності, а також «боротьбі за свідомість трудящих жінок». Серед авторів поступово стали переважати жінки, особливо у 1960–80–х роках. Серед них можна назвати Клавдію Руденко, Ірину Тимченко, Ірину Фоменко, Олену Зборовську та інших [12;13;14;15]. Збільшення чисельності жіночої автури зумовлювалося, по–перше, тим, що з плином часу зростав освітній і науковий рівень радянських жінок, і вони ставали спроможними готувати подібні публікації пропагандистського характеру. По–друге, існувала переконаність, що краще атеїстичну роботу з жінками можуть вести самі жінки, бо довіри між ними більше, і існує багато «точок дотику», «спільних інтересів», що полегшує налагодженню контактів і покращує виховну роботу [16;17]. Можливість подолання «ганебної спадщини минулого» вбачалася у всебічному розвитку людини, в усуненні залишків фактичної нерівності між чоловіком і жінкою у соціалістичному суспільстві. Про останні почали говорити тільки наприкінці 1980–х років. До того вважалося, що всі питання у Радянському Союзі, в тому числі і «жіноче» вирішені, «звільнена жінка» має всі права і можливості. У статті від 1989 року О.П.Зборовська писала: «...основні причини, гальмуючі секуляризаційні процеси, є прямим наслідком існуючого протиріччя між соціальним становищем радянської жінки, зайнятої у суспільному виробництві нарівні із чоловіком, і її старою роллю, пов'язаною із веденням домашнього господарства» і далі деталізувала це положення на конкретних прикладах і статистиці, наполягаючи на тому, що жіноча релігійність насамперед є результатом «неадекватного соціального становища жінки» [15,45–46].

Від самого початку радянські пропагандисти помітили, що жінки значно релігійніші, ніж чоловіки. Навіть наприкінці 1980–х років, за даними тодішніх соціологічних опитувань, вони складали 80–90% віруючих [14,4;15,44]. Добре відомо, що релігійність матері має більший вплив на формування світогляду дитини, ніж релігійність батька. Врахування цього було дуже важливим з огляду на турботу про свідомість прийдешніх поколінь «нових радянських людей». Тому автори намагалися з'ясувати причини більшої жіночої релігійності. Деякі з них, починаючи від провідної більшовички і дружини В.І.Леніна Надії Крупської, шукали їх в особливостях жіночої психології: «У жінок всіх класів емоційна сторона сильніше розвинена, ніж у чоловіка того ж класу, вони більш вразливі, легше піддаються настроям. Їх легше переконати у чомусь, впливаючи на їхні почуття, ніж на розум... Турботи, хвороби, смерть близьких... В такі хвилини людина шукає опори, надії... вона шукає її у бога; чим важче їй, тим палкіше вона молиться. І жінка, знов–таки в силу своєї емоційної натури... особливо тримається за бога»[17,52–53]. І з цими словами не можна не погодитися. Відома навіть народна приказка: «Коли тривога – до Бога». А жінкам доводиться набагато більше хвилюватися про своїх рідних і близьких, бо вони більше, ніж чоловіки, спілкуються з дітьми і родичами похилого віку, оскільки в традиціях українства не вкоренилася нуклеарна родина – чоловік з дружиною та малими дітьми без родичів похилого віку і дорослих дітей, тому всі покоління однієї сім'ї живуть або під одним дахом, або по сусідству.

Інші автори підкреслювали причини соціальні, економічні, політичні, культурні, насамперед безпросвітну темряву, бідність, безправність: «Соціально—економічне гноблення народу підтримувала церква, яка, відстоюючи інтереси панівних класів, гнітила людей духовно» [12,18]. Слід звернути увагу, що матеріал про ставлення церкви до жіноцтва подавався з використанням історичного фактажу, скажімо, практично у всіх публікаціях згадувався той факт, що тільки у 585 році священики на Макопському Вселенському соборі поставили на обговорення питання, чи має жінка душу, і визнали це з перевагою у голосуванні лише в один голос. В публікаціях радянських часів викладалися основні постулати християнської церкви відносно жінки: що вона – істота другого сорту, бо створена «з ребра Адама», що вона ввела його в гріх, запропонувавши заборонений плід, за чим слідувало вигнання з раю і Божа кара, що вона – джерело спокус і взагалі, особа невірноважена, тому потребує керівництва з боку чоловіка, якого має почитати як Господа і повністю йому коритися. А кращими рисами характеру жінок православ'я проголошує покірливість, милосердя, самопожертву і безмовність.

Часто наводилися слова найвідомішого пролетарського письменника Максима Горького: «Негативне і вороже ставлення до жінки втовкмачувалося чоловікові церквою протягом двох десятиків століть: воно вельми глибоко проникло у свідомість чоловіка і набуло у нього силу майже інстинкту» [19,17]. Особливе значення у цьому відношенні мали пологи, які, за церковним трактуванням, робили жінку «нечистою». При чому, якщо народжувалася дівчинка, її матір вважалася оскверненою вдвічі більше. Позбутися цієї «нечистоти» (одержати можливість увійти до храму) можна було тільки через сорок днів через здійснення церковного обряду, під час якого священик читав над жінкою спеціальну «очисну» молитву. Навіть якщо дитина народилася у шлюбі. Шлюб нецерковний до революції не визнавався – церква відала усіма справами, пов'язаними із шлюбом. В працях періоду, що розглядається, автори викладають християнське віровчення про сім'ю та її призначення без явних викривлень, проте часто критично з огляду на нову роль жінки в державі, а держави у контролі над сім'єю. Звертаючись до історії питання, радянські автори вказували на роль християнства у приниженні ролі жінки у суспільному житті у порівнянні з ранішніми часами: «...в період панування на Русі ранніх вірувань жінки займали доволі високе і почесне положення. Із введенням християнства в Київській Русі і розвитком в ній феодальних відносин жінка перетворилася по суті у рабину чоловіка» [14,7]. Особливе місце займали сюжети про страхіття монастирського життя і діяльності релігійних сект [12,20] як до революції, так і після неї.

В працях, які виходили у 1930–х роках, перспективи боротьби з релігією визначалися невідворотністю перемоги світової революції, яка покладе край капіталізму і анархії в господарстві. А світове господарство, об'єднане в руках трудящих набуде «нечуваної плянності й темпу свого розвитку; високо підніметься матеріальний та культурний рівень трудящих і наука буде здобутком широких верств; зникне нарешті над людиною гніт, цей ґрунт релігійності трудящих» [20,51]. Але з часом виявилось, що «соціалізм підняв людину на нечувану висоту», а релігія продовжує тягти її вниз, перешкоджаючи рухатися до комунізму. Також наприкінці існування радянського ладу неможливо було заперечувати тієї обставини, що «нечувані висоти» виявилися перебільшенням, декла-

рацією, що дуже часто не відповідало дійсності. Радянські автори в душі перебудови ще висловлювали сподівання на покращення системи, а разом із тим можливості ідеологічної перемоги: «...подолання жіночої релігійності нерозривно пов'язане із подальшим розвитком нашого суспільства, із створенням основ для ліквідації фактичної нерівності між жінкою і чоловіком», наполягали на формуванні науково-матеріалістичного світогляду у жінок [15].

Варто підкреслити таку обставину. У своїх працях радянські автори, зокрема, К. Руденко, О.К. та І.О. Фоменки, попереджають про зміни в діяльності служителів культу, про певний перегляд колишнього ставлення християнства до жінки, намагання одні біблійні настанови стосовно жінок замовчати, а інші подати у новій інтерпретації [12,21;14, 8–9]. Так Клавдія Руденко пише: «Враховуючи культурний і освітній рівень радянських людей, досягнення сучасної науки і техніки, релігійники намагаються переконати віруючих у тому, що релігія не тільки не суперечить ідеям комунізму, а навіть сумісна з ними, що вона поділяє такі принципи, як рівність людей, боротьбу за досягнення загального добробуту...» [12,21]. Після розвалу СРСР лідери як російських, так і українських комуністів стали підкреслювати спільність ідей християнства і комунізму.

Набуття державної незалежності Україною докорінно змінило можливості історичних досліджень, які відчули на собі нові зовнішні і внутрішні віяння. На одне з чільних місць висунулося питання відродження національної свідомості, збереження духовності. У зв'язку з цим акцентується роль жінки як носія морального потенціалу суспільства, духовної заступниці. Як відомо, духовний світ будь-якої нації формується менталітетом, а менталітет, окрім інших факторів, формується духовним світом. Як вже зазначалося на початку статті, українські дослідники новітніх часів підкреслюють особливу роль Жінки в складанні ментальних основ українства, в цілому, в українській традиції, шанобливо називаючи її Берегинею. Наразі – приклад стереотипної історичної помилки на зразок «садів Семіраміди» (цариці, яка ніякого відношення до тих садів не мала). У загальному піднесеному бажанні відродити українську мову траплялися випадки неадекватності пропонованого тлумачення слів їх реальному змісту. Так сталося і з словом «берегиня». Сучасники його розуміють як позначення «Жінки, яка береже». Насправді, від стародавніх часів «берегинями» називали русалок, які жили «під берегом», затягували у воду людей і топили їх. За іронією, це є назвою сучасного країнознавчого часопису, редактором якого слід було б з'ясувати значення слова, обраного для його назви.

Іншою новацією, що набуває все більшого визнання у вітчизняних суспільствознавців, є увага до гендерних питань. Стосовно проблеми «Жінка і релігія» можна побачити появу декількох праць у цьому ключі, хоча їх ще не так багато, вони незначні за обсягом і стосуються не стільки української жінки в релігійному світі православ'я, скільки загальнотеоретичних оцінок різних релігій світу [21;22;23]. Серед релігієзнавців також знайшов свій відгук гендерний аспект. У 2004 р. Наталя Недзельська захистила кандидатську дисертацію на тему «Проблема жінки в релігіях авраамістичної традиції» [24]. На основі компаративного аналізу вчень іудаїзму, християнства та ісламу авторка дослідила проблему жінки в контексті історичних змін та тенденцій сучасності. Головний висновок: всі конфесії авраамістичних релігій сенс існування жінки вбачають у

виконанні нею певних функцій переважно в рамках сім'ї. Призначення жінки – бути помічницею чоловіка, що зумовило її другорядні ролі не тільки в релігії, але й в суспільстві. Н.Недзельська наголошує на тому, що ставлення до жінки в соціумі залишається патріархальним, хоча спостерігаються спроби знайти нову аргументацію щодо жінки у зв'язку із зростанням її ролі у всіх сферах життя. Можливо, проявом цього є сучасне риторичне акцентування важливості ролі жінки у збереженні духовності з метою зменшення її реального впливу на політичні справи і можливостей в економічних.

Якщо в радянські часи курс був на нівелювання будь-яких відмінностей, зокрема, національних, конфесійних, так з початком державного існування в Україні особливо стали наголошуватися ті моменти, які допомогли зберегти власну ідентичність. Варто звернути увагу на ту обставину, що питання ідентичності зараз є одним з найактуальніших в світі. З історії України відомо, що саме відстоювання православної віри допомогло відстояти душу народу, той стрижень, навколо якого обертається все народне життя, його культура. У цьому відношенні певний інтерес являє стаття О.П.Кривошия «Жінка і українське православ'я XVI – першої половини XVII ст.» [25], де серед інших сюжетів присутнє і згадування про виникнення релігійно-просвітницького руху, в якому у боротьбі проти унії на захист православ'я сміливо ставало чимало найдостойніших жінок, бо віра стала в Україні прапором боротьби із засиллям польської мови та польської культури в цілому. Автор підтримує думку С.Пустотіна стосовно того, що «релігійні ідеї стали в цей період символом, головними цінностями, навколо яких консолідувалась самосвідомість українського етносу» [25,6]. Аналогічні думки висловлює у своїй праці О.В.Лабур [26], підкреслюючи значну практичну діяльність жіноцтва в галузі освіти та благодійництва. Про те, що навколо православної церкви об'єднувалися українці в інших країнах, куди закинула їх доля, а жінки були в центрі релігійно-культурного руху на чужині, пише у своїй статті Н.Воропаєва [27,24–25].

Поєднання ідей відстоювання власної ідентичності під зовнішнім тиском, ролі церкви у цьому і значення жіночого начала має місце в працях, присвячених шануванню у нас культу Богородиці [28;29]: «Марія все оспівувана як опіка–покров, володарка України, як особа, що живе з народом, з ним терпить, народом піклується, над ним і над його долею плаче» [29,94]. Автори простежують історію прищеплення культу Богоматері від Візантії, підкреслюють її близькість душі українця, нагадують шанування її козацтвом [30], зокрема зведення церкви і посвяту її Покрову Марії з написом «Покрий нас чесним своїм Покровом», а також те, що під Покров Богоматері віддала себе Українська Повстанська Армія. Ольга Луценко помічає: «... в культурі українського народу найбільш розповсюдженими були два мотиви: Богоматір–Милування – мати, яка пестить дитину, і Оранта (або Панагія) Заступниця, Покровителька. Запорожці понад усе шанували Покрову Богоматір» [6,14]. Загальна ідея – особливе поклоніння діві Марії як символу жіночого начала. Якщо спробувати зробити загальний висновок, то, з одного боку, це мало б пояснити особливості – сильну фемінінність українського національного характеру, а, з іншого, нівелювати загальний антифемінізм християнства, хоча у православ'ї він не такий суворий, як у католицтві (відьом в Україні теж карали, проте

масового «полювання» на них і спалення за те, що «уклали угоду з дияволом», не було).

З точки зору використання нових підходів вітчизняними дослідниками варто сказати про статтю О.В.Стяжкіної – вченої, яка активно розробляє проблематику історії жіноцтва. Назва її праці: «Проблема релігійного і святкового у повсякденному житті жінок України у 50–90–ті роки XX століття» [31]. Окрім її уваги до гендерних студій необхідно наголосити ще і присутність слова «повсякденне», що є показником обізнаності з популярністю історії повсякденності як популярного тренду у світовій історичній науці, а також розуміння важливості її структурного компоненту – «культурного простору буденного життя». Виходячи з того, що жінки відіграють значну, часто вирішальну роль у збереженні і трансляції релігійного досвіду, О.В. Стяжкіна, знов–таки із використанням нових для нас методів усної історії, показує, як саме це здійснюється у буденному і святковому житті. Вона, зокрема пише, що всупереч твердженням радянської історіографії про «успіхи атеїстичної пропаганди», віра в Бога залишалася важливою складовою у житті жінки і за радянських часів, і за часів незалежності [31,89]. Причому, на відміну від переконань значної частини сучасних гуманітаріїв, авторка на основі проведених інтерв'ю дійшла висновку, що «...жінка не була свідомою хранителькою релігійної традиції, і звернення до бога швидше було пов'язано із трансляцією традиційного способу життя... у житті жінки мало місце швидше стихійне, побутове, споживче, чим усвідомлене канонічне православ'я... віра, носіями якої були жінки, часто опинялася поза кордонами канонічного християнства і у химерний спосіб поєднувалася із язичницьким марновірством» [31,89]. Так різниця у ставленні до «бабок–ворожок» між селянками похилого віку і молодими городянками полягає лише у тому, що останні під впливом засобів масової інформації вживають слова «ясновидиця» і «екстрасенс».

У сучасному інтелектуальному середовищі помітне пожвавлення проявів ірраціоналізму, що було виключено за часів панування матеріалістичного світогляду. Тому не дивним є видання раніш заборонених творів, поява досліджень творчості забутих діячів. Одна з таких осіб – Олена Петрівна Блаватська, яка народилася в Катеринославі і за материнською лінією вважалася нащадком Ярослава Мудрого. До 1991 року, оголошеного ООН роком Блаватської на честь сторіччя із дня її народження, ім'я і творчість цієї жінки було відоме в нашій країні тільки вузькому колу філософів, які не дуже афішували свою обізнаність через можливі переслідування з боку влади із ідеологічних міркувань. Головним твором її життя вважається «Вступ до Таємної Доктрини: Синтез науки, релігії і філософії» [32], хоча він був не єдиний. Вважається, що вона першою зробила спробу здійснити релігійно–філософський синтез всіх часів і народів. В монографії «Теорія та історія фемінізму» про О.П.Блаватську зазначено: «Вона викликала відродження стародавнього Сходу, принісши у Західний світ дар від нього – езотеричні вчення, що сприяють злиттю широких об'єднуючих ідей древнього Сходу з точним аналізом європейського Заходу, високого сучасного наукового розвитку із глибиною релігійної свідомості древності» [21,317]. Її творчості та діяльності присвятили свої студії чимало людей, обсяг їхніх праць – величезний. Більшість видано за кордоном – в Росії, Великій Британії, Америці, інших країнах, але певна частка, значно скромніша – в Україні [33;34;35 та ін.].

Якщо вести мову про роль конкретних жінок в історії вірувань в Україні у віддзеркаленні історіографії, так на першому місці, незаперечно, – Свята рівноапостольна Велика княгиня Ольга. Про неї багато писали і до революції, і після неї, щоправда, змінювалася сила наголосу на ролі цієї жінки у християнстві [10;36;37;38;39;40]. Слід відзначити, що російська історіографія також приділила княгині Ользі велику увагу, вважаючи її своєю святою, своєю історичною героїнею, виходячи з впевненості у походженні російської історії від Київської Русі, що не відповідає реальності. Але історіографічний факт залишається історіографічним фактом.

Іншою святою, про яку також видано декілька книг, була великомучениця Варвара. Одна з них у 1988 році навіть вийшла у видавництві Київська правда [41], яке знаходилося під контролем Компартії України. Інша – у видавничому відділі Української Православної Церкви Київського Патріархату [42]. Окремо можна було б підготувати історіографічний огляд публікацій, здійснюваний церквою, насамперед, православною. Коротко можна зазначити, що найбільше серед них – досліджень історії окремих жіночих монастирів [43;44;45;46;47]. Видаються наставлення у вірі сучасному жіноцтву з поясненнями історичних змін, які мали і мають місце, причому часом робиться це у нових формах – не традиційної проповіді, а інтерв'ю, у якому священник відповідає на запитання [48]. Жіноча тематика присутня у дисертаціях з богослов'я. Так у 1999 році в Києві Василь Ковцуняк захистив кандидатську роботу на тему «Служіння жінок в Древній та сучасній Православній церкві» [49]. Православні богослови ХХІ ст. навіть виходять із своїми міркуваннями в Інтернет, як це зробив ігумен Іларіон із студією «Про шлюб і чернецтво» [50]. Разом із тим православ'я здебільшого зберігає традиційність у питанні стосовно роль жінок в церкві і в суспільстві, що виявляється у відповідних публікаціях.

Підводячи підсумки, можна сказати наступне.

По–перше, проблема «Жінка і релігія» є дуже непростою. Вона віддзеркалює ширше коло питань стосовно ролі і місця жіноцтва в суспільстві, які змінювалися історично. Проте церква, як відомо, є дуже традиційною, навіть консервативною структурою, що впливає на стан речей як у суспільній свідомості, так і в соціумі в цілому.

По–друге, протягом досліджуваного періоду автори різного рівня і світоглядних позицій робили свій внесок у висвітлення цієї проблеми. Можна зрозуміти ідеологічне підґрунтя їхніх висновків. Якщо це були представники церкви, вони у м'якій, але непохитній формі доводили призначення жінки бути в сім'ї і займатися виключно піклуванням про її членів, пам'ятаючи про церкву. Якщо це були прапагандисти радянських часів, вони показували в історичному розрізі дурман клерикальних дій у підкоренні пануючим класам трудящих, намагання відволікти їх від революційної боротьби. Метою було атеїстичне виховання «нових людей», які б не слухали ідеологічного конкурента комуністичної партії. На етапі останнього десятиліття минулого сторіччя – першого десятиріччя нинішнього спостерігається плюралізм думок. Співіснують і богословські трактати, і містичні твори неоязичників, і спроби державних діячів вивести країну з кризи за допомогою запровадження в школах вивчення християнської етики, що знаходить обґрунтування в статтях певних авторів. Разом із тим працюють дослідники, які стоять на позиціях науковості.

По-третє, незаперечним є те, що роль жінки є основною в трансляції релігійного досвіду, в якому їй відводиться другорядна роль. Релігія, церква становлять найважливіші фактори впливу на сферу культури у найширшому розумінні цього слова. Саме вони формують уявлення про соціокультурні ролі статей, що виявляється у різноманітному їх втіленні. А православна, в цілому, християнська церква є андрократичною, що призводить до андроцентричності всієї культури, на яку вона впливає. Соціокультурна ситуація і досі залишається такою, що підносить статус чоловіка, надає йому більше можливостей, і призводить до протилежних результатів для жінки. Глобальні трансформації ХХ ст., які призвели до деяких змін стану гендерних справ мали парадоксальні наслідки для жіноцтва України. Не даючи рівних можливостей брати участь в організаційних питаннях, зокрема, у правлінні служби в церкві, на жінку поклали відповідальність за загальну кризу в суспільстві, бо добре відомо, що «руїна починається в голові». Тобто, криза духовності, за яку має відповідати жінка, призвела до загальної кризи. Щоправда, в тих працях, які аналізувалися з точки зору історіографії, подібних висновків не було. Але це не означає, що ситуація в сучасному українському суспільстві виглядає інакше.

Література

1. *Творун С.* Роль жінки в збереженні українських традицій культури та духовності // *Українка і демократія: Мат—лі Міжнар. жіночої конф.* Київ, 7–11 липня 1993. – К., 1993. – С.117–119.
2. *Доровська О.В.* Роль жінки в сім'ї та суспільстві: духовний аспект // *Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць. Вип. 1–2.* – Одеса, 1997. – С.23–25.
3. *Жінка за духовну безпеку суспільства: Мат—лі міжнар. конф.* Харків, 11–12 червня 1999 р. / *Астахов В.І.* (голов. ред.) – Х., 1999. – Ч.1 – 143 с.; Ч.2. – 67 с.
4. *Кирильчук М.С.* Місія жінки – одухотворити та оздоровити людство // *Матеріали Всеукраїнської науково–практичної конференції «Духовна культура як домінанта українського життєтворення» 22–23 грудня 2005 р.* – К., 2005. – Ч.2. – С.234–237.
5. *Цимбалістий Б.* Родина і душа народу // *Українська душа.* – К., 1992. – 324 с.
6. *Луценко О.* «Жіноче начало» в українській ментальності // *Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні.* – Одеса, 1999. – С.10–34.
7. *Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні* / *Смоляр Л.О.* (голов. ред.) – Одеса, 1999. – 440 с.
8. *Стеллецкий Н.* Христианское назначение женщины. Женская эмансипация нашего времени. – К., 1909. – 44 с.
9. *Щурат В.* Маріїнський культ на українських землях давньої польської держави. – Львів, 1910. – 36 с.
10. *Пархоменко В.* О крещении св. Кн. Ольги // *Вера и разум.* – 1911. – № 10. Кн. 2. – С.429–449.
11. *Исторический очерк Золотоношского Богославского Женского монастыря, Полтавской епархии* / *И.Авраменко* (сост.) – Полтава, 1914. – 173 с.
12. *Руденко К.П.* Жінка і релігія. – К., 1962. – 32 с.
13. *Тимченко И.П.* Жінчина, релігія, атеїзм. – К., 1981. – 151 с.
14. *Фоменко А.К., Фоменко И.А.* Отношение христианства к женщине, семье, детям. – К., 1983. – 48 с.

15. *Зборовская Е.П.* Особенности научно–материалистического мировоззрения женщин //Проблеми філософії. – 1989. – Вип. 79. – С.44–50.
16. *Поворозник В.В.* Вразлива душа жіноча //Людина і світ. – 1988. – № 8.
17. *Крупская Н.К.* Сборник статей о работе среди женщин. – М., 1926.
18. *Зеленчук І.П.* Чому жінка релігійніша від чоловіка. – Х.–К., 1930. – 77 с.
19. *Притчина Е.А.* Жінчина и религия. – М., 1960. – 56 с.
20. *Зеленчук І.П.* Сектантство і релігійна жінка – Х.–К., 1930. – 56 с.
21. *Шелковая Н.* Женское начало в религии //Теория и история феминизма. – Харків, 1996. – С.302–321.
22. *Суковатая В.А.* Жінчина в християнстві: гендерний аспект //Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В.Н.Каразіна. № 501/2. Проблеми буття людини. – Харків, 2001. – С.52–57.
23. *Гриченко А.* Жінка і релігія: гендерний аспект //Релігія і соціальні зміни в сучасному суспільстві: Мат–ли міжнар. наук. конф. Чернівці, 18–19 квітня 2005. – Чернівці, 2005. – С.143–144.
24. *Недзельська Н.І.* Проблема жінки в релігіях авраамістичної традиції: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук. – К., 2004. – 18 с.
25. *Кривоший О.П.* Жінка і українське православ'я XVI – першої половини XVII ст. //Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. IV. – Запоріжжя, 1998. – С.3–8.
26. *Лабур О.В.* Жінки у релігійному житті на Україні протягом XVI–XVIII ст. //Актуальні проблеми політики. Зб. наук. праць. Вип. 1–2. – Одеса, 1997. – С.242–246.
27. *Воропаєва Н.* Церква в житті українських жінок на еміграції //Християнство і культура: історія, традиції і сучасність. Зб. наук. праць. – Полтава, 1998. – С.24–27.
28. *Іванків Є.* Україна під могутнім Покровом своєї небесної захисниці // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 5–6. – С.86–92.
29. *Музичка І.* Культ Богородиці в Україні //Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 5–6. – С.92–95.
30. *Кривоший О.П.* Роль образу Богоматері в духовному становленні Запоріжжя //Південна Україна XVIII – XIX ст. Записки науково–дослідної лабораторії Південної України ЗДУ. – Вип. 1. – Запоріжжя, 1996. – С.69–71.
31. *Стяжкіна О.В.* Проблема релігійного та святкового у повсякденному житті жінок України у 50–90–і роки XX століття //Наука. Релігія. Суспільство. – 2004. – № 1. – С.87–95.
32. *Блаватская Е.П.* Тайная Доктрина: Синтез науки, религии и философии. В 4 т. – Донецк, 1997. – Т.1. – 400 с.; Т.2. – 505 с.; Т.3. – 585 с.; Т.4. – 470 с.
33. *Сенкевич А.* Предвосхищение //Наука і релігія. – 1991. – № 9. – С.17–20.
34. *Аливанцева Е.* Родом из Екатеринбурга //Хроника 2000. Наш край. Вып. 2. – К., 1992. – С.140–142.
35. *Козуля О.* Ясновидиця //Козуля О. Жінки в історії України. – К., 1993. – С.68–74.
36. *Брайчевський І.* Ольга і Константинополь. – К., 1991. – 120 с.
37. *Висоцький С.О.* Княгиня Ольга і Анна Ярославна – славні жінки Київської Русі. – К., 1991 – 101 с.
38. *Горський В.С.* Рівноапостольна княгиня Ольга //Святі Київської Русі. – К., 1994. – С.2–51.
39. *Ричка В.М.* Княгиня Ольга. – К., 2004. – 336 с.
40. *Борисенко В.* Видатні жінки України–Руси: княгиня Ольга, Анна Ярославна //Українки в історії – 2–е вид. стереотип. – К., 2006. – С.27–29.

41. *Життя і страждання святої великомучениці Варвари.* – К., 1988. – 33 с.
42. *Свята Варвара великомучениця.* – К., 2006. – 78 с.
43. *Черниговский Елецкий Свято–Успенский женский монастырь: исторический очерк (от основания до 1998 года).* – К., 1999. – 86 с.
44. *Нежинский Свято–Введенский женский монастырь.* – Нежин, 2002. – 48 с.
45. *Белоусов Е.В.* Топловский Свято–Параскевиевский женский монастырь: Историко–краеведческий очерк. – Донецк, 2002 – 32 с.
46. *Михнівський Свято–Стрітенський жіночий монастир.* 1642 – 2006: Историко–краєзнавчий нарис. – Луцьк, 2006 – 16 с.
47. *Свято–Покровський Київський жіночий монастир.* – К., 2007 – 63 с.
48. *Кураев А., диакон.* Женщина в церкви: Серия «Беседы с богословом» – Мариуполь, 2004. – 75 с.
49. *Ковшуняк В.І.* Служіння жінок в Древній та сучасній Православній церкві: Дис. ...канд. богослов'я. – К., 1999. – 204 арк.
50. *Ігумен Іларіон.* Про шлюб і чернецтво // <http://teolib.h1.Teo/ital1.html>

Орлова Т.В. Женщины и религия: подходы отечественной историографии

В хронологическом и проблемном плане проанализировано состояние разработки проблем отношения религии к женщинам и женщин к религии в давней и современной Украине. Выявлены отличия во взглядах авторов разных периодов и различных мировоззренческих позиций.

Ключевые слова: история женщин, историография, церковь, православие.

Orlova, T.V. Womanhood and Religion: Approaches in Ukrainian Historiography

The article gives a chronological and problem-wise analysis of the development state of problems of religion's attitude to women and women's attitude to religion in the old-time and contemporary Ukraine. Outlined are differences in the views of authors of different periods and standpoints.

Key words: women's history, historiography, church, Orthodox confession.

Порівняльний аналіз політики СРСР та провідних західних держав у галузі науки (20–30–ті рр. XX ст.)

Робиться спроба проведення порівняльного аналізу головних напрямків політики Радянського Союзу та провідних західних держав у галузі науки в 1920–1930–х роках.

Ключові слова: науково–технічна революція, державна наукова політика, наукове співтовариство, науково–технічний потенціал, фундаментальні та галузеві науки, наукові школи, інновації.

XX ст. закономірно вважають часом, коли наука стала визначальним чинником, що не тільки почав формувати вектори соціально–економічного розвитку, а й закладати основи довготривалої соціальної динаміки. Це стосується не лише так званої науково–технічної революції, яка рельєфно окреслила свої можливості вже в середині століття, але й всебічного проникнення науки й наукового способу мислення в усі сфери життя. Численні політичні виклики, пов'язані з геополітичними реаліями кінця XIX – початку XX ст. примушували держав–лідерів світового розвитку принципово інакше ставити й вирішувати питання формування та реалізації державної наукової політики, яка вже не могла розглядатися виключно як частина, скажімо, політики культурно–освітянської, спрямованої на підтримку академічної корпорації та створення умов для її (корпорації) природного розвитку й відтворення. Наукова політика вочевидь ставала силою, що визначала перспективи соціально–економічного розвитку країн та можливості оснащення або переоснащення галузей, вже саме існування й подальший розвиток яких гарантували збереження лідерства провідних держав світу.

У 20–30–і роки швидкими темпами йшов процес так званої «практизації» науки, почала оформлюватися «велика наука» – мережа науково–дослідних інститутів і лабораторій, яка викликала до життя масову професію – науковий співробітник. В науці, яка раніше зосереджувалася на унікальному акті наукового відкриття, з'являється багато рутинної праці, концептуальні наробітки відходять в тінь рахункової, експериментальної та інженерно–технічної наукової діяльності [1,7].

Не всяка політична еліта й далеко не в кожній країні була спроможною адекватно оцінити відповідні виклики та відповісти на них на рівні вимог часу. Запропонована до розгляду тема актуальна, оскільки саме у 20–30–х роках XX ст. сформувалися і втілювалися в життя певні парадигмальні засади державної наукової політики країн–лідерів світового

співтовариства. В цьому контексті, на наш погляд, цікаво порівняти підходи, якими керувалися уряди зазначених країн, щоб реально оцінити масштабність і далекоглядність проваджуваної ними політики чи, навпаки, її обмеженість та недолугість. Заслужують на увагу й відповідні заходи радянського партійно–державного керівництва, яке здійснювало протягом 20–30–х років курс на форсовану соціально–економічну модернізацію мобілізаційного типу, невід’ємною складовою якої було масштабне наукове будівництво. Дослідження саме цих процесів і стало метою запропонованої статті.

Відповідні аспекти зазначеної проблеми (що досі не була предметом спеціального історичного аналізу) певною мірою розглядалися в працях вітчизняних і зарубіжних вчених, які досліджували статус сучасного наукового знання та значення наукової (зокрема, науково–технічної) політики тощо. Зокрема, особливу цінність для розв’язання поставлених нами завдань мають праці таких авторів, як Г.Касьянов, В.Кузнецов, В.Литвин, В.Лук’янець, В.Петрушенко, В.Онопрієнко, О.Реєнт, Д.Розовик, В.Смолій, В.Табачковський, Т.Щербань та ін.

У якості головної методологічної парадигми дослідження ми визначили інституціональний підхід (Г.Спенсер, М.Вебер, Е.Дюркгейм, Т.Веблен та ін.). Саме він сприяє висвітленню наукової політики (і наукового руху) як цілісного системного явища, долаючи при цьому дискретність та партикулярність у розгляді тих чи інших явищ. Ми залишаємо поза межами уваги нашого дискурсу постмодерністські концепції наукового знання та його можливої ролі у сучасному суспільстві. Разом з тим будемо також мати на увазі, що саме у середині 30–х років один з відомих тодішніх дослідників Е. Гуссерль висунув та всебічно обґрунтував концепцію кризи європейської науки. З одного боку автор вбачав кризу європейських наук у тому, що вони закривають дорогу, як здавалося, накресленим самою історією перспективам подальшого розвитку європейської людини. З іншого боку, Е. Гуссерля не полишала ідея перенесення успіхів науки на життєвий світ. Він вважав, що можна забезпечити з допомогою філософії та науки моральну, культурну й інтелектуальну висоту європейця [2]. На жаль, вже найближчі роки показали безпідставність таких сподівань.

Оцінюючи в цілому комплекс чинників, що надав могутній імпульс науково–технічному прогресу ХХ ст., ми повинні одразу визнати, що в умовах досить часто не схожих національних (цивілізаційних) традицій та в контексті різних геоekonomічних реалій на розвиток наукової творчості впливали чисельні фактори. Дія одних чинників позначалася виразно і безсумнівно, вплив інших міг майже не відчуватися. Разом з тим саме в царині науки та технологій протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. почали особливо виразно проявляти себе явища багатомірної інтернаціоналізації (глобалізації). Як слушно зауважив П. Кеннеді, «прогрес, який вітали оптимісти від часів Просвітництва і досьогодні, є вигідним для держав чи груп держав, які спроможні скористатися найновітнішими досягненнями науки і техніки, і є шкідливим для інших, менш підготовлених до змін у технологічному, культурному та політичному відношенні» [3,30]. Це твердження є особливо слушним для оцінки наукової політики держав у міжвоєнний період, коли їхні соціально–економічні та політичні системи піддавалися кризовим

випробуванням і повинні були демонструвати необхідну відкритість невинному руху змін та інновацій, пошуку і експериментів.

Для розгляду проблематики нашого дослідження необхідно визначити поняття наукової політики. В межах статті під науковою політикою ми будемо розуміти комплекс державних заходів (законодавчих, фінансових, організаційних, кадрових та інших), спрямованих на стимулювання та стійкий розвиток науки як суспільного інституту та виконання наукою своїх основних функцій. Зрозуміло, що у безпосередньому розумінні наукова політика визначається загальною стратегією державного розвитку, коли формулюється порядок денний і головні пріоритети розвитку (в тому числі ті, що визначатимуть на найближчі часи ключові напрямки наукового розвитку). Але наукова політика не меншою мірою передбачає непрямі форми впливу на стан та розвиток наукового співтовариства, коли держава уникає жорсткої конкретики рішень і створює умови для вільного пошуку і прирощення знань. Інколи у більш вузькому розумінні вживається поняття «науково-технічна політика». Так, головною метою державної науково-технічної політики визнається розвиток, раціональне розташування й ефективне використання науково-технічного потенціалу, збільшення внеску науки і техніки у розвиток економіки держави, реалізація важливих соціальних завдань, забезпечення прогресивних структурних перетворень в галузі матеріального виробництва, підвищення його ефективності та конкурентоспроможності тощо [4,17].

Треба визнати, що суб'єкт наукової політики – це не тільки політичне керівництво країни, не тільки представники політичного класу, який в цілому бере на себе відповідальність за адекватність наукової політики (як і стратегії державного розвитку). Власне академічне співтовариство так чи інакше мусить зберігати свою спроможність впливати на формування головних пріоритетів проваджуваної державної наукової політики, репрезентувати інтереси академічної корпорації на усіх рівнях ієрархії, де ця політика формується, де визначаються відповідні бюджетні формули та ін.

Стосовно сучасної наукової політики фахівці виокремлюють такі провідні її принципи:

- опора на вітчизняний науковий потенціал;
- свобода наукової творчості (що передбачає не тільки відкритість і гласність у формуванні наукової політики, але й послідовну демократизацію наукової сфери);
- створення умов для організації наукових досліджень і розробок з метою забезпечення необхідної обороноздатності й національної безпеки країни;
- інтеграція науки і освіти, розвиток цілісної системи підготовки кваліфікованих наукових кадрів усіх рівнів;
- захист прав інтелектуальної власності дослідників, організацій та держави;
- розвиток науково-дослідних та дослідно-конструкторських розробок різних форм власності, підтримка малого інноваційного підприємництва;
- підвищення престижності наукової праці й творчості, створення гідних умов життя і праці вчених та спеціалістів [4,18].

Очевидно, для 20–30-х років далеко не усі ці принципи були керівництвом до дії як для розвинених демократичних країн Заходу, так і для тоталітарних режимів (СРСР з кінця 20-х рр. і нацистська Німеччина з 1933-го). Втім, тією чи іншою мірою усі ці принципи впливали на проваджувану наукову політику, визначаючи як її успіхи, так і прорахунки.

У найбільш загальному вигляді держава може реалізувати свою мету в галузі наукової політики через посередництво наступних механізмів: вироблення стратегічних науково-технологічних орієнтирів; пряма участь держави у фінансуванні за рахунок бюджетних асигнувань; створення підтримуючої (стимулюючої) системи законів; управління через податкову політику; формування престижної громадської думки відносно науки, вчених та проваджуваних нововведень [4,21–22].

З цієї точки зору цікаво і повчально розглянути досвід організації наукових досліджень у провідних країнах світу у перші десятиліття ХХ ст., коли виникла необхідність досить швидко і кардинально реформувати існуючі усталені системи організації науки, привести їх у відповідність до потреб часу, зробити спроможною імплементацію нагальних організаційних інновацій.

На початку ХХ ст. Сполучені Штати Америки переживали колосальне зростання промислового виробництва. Слід мати на увазі, що головні засади цьому промислового буму створювали не самі наукові винаходи та досягнення, а гнучкість американської соціально-економічної системи, глибоко притаманна американській натурі відкритість інноваціям, підприємницька вдача. Практично всі галузі виробництва працювали на нових технологіях (зазвичай запозичених, чужоземних), спираючись на кваліфікованих фахівців. Усі новації, що підтримували зростання виробництва праці та доходів на душу населення, створювалися у невеликому колі закладів, орієнтованих на заняття науковими розробками. Тільки поступово на нових великих заводах чи фабриках почали з'являтися наукові лабораторії, до яких залучалися вчені, що провадили дослідження в конкретних галузях. Щоб збільшити прибутки та знизити конкуренцію, фірми стали все більше використовувати промислові дослідження та новації, але не тільки зосереджувалися на власних розробках, а й купували нові технології шляхом придбання патентів. У 20–30-і роки активно розвивалися дослідження у провідних галузях промисловості. Загалом кількість американських вчених та інженерів, що займалися промисловими дослідженнями, зросла від от 3 тис. у 1921 році до 46 тис. у 1946 році.

Окремого винахідника витіснили наукові заклади домінуючих промислових фірм. За даними, які наводить Д. Бурстін, лабораторії промислових досліджень зростали і процвітали на кордонах тільки-но відкритих областей: електроніки, фотографії, нафтопромисловості, виробництва скла, гуми та синтетики. Лабораторія Дюпона з'явилася у 1911 році, у 1912 році Дж. Істмен заснував дослідницьку лабораторію «Кодак», згодом створюються лабораторії Гумової компанії США (1913 р.), компанії «Стандард ойл» у Нью-Джерсі (1919 р.) та телефонної компанії Белла (1925 р.). На середину століття в країні налічувалося близько двохсот великих лабораторій промислових досліджень та дві тисячі іншого

профілю [5,682]. Варто зауважити, що багато з цих лабораторій мали покровителів та засновників в особі американських вищих навчальних закладів. Окрім лабораторій на промислових підприємствах, існували також урядові лабораторії, перші з яких були засновані у Міністерстві сільського господарства та Міністерстві торгівлі при Бюро стандартів. У 1930 році витрати федерального уряду США на наукові дослідження перевищили витрати усіх університетів на розвиток науки (хоча загальна сума не була дуже великою – вона сягала 23 млн. доларів, а за часів другої світової війни відповідні витрати стрибнули до 750 млн.). Крім того, потужні фірми створювали і фінансували інститути технічних досліджень. У Меллонівському інституті, заснованому у 1913 році при Піттсбурзькому університеті, діяли правила, за яких фірма, що сприяє дослідженням через надання фінансової допомоги, стає власником відкриттів (якщо такі мали місце). Баттелівський інститут, створений у 1929 році на капітали сталевих заводів «з метою навчання, творчої та дослідницької роботи та розробки винаходів для промислового використання», фінансував перші заходи зі створення ксероксу та здобув славу покровителя передових досліджень [5,682–683].

А ось дослідження в академічному секторі США у той час не заохочувалися – мабуть, відігравало свою роль значення фактору комерційної вигоди, поширення процесу меркантильного ставлення до науки (згодом він поширився на усі розвинені країни, що негативно вплинуло на науку і наукову політику). Ще за часів першої світової війни було скорочене фінансування університетів, адже більшість коштів йшла на військовий розвиток. В разі потреби, кваліфікованих вчених відряджали до військових лабораторій, але постійні наукові роботи університети майже не проводили. Не було в США також висококваліфікованого навчання. Переважаюча більшість американських університетів фінансувалася за рахунок бюджетів штатів, а не федерального бюджету. З одного боку, це надавало можливість вченим відносно вільно формувати проблематику наукового пошуку, а з іншого – були практично відсутні масштабні федеральні програми загальнонаціонального рівня. Державна наукова політика була спрямована переважно на підготовку фахівців для прикладних досліджень, що були потрібні у конкретних галузях промисловості, у зв'язку з чим навчання не було орієнтоване на засвоєння досягнень сучасної фундаментальної науки. Фактично до 1940 року не було таких галузей, де університетські дослідження могли б вважатися дійсно науковими. До того ж практично всі вчені, які все ж таки займалися науковою діяльністю, були випускниками європейських вищих навчальних закладів. Практично саме в цей час і була сформована система, що конче потребувала постійного надходження кваліфікованих вчених – іммігрантів, які були б носіями сучасних знань у фундаментальних науках.

Зазвичай американські науковці збиралися для вивчення конкретної проблеми, створювали команду, яка після вирішення поставлених завдань могла вільно роз'їхатися по різних університетах чи лабораторіях. Навіть наявність лідера – видатного вченого не допомагала створенню справжньої наукової школи. Отже, винятково висока мобільність американського способу життя (загальновідомим є факт, що в середньому американська родина протягом свого існування змінює понад десять місць мешкання)

сприяла комунікації, поживленню зв'язків між дослідницькими групами та спільнотами (дослідник міг протягом невеликого часу познайомитися з досвідом роботи та особливостями організації досліджень у різних колективах), але вона ж стояла на заваді формуванню усталених дослідницьких спільнот на кшталт вітчизняних (відомих з 20–30-х років ХХ ст. в СРСР та, зокрема, в Україні) наукових шкіл і колективів.

Чи не єдиним винятком для Сполучених Штатів була лабораторія одного з засновників експериментальної генетики, всесвітньо відомого американського біолога Томаса Ханта Моргана, що мала всі ознаки справжньої наукової школи: наявність яскравого визнаного лідера, конкретне місце існування, наявність провідної ідеї, колектив учнів–співробітників, спадковість тощо. Морган певний час (1927–1931 рр.) обіймав посаду Президента Національної Академії США, а у 1933 році став Нобелівським лауреатом з медицини та фізіології. Роботи Моргана та його школи обґрунтували хромосомну теорію спадковості, сприяли розробці генетичних основ теорії природного відбору. Доречно згадати, що з політичних причин у СРСР в цей період власних шкіл генетики майже не виникло, а долі відомих вчених, наприклад, М.Вавилова, були трагічними.

Країни Західної Європи у зазначену добу традиційно відігравали дуже важливу роль у розвитку науки та техніки. Вони були головними джерелами знань, а також експортували ці знання та технології в інші країни. В цілому на рівні європейських країн також не формувалося державних пріоритетів в галузі організації та розвитку науки. Розвиток науки стимулювався опосередковано, через посередництво відповідних рішень щодо розвитку вищої освіти та підтримки найбільш визначних центрів наукової думки. Особливо це стосується Німеччини з її визнаною класичною спадщиною як щодо організації науки, так і стосовно рівня постановки досліджень як таких.

Класичними зразками європейських наукових шкіл 20–30-х років ХХ ст. справедливо вважаються школи великих фізиків Е.Резерфорда та Н.Бора, що виникли як закономірний результат розвитку європейської науки кінця ХІХ – початку ХХ ст. Яскраві постаті геніальних лідерів, плідно працюючі лабораторії та інститути, що мали власний стиль та неповторну атмосферу, провідні масштабні ідеї, виховання студентів та молодих вчених – все це було притаманно цим неординарним науково–соціальним структурам. Не підлягає сумніву й значимість наукових результатів, високий науковий авторитет та громадське визнання означених шкіл. У той же час треба розглядати феномен цих особистісно–орієнтованих утворень як певний виняток, оскільки багато в чому ефективність кожної з цих шкіл залежала від унікальності лідера, від специфічної ліберальної атмосфери, яка створювалася і дбайливо підтримувалася в стінах лабораторій і інститутів. Інакше кажучи, відтворити щось подібне десь в іншому місці було б принципово неможливо. Зрозуміло, чому у ті часи тривало справжнє паломництво до цих корифеїв науки.

Школа, створена великим Е.Резерфордом, стала найвідомішою у Великобританії. У 1919 році вченому запропонували керівництво Кевендишської лабораторії у Кембриджському університеті, яку він і очолював останні 18 років життя. Е. Резерфорд став четвертим кевендишським професором. До нього цим провідним науковим закладом керували

великі англійські фізики Максвелл, Релей і Томсон. Як писав академік А.Ф. Іоффе: «...Електронна фізика епохи Томсона перейшла в Кембриджі, та і у всьому світі, в ядерну фізику Резерфорда...». За 20 попередніх років Резерфорд, який плідно працював у Монреалі та Манчестері, став найвеличнішою фігурою у світовій фізиці і вважався неперевершеним експериментатором та видатним мислителем. Серед багатьох ідей та досягнень вченого одна його робота мала безпосереднє відношення до термоядерного синтезу. Резерфорд разом зі своїм учнем М. Олифантом займався бомбардуванням прискореними частками – протонами та дейтронами – мішеней з ізотопу літію. Ці експерименти привели до відкриття ізотопів водню та гелію – дейтерію та тритію. Відкриття тритію дозволило згодом створити водневу бомбу.

Саме Марк Олифант писав, що Резерфорд був найвидатнішим фізиком –експериментатором після Фарадея, й в деякому розумінні його внесок в науку більш значущий, ніж внесок Фарадея чи Ейнштейна, оскільки Фарадей працював сам, у Ейнштейна було кілька найближчих співробітників, а Резерфорда завжди оточували учні, завдяки чому він справив великий вплив на розвиток світової фізики. Саме у Кевендишській лабораторії з Резерфордом працювало чимало вчених, які згодом стали лауреатами Нобелівської премії. На стажування до Кембриджу приїздило багато молодих науковців з різних країн Європи. Його учнями стали Дж. Чадвік та Г.Мозлі. Першим з радянських вчених у Резерфорда стажувався П. Л. Капіца. Пізніше там працювали Ю.Б. Харитон, О. І. Лейпунський, К.Д. Синельников. Згодом лабораторію Резерфорда відвідали такі теоретики як Я.І. Френзель, Л.Д. Ландау, М.М. Семенов та ін.

З 1921 року та до кінця життя Нільс Бор керував інститутом у Копенгагені. Багато років він був президентом Датської академії наук, мав 17 звань почесного доктора, був членом багатьох іноземних товариств та академій, у тому числі й Академії Наук СРСР з 1929 року. У 1922 році він отримав Нобелівську премію. Бор мав неабияку здібність генерувати наукові ідеї, що надзвичайно важливо для засновника наукової школи. Завдяки його зусиллям Копенгаген швидко став справжньою Меккою для ядерників багатьох країн світу. Молоді вчені приїздили, щоб попрацювати під його керівництвом. Загалом Нільс Бор та його школа започаткували зовсім новий стиль колективної дослідницької роботи у теоретичній фізиці й на практиці довели, що час великих мислителів–одинаків, таких як А. Ейнштейн, закінчився.

Саме у 30–ті роки ХХ ст. організація академічної науки зазнала відповідних реформ, спрямованих на посилення державної регламентації, покликаної полегшити створення довгострокових державних програм, спрямованих на отримання значних результатів. В цьому відношенні для європейської традиції наукової політики особливо корисним був досвід Німеччини, де вже з кінця ХІХ ст. почали здійснюватися в широких масштабах сучасні промислові дослідження (в галузі хімії, оптики тощо). Оскільки німецька промисловість почала розвиватися пізніше англійської, вона не мала тих гальмуючих консервативних традицій, що відокремлювали науку від техніки. Так, нова галузь штучних фарб у Німеччині досить сильно залежала від лабораторних досліджень і відкриттів, особливо від розробок в галузі синтезу фарб індиго. Нове для цієї країни оптичне ви-

робництво, очолюване Карлом Цейсом, також домінувало на світовому ринку завдяки відповідним науково–промисловим розробкам. Інститут Кайзера Вільгельма (заснований у 1911 р.) процвітав, отримуючи підтримку як від уряду, так і від промисловців. На жаль, з приходом до влади нацистів результати досліджень цих установ почали значною мірою використовуватися насамперед у військовій промисловості.

Дослідження університетів Німеччини у галузі медицини, хімії та фізики у цей період також сягнули світового рівня. По–перше, держава вкладала значні кошти у різні галузі освіти практично по всіх напрямках сучасної науки. Не дивлячись на існуючу автономію університетів, усі роботи там проходили під наглядом держави. Крім того плідно працювали технічні школи, які давали майже університетську освіту. В німецьких навчальних закладах вчилася багато іноземних студентів з Англії, Франції та інших країн. У 1914 році в Німеччині вже існувало принаймні п'ять інститутів, які займалися дослідженнями в галузі хімії, гірничої справи, біології, сільського господарства. Ці заклади фінансувалися переважно за рахунок промислових підприємств. Перша світова війна призвела до кризи в освіті та науці, внаслідок чого чимало видатних вчених емігрували з Німеччини. Для подолання кризи була створена Надзвичайна Асоціація Німецької науки, яка забезпечувала фінансування окремих вчених за рахунок патентів, а до 1922 року виникло ще декілька організацій, що допомагали вченим коштами промисловості.

Учень Нільса Бора Вернер Гейзенберг, заснував власний інститут у Лейпцизі, що став центром теоретичної фізики Німеччини. Багато відомих дослідників у цій галузі були учнями чи співробітниками Гейзенберга: «батько водневої бомби» Е. Теллер, В. фон Вайскопф, Л.Д. Ландау, З. Флюгге, К. фон Вайцеккер. У 1933 році Гейзенберг отримав Нобелівську премію з фізики. Видатні німецькі школи з фізики були створені також Дж. Франком та Г. Герцем. Їх досліді з електронним бомбардуванням, плідна дослідницька та педагогічна діяльність мали велике значення для подальшого розвитку атомної фізики.

Дж. Франк з 1922 року по 1933 рік був професором експериментальної фізики в Геттінгені, де разом із видатним фізиком–теоретиком Максом Борном створив найвідомішу школу в галузі атомних досліджень. Він мав неабиякі здібності, які завжди вражали його студентів. Суто наочний метод розгляду проблеми дозволяв йому доступно пояснювати складні фізичні явища. За часів гітлеризму Франк відмовився від своєї посади на знак солідарності зі звільненими колегами–євреями, але продовжував вести наукові колоквіуми на власній квартирі у Геттінгені.

Його друг та співробітник Г. Герц у 1925–1935 роки викладав в університеті в Галле, а згодом у Вищій технічній школі у Берліні. Серед його учнів були відомі фізики, наприклад, Е. Мюллер – винахідник електронного мікроскопу.

У Радянському Союзі і, зокрема, в Україні у досліджуваний період, попри всі складні умови, працювали наукові школи, які брали початок ще у ХІХ ст. Продовжувала існувати усталена академічна традиція, яку уособлювала безперервність наукової генерації: вчителі та учні там поступово змінювали один одного, акумулювався великий науковий досвід, свою роль відігравали визнані наукові авторитети, здійснювалася природна

зміна поколінь, продовжувалося відтворення усього того, що узагальнюється поняттям «наукова школа». Мабуть цьому сприяв і той факт, що у тодішніх складних умовах (економічних, внутрішньополітичних) вчені не мали можливості вільно переходити з одного наукового закладу до іншого, оскільки з певного часу були майже прив'язані до конкретного місця проживання і роботи інститутом прописки, житлом, невеликими доходами.

Суттєва різниця спостерігалася у самих умовах існування наукових шкіл в Європі та СРСР. Втім, якщо говорити про СРСР та Німеччину у зазначений час, то доведеться визнати, що керування наукою вже перейшло на рівень державної політики, наукова діяльність підпорядковувалася державному плануванню, мала майже повне державне фінансування, а розвиток технічних наук в умовах загрози світової війни підпорядковувався інтересам оборони. Таким чином, цілі галузі науки працювали за мобілізаційною моделлю, яка гарантувала швидке досягнення поставленої мети. Створювана з 1920-х років в СРСР галузева наука (згодом саме там зосередилося до 80% вчених, які здійснювали до 70–80% науково-технічних розробок) не мала необхідної кількості кваліфікованих працівників та відповідних технічних засобів. Це призводило до зростання практики імітації закордонних зразків, до того ж не найкращих, а тих, виробництво яких можна було б налагодити у стислі терміни. Очевидно, що на Заході у цей час прогрес не зупинявся, і радянські зразки вже з початку виготовлення не могли вважатися передовими. Більшовицька верхівка керувалася відомою «теоретичною» настановою: використати останні досягнення світової техніки для того, щоб перестрибнути ті етапи, які вже пройшли у своєму розвитку європейські та американські господарства. Передбачалося використання закордонного досвіду у будівництві нових підприємств, широке залучення іноземних фахівців [6,316]. Втім, можна цілком погодитися з Н. Симонія, який вважав, що більшовицька верхівка перш за все спиралася на напівлюмпенські і пауперські елементи в партії та держапараті, внаслідок чого відверто відсторонене і навіть вороже ставлення до освічених фахівців (як вітчизняних, так і зарубіжних) було сумною нормою [7,31]. Не менш значущим був і момент, на який звертає увагу Й. Баберовскі: «Для Сталіна, Орджонікідзе та інших більшовицьких провідників індустріалізація була не лише підтвердженням переваг сучасної техніки. Вона була передовсім доказом волі більшовиків, здатної переносити гори й штурмувати фортеці» [8,107].

Ізоляція та самоізоляція СРСР разом із відсутністю справжньої наукової та соціально-економічної конкуренції поширювали на терені радянської галузевої науки практику копіювання. Становище час від часу покращувалося, коли починали впроваджувати власні оригінальні розробки. Так, створений у 1933–1934 роках Євгеном Патonom Інститут електрозварювання (на основі Електрозварювальної лабораторії та Електрозварювального комітету при ВУАН) репрезентував унікальну для свого часу форму організаційного поєднання фундаментальних досліджень, дослідних конструкторських розробок та випробувальних стендів (полігонів). Ця ефективна тріада була згодом взята у якості зразка для чисельних промислових центрів та лабораторій (навіть у «Дженерал моторз»), а для самого Інституту Є.О. Патона (як відомо, інститут заслужено

отримав ім'я свого засновника ще у 1945 р.) стала запорукою створення неперевершених технологій, визнаних у всьому світі.

Навіть видатні науково-технічні досягнення радянської науки не були наслідком системної взаємодії науки і виробництва, а скоріше демонстрували природу мобілізаційної наукової політики радянського керівництва, яке скеровувало величезні фінансові та кадрові ресурси на здійснення необхідних науково-технічних «проривів». Також не є секретом, як багато зусиль витрачала радянська зовнішня розвідка на ведення промислового шпіонажу. Організаційний розподіл галузевих наукових досліджень призвів згодом до того, що функції з проектування, випробувань та виробництва поступово поширилися на науку, з чим остання далеко не завжди могла впоратися (в цьому відношенні позитивний приклад Інституту Патона є скоріше винятком).

На проведення наукових досліджень радянський уряд з початку 30-х років починає асигнувати дедалі більші кошти (у перші роки першої п'ятирічки відповідні витрати на науку зростають втричі). Збільшується загальна кількість наукових працівників у промисловості (з 1457 осіб у 1929 р. до 8757 у 1931 р). Кількість наукових інститутів досягає 122. Було відкрито 83 філії, засновано 176 наукових організацій союзного значення та 29 республіканських. Більша частина галузевих інститутів підпорядковувалася наркомату важкої промисловості та створеним у його структурі головкам. Закладалися основи відомчої ізоляції, наукові колективи перетворювалися у замкнені системи, відокремлені як від світової, так і від вітчизняної науки. Усі спроби подолати ці бар'єри (відповідні рішення почали прийматися ще в середині 30-х років, наприклад, наказ Наркомату важкої промисловості «Про покращення науково-дослідної роботи у промисловості», прийнятий у 1936 р.) виявилися марними. Командно-адміністративна модель керування наукою не підлягала реформуванню [9]. Більш того, широке використання «табору» як соціального феномену якнайкраще підходило для реалізації мети і завдань внутрішньої колонізації країни, без здійснення якої Сталін та його оточення не уявляли виконання своєї історичної місії [10,422].

До речі, вже у 30-ті роки починається сумна практика створення так званих особливих технічних бюро (ОТБ), де представники інтелектуальної праці створювали проекти в умовах позбавлення волі під наглядом ОДПУ – НКВС [11,26].

Слід зауважити, що гігантоманія, властива радянській індустріалізації, далася взнати і в галузі наукового будівництва. Вважалося, що набагато легше керувати величезними об'єктами, кількість яких не невеликою, ніж безліччю дрібних колективів (лабораторій, кафедр). Це, зрозуміло, ставало на заваді гнучкості наукових досліджень, призводило до гальмування пілотних проектів, унеможливлювало необхідний для наукових пошуків ризик та потребу експериментувати. Відсутність гнучкої структури галузевої науки, її повна прив'язка до відомчої ієрархії зумовили майже цілковиту руйнацію багатьох напрямків радянської науки наприкінці 80–90-х років ХХ ст. [12].

Фундаментальні науки у західних країнах розвивалися поступово, без значних перерв та втрат. Наукові школи, про які йшла мова вище, існували у достатньо комфортних суспільних умовах, фінансувалися не

тільки за державні кошти, але й за рахунок фондів та приватних пожертвувань. Науковці самі визначали коло своїх наукових пошуків. Велику роль відігравала й свобода контактів, можливість вільно відвідувати ті чи інші наукові заклади, отримувати освіту високого рівня та вчитися у визнаних авторитетів. Безумовно, радянські і, зокрема, українські вчені були дуже обмежені в цьому, особливо молодь. Академіки ще мали можливість деякий час виїздити в закордонні відрядження, а ось студенти та молоді вчені майже повністю були цього позбавлені. Виняток становили видатні молоді фізики Л. Шубніков, О. Лейпунський, І. Обреїмов, Л. Ландау, К. Синельников, та деякі інші, які все ж таки встигли пройти стажування у наукових центрах в Геттінгені, Лейдені, Копенгагені, Кембриджі ще до встановлення сталінської «залізної завіси» для спілкування вітчизняних науковців з їхніми іноземними колегами.

Головною ж відмінністю наукового розвитку країн Заходу та республік СРСР цього періоду, на наш погляд, було те, що західні вчені, які вже мали світове ім'я, могли спокійно працювати все життя, використовуючи наявні можливості для своєї наукової діяльності та приватного життя. Часто вони ставали гордістю нації (як Н. Бор), посідали почесне місце у суспільстві та не мали жодних підстав непокоїтися за своє майбутнє. Радянські вчені, навіть найвідоміші, ніколи не могли бути впевнені в тому, що результати їхньої праці будуть збережені, а вони завжди будуть мати умови для роботи. Найжахливішим же було те, що вони не мали впевненості у безпеці власного життя та майбутньому своїх рідних і учнів, які могли опинитися будь-якої миті у катівнях НКВС. Вони жили і працювали в екстремальних умовах, зумовлених тотальним контролем сталінської влади та постійною загрозою репресій, що завдало непоправної шкоди розвитку вітчизняної науки у 20–30-х роках ХХ ст.

Література

1. *Современная философия науки: знание, рациональность, ценности в трудах мыслителей Запада.* – 2-е изд. – М.: Изд. корпорация «Логос», 1996. – 400 с.
2. *Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология.* – СПб.: Изд-во «Владимир Даль», 2004. – 400 с.
3. *Кеннеди П. Вступая в двадцать первый век.* – М.: Весь мир, 1997. – 480 с.
4. *Глухов В.В., Коробко С.Б., Маринина Т.В. Экономика знаний.* – СПб.: Питер, 2003. – 528 с.
5. *Бурстин Д. Американцы: Демократический опыт.* – М.: Прогресс, 1993. – 832 с.
6. *Васильев Ю.А. Модернизация под красным флагом/ Ю.А.Васильев.* – М.: Современные тетради, 2006. – 343 с.
7. *Судьбы ученого, судьбы науки// Восток – Запад – Россия. Сб. статей.* – М.: Прогресс – Традиция, 2002. – С.19–35.
8. *Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму/ Пер. з німецької.* – К.: К.І.С., 2007. – 248 с.
9. *Шульгина И.В. Отраслевая наука и производство в плановой экономике СССР (от И. Сталина до М.Горбачева)// Вопросы истории естествознания и техники.* – 2008. – № 2.
10. *Иванова Г.М. История ГУЛАГа, 1918 – 1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты/ Г.М.Иванова: Ин-т рос.истории РАН.* – Наука, 2006. – 438 с.

11. Соколов А.К. Принуждение к труду в советской экономике. 1930–середины 1950–х гг. // ГУЛАГ: Экономика принудительного труда. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – С.17–66.

12. Бабкин В. Академическая наука и будущее страны // Свободная мысль. – 2008. – № 7. – С.57–66.

Ткаченко В.В. Сравнительный анализ политики СССР и ведущих западных государств в области науки (20–30-е гг. XX ст.)

Делается попытка проведения сравнительного анализа основных направлений политики Советского Союза и ведущих западных государств в научной области в 1920–1930-х годах.

Ключевые слова: научно-техническая революция, государственная научная политика, научное сообщество, научно-технический потенциал, фундаментальные и отраслевые науки, научные школы, инновации.

Tkachenko, V.V. Comparative analysis of USSR and leading Western countries policy in the field of science (20–30s of XX century)

The implementation of the comparative analysis of USSR and leading Western countries major orientation policy in the science field of 1920–1930s is attempted.

Key words: scientific–technical revolution, state science policy, scientific community, scientific–technical potential, basic and industry sciences, scientific schools, innovations.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 141.7:930.1

Вашкевич В.М.

Феномен історичного процесу: соціально–філософський аналіз

Розглядаються проблеми історичного процесу з позиції філософії історії. Аналізуються зміст та форми історичного процесу, виділяється специфіка його детермінованості.

***Ключові слова:** історичний процес, об'єкт, соціальний організм, детермінованість, інтегратор, соціальні процеси.*

Історичний процес, як об'єкт теоретичного аналізу, більш відкритий для спостереження і вивчення, тому саме його закономірностям присвячена більша кількість робіт в історичній і культурологічній науках. На жаль філософія історії майже не торкається цих проблем і тому світоглядно–ідеологічні складові соціального життя, ідеали і цінності залишаються не до кінця з'ясованими, а поведінка етносу, нації залишається чимось таким, що не може бути висвітлено засобами наукового аналізу, а відповідно їй корегуватись до загальноеволюційного процесу. Рух антиглобалістів – виразний тому приклад.

У той же час будь–який процес є сукупність подій, станів, змін, що має певну цілісність та спрямованість. Будучи взаємопов'язаними один з одним, складові процесу виконують різні функції:

- одні з них відіграють роль тригерного механізму, тобто виступають у якості вихідного пункту процесу саморуху або його наслідків;
- інші – умов, що забезпечують перетворення вихідного пункту у наслідки.

Таким чином, історичний процес являє собою низку станів індивідуального життя людини, що послідовно змінюючи один одного утворюють те, що ми називаємо родовим життям спільноти в усьому багатстві його взаємозв'язків, взаємопереходів попереднього у наступне. При цьому подія, що матеріалізувалась у ході історичного процесу стає історичним

фактом. Саме він фіксується, утримується і стало використовується історичною свідомістю людини.

Як будь-який інший процес, процес історичний, постає у вигляді низки станів соціального організму країни, європейської або світової спільноти, що послідовно змінюють один одного. Незалежність становлення, існування й розвитку соціальних організмів від волі й свідомості людей, що їх утворюють обумовлюють об'єктивність історичного процесу. Особливості, що роблять несхожими життєдіяльність кожного соціального організму, або їх так званого історичного буття, детермінують такі ознаки історичного процесу як конкретність, обмеженість певними часово-просторовими та ментальними рамками.

Аналізуючи зміст та форми історичного процесу, на наш погляд, треба понад усе виділяти специфіку його детермінованості. Серед соціальних процесів можна виділити іманентні, джерело яких знаходиться у самому організмі країни або у структурі Загальноєвропейського Дому, й такі, що визначаються дією зовнішніх сил.

Історичний процес обумовлюється головним чином дією причин внутрішнього порядку, що відіграють провідну роль у розвитку соціального організму країни. Зовнішні фактори, хоча інколи й здається, що обумовлюють якісні зміни в ньому, мають випадковий характер, тобто відіграють роль допоміжних. Це *перша* особливість історичного процесу.

На перший погляд здається, що глобалізація є тиск на окрему країну з боку. Насправді ж, глобалізація, – це прояв внутрішніх чинників, що вимагають принципово нових умов для виявлення та функціонування розвиненого змісту соціального, що продукує сучасно розвинена країна світу.

Іншою специфікою історичного процесу є те, що він розгортається як сукупність – складноорганізована система економічних, соціальних, політичних та ідеологічних підпроцесів, що складає життєдіяльність соціального організму будь-якої країни і у якому безпосередньо бере участь кожна соціалізована або нормально вихована і освічена людина. Саме ці складові відіграють, з одного боку, роль основних елементів історичного процесу, а з іншого, – самі включені до історичного процесу й детермінуються ним.

Якщо ж людина не бере в них участі, то за великим рахунком це нічого не змінює, бо суспільство робить таку особистість маргіальною і це також продукт історичного процесу. При цьому маргіальна особистість зміщується на периферію соціального руху конкретної епохи, і реалізує свою життєдіяльність на межі соціокультурних середовищ або поза нею, а її структура є як відображенням, так і творцем всіх суперечностей цієї межі.

Намагаючись самореалізуватися маргіальна особистість доводить протиріччя історичного розвитку до крайнощів, набуває порубіжних форм, що виводить її на рівень своєрідного абсолюту. Її практичне задоволення чи не задоволення зумовлює адекватну історично сформованому напруженню діяльності особистості. Вона виходить за рамки нормального. Цим вказана потреба викликає або недосягнення нижньої межі нормального в соціумі, або перехід його верхньої межі. В результаті соціум одержує або приклад власного «дна», або приклад зразка власного майбутнього.

Тож, **властивість бути інтегратором усіх соціальних процесів, що притаманні етносам, класам, спільнотам, континентам, епосі в цілому – друга** із найважливіших властивостей історичного процесу. Оволодіваючи історичним процесом активна особистість концентровано «вдихає» зміст усіх подій, що відбулися на цей момент у житті спільноти. Більш того, вона стає їх носієм.

Якщо вищевикладена властивість історичного процесу пов'язана з специфікою його системоутворюючих елементів, то наступна, *третьа*, – **зі слідством їх дії – історичних станів**. Під історичним станом слід розуміти не всю сукупність властивостей й відносин, що притаманні даному соціальному організму в конкретний момент його саморуху, а лише ту частину, в якій знаходить своє віддзеркалення стан сутності конкретного соціального організму.

Саме визначення державотворчого характеру, тобто історичного стану сукупності українських суспільних відносин дає змогу вітчизняним вченим, з одного боку, зафіксувати наявність самого історичного процесу у його цілісності, а з іншого, – формує можливість адекватного розуміння того, чи іншого явища, що має місце у минулому, різними формами суспільної свідомості, визначати напрям історичного процесу і розуміти зміст та характер проблемного поля історичної свідомості, так званої, пересічної особистості.

Історичний процес та його продукти, з точки зору умов формування свідомості особистості, забезпечують її засобами життєдіяльності і тому мають для відтворення її сутнісних сил вирішальне значення. Картина змінюється коли соціалізована та добре професійно освічена особистість починає творити нове, тим самим зберігаючи культурно-історичний процес, виводить назовні потенціал підстави, тобто сутнісні сили, що до цього дрімали у її внутрішньому світі. Така особистість біфуркує і стає атрактором історичного процесу.

Наявність в структурі суспільного організму двох видів цінностей – матеріальних і духовних – вустами німецьких класичних ідеалістів поставила питання про несумісність буржуазних суспільних відносин зі свободою особистості. Кант слідом за Руссо показав, що в буржуазному суспільстві людина не може бути моральною і в той же час бути щасливою, моральність і благополуччя – взаємовиключаючі одне одного поняття.

Спираючись на ґрунт емпіричної дійсності буржуазного суспільства з його індивідуалізмом і утилітаризмом, Кант визнає суспільство як світ досвіду, в якому особистість є лише засіб. Гегель розглядав особистість не як ізольовану монаду, а як момент загального, роду. Особистість реалізує не суб'єктивні, а об'єктивні цілі: вона єдина не тільки з родом, але і з усім світом, бо сутність всього світу та ж, що і сутність особистості – дух. Але і Гегель не в змозі був роз'яснити зв'язок особистості і суспільства. І якщо на той час гегелівський панлогізм мав консервативний політичний сенс, то в науковому плані він був геніальний, оскільки дійсність, яку ми спостерігаємо, являє собою саморозгортання Людського Розуму, або, говорячи гегелівською мовою, постає як «здійснення божественного розуму».

Проблема інтеграції індивіда з соціальною групою – головне питання соціологічної концепції Е.Дюркгейма. У тлумаченні Ф.Ніцше розв'язання цього протиріччя набуло нісенітного характеру, оскільки його «надлюдина» – це образ Левіафана як чудовиська, симбіоз особистості і суспільства.

З розвитком діяльності як явища в часі відбувся розподіл суспільної праці на окремі функції, відчужені від особистості. На цій основі суспільна мета діяльності індивіда відривається від самої діяльності його і навіть протиставляється їй в якості зовнішньої сили, що змушує людину виконувати функції, значення яких для нього втрачений.

У результаті індивід не може ототожнити себе ні з однією з своїх ролей, які сприймаються ним як нав'язані ззовні, і його самоствердження набуває форми конфлікту особистості і суспільства, за яким в дійсності стоять протиріччя самого соціального життя.

Найбільш коректно і науково точно дане протиріччя описали К. Маркс і Ф. Енгельс. Вже у «Німецькій ідеології» вони показали, що абстрактна протилежність особистості і суспільства, і її етичне вираження протиріччя між егоїзмом і альтруїзмом є лише ілюзорне відбиття соціальних протиріч капіталістичного суспільства. «Ця протилежність є лише уявною, тому що одна з її сторін, так зване «загальне», постійно породжується іншою стороною – приватним інтересом, а зовсім не протистоїть останньому як самостійна сила, що має самостійну історію» [8,236]. Вони ж тут запропонували і засіб його зняття. Розв'язання цього протиріччя вони бачили тільки одне: перетворення буржуазного «громадянського» суспільства в «людське суспільство або усуспільнене людство» [8,4].

Ось, що з обговорюваної тут проблеми пише Г. Греєф: «Індивіди і суспільство подібно клітинам людського тіла і всьому людському організму, зв'язані загальними відношеннями, тотожними інтересами і відомим співвідношенням, завдяки якому тільки їхній союз і являє собою організм» [3,169].

Другий аргумент полягає в тому, що вони мають щось «загальне», що їх ріднить більше, ніж те, що їх роз'єднує. Проблема «загального» і «одичинного» є, по суті, вже з часів Платона, предметом тривалої суперечки між «номіналістами», які заперечують реальність «загального», і «реалістами», які його утверджують. Питання про онтологічні основи особистості і суспільства перебуває під пильною увагою двох течій у світовий філософській думці – «індивідуалізму» і «колективізму». Вони намагаються відповісти, на запитання про те «чи є суспільство не що інше, як назва для сукупності і взаємодії між собою окремих людей, ні що інше, як нами створюване штучне, тобто суб'єктивне, підсумовування реальності окремих людей, чи суспільство є деяка справді об'єктивна реальність, невичерпна сукупність індивідів, які входять до її складу?» [10,38].

Ці два напрямки постійно борються і змінюють один одного в історії соціально-філософської думки. С. Франк, наприклад, вирішуючи дане питання в чисто теоретичному значенні, прийшов до висновку про те, що суспільство є «справжня цілісна реальність, а не похідне об'єднання окремих індивідів; більш того, воно є єдина реальність, в якій нам конкретно дана людина. Ізольовано мислимий індивід є лише абстракція; лише в соборному бутті, в єдності суспільства справді реальне те, що ми називаємо людиною» [10,38].

Більше того, теоретичне обґрунтування доводить що взаємодія людини і суспільства набуває сталого вигляду як процесуальний об'єкт. Історична пам'ять при цьому відіграє роль банку знань та зразків поведінки, а історична рефлексія миттєво відтворює всю сукупність суспільних відносин.

Якщо тепер історичні знання переоцінити не з точки зору особистості, а з точки зору соціального організму країни, то картина має виглядати дещо по-іншому. Тепер цінним стає те історичне знання, що забезпечує гомеостаз соціального організму країни.

Це принципово нова методологічна ситуація, суть якої полягає в тому, що історичне знання, свідомість і інші характеристики історичного треба аналізувати через призму сталості соціального організму країни. Саме поняття «соціальний організм» у філософсько-соціологічній літературі розглядається як діалектичне протиріччя між особистістю і суспільством, а сама єдність і боротьба особистості і суспільства розглядається як основне протиріччя соціального світу [1,185–194]. Таке визначення соціального організму співпадає з висновком В. Храмової, яка писала, що «соціальний організм представляє собою структурну єдність суспільних відносин ..., об'єднуючих його елементи ... у органічне ціле, що протистоїть як природному середовищу, так і аналогічним соціальним утворенням» [11,196].

Специфікою такого утворення є те, що матеріалізований світ тут поступився процесуальній формі, яку треба розглядати як живу систему, що утримується у організменній формі. У тлумаченні екоантропоцентричної парадигми соціального пізнання соціолога і соціолінгвіста Т. Дрізе [5,44–50;6,74–84;7,93–102] соціальне середовище можна представити само так – як живу систему з особливими комунікативними процесами.

Жива система – така система, яка для свого існування використовує знаки, денотовані посередництвом своєї внутрішньої семантики. Її життєдіяльність описується інформаційним метаболізмом, який ґрунтується на банку накопиченого світовою спільнотою історичного знання.

Знакову систему, про яку йдеться у цьому визначенні, слід розуміти не у вузькому, символічному значенні, а в найширшому, що включає в себе всю соціокультурну систему суспільства – від набутків духовної культури до матеріальної, в переплетенні їх соціальних зв'язків.

Таким чином, «соціальна реальність як жива система в межах власної виробленої структури взаємодій, для підтримання своєї життєдіяльності здійснює обмін соціальною інформацією в рамках особливих суспільних комунікацій. Знакова система та комунікаційні процеси, що існують у суспільстві, є унікальними, оскільки відображають специфіку соціального і культурного, необхідних для функціонування суспільства. Ці дві складові є інтегральними характеристиками існування людської спільноти» [9,20].

Отже, обидві сторони цілого, умова і підстава, це одна і та ж істотна єдність і як зміст, і як форма. Вони переходять одна в одну завдяки самим собі, інакше кажучи, будучи рефлексіями, вони покладають самі себе як знаті, співвідносять себе з цим своїм запереченням і взаємоприпускають себе.

Логіка теоретичного аналізу системного відтворення соціального організму країни як живого утворення, що перебуває у польовій формі, дещо по-іншому ставить питання про системні засоби його самовідтворення, місце й роль у ній історичних знань. Тепер, коли ми маємо справу з живою системою, то тут обов'язково повинні мати місце ефекти нарощування властивостей за рахунок системної взаємодії.

Вітчизняне суспільствознавство, огульно відмовившись від ідеї вивчення соціального життя як органічної форми існування розумної живої

речовини, на практиці лише підтверджує свою ідеологічну відданість марксизму–ленінізму, при цьому катастрофічно втрачає науковість в поясненні законів і закономірностей культурно–історичного розвитку.

Соціальна філософія, філософія історії і соціологія сьогодні не можуть пом'якшити муки народження нової України. І причина тут криється в тому, що вони не визнають саму можливість застосування до пояснення закономірностей ноосоціогенезу трьох відомих дарвінівських принципів розмноження живих організмів, а саме: мінливості, відбору і успадкування.

Зарубіжна соціологія останнім часом серйозно звернулася до дарвінівської спадщини. Дослідники проблем еволюції соціального життя зрозуміли, що можна черпати натхнення в біологічному еволюціонізмі, і стали розвивати «еволюційну» теорію соціальних і культурних змін, посилено використовуючи деякі результати сучасної біології [12,137].

Замість колишніх теорій, відомих як «теорії розвитку», або «онтогенетичні теорії», і «теорії стадій», або «теорії органічної диференціації», деякі дослідники суспільних процесів запропонували «теорію природного відбору» і теорії «соціокультурної зміни» і «вибіркового збереження». Вони переконані, що дарвінівська модель еволюції видів «виявляє аналітичну схожість між біологічною і соціокультурною еволюцією».

Цим самим еволюційне мислення просунулось з периферії соціальної теорії до її центру. У полі зору дослідників опинилися проблеми еволюції системи правил поведінки людей при трансформації соціальних систем, дієвість механізму відбору, тобто вибіркового вироблення зразків поведінки і свідомості в межах того чи іншого суспільства, нарешті, причини і характер мутації в сімействі соціальних організмів. Наприклад, люди не можуть вводити правила, що порушують закони фізики або біології. Вони ж пропонують і засоби соціального відбору. Одна з останніх їхніх пропозицій – теза про «боротьбу за діяльність», тобто за звільнення від негативного примушення і розширення позитивної свободи перетворення власного суспільства.

Незважаючи на те, що, як заявляють прибічники неоеволюціоністської теорії соціокультурного відбору, вона ще перебуває «на початковій стадії розвитку в системі соціальних наук», має ряд переваг. Найважливішими з них є відмова від жорсткого детермінізму, фіналізму, фаталізму, лінійності, поступовості і концентрації уваги на випадковості, ймовірності, багатоваріантності, обмеженості, відкритості (або дисипативності) якісним факторам і вирішальній ролі людської діяльності.

Крім того, категорія еволюції при накладенні на філогенез сімейства соціальних організмів дозволяє розглянути життєдіяльність окремої особини в даному сімействі як процес доцільної координації взаємодії, що поділяється на кооперацію, інтеграцію і дезінтеграцію. Адже ще П. Кропоткін розглядав взаємодопомогу серед живих істот, а не боротьбу за існування як основну рушійну силу еволюції [7]. Він же вперше висунув кооперативну модель людського суспільства.

У зв'язку з цим треба не тільки значно повніше досліджувати фактори, що пов'язують індивідуальне формоутворення організму в один цілісний процес, але треба вивчити і фактори, що визначають координацію час-тин при філогенетичних перетвореннях організму. І, нарешті, найбільш

важливе питання – яким чином історично виникав весь цей зв'язуючий механізм і яка його роль в процесі подальшої еволюції.

Це цілий ланцюг зовсім ще не розроблених питань, що мають величезне і теоретичне, і практичне значення. Але всі вони знімаються вирішенням проблеми відбору в сімействі соціальних організмів. «Поняття відбору, – підкреслював О. Богданов, – що проклало собі дорогу раніше всього в біології, тим не менш ... універсальне: організаційна наука повинна застосовувати його по всіх комплексах, їхніх системах, зв'язках, межах» [2,178].

При виборі категоріального апарату із банку історичного знання для вивчення зовнішніх зв'язків соціального організму ми виходимо на необхідність включення в нього таких засобів дослідження як поняття соціального прогресу і регресу на основі селекції історичного знання. «Прогрес і регрес – локальні і більш складні випадки мінливості, загальної для всіх організмів і неорганічних тіл. Перетворення в соціальному організмі виражені навіть незрівнянно різкіше, ніж в органічній природі, включаючи сюди людину. Це природно випливає із законів мінливості» [3,207] – писав Г. Греєф. Даний аспект проблеми не новий. З літератури впливає, що ідея соціального прогресу налічує за одними твердженнями всього 200–300 років, а за іншими – 2000–3000 років і більше.

Отже, історична наука має вивчати закономірності соціального світу, накопичувати знання про нього, вести відбір і селекцію з метою забезпечення якісного відтворення цілісності соціального світу. Звернення до загальнолюдських цінностей є саме таким кроком. Особистість на основі наукових знань з історії має рефлексувати нове знання і тим самим самостійно, неухильно й вільно піднімати соціальний організм країни чи групи країн на якісно новий рівень функціонування і розвитку.

Література

1. Бех В.П. Генезис соціального організму країни. – Запорозьке: Просвіта, 2000. – 288 с.
2. Богданов А.А. Всеобщая организационная наука (тектология). Ч.1. – М.–Л., 1925. – 300 с.
3. Греєф Г. Общественный прогресс и регресс. – С–Петербург: Типография Ю.Н.Эрлих, Садовая, № 9, 1896. – 336 с.
4. Дризе Т.М. Социальная коммуникация в управлении обратной связью // Социологические исследования. – 1998. – № 10. – 346 с.
5. Дризе Т.М. Социальная коммуникация и культура в екоантропологической парадигме // В контексте конфликтологии... – М., 1997. – Вып.1. – 48 с.
6. Дризе Т.М. Экоантропоцентристская парадигма в социальном познании и социальном управлении // Человек. – 1998. – № 2. – 60 с.
7. Кропоткин П.А. Взаимная помощь как фактор эволюции. – Харьков, 1919. – 232 с.
8. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т.3. – 629 с.
9. Мотузенко Б.І. Соціокультурні аспекти маніпулятивного впливу. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2002. – 22 с.
10. Франк С.Л. Духовные основы общества. – М.: Республика. – 1992. – 511 с.
11. Храмова В.Л. Целостность духовной культуры. – К.: Феникс, 1995. – 399 с.

12. Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер. с англ. под ред. В.А.Ядова. – М.: АСПЕКТ ПРЕСС, 1996. – 416 с.

Вашкевич В.Н. Феномен исторического процесса: социально–философский анализ

Рассматривается проблема исторического процесса с позиций философии истории. Анализируется содержание и формы исторического процесса, выделяется специфика его детерминированности.

Ключевые слова: исторический процесс, объект, социальный организм, детерминированность, интегратор, социальные процессы.

Vashkevych, V.M. Phenomenon of a historical process: a social and philosophic analysis

Review of issues concerning historical development from the prospect of the philosophy of history. Analysis of the content and forms of a historical process with an emphasis on the specifics of its determinacy.

Key words: historical process, object, social organism, determinacy, integrator, social processes.

Феномен військової організації держави: основні засади філософської концептуалізації

Висвітлюються основні підходи до розуміння сутності військової організації держави.

Ключові слова: організація, теорія організації, війна, військова організація, соціальний інститут.

Проблема організації належить до числа найскладніших та найважливіших міждисциплінарних проблем. Крім соціальної філософії, вона вивчається багатьма науками (соціологічними, психологічними, економічними, технічними тощо), а також прикладними або спеціалізованими науковими дисциплінами, серед яких особливо вирізняються ті, що орієнтовані на управлінські аспекти. Інакше кажучи, організація репрезентує об'єкти багатьох наук, внаслідок чого створюється загальне поле наукового інтересу, міждисциплінарна інтеграція, складаються умови для конвергенції, наукового синтезу, з'являються нові напрями та підходи. Але разом з інтеграційними тенденціями загострюється проблема диференціації й координації наукових досліджень. Вони починають дублювати одні й ті ж самі теми, поширюється запозичення, внаслідок чого ставиться під сумнів їхня самостійність та визначеність.

Хоча проблема організації здавна розглядалася в науковому знанні, проте тільки на початку XX ст. було доведено, що об'єкти, які істотно відрізняються за складом, можуть демонструвати схожі властивості завдяки спільності у способах організації. Надзвичайно велике різноманіття процесів та форм організації стимулювало спроби побудувати її загальну теорію. Однією з перших концепцій такого роду стала тектологія (загальна організаційна наука), розроблена у 1913–1917 роках російським філософом О. Богдановим [1], який описав процеси виникнення, розвитку та занепаду організації [3,448]. Згодом дослідження проблем теорії організації знайшло своє продовження в теоретичних концепціях П. Сорокіна [3,295–424], М. Вебера, Т. Парсонса, Р. Мертона, Ч. Барнарда, А. Файоля та інших. Серед сучасних українських дослідників, відзначимо В. Беха, В. Кухара, Н. Петрук, які внесли значний вклад у розвиток теорії організації.

На сьогодні теорія організації є однією з міжгалузевих дисциплін, яка найбільш динамічно розвивається, про що свідчить безліч публікацій у провідних зарубіжних та вітчизняних виданнях, присвячених поточному стану і тенденціям розвитку теорії організації. У них висвітлюється теорія організації, аналізуються основні етапи її становлення та генезису,

еволюція поглядів на сутність і структуру організації, розглядаються існуючі підходи до її визначення, характеризується внутрішня будова організації, її мета, характер групових процесів у ній, роль та місце людського чинника в організаційних процесах тощо. Загальним для більшості зазначених досліджень є твердження, що організація репрезентує собою цілісний комплекс взаємопов'язаних елементів та особливу єдність із соціальним середовищем, яке активно впливає на її генезис. Головною ознакою організації виступає цілеспрямованість функціонування та діяльності. Більшість дослідників сходяться на думці, що організація – це соціальне утворення, яке свідомо координується та функціонує на відносно стабільних засадах для досягнення загальної мети, і складається з елементів, що взаємодіють між собою. Усі компоненти сучасної організації (мета, структура, технології, форми) розглядаються тільки з урахуванням поведінки членів організації. Елемент системи в організації досліджується, головним чином, під кутом зору його функціонування. Визнається також некоректним ототожнення понять «організація» і «система». У сучасній науці великого значення набуло поняття «рівень організації системи», який є показником ступеня її розвитку. Тому пошуки об'єктивного критерію рівня організації системи є актуальним завданням науки.

Методологічне значення для дослідження сутності та функціональних можливостей організації мають праці Г. Лейбніца, Е. Кассіраера, Т. Парсонса, Н. Лумана та інших. Як відомо, поняття функції до наукового обігу запровадив Г. Лейбніц. Надалі у філософії інтерес до функції, як однієї з засадничих категорій, зростав у міру поширення в різних галузях науки функціональних методів дослідження. У найбільш розгорнутій формі функціональний підхід до теорії пізнання був реалізований Е. Кассіроером, який вважав, що рух пізнання спрямований не на вивчення субстанції ізолюваних об'єктів, а на вивчення відносин між об'єктами, тобто на встановлення залежностей (функцій), котрі дозволяють здійснювати закономірний перехід у низці об'єктів від одного до іншого [2,719].

Особливого значення проблема функцій набула в структурному функціоналізмі. Його представники розглядають суспільне життя як безкінечну множину та плетиво взаємодій людей. Для їхнього аналізу недостатньо визначити систему, у якій вони відбуваються. Необхідно віднайти стійкі елементи в самій системі. Тобто аспекти відносно стійкого у абсолютно рухомому. Це і є структура. Системи, таким чином, складаються не з людей. У системах люди беруть участь. Структури не пов'язані однозначно з конкретними індивідами, проте є позиціями участі індивідів у системі. Функції є те, що виконується структурними елементами. Відповідно до цього сам поділ на структури і функції стає досить умовним: те, що з одного боку виступає як структура, з іншого – як функція, і навпаки. Перерахування вимог, виконання яких необхідне для виживання системи, призводить до їхньої калькуляції в поняттях функціональної (і структурної) необхідності, у більш узагальненій формі – функціональних імперативів, серед яких, зазвичай, називають пристосування системи до навколишнього середовища, організацію міжособистісного спілкування між її членами (учасниками), забезпечення контролю й керівництва конфліктами та напругою в системі. Заповнення тих чи тих структурних позицій означає для індивідів, які беруть участь у функціонуванні системи, набуття певного соціального статусу та виконання певної соціальної

ролі. У свою чергу розмаїття статусів–ролей вже само по собі може розглядатися як момент, який має мотиваційне значення для індивіда, або ж передбачається, що посідання більш відповідальних позицій, котрі вимагають значної затрати сили, винагороджується соціальним престижем тощо. Так чи інакше система повинна забезпечувати розподіл індивідів по структурних позиціях, де їхня діяльність відповідно до рольових завдань буде служити задоволенню індивідуальних потреб та виконанню функціональних імперативів. Оскільки ролі, передусім, можуть тлумачитися як нормативне очікування рольової поведінки, у якості структури системи виступають стійкі зразки поведінки в ній, нормативні очікування відносно дій (і очікувань) один одного, що мають загальновизнану значимість, так що навіть відхилення від них розглядається як своєрідний модус орієнтації на ці норми.

Засадничі розробки в цьому напрямі здійснив американський вчений Т. Парсонс. На його думку, будь–яка система має дві вісі орієнтації. Перша вісь: внутрішнє/зовнішнє – система орієнтується або на події навколишнього середовища, або на власні проблеми; друга вісь: інструментальне/консуматорне – орієнтація пов'язана або з поточними актуальними «засобами», або з довготривалими потребами та метою. З хрестоподібного накладення цих осей виникає набір з чотирьох головних функціональних категорій: у зовнішній орієнтації системи виникають категорії адаптації та досягнення мети, у внутрішній – інтеграції та підтримання (прихованого) зразка взаємодій у системі. Ці категорії, як вважав Т. Парсонс, придатні для описування будь–яких систем на будь–яких рівнях, до того ж більш загальні системи диференціюються, виділяючи підсистеми, що зосереджуються на виконанні одного з чотирьох зазначених функціональних імперативів. Проте окремі системи повинні виконувати й свої власні функціональні імперативи. До складу середовища, яке їх оточує, входять й інші системи, з якими вони перебувають у стані взаємного обміну. Виконання функціональних імперативів призводить до їхньої диференціації. Ця схема повторюється аж до сім'ї з її розподілом ролей. Отже, як бачимо, Т. Парсонс побудував складну концептуальну схему, у якій враховувалися і особливості особистої мотивації (органічні потреби, афекти, емоції, пізнавальна діяльність тощо), і функціональні імперативи систем. Посилення уваги до мотивованої дії привело його до ідеї дещо нового рівня аналізу, на якому парними категоріями виступають вже не структура і функція, а структура і процес. Проте поняття функції при цьому не зникає. Воно перетворюється на початок відліку для формулювання проблем, який виявляється загальним для обох підходів і який їх пов'яже за допомогою того, що встановлює їхнє значення для головного поняття – системи [4,381–382].

Особливий різновид функціоналізму, репрезентований Н. Луманом [5], склався у Німеччині. У своїй творчості він зазнав впливу та асимілював істотні аспекти концепцій Т. Парсонса, феноменології та філософської антропології. На думку Н. Лумана, предметом дослідження суспільства є соціальні системи, які визначаються не як вид об'єктів, а як форма розрізнення системи і середовища. Самореференція, на відміну від інореференції встановлює тотожність системи через відносини між її елементами, тільки всередині системи може бути встановлено, що до неї належить, а що – ні. Для Н. Лумана немає ні самодостатнього буття, ні самоцінного сенсу.

Усе може бути інакше («контингентно»). Тобто він уникає традиційного розшифрування функціональності як «корисності», «доцільності» тощо. Функція виявляється «регулятивною смисловою схемою» порівняння контингентного і пошуку функціональних еквівалентів. Область зіставлення при цьому визначає системна теорія [4,165]. Важливе місце в організаційній проблематиці відводиться Н. Луманом аналізу природи та соціальних функцій формальної організації як частини більш загального організаційного цілого [6]. На думку Н. Лумана, формальна організація є основною умовою організованості, свідченням раціоналізованості й ефективності людських дій у межах суспільства. Проте, незважаючи на це, повністю формалізована система є майже недієздатною. За переконанням вченого, суспільні потреби, які не можуть бути задоволені в межах формальної організації, мусять компенсуватися діяльністю неформальної організації [6].

Таким чином, у розглянутому філософському напрямі, репрезентованому працями Г. Лейбніца, Е. Кассіраера, Т. Парсонса та Н. Лумана, дослідження функціональних (а також структурних, генетичних тощо) відносин пов'язане зі значно ширшим, ніж у класичній філософській традиції, тлумаченням детермінізму. Це створює додаткові можливості при аналізі проблем обґрунтованості, прийнятності та доказовості функціональних висловлювань і пояснень, які широко використовуються у соціальній філософії та соціології, особливо у зв'язку з дослідженням цілеспрямованих систем, до яких належать держава, право, військова організація тощо.

Світ, у якому живуть люди, надзвичайно складний та суперечливий, тому дослідження будь-якого соціального явища імпліцитно або експліцитно в своєму підґрунті містить певне загальне бачення історичного процесу, суспільства, чинників змін та стабільності і, врешті–решт, загальне розуміння світу та місця людини в світі [7]. Одним із соціальних явищ, до якого постійно прикута увага людей і яке завжди було і, вочевидь, буде, так би мовити, «актуальним» є війна та підготовка до війни. Військова організація посідала й посідає важливе місце в структурі людського буття. І тому такі ключові поняття як «війна», «військова організація» й усе, що з ними пов'язане, не могли залишитися поза увагою наукових та філософських роздумів мислителів усіх часів і народів. У різні історичні періоди до проблем війни та походження її головного знаряддя – військової організації зверталися Сунь-У, Геракліт, Платон, Аристотель, Н. Макіавеллі, С. Оріховський–Роксолан, Г. Сковорода, Т. Шевченко, Г. Гегель, К. Клаузевіц, Л.Г. Морган, М. Грушевський, П. Сорокін, Р. Арон, А. Тойнбі, Й. Гейзінга, Ч. Москос, С. Хантінгтон та інші.

Зокрема, як вважав Платон, будь-яка війна є наслідком зростання потреб держави, які намагаються вирватися за межі природного необхідного. Проте ведення війни – таке ж ремесло або мистецтво, і для нього, на підставі принципу розподілу праці, потрібна спеціальна підготовка. Воно повинно стати особливим заняттям певного суспільного прошарку. Цією незначною на перший погляд тезою Платон висловив дуже важливу думку, якою він на багато століть випередив грецький світ з притаманними йому консервативними умовами, що зберігалися навіть в епоху його блискучого розквіту. Ще під час пелопоннеської війни ніхто й гадки не мав про особливий військовий стан. У кожній державі всі повноправні громадяни були

зобов'язані нести військову службу, а в державному механізмі утворення військової організації відіграло істотну роль. Проте з часів корінфської війни (394–387 р. до Р.Х.), особливо завдяки афінському полководцю Іфікрату, почали з'являтися наймані війська. Цьому немало завдячувала та обставина, що заможні громадяни, на яких відображався загальний занепад державної самосвідомості та патріотичного складу думок, почали посилати замість себе на військову службу найманих громадян. Такі діячі як Іфікрат та великі фіванські полководці Пелопід і Епамінонд, створили з подібних найманців постійні війська, які стосовно тактики виявилися кращими за колишню міліцію, але зате мали такий недолік, що поступали на службу до тих, хто платив більше за інших. Це нове суспільне явище Платон намагався узгодити зі старими засадами держави. Він також вимагав особливої військової професії та особливого військового стану, який, на його думку, повинен був складатися з кращих громадян, що не мають жодних інших обов'язків, крім охорони міста–держави від будь-якої небезпеки, яка загрожує його цілісності. Саме тому обрані повинні бути достатньо озброєні та вишколені для боротьби не тільки проти зовнішніх ворогів, вони зобов'язані також охороняти державу і від внутрішніх потрясінь, підтримувати в ній порядок та дотримання законів і тому їх слід називати вартою (φύλαξες). Цей стан держава повинна плекати зі свого середовища. Той, кому належить поповнити його ряди, повинен у вищій мірі володіти тілесними та душевними властивостями. З усіма якостями вишколеного воїна він повинен поєднувати в собі розуміння мети, яку ставить перед собою держава та розуміння внутрішніх відносин суспільного життя. Крім того, воїн повинен бути хоробрим та освіченим. Виходячи з цього, Платон вибудовує свою систему гімнастичного та музичного виховання, яку повинні отримувати члени «варти». І у тій, і у тій сфері, на його думку, повинні панувати суворі дисципліна, аскетичне життя та важкі вправи. Постійні заняття повинні зміцнити тіло, зробити його слухняним та обережним від надмірностей. З міфів та релігійних переказів воїнів необхідно знайомити тільки з тим, що зможе розвинути їхню моральність. З музики й співу повинні бути виключені усі нововведення, якими мистецтво впливає на чуттєвість та викликає сентиментальність. Як виховний засіб Платон допускав тільки серйозний хоровий спів, який збуджує патріотичні та релігійні почуття [8, 142–144].

Традиції, закладені Платоном щодо взаємодії держави та військової організації, мали надзвичайно великий вплив на подальший розвиток соціально–філософської думки в цьому напрямі. Приміром, С. Оріховський–Роксолан виділяє в суспільстві ідеальної держави, на відміну від Платона, шість станів, серед яких військовому стану відводиться одне з провідних місць. Важливого значення проблемам війни та військової організації надавав Г. Гегель [9], який вважав, що, оскільки держави перебувають у «природному стані», то суперечки між ними неминуче призводять до силового розв'язання. Тому війна, як один із засобів вирішення міждержавних проблем, вимагає наявності в будь-якому суспільстві особливого соціального стану – «стану хоробрості». На початку XX ст. зазначену тему продовжували розвивати Д. Донцов та В. Липинський. Зокрема, Д. Донцов [10] вважав, що суспільство може існувати лише як спільнота, поділена на верстви з чітко визначеними функціями, які розташовуються в певній послідовності – від вищого до нижчого. На його

думку, на вищому соціальному щаблі повинна перебувати «каста войовників», яка згуртує націю і поведе її на боротьбу за незалежність, а потім стане гарантом її суверенітету. Проте, на відміну від Платона, який заклав основні напрями виховання військового стану, Д. Донцов не дає чіткої відповіді, яким чином буде формуватися «провідна верства» або верства «луччих людей». Натомість В. Липинський [11] стоїть ближче до Платона, вважаючи, що без держави не має нації, а є лише народ в етнічному значенні. Тому він приписував державі особливу роль під час творення нації. У суспільстві В. Липинський, як і Платон, виділяв три соціальні верстви, між якими можливі певні комбінації: сила матеріальна, або «войовники», економічна – «продуценти» та інтелектуальна, або «інтелігенти». На його думку, державотворчий інстинкт притаманний войовникам – продуцентам, інтелігенція ж виконує допоміжну роль. Майбутнє української держави В. Липинський вбачав у конституційній монархії, яка має спадковий характер на зразок британської. Важливого значення в життєдіяльності суспільства надавав війні та військовій організації П. Сорокін [3,393]. Він зазначав, що цей соціальний інститут відіграє особливо важливу роль у військовий час, тобто під час міждержавних та громадянських воєн. «Усім відомо, – писав П. Сорокін, – наскільки доля суспільства залежить від успіху у війні. Хочемо ми того чи ні, стратегічний талант, мужність солдатів незалежно від їхнього соціального становища особливо високо цінуються у такі періоди. Крім того, війна випробовує і талант простого солдата, і здібності привілейованих класів. Небезпека, яка загрожує армії та державі, наполегливо змушує останніх ставити солдата у таке становище, яке б відповідало його дійсним здібностям» [3].

Таким чином, П. Сорокін науково обґрунтував гіпотезу, висунуту ще Н. Макіавеллі, про те, що військова організація є одним із головних каналів соціальної циркуляції в суспільстві й фактично цим дав вичерпну відповідь на питання, яким чином формується «варта» Платона, військовий стан С. Оріховського – Роксолана, верства «луччих людей» Д. Донцова та «войовників» В. Липинського. За його підрахунками з 92 римських імператорів 36 досягли цього високого суспільного становища, почавши з нижчих соціальних прошарків, за допомогою військової кар'єри. З 65 візантійських імператорів 12 «несподівано» висунулися завдяки причетності до військової організації. Те ж саме стосується й наступних історичних періодів (наприклад, засновники династії Меровінгів та Каролінгів, Ричард Левове Серце, О. Кромвель, Наполеон, Дж. Вашингтон, Кемаль Ататюрк та багато інших) [3,393]. Серед українських діячів до такої категорії беззаперечно належав Б. Хмельницький [12].

З проблемою військової організації та її ролі у суспільному житті тісно пов'язана проблема духовного стану суспільства. На це, як зазначалося вище, особливу увагу звертав Платон. В епоху Відродження цю тему розвивав Н. Макіавеллі [13], який, на відміну від своїх сучасників, намагався відродити старовинний римський військовий дух, розраховував розбудити пам'ять, яка дрімала в італійцях, про величний характер стародавніх римлян. В Україні аналогічні завдання ставили перед собою Г. Сковорода [14], Т. Шевченко [15] та Д. Донцов [10]. Доречно відзначити, що праця останнього носить і відповідну назву – «Дух нашої давнини». На сьогоднішню означену проблему продовжують розвивати сучасні українські філософи В. Абрамов [16], В. Баранівський [17], Г. Темко [18] та інші. Ґрунтуючись

на прикладі наполеонівських воєн, К. Клаузевіц [19] описав взаємозв'язок моральних сил суспільства, які «наскрізь пронизують усю військову стихію» та наслідків збройної боротьби. А французький мислитель А. Моруа [20] взагалі вважав, що від духовної складової буття суспільства залежить доля держави. Дослідженню духовних засад суспільства присвячена праця російського філософа С. Франка [21].

Література

1. *Богданов А.А.* Всеобщая организационная наука: В 2-х т. – М.: Книга, 1925. – 300 с.
2. *Философский энциклопедический словарь* /Редкол.: С.С.Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
3. *Сорокин П.А.* Социальная стратификация и мобильность // Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – С.295–424.
4. *Современная западная социология: Словарь* – М.: Политиздат, 1991. – 432 с.
5. *Luhmann N.* Soziale Systeme: Grundriss einer allgemeine Theorie. – Frankfurt a. M., 1984. – 675 s.
6. *Luhmann N.* Funktionen und Folgen formaler Organisationen. – Berlin, 1976. – 427 s.
7. *Філософія і методологічні проблеми воєнної теорії та практики* / Під заг. ред. С.П. Мосова. – К.: НАОУ, 2006. – 308 с.
8. *Виндельбанд В.* Платон – К.: Зовнішторгвидав України, 1993. – 176 с.
9. *Гегель Г.В.Ф.* Философия права. Пер. с нем.: Ред. и сост. Д.А. Керимова и В.С. Нерсисянц; Авт. вступ. ст. и примеч. В.С. Нерсисянц. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
10. *Донцов Д.* Дух нашої давнини – Друге видання. – Дрогобич: Відродження, 1991. – 341 с.
11. *Липинський В.* Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ, Філадельфія, 1994. – 284 с.
12. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) – 2-ге вид., доп., перероб. – К.: Либідь, 1995. – 624 с.
13. *Макиавеллі Н.* О военном искусстве / Пер. с итал. Вступ. ст. и примеч. Р. Светлова. – СПб.: Амфора, 1999. – 254 с.
14. *Сковорода Г.* Тлумачення із Плутарха про тишу серця // Федів Ю.О., Мозкова Н.Г. Історія української філософії: Навчальний посібник. – К.: Україна, 2001. – С.188–200.
15. *Шевченко Т.Г.* Кобзар: [Вибр. поетичні твори]. – К.: МАУП, 2005. – 472 с.
16. *Абрамов В.І.* духовність суспільства: методологія системного вивчення: Монографія. – К.: КНЕУ, 2004. – 236 с.
17. *Баранівський В.Ф.* Збірник наукових праць. Філософія. Політологія. Освіта і культура. Військова справа / Передм. В.С. Муляви; Упоряд., переклад на англ. Л.І. Баранівської. – К.: НАОУ, НДЦ ГП ЗСУ, Міленіум, 2005. – 538 с.
18. *Темко Г.Д.* Основи формування системи виховання воїна в Україні у період утвердження державності (світоглядно-філософський аналіз). Монографія. – К.: Варта, 1997. – 288 с.
19. *Клаузевиц К.* О войне. – М.: Эксмо; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – 864 с.

20. Моруа А. Трагедия Франции. Пер. В.А. Мильчиной // Моруа А. Надежды и воспоминания: Худож. публицистика. Пер. с фр. / Предисл. Ф.С. Наркирьера и А.Ф. Строева. – М.: Прогресс, 1983. – 392 с.

21. Франк С.Л. Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992. – 511 с.

Черный В.С. Феномен военной организации государства: основные принципы философской концептуализации

Освещаются основные подходы к пониманию сущности военной организации государства.

Ключевые слова: организация, теория организации, война, военная организация государства, социальный институт.

Chorny, V.S. The phenomenon of state military establishment: main principles of philosophical concept

The basic points of view for comprehension of the essence of state military establishment are elucidated.

Key words: organization, theory of organization, war, state military establishment, social institution.

Соціально – філософський аналіз регулювання міграційними процесами

Розглянуто основні концептуальні підходи та аспекти міграційних процесів, які узяті в контексті безпеки: безпека держави і соціальна безпека, в яких міграція аналізується як безпосередня загроза суспільству накопиченого ним у соціокультурному середовищу; безпека людини, де міграція розглядається в аспекті прав людини.

Ключові слова: міграційні процеси, безпека, безпека людини, держава.

Міграція населення обумовлена умовами суспільної системи і культури, обслуговує об'єктивні потреби існування і розвитку людського суспільства і забезпечує колективний характер буття людей. З одного боку, міграція безпосередньо відноситься до людини: до проблеми тієї, що його фізично виживає, збереження його духовності і єдності його духовної культури, свідомості його індивідуального і соціального буття і його місця в суспільстві. Адже саме людина і його особливості визначають специфіку соціального пізнання. З іншого боку, людина не може існувати поза суспільством і міграція людей, що постійно проєктують і практично оцінюють свої дії з переміщення в географічному і, як наслідок, соціальному просторі самими різними способами впливає на суспільство (традиційне, сучасне, та ін.). Більш того, міграція явно впливає на створення суспільства з досі невідомим і недослідженим етнічним і культурним, а деколи і економічною різноманітністю, сприяє появі нових міжнаціональних общин як особливих соціальних груп, чия ідентичність не визначається якою-небудь конкретною територіальною освітою. У соціальному просторі ХХІ ст. опозиції «центр–периферія», «столиця–провінція», «колонія–метрополія» не просто продовжують існувати, а стають основою сучасного миру: є «безнадійні» периферійні країни, економіки і культури, а є вибрані «центральні»[3,58]. Перші запекло борються за місце в справжньому і майбутньому культурному і соціальному ландшафті і одним із способів такої боротьби є міграційна експансія. Другі прагнуть протистояти їй, але не можуть обійтися без імпорту робочої сили, інтелектуального потенціалу, залучення населення дітородного віку для розв'язання демографічної кризи і ін. Міграція, таким чином, стає одним із способів забезпечення тієї, що виживає людства, однією з необхідних умов спільної діяльності індивідів. Тому міграційні процеси обумовлені множиною як об'єктивних чинників – специфічні історичні і національні умови життя країн, їх культурна своєрідність, особливості існування економіки, дії пануючої в суспільстві політичної еліти і так далі – так і

суб'єктивними обставинами, багато хто з яких носить важко передбачений і суперечливий характер. Міграція, одним словом, включає безліч самих різних чинників і структур людської життєдіяльності – соціальних, духовних, економічних, психологічних, історичних.

Оскільки «міграція» лежить у площині філософії, то краще зрозуміти це явище і його місце можливо через його зв'язок із гештальттеорією (одна із провідних течій пізнання на Заході) [6,3].

Ключове поняття співвідношення загального (міграція) й особливого (міграційний процес) є основними поняттями теорії гештальта. Гештальт (нім. *gestalt*) – форма, образ, структура [4,102]. Для аналізу співвідношення понять найбільш прийнятним є варіант перекладу (нім. *gestalt*) – структура, складовими якої є загальне і особливе. Наведемо основні принципи співвідношення загального й особливого: у сфері людської свідомості загальне передує особливому, тобто не загальне виникає з особливого, а навпаки. З першого принципу співвідношення виходить, що «міграційний процес» є похідним від «міграції». Аналіз дефініцій буде доказовим засобом у підтвердженні істинності припущення.

За етимологією міграція (лат. *migration* – переселення, переміщення, від *migro* – переселяюсь) є особливим процесом територіального переміщення населення, який зазвичай завершується зміною постійного місця проживання [5,35].

Ключове словосполучення, яке відображає сутність терміна «міграція» є процес переміщення.

Міграційний процес – це хід або протікання будь-якого міграційного явища, послідовна видозміна його етапів, періодів та станів, а також розвиток залежних від них побічних наслідків [4,143].

Ключове словосполучення, яке відображає сутність терміна «міграційний процес» – хід міграційного явища.

Отже, міграція є першопочатком міграційного процесу.

Другий принцип гештальттеорії – загальному притаманні власні властивості або закономірності, які принципово не зводяться до простої суми властивостей елементів. Властивості загального – це якісно нове утворення, а підставою виникнення загального є категорія мети. Якщо явище є частиною загального, то воно має інші властивості, ніж коли існує відокремлено від нього [6,5].

Це означає, що особливе (міграційний процес) неможливо зрозуміти, не зрозумівши загального (міграція), його властивостей – бо загальне діє в кожній частці особливого; особливе не в змозі відрізнитися від загального по суті – бо, знову таки, загальне діє в кожній зі своїх часток особливого. З огляду на зазначене, проведемо вивчення явища «міграція».

Міграція за своїм обсягом є універсальним явищем та надзвичайно широким поняттям, а тому воно не конкретизоване концептами більш детального змісту, є лише виключно абстрактним уявленням, яке не відображає якостей та властивостей всіх різноманітних сфер міграційного буття.

Підкреслюючи універсальність явища «міграція», Ю.І. Римаренко [8] наводить наступні його різновиди:

– особливий процес територіального переміщення населення, який завершується зміною постійного місця проживання, і в буквальному розумінні означає переселення [8,158] (міграція у вузькому розумінні). З цього випливає, що правова природа міграції полягає у природному праві людини на свободу пересування і вільний вибір місця проживання;

– часові та просторові переміщення та пересування як масового, так і особистого характеру, що майже завжди пов'язується з матеріальним рухом фізичних речей, тіл, предметів, явищ, а також одухотворених істот (міграція природна) [8,151];

– переміщення або перевезення саме тих предметів, речей і товарів соціально–побутового та культурно–світоглядного призначення, які складають державну, колективну або приватну власність (міграція матеріальних ресурсів) [8,152];

– переміщення валютних і фінансових ресурсів, в результаті чого вони змінюють своє місцеперебування, стимулюючи розвиток виробництва чи інших сфер галузевого життя на тривалій та короткочасний період (міграція інвестицій та капіталів) [8,149];

– просторовий та часовий обіг національної чи іноземної валюти як у готівковій, так і в безготівковій формі, що здійснюється для оплати праці, послуг, продукції чи товарів, а також з метою кредитування, інвестування, подарунка, позички, сплати боргу, покриття затрат, вигідного розміщення капіталовкладень (міграція грошей) [8,148].

Уся історія людського розвитку є ланцюгом вільних та примусових переміщень з одного місця на друге; ще прадавні люди здійснювали переходи на великі відстані. У такий спосіб вони знаходили інші племена, ріднилися з ними, освоювали нові землі, знову подорожували й йшли далі по наступному колу, аж поки не розбрелися по всій планеті.

Створення національних держав та державних утворень стало найважливішою подією, що вплинула на мобільність і розподіл населення на Землі, його відносну стабільність на певних територіях. Ці зміни в суспільному житті зумовили те, що на сучасному етапі відбувається формування принципово нового напрямку наукових знань – міграціології.

Актуальність міграційних проблем в управлінсько–правовому ключі пов'язана з тим, що вони охоплюють широкий діапазон соціального простору. Для можливих кроків їх вирішення необхідно використовувати набуття теорії та філософії державного управління. Міграція, як соціальний феномен та суспільне явище, потребує соціальної регуляції з боку державних органів виконавчої влади та управління. Інакше, вона може трансформуватися у саморегульовану, а з боку держави – нерегульовану соціальну систему. Наявність директивного управління зумовлюється нормативно–правовим механізмом, за допомогою якого регулюється кількісний і якісний склад міграції, напрямки та спрямування, обсяги та параметри.

Згідно з теорією міграційного процесу міграцію населення можна розглянути як трьохстадійний процес: по–перше, процес формування території рухомості населення; по–друге, власне переміщення (міграція); по–третє, адаптація мігрантів до нового місця [1,230].

На процес прийняття рішення про переселення впливають об'єктивні та суб'єктивні фактори. Ступінь реалізації міграційної рухомості виявляється на другій стадії – переміщенні. Сукупність переселень, що відбуваються в певний час, в одному напрямку, складають міграційні потоки, що мають досить цікаві властивості процесу розгалуження, аж до дисперсного розтікання по території тих чи інших держав, областей чи регіонів, який свідчить про те, що хвилі переселенців проникають у певні ландшафтні зони з неоднаковою інтенсивністю, масштабністю та скупченістю [7,134].

Це відносять до негативних наслідків – значне збільшення кількості громадян іншої країни всередині нашої держави і разом із тим зменшення питомої ваги місцевого населення в загальній чисельності населення є реальною загрозою національній безпеці України.

Приживлюваність мігрантів охоплює собою ланцюг перетворення мігранта у новосела, а новосела у постійного мешканця. Невід’ємним елементом приживлюваності є категорія адаптації. Дослідники роблять акцент на чинниках, які впливають на процес адаптації до нового культурного середовища, на проблемах психологічної акультурації людей, які виїжджають за кордон. Безперечно, цей процес можна зробити психологічно комфортнішим для особистості, якщо здійснювати підготовку індивідів до міжкультурної взаємодії, підвищувати їх міжкультурну сензитивність [8,134]. Інтерес до проблеми міжкультурної адаптації з’явився в психологічній науці ще на початку XX ст. Р.Редфілд, Р.Лінтон, М.Херсковіц визначають поняття акультурації, яке трактують як результат тривалого безпосереднього контакту груп із різними культурами, який змінює патерни культури даних груп [7,138].

Зауважимо, що таке явище, як нудьга за батьківщиною, яку швейцарський лікар І. Хофер назвав ностальгією, досліджували ще в XVII ст. Сучасні дослідники, зокрема, Т.Стефаненко, Н.Лебедева, Ю.Платонов та інші, психологічну акультурацію здебільшого розглядають як входження індивіда в нову для нього культуру, що супроводжується зміною його ціннісних орієнтацій, рольової поведінки, соціальних установок [7,135].

Розглянувши етапи міграційного процесу, ми можемо зробити висновок, що в основі класифікації міграційного процесу знаходяться підстави, що впливають безпосередньо на переселення (тобто на другий етап міграційного процесу), а отже, класифікація міграційного процесу співпадає з класифікацією міграції. Що є також підтвердженням другого принципу ґештальттеорії стосовно витоків міграційного процесу.

Важливе значення у переміщенні людей відіграє сформованість мотивації до переселення. За цією підставою можна розглядати: добровільну міграцію та вимушену міграцію.

Добровільна міграція – переміщення особи з метою добровільної зміни місця проживання/перебування, що супроводжується перетинанням державного кордону або меж адміністративно–територіальних одиниць України [4,121].

Вимушена міграція – переміщення особи, що супроводжується перетинанням державного кордону України, у зв’язку з вчиненням щодо неї або членів її сім’ї насилля чи переслідування в будь–якій формі або реальною можливістю зазнати насилля чи переслідування, а також вимушене переміщення громадян України, іноземців чи осіб без громадянства, які проживають/перебувають в Україні, що супроводжується перетинанням меж адміністративно–територіальних одиниць України у зв’язку з екологічними, техногенними та іншими обставинами надзвичайного характеру [4,118].

Слід звернути увагу, що в цих видах міграції важливе значення відіграє психологічний комфорт, який дуже тісно пов’язаний з готовністю особистості до змін, які її очікують. Психологічно краще переживають зміни люди, які свідомо, добровільно прагнуть бути включеними, інтегрованими в чужу групу. Індивіди, які готові до змін, опинившись у мультикультурно-

му суспільстві, як правило, частіше контактують із місцевим населенням, що спонукає кращому протіканню процесу адаптації.

За часовим критерієм перебування мігрантів у країнах приймання можна розглядати міграцію як постійну, так і тимчасову.

Постійна міграція – це різновиди соціальних переміщень і соціальної мобільності людських ресурсів, які характеризуються тривалістю у часі і просторі, стабільністю у певних виробничих галузях [4,133].

Зрозуміло, що у даній категорії переселенців процес міжкультурної адаптації відбувається найважче. Це пов'язано з необхідністю повністю інтегруватися в іншу культуру, стати повноцінним громадянином певної країни і навіть трансформувати свою ідентичність.

Тимчасова міграція – переміщення особи, що супроводжується перетинанням державного кордону або меж адміністративно–територіальних одиниць України з наступним поверненням до місця проживання/перебування і має певне обмеження у часі [4,146]. У цьому випадку дослідники звертають увагу на проблему реадaptaції особи, мова йде про дискомфорт, розчарування, депресію, що пов'язане з поверненням на батьківщину.

Особливої уваги потребує трудова міграція. Трудова міграція – переміщення особи, що супроводжується перетинанням державного кордону або меж адміністративно–територіальних одиниць України із метою виконання робіт, надання послуг на платній основі чи заняття будь–яким видом підприємницької діяльності, не забороненим законом [4,165]. Як різновиди трудової міграції можна визначити: сезонну, маятникову і в деякій мірі епізодичну міграції.

Сезонна міграція – це переміщення переважно працездатного населення до місць тимчасової праці й проживання на термін звичайно у кілька місяців, із збереженням можливості повернення до місць постійного проживання [4,136].

Маятникова міграція – це масові за своїми розмірами щоденні, щотижневі або місячні переміщення населення від місць постійного проживання до місця роботи та водночас і систематично – у зворотний бік [4,132]. У маятникових міграціях бере участь значна частина населення. У процесі маятничкової міграції здійснюється територіальне переміщення одного з головних ресурсів виробництва – робочої сили, яке має зворотній характер, одноденний цикл і не супроводжується зміною постійного місця проживання.

Епізодична міграція – це ділові, культурно–побутові, рекреаційні та інші поїздки, які робляться не тільки не регулярно як у часі, так і в просторі, а й необов'язково в тих самих напрямках [4,131]. До епізодичної міграції належать внутрішньодержавні та транскордонні переміщення з метою торгівлі, відвідання родичів або знайомих, лікування тощо. Головною ознакою здійснення подібних переміщень є їх залежність від політичних, культурних, комерційних, освітніх, сімейних, релігійних та інших соціальних факторів.

Доцільно розглянути і питання стосовно еміграції висококваліфікованої робочої сили, зокрема наукових працівників вищої кваліфікації. Існують різні точки зору стосовно еміграції наукових працівників: по–перше, вважають її негативним наслідком трудової міграції; по–друге, розглядають як різновид трудової міграції. Тому головними причинами, що спонукали науковців залишати наукові установи, дослідники вважають:

– низька заробітна плата;
– різке падіння престижу наукової роботи в суспільстві;
– погіршення умов для нормальної наукової діяльності або неможливість реалізувати себе як вченого.

Ці причини свідчать про низький рівень задоволення економічних потреб науковців. Економічні потреби людини є базовими для задоволення потреб вищого рівня, у тому числі і професійної кар'єри. Тому головним напрямком вирішення проблеми еміграції наукових працівників є реалізація Державних програм з питань підвищення рівня фінансування науки.

За ознакою перетинання кордонів (державних або адміністративно-територіальних) тих чи інших територій – держави, області, населеного пункту виділяють: місцеві, локальні, міжконтинентальні та внутрішньоконтинентальні міграції. Якщо переселення відбувається у межах адміністративно-територіальних одиниць, то поділяється на внутрішню обласну і міжобласну, внутрішньорайонну та міжрайонну, міжселищну й міжміську міграцію.

За напрямком міграції відносно країни постійного проживання: зовнішня та внутрішня міграції.

Зовнішня міграція (еміграція, міжнародна міграція) [від лат. *emigratio* – виселення, переселення] – масове переселення з батьківщини в іншу країну; тривале перебування за межами батьківщини внаслідок переселення [4,176].

Внутрішня міграція (імміграція) [від лат. *immigratio* – вселення] – в'їзд у країну іноземця чи особи без громадянства на тривале або постійне проживання [4,107].

За наявністю правової підстави перебування осіб у країнах приймання розрізняють: законну та незаконну міграцію.

Законна міграція – перетинання міжнародних кордонів на законних підставах, тобто за наявністю в'їзної візи на певний термін, строк дії якої не закінчився [4,178].

Незаконна міграція – в'їзд в Україну будь-яким способом поза пунктами пропуску через державний кордон України, але з уникненням прикордонного контролю, а також не звернення протягом трьох робочих днів із заявою про надання статусу біженця чи отримання притулку або тимчасового гуманітарного захисту в Україні, а також умисне ухилення від виїзду з України після втрати підстав для подальшого перебування та закінчення строку перебування в Україні [4,144].

Таким чином, особливостями регулювання міграційних процесів є:

– по-перше, міграційний процес є прийнятним тільки для вольових суспільних відносин у сфері міграції, учасники яких спроможні свідомо обирати і реалізовувати певні варіанти власної поведінки;

– по-друге, специфіка регулювання не дозволяє застосовувати його до тих сторін міграційного буття, що не піддається зовнішньому контролю, тобто право не здатне спеціально визначати думки людини, її внутрішню позицію з міграційних питань;

– по-третє, оскільки регулювання базується здебільшого на нормативній основі, воно є найбільш ефективним для досить сталих, повторювальних, типових суспільних відносин у сфері міграції, ознаки яких в загальному вигляді можуть бути зафіксовані у правових приписах;

– по-четверте, повинне застосовуватися лише до тих соціальних відносин у сфері міграції, що мають певну суспільну значущість і не можуть без цього нормально розвиватися і функціонувати;

– по-п'яте, даний вид регулювання не придатний для визначення характеру особистих стосунків людей у сфері міграції.

Література

1. *Міграційні процеси в сучасному світі*: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія, практика): Енциклопедія / Упоряд. Ю.І. Римаренко; За редакцією Ю.Римаренка. – К.: Довіра, 1998. – 912 с.

2. *Новік В.О.* Державна політика і регулювання імміграційних процесів в Україні: Аналітичне дослідження. – К.: Компанія ВАІТЕ, 1999. – 216 с.

3. *Карпачова Н.І.* Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном: Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – К., 2003. – 189 с.

4. *Краткая философская энциклопедия*. – М.: Издательская группа «Прогресс», – «Энциклопедия», 1994. – 576 с.

5. *Романюк М.Д.* Міграції населення України за умов перехідної економіки: Методологія і практика регулювання/ НАН України, Рада по вивченню продуктивних сил України. – Львів: Світ, 1999. – 289с.

6. *Петрова Л.В.* Гештальттеорія як метод сучасної юриспруденції // Держава і право. – 2002. – Вип.15. – С.3–8.

7. *Тоба М.* Психологічні особливості міжкультурної адаптації особистості до нового етнічного середовища // Соціальна психологія. – 2003. – № 1. – С.134–139.

8. *Незаконна міграція та торгівля жінками у міжнародно-правовому контексті* (у двох книгах). / Авт. кол. Відп. редактори Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв. За редакцією Ю.С. Шемшученка. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Київський ун-т права, Національна академія внутрішніх справ України, 2001. – 1012.

Черная В.А. Социально – философский анализ регуляции миграционными процессами

Рассмотрены основные концептуальные подходы и аспекты миграционных процессов, которые взяты в контексте безопасности: безопасность государства и социальная безопасность, в которых миграция анализируется как непосредственная угроза обществу накопленного им в социокультурной среде; безопасность человека, где миграция рассматривается в аспекте прав человека.

Ключевые слова: миграционные процессы, безопасность, безопасность человека, государство.

Chorna, V.O. The Social–philosophical Analysis of Regulating of the Migratory Processes

The basic conceptual approaches and aspects of the migratory processes which are taken in the context of the safety are considered: the safety of the state and social safety, in which migration is analyzed as an instant danger of the society accumulated by it in a social and cultural environment; the safety of a person, where migration is examined in the aspect of rights of a person.

Key words: migratory processes, social safety, safety of a person, state.

Концептуальні паралелі між давньогрецькою філософією та релігійно-філософською думкою Сходу

Проводиться компаративістській аналіз філософських вчень представників досократівської філософії та східної, в першу чергу, індійської релігійно-філософської думки.

Ключові слова: давньогрецька філософія, Мілетська школа, Геракліт, Піфагор, логос, брахман, атман, дгарма, самореалізація.

Хрестоматійним є твердження, що європейська філософія починається з грецької. В той же час сучасний світ має помітну тенденцію до посилення міжкультурної інтеграції, міжкультурного діалогу. На тлі даного процесу більш рельєфніше, ніж це було раніше постає питання про зв'язки грецької філософії з іншими, в першу чергу, східними філософськими системами, проведення з ними компаративістського аналізу.

Аналізуючи наукову літературу присвячену дослідженню грецької філософії неважко помітити два кардинально протилежних підходи. Перший, який можна, очевидно, назвати традиційним, полягає в проголошенні грецької філософії свого роду самотутнім феноменом. Другий же підхід вказує на те, що антична греко-римська культура з самого початку своєї історії перебувала під великим впливом більш розвинутих на той час східних культур Єгипту, Вавилону, Індії тощо. Автори, що стоять на подібній позиції посилаючись на історичні джерела намагаються довести, що значна кількість грецьких філософів, перш ніж стати відомими у себе на батьківщині, багато років навчалися саме на Сході і в своїх власних світоглядних концепціях використовували запозичені звідти ідеї

До прихильників першого підходу можна віднести, чи не в першу чергу, відомих західних авторів багатотомного видання «Західна філософія від витоків до наших днів» Дж. Реале, Д. Антисери [1], яке вважається є свого роду сумою дослідницької роботи багатьох поколінь західних істориків філософії і культури. В даній роботі, в томі «Античність», в розділі першому під назвою «Генеza, природа і розвиток античної філософії» вказується: «Філософія, як деяка цілісність (і як термін, і як поняття), визнається вченими породженням еллінського генія. Дійсно, якщо останнім компонентам грецької культури можна знайти аналогії в інших народів Сходу, що досягли високого рівня цивілізації раніше за греків (віруванні і релігійні культи, ремесла різного виду, технічні можливості різноманітного застосування, політичні інститути, військові організації і т.п.), то

відносно філософії, ми не знаходимо нічого подібного або навіть просто схожого» [1,3]. Далі дані автори відстоюючи тезу про самостійність і самотність грецької філософії присвячують цілий параграф під назвою: «Неможливість довести походження філософії зі Сходу». Викладені в ньому тези гідні того, щоб їх процитувати:

«Не вичерпуються спроби, особливо з боку орієнталістів, довести походження філософії зі Сходу, на основі переважно генетичних аналогій, що встановлюються між поняттями перших грецьких філософів і деякими ідеями власне філософського знання. Однак ні одна з них починаючи з кінця минулого століття не вдалася, не витримавши критики.

а) В класичну епоху ніхто з філософів або істориків–греків не вказував на східне походження філософії. (Першими запропонували цю тезу вчені Сходу з мотивів національного пристрастия. Так, наприклад, в епоху Птолемеїв єгипетські жерці, ознайомившись з грецькою філософією, стверджували, що вона впливає з єгипетської мудрості. В Александрії ближче до кінця язичницької епохи і на початку християнської ери євреї, котрі вже абсорбували еллінську культуру, прагнули пояснити грецьку філософію з вчення Мойсея. Якщо ж грецькі філософи в християнську епоху підтримували тезу про походження філософії від східних мудреців, то це ще не доводить абсолютно нічого, оскільки ці філософи вже втратили віру в філософію, класичним чином виконану, і протиставляли свої тексти писанням християн, що вважалися також божественно натхненними).

б) Історично доведено, що східні народи, з котрими греки вступали в контакт, володіли високою мудрістю, утвореною з релігійних переконань, теологічних і космогонічних міфів, котрі однак ще не були філософською наукою, заснованою на розумі («логосі», за висловлюванням греків). Вони володіли формою знання, аналогічною тій, котра була у греків до того, як ними була створена філософія.

в) Ми не володіємо ніякими знаннями ні про використання греками східних трактатів, ні про наявність перекладів. Раніше за епоху Олександра навряд чи могли проникнути в Грецію вчення індусів або інших народів Азії, як навряд чи в часи виникнення філософії були греки, що вміли зрозуміти міркування єгипетського жерця або перекласти єгипетські книги.

г) Навіть гіпотетичне доведення того, що деякі ідеї грецьких філософів мають точні антецеденти в східній мудрості, не змінює суті нашої проблеми. Справді, в моменту народження філософії в Греції виникає новий спосіб духовного вираження, котрий, ввівши в себе результати інших його форм, трансформував їх структурно і надав їм строго логічну форму» [1,4].

Автори книги «Антична філософія» О.А.Донських і А.Н.Кочергін, яких також можна, на наш погляд, віднести до традиційного підходу, вказують, що вони поділяють позицію П. А. Флоренського, котрий в одній з своїх робіт показав, що платонізм — це рефлексія над буденною релігійною свідомістю народу і обґрунтовують свій підхід, виходячи з того, що змістом перших філософських систем, а в багато в чому і наступних стали міфологічні образи, трансформовані в поняття, апелюючи до того факту, що, мовляв, дана позиція мала багатьох прихильників, хоча послідовно її відстоював лише А.Ф. Лосев [2,3].

Однак, в іншому місці дані автори, на наш погляд, суперечать самі собі, оскільки вказують про те, що до IV ст. до н. е. словесно–понятійний

апарат склався настільки, що Платон вже може вільно рухатися по ланцюжкам родовидових відносин. Він робить це, наприклад, в «Софісті», коли дає визначення мистецтву, виділяючи мистецтво як божественне, так і людське, творче і таке, що досягається зусиллями, щоб виявити сутність софістики. В «Бенкеті» він будує ієрархію любові. Звідси Донських О.А., Кочергин А.Н. роблять висновок, що в межах міфологічної свідомості подібне в принципі є неможливим і що подібний рівень розвитку мови філософії – один з найважливіших показників зрілості філософської традиції [2,28].

Таким чином, виникає проблема: визначити звідкіля в класичний період, коли філософія вже однозначно починає виступати як наука наук, виникає розгорнутий понятійно–категоріальний апарат. Важко повірити як в те, що античні філософи, попередники Демокрита, Платона, Аристотеля накопичили досить понятійних засобів і сформулювали такі проблеми, що ними можна було охопити великі сфери знання, побудувавши оригінальні філософські системи, так і в те, що це можна було зробити рефлексуючи над буденною релігійною свідомістю народу. В такому випадку грецький народ треба проголосити просто геніальним, оскільки він міг в своїй буденній свідомості породити такі міфологічні образи, щоб їх можна було без особливих на те труднощів перетворити на наукові категорії і поняття.

Отже, щоб зрозуміти звідки взявся такий феномен як грецька філософії необхідно проаналізувати географічні, політичні та релігійні передумови в яких вона зароджувалася і формувалася.

Як відомо, Еллада (Греція) розташована в Західному середземномор'ї, яке поступалося по багатьом параметрам програвало в порівнянні з зі Східним середземномор'ям, яке було місцем концентрації найбільш ранній цивілізацій в історії людства. Дослідники вважають, що тут ще в 8 тисячолітті до н.е. з'являється одна з перших землеробських культур, виникають перші в історії людства держави – Єгипет, Шумер, а також цивілізації Хетів, Вавилону, Ассирії, Криту, Мітані, Сирії.

Появу перших цивілізацій саме тут пояснюється тим, що до східної частини Середземного моря примикають дві плодючі річні долини. Це по–перше, долина Нілу, найпротяжнішою річки у світі. По–друге, це долина двох найбільших річок Передньої Азії – Євфрату і Тигру, що впадають в Перську затоку. Ця область називалася Месопотамією, або Міжріччям. Завдяки наявності в достатній кількості сонячного тепла, води та ґрунту ці дві долини завжди мали прекрасні умови для землеробства. В Західному Середземномор'ї цивілізація з'являється значно пізніше, причому під значним впливом східних середземноморських цивілізацій.

Як вказує Пролеєв С.В., перші основи цивілізації створюють на території Еллади ще до появи тут греків народи, що мали, як згідно з історичними переказами, назви пелеги, пеласги, карійці. Саме вони створили цивілізацію, яка мало в чому поступалася країнам Єгипту, Шумеру, Ассирії. Більш ніж за два тисячоліття до н.е. виникає держава на о. Крит, яка підтримує зв'язки з державами Ассирії, Вавилону, держави Хетів. Як вважають дослідники, Критська держава мала всі риси східного суспільства. Найбільшої могутності і культурного розвитку Критська держава досягає XVI–XV ст. до н.е., коли весь острів об'єднується під владою одного царя, але в середині XV ст. до н.е. спочатку потужний землетрус, а потім удари грецьких племен ахейців, що вторглися з півночі спочатку

на південну частину Еллади – півострів Пелопоннес, а потім на о. Крит, привели до її занепаду. Частина корінного населення була знищена, частина асимілювалася з греками. Занепад через певний час змінюється відродження цивілізації. Велику роль в цьому відіграла культура Крита. У критян ахейці запозичують суспільні установи, релігійні культи, технічні засоби, письменність, елементи побуту, архітектуру, утворюються численні ахейські царства. Найбільш могутнім серед них стало місто Мікени на півночі Пелопоннесу, тому всю ахейську цивілізацію, оспівану ще Гомером, зазвичай називають мікенською [3,19–21]. Таким чином, мікенська культура була наступницею критської, яка багато своїх елементів взяла саме зі Сходу і сама мало в чому відрізнялася від найбільш розвинутих на той час східних країн, з якими з находилася в жвавому діалозі. Отже з самого початку глибокі племена зазнавали значний вплив східної культури, в першу чергу релігії, як одного з її головних елементів.

Знаменитий похід ахейських вождів на Трою, був останнім великим здобутком ахейців. На півночі країни з'являються дикі племена дорійців, що поступаючись ахейцям майже в усіх проявах культури, вони мали перевагу в тому, що володіли залізною зброєю. Дорійське нашествя знищило мікенську цивілізацію, частина ахейців емігрувала в Іонію, котра с тих пір стала областю, населеною переважно греками. Інша частина на рубежі XIII–XII ст. до н.е. вторглися в Єгипет, Фінікію, Сирію, Малу Азію. Ними було зруйноване велике Хетське царство, котре припинило після цього своє існування. Частина ахейців осіла на плодючому палестинському узбережжі, утворивши союз з п'яти міст: Гази, Аскалону, Аккаруну, Гати і Аштоду. Саме вони, як вказує С. Пролєєв, являються біблійними філістимлянами, від імені котрих походить і сама назва країни – «Палестина». Саме від філістимлян отримав поразку біблійний цар Саул. Вони ж склали особисту гвардію царя Давида, що уклав з філістимлянами мир, збережений його наступником Соломоном [3,22].

Розквіт мікенської цивілізації (XV–XIII ст. до н.е.) після дорійської навали змінюється глибоким занепадом, що приводить до зникнення звичних форм життя і відповідно до кардинальних змін в політичній структурі грецького суспільства. Монархічна влада замінюється демократичною, з агорою, тобто площею міста, де відбувалися народні зібрання, на яких приймалися відповідні постанови, укладалися торгові договори, проводилися релігійні церемонії та атлетичні змагання. Це вело до формування демократичних інститутів, котрі почали очолювати зібрання старійшин.

Велику роль в зародженні демократичних засад відігравало ораторське мистецтво, тобто вміння донести свою думку до аудиторії і спонукати тим самим її прийняти відповідне рішення. Таким чином, на наш погляд, неважко помітити зв'язок появи філософії в якості раціональної рефлексії з формуванням демократичних інститутів і полісної системи.

В IX ст. до н.е. греками починається широка колонізація, котра вивела греків на рівень спілкування з більш розвинутими країнами. У фінікійців ними було запозичене алфавітне письмо; у єгиптян і вавилонян знання з астрономії, геометрії, архітектури, мистецтва взагалі. Це приводить до того, що колонії випереджають в своєму розвитку метрополії, оскільки колоністи являють собою, як правило, більш активну верству населення. Тому перша систематизація філософських поглядів зароджується в Іонії.

До одного з перших представників філософської думки, що започаткували другий підхід, тобто вказували на зв'язок грецької філософії зі східними вченнями, можна віднести, як це не дивно може прозвучати, грецького філософа Діогена Лаертського. Саме даний автор на початку своєї книги говорить про те, що розвиток філософії почався саме у варварів (як відомо, варварами греки називали всіх не-греків – В.М.). Він пише: «Заняття філософією, як деякі вважають, почалися, вперше у варварів; а саме у персів були маги, у вавилонян і ассирійян – халдеї, у індійців – гімносфісти, у кельтів і галлів – так звані друїди і семнофеї (про це пишуть Аристотель в своїй книзі «Про магію» і Сотіон в XXIII книзі «Спадкоємств»); фінікійцем був Ох, фракійцем – Замолкіс, лівійцем – Атлант. Єгиптяни запевняють, що зачинателем філософії, що зберігається жерцями і пророками, був Гестест, син Нілу, від нього до Олександра Македонського пройшло 48 863 років, і за цей час було 373 сонячних затемнення і 332 місячних. А від магів, першим з котрих був перс Зороастр і до падіння Трої, з розрахунків платоніка Гермодора (в книзі «Про науки»), пройшло 5000 років...» [4,55].

В іншому місці, характеризуючи творчість Демокрита, він вказує, що той був учнем магів і халдеїв, котрих цар Ксеркс залишив в якості наставників у його батька, а також посилаючись на праці Деметрія «Співіменники» і Антисфена «Спадкоємства» та інших авторів, Діоген Лаертський вказує, що Демокрит здійснив подорож в Єгипет до жерців, в Персію до халдеїв, в Індію до гімносфістів, і навіть побував в Ефіопії, розтративши при цьому батьківський спадок у сто талантів [4,343].

Таким чином, начебто цілком є зрозумілим те, що греки їздили навчатися в більш розвинуті країни, але Діоген Лаертський керуючись, очевидно, своїми патріотичними почуттями, робить дещо несподіваний висновок: «І все ж великою помилкою є приписувати варварам відкриття еллінів; адже не лише філософи, але й весь рід людський бере початок від еллінів» [4,55].

Виходячи з таких суперечливих підходів до визначення автентичності грецької філософії, автор даної статті ставить за мету дослідити можливість проведення концептуальних паралелей між грецькою філософією та східними вченнями. Оскільки розмір статті не дозволяє охопити всіх або принаймні більшість представників давнього грецької філософії (для вирішення цього завдання потрібно було б написати як мінімум солідну монографію), автор статті вирішує обмежитися дослідженням філософських засад представників досократичного періоду, а саме філософів Мілетської школи, Геракліта Ефеського та Піфагора.

Зазвичай, першою грецькою філософською школою називають Мілетську, яку започаткував Фалес з Мілету. З точки зору в першу чергу матеріалістичної філософії цю школу традиційно вважали такою, що стояла на стихійно-матеріалістичних позиціях (для радянською філософської думки це було свого роду абсолютної істиною). Однак, на наш погляд, таке визначення не є вірним. Сам Фалес вірив у Бога і вважав, що він старіший за всі речі, оскільки він не народжений, тобто він є першопочатковим буттям. Що ж стосується його твердження, що першоосновою світу є вода, то тут треба уточнити який сенс він вкладав в це слово, оскільки як міфологія, так і релігія завжди подавали знання за допомогою образно-метафоричної мови (згадаймо, що Христос викладав свої проповіді притчами). Цей метод цілком є характерним для ранньої філософії, яка

багато в чому знаходиться під впливом міфолого–релігійної картини світу. Вода для Фалеса не є однією з фізичних речовин і навіть однією зі стихій поряд з землею, повітрям, вогнем, а є втіленням животворної сили. Вона розумна, божественна. Як вказує Діоген Лаертський, говорячи про Фалеса: «Початком всього він вважав воду, а світ вважав одухотвореним і повним божеств» [4,62]. Причому боги для Фалеса – це сили, що діють в природі, вони є також душами, або духовними субстанціями, що виступають в якості джерела саморуку фізичних тіл. Світобудова для Фалеса являє собою єдиний живий організм, приклади животворного духовного начала засновник мілетської школи вбачає в неорганічній природі, наводячи приклад магнітної стрілки і шматочка янтарю.

В тісному зв'язку з цією позицією розглядається і людська душа. Як вказує той же Діоген Лаертський: «Фалес першим проголосив душу безсмертною» [4,61]. Таким чином, духовне начало для Фалеса є головним, вода ж, що проникнула животворною божественною силою, є своєрідним початком і головним аспектом матеріального буття, оскільки життя без води немає. Душа являється вищим втіленням життя, оскільки вона безсмертна, отже має джерело життя в самій собі. Таким чином, вирішуючи проблеми світобудови і першооснови буття Фалес стоїть все ж не на матеріалістичних позиціях чи тяжіє до них, а має тенденцію до релігійно–ідеалістичного світогляду, де людина розглядається в першу чергу як істота духовна і безсмертна.

Проблему осмислення всього сущого, що поставив засновник Мілетської школи, продовжив Анаксимандр, його співвітчизник і учень. Він відходить від матеріалістичних тенденцій в розумінні світобудови свого вчителя і проголошує субстанцією Апейрон – тобто щось безкінечне, безмежне, те що охоплює світобудову. Такий підхід нагадує концепцію брахмана в індійській релігійно–філософській думці, де брахман являє собою феномен, який не можна виразити в фігурах логіки, оскільки він «ніргуна», безякісний. Виходячи з позиції Анаксимандра, все, що ми знаходимо в матеріальному світі є тимчасовим, обмеженим і кінцевим, Апейрон же є безкінечним, вічним і всеохоплюючим. Іншими словами, будь–який матеріальний феномен має конкретні якості і в цьому є обмежений, Апейрон же стоїть вище над таким конкретним вираженням, тому він безякісний. В індійській релігійно–філософській думці матеріальний світ, зазвичай, розглядається як майя – ілюзорна або нижча енергія бога, люди відносяться до прояву порубіжної енергії, а над всім цим стоїть вища енергія, яка охоплює і пронизує цей світ у вигляді Параматми (Наддуші). Подібно до цього філософські побудови Анаксимандра обґрунтовують ідею, що буття не обмежується матеріальним (видимим) світом, а є чимось, що виходить за його межі, перевершує його, являється його вічною основою і джерелом розвитку. Саме Анаксимандр вводить вперше категорію початку буття (грец. «архе»), позначаючи нею те суще, з чого все останнє бере свій початок.

Процес космогонії за Анаксимандром, котрий проходить три основні стадії, також дуже схожий за своєю концепцією до індійської релігійно–філософської думки:

- спочатку з безкінечного, необмеженого і всеохоплюючого виділяється «світовий зародок» (яйце Брами, за індійською термінологією);
- потім відбувається розділення протилежних начал;

– на третій стадії в процесі цих начал буття утворюються чотири основні стихії: вогонь, повітря, вода і земля.

Автори, до яких ми вже зверталися, Донських О. і Кочергін А., наводять висловлювання Анаксимандра, вважаючи, що вони створюють досить суперечливу картину буття. Наприклад:

«Анаксимандр... началом сущих вважає безкінечне: з нього все виникає і в нього все зникає. Тому й народжуються безкінечні (за числом) космоси і знову знищуються в те, з чого виникли».

«Анаксимандр стверджував, що безкінечні небозводи (світи) суть боги».

«На думку Анаксимандра, боги народжені: вони виникають і гинуть через довгі проміжки часу і при цьому суть незліченні світи» [2,79].

Можливо, такі вислови суперечать науковій картині світу, хоча характеризуючи ще один вислів Анаксимандра: «колесоподібні, що зваялися (щільні ? – В.М.) згустки аера, повні вогню, в певному місці видихають з вуст полум'я» можна розглядати це, як виникнення, наприклад, в космосі супернової зірки або щось подібне. В той же час попередні висловлювання Анаксимандра цілком узгоджуються з індійською концепцією днів і ночей Брами...

Як вказує С.Пролєєв, з творів Анаксимандра зберігся лише один фрагмент, всього лише одна фраза відносно закону світової справедливості, але ця фраза має ключове значення для розуміння філософії мілетського мислителя, оскільки в ній сформульований основний закон, котрому підкоряється все, що існує в світі. Цей закон проголошує: «А з яких начал речам є народження, в ті ж самі і загибель здійснюється за роковою заборгованістю, бо вони виплачують один одному повинну компенсацію неправди (= шкоди) в назначений термін часу» (ДК 12 В 1). Таким чином, вказує С.Пролєєв, на думку Анаксимандра вся світобудова охоплюється світовим законом справедливості (грец. «Діке») [3,129]. Але даний автор не вказує, що принцип або закон діке практично тотожний закону карми в індійській філософії, що, на наш погляд, є досить очевидним. Визнання закону діке є дійсно важливим і своєрідним кроком вперед в порівнянні з міфологією, бо якщо, наприклад, в творах Гомера доля людей і всього на світі залежить від бажань, уподобань, а то й просто примх богів, то в Анаксимандра за всіма подіями стоїть закон справедливості. Іншими словами, визнання цього закону справедливості дає можливість людині свідомо будувати свої відносини з оточуючим світом, не перекладаючи свою відповідальність на волю богів, а, отже, переводить суб'єктно-об'єктні і суб'єктно-суб'єктні відносини на зовсім інший, більш свідомий і відповідальний рівень.

Подібно до індійської традиції Фалес, Анаксимандр і Анаксимен знаходилися в ланцюгу учнівської спадкоємності. Як уже зазначалося, досить популярною (особливо серед матеріалістів) була точка зору за якою представники мілетської школи, в тому числі й Анаксимен, проголошувалися стихійними матеріалістами, з чим однак, на наш погляд, важко погодитися. Наприклад, відомий дослідник А.Чаньшев в своєму «Курсі лекцій з стародавньої філософії» пише наступне: «Не утримавшись на висоті абстрактного мислення Анаксимандра, Анаксимен знайшов першоначало всього сущого в найбільш безякісній з чотирьох стихій – в повітрі. Анаксимен називає повітря безмежним, тобто алеїрон. Так

апейрон перетворився з субстанції в її властивість. Апейрон – властивість повітря» [5,132].

Звичайно, можна розуміти слова Анаксимена буквально і розглядати повітря в якості субстанції або стихії і таким чином вважати, що даний філософ стоїть на матеріалістичних позиціях. Насправді ж, на нашу думку, Анаксимен приймає і розвиває концепцію свого вчителя про апейрон, розглядаючи повітря (пневму) в якості безмежного і всепроникаючого начала. При цьому треба враховувати, що в грецькій мові є й друге значення слова «пневма» – «дух», і саме його Анаксимен називає Богом. Виходячи з містичної концепції притаманної багатьом східним релігійно-філософським системам в тому числі й індійській, розвиток світу розглядається в якості циклічно діючої системи, іншими словами, розвиток йде від джерела, якого іменують Брахманом, Абсолютом, Богом-Духом до самої грубої матерії (здійснюється процес інволюції), а потім навпаки (йде процес еволюції – від найбільш грубої матерії до духу). Тоді, прийнявши до уваги дану концепцію, стають зрозумілими слова Анаксимена про те, що згущуючись повітря утворює вітер – хмари – воду – землю – камінь, в свою чергу розрідження повітря породжує вогонь, під яким даний мислитель мав на увазі дух, що володіє вищою енергією. Отже, таке «дихання» природи є відображенням взаємообумовлених процесів інволюції та еволюції з містичної точки зору.

А.Чанышев вказує, що за Анаксименом душа є повітряна. Що ж стосується богів то Анаксимен також виводив їх з повітря. Далі російський дослідник наводить слова християнського теолога Августина, котрий сповіщає про те, що «Анаксимен богів не відкидав і не обійшов їх мовчанням». Але він, як вказує Августин, був переконаний, що «не богами створене повітря, а що вони самі з повітря» (А 10). Отже, боги є модифікацією матеріальної субстанції. Що ж тоді в них божественного? – запитує християнський теолог [5,133]. На наш погляд, замінивши слово «повітря» на слово «дух» стає цілком зрозумілим, що Анаксимен підкреслював духовність душі і те, що головним першоначалом є дух, який породжує (проявляє, як в індійській концепції Брахмана) своє інобуття, причому не тільки матеріальні феномени, але й богів як вищих істот.

Тому автору статті ближче позиція С.Пролєєва: «Історія зберегла нам чудовий вислів Анаксимена, в котрому цілком ясно утверджується духовна природа Повітря і, що не менш важливо, формулюється принцип єдності мікро– і макрокосма, котрий відіграє виключну роль в розвитку всієї людської культури. В формулюванні Анаксимена ця теза звучить так: «Подібно тому, як душа (псюхе) наша, являючись повітрям, утримує нас від розпаду, так і весь космос об'єднує дихання (пневма) і повітря (дух ? – В.М.)» (DK 13 В 2). Тим самим людина уподібнюється малій світобудові (мікрокосму), настільки ж цілісному і багатоманітному, як і великий космос (макрокосм) – світ в цілому» [3,132].

Будучи до кінця послідовними, можна зазначити, що подібні паралелі між людською душею і світовим духом є цілком звичними в індійській релігійно-філософській думці (у співвідношенні Брахман–Атман). Дане співвідношення зазвичай вирішується в тому аспекті, що людська душа лише кількісно поступається Брахману, в цілому ж вона не лише є причасною до світового духу, але й є богоподібною.

Таким чином, можна сказати відносно представників Мілетської школи, що вони не були стихійними матеріалістами або стихійними

діалектиками, у всіх у них проглядається зв'язок з східними релігійно-філософськими системами (в усякому випадку з даними системами без особливих натяжок можна провести відповідні паралелі). Дані системи вже володіли досить розвиненим категоріально-понятійним апаратом, котрий застосовують і мілетці, хоча східні терміни в них проходять відповідну модифікацію й інтерпретацію, а також розвиненим діалектичним мисленням. В пошуках субстанції представники мілетської школи називають «воду», «апейрон», «повітря» як «апейрон» – але це не є тою першопочатковою матерією з якої розвинувся всесвіт і життя в ньому. В певній мірі відсторонюючись від міфології та релігії дані філософи все ж продовжують мислити метафорично. В даному випадку принцип «архе», який в сучасній науці зазвичай подають в якості першоматерії, насправді першоматерією не являється, а є метафоричним принципом. Введення цього основоположного принципу потрібно для того, що відштовхуючись від нього або слідуючи йому, краще зрозуміти глибинні причини закономірності розвитку оточуючого світу, що представлений у всій його багатоманітності. Без введення онтологічного принципу «архе» розвиток матеріального світу слід визнати в якості прояви волі богів або ж не визнаючи найбільш загальних законів розвитку природи суспільства і пізнання позбавити себе можливості його пізнавати в найбільш адекватній формі.

Подібно до представників мілетської школи, інший відомий представник давньогрецької досократівської філософської думки, Геракліт Ефеський (бл. 540 – бл. 480 до н.е.), що жив в сусідньому до Мілету місті Ефесі, також намагався вирішити проблему першооснови буття. Предки Геракліта були правителями і верховними жерцями цього міста. Однак він відмовився від свого сану на користь брата, а сам присвятив своє життя пізнанню вищих істин. Очевидно, слідуючи в руслі традицій східних релігійно-філософських систем, де вищі знання давалися лише посвяченим, Геракліт писав досить складною і метафоричною мовою, тому заслужив ім'я «Темний». Приймаючи до уваги цей факт, кожний дослідник його творчості, повинен брати роль не стільки історика філософії скільки його інтерпретатора.

Геракліт розглядав в якості першооснови вогонь. Один з найбільш відомих висловів Геракліта звучить так: «Цей космос, один і той же для всіх, не створив ніхто з богів, ніхто з людей, але він завжди був, є і буде вічно живим вогнем, що мірно запалюється і мірно згасає» [6,217].

На перший погляд може здатися, що Гераклітів вогонь не може бути представлений у вигляді «архе», оскільки він настільки непостійний і мінливий, що не може виступати у вигляді принципу, що організує буття. В той же час, на наш погляд, розшифровка іншого фрагмента допоможе зрозуміти, що мав на увазі Геракліт. «Під заклад вогню всі речі, – говорить Геракліт, і вогонь під заклад всіх речей, так само як під заклад золота – майно і під заклад майна – золото» [6,222]. Замінивши термін «вогонь» терміном «енергія» все стає на свої місця – в такому випадку Геракліт розглядає космос і навколишній світ як енергію, що знаходиться в постійному обміні.

Геракліт вводить поняття Полемосу, війни, як причини виникнення всіх речей, вказуючи: «Війна є батько всього, цар всього, вона зробила одних богами, інших людьми, одних рабами, інших вільними». На перший погляд Геракліт суперечить самому собі, оскільки насильство над

людиною він вважає найтяжчим гріхом, тому, наприклад, В. Асмус вказує: Ні Іпполіт, ні Ориген, ні Аристотель не пояснюють і не можуть пояснити, звідки виникла у Геракліта думка про війну і про боротьбу, як про начало, що породжує все в житті» [7,36]. На наш же погляд, Геракліт вказує на дію закону діалектики єдності та боротьби протилежностей, в результаті чого досягається гармонія. Категорія гармонії відіграє в творчості Геракліта значне місце. Мова йде саме про таку гармонію, де поєднуються в єдності протилежні якості, хоча люди, на думку ефеського мислителя, не вміють мислити діалектично і гармонію, яку породжують протилежності. «Вони не розуміють, – вказує Геракліт, – як вороже знаходиться в згоді з собою: перевернуте поєднання (гармонія) лука і ліри» [6,199]. Іншими словами, звичайні люди пізнають явища, а не їх суть. «Люди були обмануті явищами» – говорить в іншому фрагменті [6,197].

Таким чином, Геракліт проповідує концепцію подібно до індійської, за якою матеріальний світ і явища в ньому – це майя, ілюзія, за котрою стоїть Брахман, вище буття до пізнання якого і потрібно прагнути. Це вище буття породжує такий же універсальний Закон. Дія цього Закону проявляється скрізь і всюди, в першу чергу в природі, космосі. Те ж саме говорить і Геракліт: «Правда (Діке) покарає майстрів брехні і тих, хто лжесвідчить»; «Сонце не перейде відведених границь – інакше його знайдуть Ерінії, союзниці Діке» [6,220]. Життя в соціумі повинно узгоджуватися з цим вищим Законом. Геракліт вказує: «Народ повинен боротися за закон, що попирається, як за стіну міста» або «Свавілля треба гасити сильніше за пожежу» [6,247].

Що ж стосується війни і насильства взагалі, то тут Геракліт являється повним їх противником. В одному з фрагментів він пояснює причину того, чому він не ніколи не сміється: «... може бути, мені сміятися, споглядаючи на ваші справжні війни, коли під приводом нанесених вам образ ви оскверняєте себе вбивством, нещасні, перетворюючись з людей в диких звірів, коли музикою флейт і труб ви розпалюєте чужі Музам пристрасті, коли залізом, котре скоріше повинне бути використаним для плугів і землеробства, обертається на знаряддя вбивства і смерті, коли ви блюзнірські ображаєте божество, називаючи його «Афіною Войовничою» і «Аресом Еніалієм» [=«Вбивцею»], коли вишикувавши фалангу проти фаланги, людину проти людини, ви молитесь про взаємне вбивство, а тих, що залили себе кров'ю з ніг до голови шануєте, як героїв? Леви не озброюються проти левів, коні не беруться за мечі, і навряд чи побачиш орла, що одягнув панцир проти орла... Як це? Чи не з більшим прагненням вирубаються дерева на землі ваших одноплемінників і грабуються їх міста? Чи не твориться глум на старістю, не уводяться жінки, не вириваються з обіймів діти, не руйнуються шлюбні чертоги, не перетворюються в наложниць діви, не оженотворюються хлопчики, не заковуються в залізні ланцюги вільні, не зносяться храми богів, не розриваються святилища героїв, не співаються богам пісні подяки за нечестиві справи і не приносяться їм жертви подяки за здійснене беззаконня? Ось чому я не сміюсь. В мирний час ви воюєте речами, в воєнний вирішуєте справи залізом: крадете право мечами... Міста опустіли від доблесті, пустині повні народу для беззаконня. Стіни домів стоять як знамення людської порочності, що укривають від поглядів ваше насилья, будинки у всіх мають огорожу. Інші, міські стіни – знамення помилки: ті, хто всередині, ворожі один одному, але при цьому йменуються співгромадянами; ті, хто зовні, –

вороги, але при цьому йменуються гостями. Всі вороги, ніхто не друг один одному. Чи можу я сміятися, бачачи стільки ворогів? Чуже багатство ви вважаєте за своє, чужих жінок вважаєте за своїх, вільних ви обертаєте на рабство, живих поїдаєте, закони порушуєте, беззаконня зводите в ранг закону, пригноблюєте все, що є для вас незвичним» (ДК 22 А Листи VII, 6–10). [Цит. за 3, 137–138]. Виходячи з парадигми близької до індійської, Геракліт вирішує як онтологічні, так і антропологічні проблеми. Якщо в індійській релігійно-філософській думці Брахман розглядається як Абсолют, вселенський розум, єдине джерело, що все породжує, пронизує і контролює і в той же момент є незалежним від породженої ним матерії, так само і Геракліт вказує в одному з своїх фрагментів: «Бо Мудрим може вважатися лише одне: Розум, що може керувати всім всесвітом» [6, 239]. В іншому фрагменті наводяться інші характеристики Бога-Абсолюта: «Бог єдиний і від усіх відособлений» [6, 239].

Таким чином, головним атрибутом Бога у вченні Геракліта є його Розум і Мудрість, які проявляються через Логос – вселенський закон, який, до речі, фактично тотожний індійському поняттю – Дгарма. Дгарма – це термін, який в індійській філософії має полісемантичне значення: релігія, закон, шлях, котрим повинна пройти конкретна людина, щоб досягти самореалізації, або шлях цілого народу, нації. Так само є багатозначним є в грецькій мові слово «логос»: «слово», «вчення», «закон», «співвідношення», «смісловий зв'язок» або ж «інформація», якщо вживати сучасну термінологію тощо. Весь космос у Геракліта проникнутий єдиним началом – Логосом, Законом, Словом Божим, яке, на його думку, треба пізнати і зрозуміти, тому що через Слово діє воля бога. «Ось що річ (Логос) вічно суцільно люди не розуміють і перш ніж вислухати її, і вислухати одного разу. Бо, хоча всі стикаються напругу з цією ось Річчю (Логосом), вони подібні тим, хто її не знає, дарма що пізнають на досвіді точно такі слова і речі, котрі описую я, розділяючи їх згідно істинної реальності і висловлюючи їх так, як вони є. Що ж стосується інших людей, то вони не усвідомлюють того, що роблять наяву, подібно тому як цього не пам'ятають ті, що сплять» (ДК 22 В 1). Геракліт розвиває свою думку в тому напрямку, що всі закони, по яким живуть люди, мають джерелом один закон – Логос, тобто божественний закон і є правильними настільки, наскільки відповідають йому: «Хто бажає говорити [= «висловлювати свій логос»] з розумом, ті повинні міцно спиратися на загальне, як громадяни полісу – на закон, і навіть міцніше. Бо всі людські закони залежать від одного, божественного: він простирає свою владу так далеко, як тільки побажає, і над всім домінує, і все переважає [6, 197].

В Упанішадах досить чітко вирішується проблема Бога й індивідуальної людської душі: Атман (людська душа) має ті ж саме атрибути, що і Брахман (Бог, Абсолют) – сат–чит–ананда (вічність, знання і блаженство), тобто їх якісні характеристики цілком співпадають, тобто душа тотожна Брахману (Богу, Абсолюту), але відрізняються кількісно, оскільки Атман незрівнянно мала величина в порівнянні з Брахманом, тому якщо останній є абсолютно незалежним від матерії, то Атман знаходиться під владою матеріального тіла. Подібно до Упанішад в гераклітівській термінології поняття Бога (Теос) співвідноситься з поняттям «даймон» («етос людини – її даймон») [6, 243]. тобто її душа. Це співвідношення підтверджує інший вислів Геракліта: «Особистість – божество людини» [6, 243]. Як відомо, вже в брахманізмі, що виник на початку I тис. нашої ери, була

детально розроблена концепція карми і перевтілення, яка вказувала на те, що душа вічна, змінюються лише її тілесні оболонки. Подібну думку, на наш погляд, висловлює і Геракліт: «Людина – світ в очі; запалюється ранком, погаснувши вечором. Вона запалюється до життя, померши, подібно до того як запалюється до життя, заснувши» [6,199]. Вогонь тут, без сумніву, символізує енергію душі, прагнення людини до вищого буття, до Бога, що символізує собою не лише Вищий розум, Вищий закон, але й Вище джерело енергії і сили.

Процес інволюції та еволюції, опис котрого ми зустрічаємо в східній, в першу чергу індійській релігійно-філософській думці, зображується в Геракліта у вигляді пульсації вогню. Процес інволюції сприймається даним філософом у вигляді того, що світ «охолоджується» і «мертвіє», але потім рух відбувається уверх до повноти буття у вигляді чистого вогню. Це розуміння світобудови вказує і на шлях людського життя. Душа попадає в матеріальний світ, холодний і мертвий. Вона стає вологою і тяжкою від вологи, в такому стані їй важко еволюціонувати. Тому Геракліт говорить: «Душам стати вологими є смерть» (DK 22 B 66 d2). Геракліт говорить про пожежу в кінці часів, але це не загибель світу, а його оновлення, це повернення сущого до істинного буття. «Все, що ми бачимо наяву, – смерть; все, що уві сні – сон; все що по смерті – життя» (DK 22 B 21). Тобто, іншими термінами, але все ж майже тотожними за своєю суттю даний філософ висловлює дуже близьку позицію до індійської релігійно-філософської думки, де матеріальний світ розглядається у вигляді майї – ілюзії, що приховує справжнє буття. Геракліт оперує поняттями «множина» – це зримий, багатоманітний світ, що сприймається емпірично і «єдине», що знаходиться за межами цього сприйняття. «Множина» для Геракліта це всього лише тимчасова, недостовірна форма буття, істинне ж буття полягає в «Єдиному» до якого й треба прагнути. Як вказує С.Пролєєв, якщо представників мілетської космогонічної філософії більш за все цікавило «з чого все є», то для Геракліта є найважливішим утвердити достовірність Одного, показавши неістинність Множини [3,141]. Тому, як стверджує Геракліт, «мудрість в тому, щоб знати все як одне» (DK 22 B 50). Звідсіля випливає ідея подолання дуальності через пізнання Єдиного, через трансформацію власної свідомості, що веде до просвітлення. Очевидно, Геракліт володів певною медитативною технікою, за допомогою якої він намагався пізнати вищі істини, тому й говорив про себе, що він ні у кого нічому не вчився, але все «випитав у себе сам».

Таким чином, у Геракліта можна спостерігати зміну акцентів від вирішення онтологічних до антропологічних проблем, хоча це зазвичай пов'язують з іменем Сократа (знаменитий сократичний поворот).

Вивчаючи творчість іншого видатного філософа – Піфагора (бл. 580–500 рр.), який і ввів, власне, термін «філософ», можна зазначити, що все, що ми знаємо про Піфагора, виходить з інформації, наданої більш пізніми авторами. Платон згадує Піфагора лише один раз, Аристотель двічі. Більшість авторів вважають, що даний мислитель народився на острові Самос, тобто в іонійській Греції. Є відомості, що він навчався в Анаксимандра, а також у Ферекіда, знаменитого грецького мислителя. За порадой Фалеса, як вважають деякі дослідники, він відправився в Єгипет, де двадцять два роки навчався у єгипетських жерців і сам отримав сан жерця. В 525 р. до н.е. Єгипет захопили перси. В числі полонених, котрі були відправлені на Схід опинився і Піфагор, що дозволило йому потрапити

в Вавилон, де він, начебто, на протязі 12 років проходив навчання у місцевих жерців. Апулей стверджує навіть, що Піфагор навчався у індійських мудреців. Ці дані не є цілком і повністю достовірними, але фактично не викликає сумніву те, що у світогляді Піфагора можна спостерігати вплив східної релігійно-філософської думки і не лише єгипетської чи вавилонської, але й індійської.

Після тридцятичотирьохлітнього навчання в країнах Сходу Піфагор опиняється в місті Кротон, де засновує свою школу – Піфагорійській союз, що являв собою релігійно-філософське братство з ритуалізованим статутом та спільним майном (на що вказує Тімей). Подібно до індійської релігійності, де гуру, духовний вчитель зазвичай шанувався на рівні бога, або чудотворця, Піфагор фактично з самого початку існування заснованого ним союзу користувався вищим релігійним авторитетом та зображувався в якості «надлюдини», що володіє надприродними можливостями і особливою мудрістю. Запропонована ним складна система розвитку духовних, психічних, інтелектуальних та фізичних сил майже повністю копіювала систему монастирського життя Сходу. Даний союз був таємною організацією, за розголошення знань отриманих тут чекала сувора кара. До союзу приймалися вільні громадяни обох статей. Навчання ділилося на два періоди або на два ступені: акусматика (послушники, що повинні були пройти багатолітню перевірку морально-духовних та інтелектуальних якостей) засвоювали знання догматично, а математики (вчені) займалися більш складними проблемами, котрі викладалися їм з обґрунтуванням. Попередник і, в певній мірі, вчитель Піфагора, Анаксимандр, визначав началом всього апейрон – безмежне і безкінечне. Піфагорійці також вважали, що природа вимагає не людського, а божественного розуміння, що істина доступна лише богам. В той же час, на їх думку, із всіх відомих раціональних методів пізнання лише в галузі математики можна наблизитися до божественного знання, оскільки, мовляв, саме на основі чисел будуються всі моделі і передбачення.

Як уже вказувалося, в індійській релігійно-філософській думці важливе місце займає поняття дгарми, котре має велику кількість значень, в першу чергу воно означає об'єктивний шлях за яким йде розвиток як всього світу, так і його окремих феноменів. В суспільстві індивідуальна дарма конкретної людини впливається в колективну або загальну дгарму народу, нації або спільноти. З точки зору карма-йоги кожна людина повинна йти своїм шляхом, слідувати своїй дгармі, лише так вона зможе досягти гармонії з оточуючим світом і досягти самореалізації. Подібно до цього піфагорійці також вважали, що справді мудра людина повинна проводити в життя міру і закон, що лежить в основі космосу і ні в якому випадку не має права переступати його. До речі, сам термін «космос» з в перекладі з грецької мови означає «порядок», інше ж значення цього слова є «краса» (звідсіля – «косметика»). Таким чином, слово «космос» можна перекласти як «порядок, що має красу». І все ж, незважаючи на велику роль математики, яка підносилося до рівня культу, вищі знання в піфагорійському союзі, без сумніву, подавалися саме містеріальним шляхом, де адепт виконуючи роль як глядача, так і актора, входить у відповідний медитативний стан, щоб інтуїтивно пізнати вищі істини.

Дослідники вважають, що піфагорійські містерії уже з самого початку зближувалися з орфічними. Близькість їх була настільки великою, що вже Геродот не проводить між ними різницю. Очевидно, є підстави вважати,

що орфіки частково запозичували у піфагорійців елементи свого вчення, в певній же мірі могли і самі мати на них певний вплив. В той же час можна провести й іншу версію, більш правдоподібну, за якою і орфіки і піфагорійці черпали свої знання зі східних джерел.

Вчення Піфагора будувалося на принципах майже тотожних ведичній філософії. Це концепція безсмертної душі (псюхе), вчення про перевтілення душ (метемпсихоз), що поєднувалося з «пам'яттю предків» (сам Піфагор стверджував, що він пам'ятає чотири свої попередні інкарнації). Відповідно до вчення ведичної філософії Піфагор також вказував на духовну спорідненість всіх живих істот. Однією з вищих етичних цілей він вважав очищення (катарсис), яке на тілесному рівні досягалося через вегетаріанство (як відомо, індійські браміни та йогі вбачають в вегетаріанстві перш за все реалізацію принципу агімосі, ненасильства над живими істотами, що дає можливість уникнути створення негативних кармічних реакцій). Засобом очищення душі Піфагор вбачав пізнання музично-числової структури космосу (що певною мірою відповідає практиці мантра-йоги).

Як вказують дослідники, піфагорійці прокидалися до сходу Сонця, яке вони обожнювали. Прокинувшись, вони робили мнемонічні вправи, схожі на читання мантр і йшли на берег моря зустрічати схід Сонця. Потім займалися медитацією, робили гімнастику, проводили день в праці і навчанні. Вечором вони здійснювали ритуальне обмивання, після чого разом вечеряли і проводили церемонії поклоніння богом. Перед сном кожний піфагорієць повинен був проаналізувати свій минулий день: «І не можна було прийняти очам спокійним сну, поки тричі не продумаєш день, що минув: як його я прожив? Що я зробив? Який мій обов'язок залишився не виконаним?». Якщо в індійській системі йоги вдосконалення людини починалося з моральних засад ями і ніями, то в піфагореїзмі це отримало назву вчення про «належне», до якого відносилось вміння володіти собою, шляхом перемоги над пристрастями, чітке підкорення молодших старшим, культ дружби і взаємодітримки. Сене життя вони вбачали в фізичному, моральному, інтелектуальному і духовному вдосконаленні, тому велику увагу вони приділяли засвоєнню основ медицини, психотерапії, проблемам покращення генофонду. Вони розвивали свою пам'ять як механічну, так і смислову, розвиваючи не лише інтелектуальні здібності, але й образне мислення. Піфагорійці завжди цінували споглядальний спосіб життя, що характерний для східної мудрості, вважаючи космос в якості упорядкованого і гармонійного начала, що розкривається людині, котра веде правильний спосіб життя, не порушуючи світової гармонії. В зв'язку з цим Піфагор уподібнював життя ігрищам – хто приходить туди позмагатися, хто торгувати, але найбільше задоволення отримують люди, що прийшли сюди просто подивитися. В той же час політична діяльність була не чужою для піфагорійців і даний союз відіграв активну участь у громадському житті міста Кротон та прилеглих до нього територій. Це стало можливим тому, що завдяки порадам Піфагора жителі Кротону змогли отримати перемогу над своїм давнім сильним суперником, сусіднім містом Сибаріс. Після цієї події повага і шана громадян Кротону настільки зросла, що вони вручили йому і його послідовникам владу над містом. Через деякий час правління піфагорійського союзу було встановлене і в деяких інших південноіталійських містах, і навіть на Сицилії. Керувала кожним містом общин піфагорійців, що встановлювала свої правила громадського

життя. Але через деякий час принципи аристократичного способу правління піфагорійського союзу, очевидно, зайшли в антагоністичні протиріччя із звичними демократичними засадами грецької полісної системи. Це привело до повстання і знищення піфагорійського союзу. Так трагічно закінчилася спроба піфагорійців побудувати справедливе суспільство на основі теократії. Відомості про Піфагора після цього губляться – дехто з дослідників вказує, що його до того часу вже не було в живих, друга версія говорить, що Піфагору вдалося врятуватися під час повстання, третя версія – він загинув разом з іншими піфагорійцями в місті Кротоні. В той же час трагедія розгрому піфагорійського союзу не привела до його загибелі, оскільки традиція піфагореїзму не перервалася. Піфагорійський союз продовжував існувати, але змушений був відмовитися від таємної організації і відповідним чином демократизуватися, стаючи все більше схожим на інші філософські школи. Піфагорійське вчення виявило суттєвий вплив на Платона і ще більше на платонівську Академію, в стінах котрої піфагореїзм розвивався на протязі майже трьох віків. Ще через сто років традиція піфагореїзму відроджується у вигляді неопіфагореїзму, котрий мав суттєвий вплив на різні течії пізньої античної думки. Тобто, фактично починаючи з II ст. піфагорейство відроджується, але це, власне, вже інше вчення, що прагне об'єднати Платона, Аристотеля і стоїків.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що основна філософська проблематика, так само як і понятійно–категоріальний апарат, яким користувалися представники давньогрецької філософії не виник і не був розвинутий з народної міфологічної творчості, а скоріш за все був запозичений з релігійно–філософських систем Сходу. Але на відміну від країн Сходу, де філософія нерозривно була пов'язана з релігією в Давній Греції філософами, вченими ставали переважно світські люди.

Інтенсивний розвиток науки в Давній Греції загалом можна пояснити тим фактом, що ця країна знаходилася на перетині морських шляхів та в безпосередній близькості до центрів стародавніх культур, які були для еллінської культури джерелом багатьох ідей. Грецька філософія творчо трансформувала і розвинула та доповнила ці ідеї, або ж надала їм іншу спрямованість, до певної міри завуалювавши тим самим свій зв'язок з східною релігійно–філософською думкою.

Потрібно також відзначити зв'язок появи філософії в якості раціональної рефлексії з формуванням демократичних інститутів і полісної системи, оскільки демократичні засади грецького суспільства давали можливість трансформувати езотеричний шлях отримання знань, котрі на Сході передавалися безпосередньо від учителя до учня через складну систему посвячень, в екзотеричний, тобто робили ці знання в принципі доступними для всіх бажаючих їх отримати вільних громадян. В цьому плані, очевидно, можна, дійсно, говорити про появу філософії в якості науки, як самобутнього давньогрецького феномену, оскільки на Сході філософія існувала лише в формі релігії.

Література

1. Дж. Реале, Д. Антисери. Западная философия от истоков до наших дней. Античность. Перевод с итальянского С. Мальцевой. – СПб: ТОО ТК «Петрополис», 1994. – 336 с.
2. Донских О.А., Кочергин А.Н. Античная философия. Мифология в зеркале рефлексии. – М.: Изд-во МГУ, 1993. – 240 с.

3. Пролеев С.В. Античный мир: философия, история, культура. – М.: Академ–Пресс, 2000. – 472 с.
4. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М.: «Мысль», 1986 – 571 с.
5. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. – М.: «Высшая школа», 1981. – 374 с.
6. Фрагменты ранних греческих философов. Часть 1. – М.: Наука, 1989. – 575 с.
7. Асмус В.Ф. Античная философия. – М., 1976. – 353 с.

Матвеев В.А. Концептуальные параллели между древнегреческой философией и религиозно–философской мыслью Востока

Проводится компаративистский анализ философских учений представителей досократовской философии и восточной, в первую очередь, индийской религиозно–философской мысли.

Ключевые слова: древнегреческая философия, Милетская школа, Гераклит, Пифагор, логос, брахман, атман, дхарма, самореализация.

Matveev, V.O. Conceptual parallels between the Classical Greece philosophy and Oriental religious and philosophical thought

A comparative analysis of philosophical systems represented by pre-Socrates and Oriental philosophy, primarily the Indian religious and philosophical thought.

Key words: the Classical Greece philosophy, the Milesian school, Heraclitus, Pythagoras, Logos, Brahman, atman, dharma, self-fulfillment.

Цінності античного дозвілля: соціально-філософський та соціально-культурний аспекти

Розглядається етимологія поняття «дозвілля» із подальшим аналізом змісту аксіологічної концепції дозвілля. Визначається роль останнього у становленні та розвитку філософії, досліджується вплив цінностей античного дозвілля на соціально-культурні процеси минулої та сучасної епох.

Ключові слова: цінності, дозвілля, вільний час, антична культура, філософія, самопізнання, світогляд, соціально-культурна сфера, культурно-дозвіллева діяльність

Одним із найважливіших аспектів сучасної життєдіяльності суспільства є його інтенсивне включення у розвиток інформаційних технологій. На противагу технократичному підходу до прогресу та цивілізації соціум намагається виробити культурологічну схему дифузних взаємозв'язків індивідів. Найбільш продуктивно дана тенденція виражається в нерегламентованому дозвіллевому спілкуванні, традиції якого сходять до епохи античності, де дозвілля розумілося як процес та результат реалізації фундаментальних цінностей суб'єкта соціально-культурної діяльності (суспільства, групи, особистості) і, водночас, є своєрідним способом світогляду, синтезом різних шарів буття в цілісному світі людини.

Історичний розвиток суспільства показав, що нове знаходиться в найглибшому минулому, що стоїть біля витоків сучасної цивілізації, тому звернення до досвіду стародавньої Греції та Риму, які створили неперевершені зразки загальнолюдської культури і дали поштовх до подальшого розвитку філософії, залишається актуальним і сьогодні. Тому виникає необхідність дослідження дозвіллевих традицій античності, під яким розуміється осмислення останніх у якості однієї із сторін діалогу культур, в процесі якого цінності античного дозвілля зробили істотний вплив на виникнення філософії, а також на формування соціально-культурної сфери і зміст культурно-дозвіллевої діяльності подальших епох.

На сьогоднішній момент спостерігається відсутність аксіологічних концепцій античного дозвілля, що розкривають необхідність включення історичного досвіду в розробку сучасних культурно-дозвіллевих програм. Численні дослідження, присвячені вивченню античної культури, ставили за мету розгляд питань, що стосуються мистецтва, лінгвістики, філософії, педагогіки стародавньої Греції та Риму. Проблеми дозвілля античності, по суті, залишаються поза науковим інтересом вчених, що, в свою чергу,

обідняє соціально–культурну сферу, позбавляє її безцінного історичного досвіду, який є незамінним для розуміння глобальної суті дозвілля.

Таким чином, існує явна суперечність між об'єктивною взаємодією античної та сучасної культур дозвілля і відсутністю концептуальних наукових досліджень аксіології античного дозвілля, що відкривають можливість повної мобілізації історико–культурного досвіду епохи античності для збагачення змісту, форм дозвілля і сучасних методик організації соціально–культурної діяльності. Досить актуальною залишається проблема встановлення ступеня значущості цінностей античного дозвілля в структурі загально гуманістичних цінностей на сучасному етапі суспільного прогресу та їх ролі у розвитку соціальної філософії.

Тому автор статті ставить за мету дослідити етимологію поняття «дозвілля» із подальшим аналізом цінностей античного дозвілля у соціально–філософському та соціально–культурному дискурсі.

Розгляд генезису дозвіллевої діяльності, її суті та змістової наповненості у добу античності не можливий без звернення до даних історії, філософії, етнології, соціології, психології, культурології тощо. Значне місце в розробці теоретичних і практичних положень даної теми займають праці Фролова Е.Д., Васильєвої Т.В., Борохова Е., Беспалой М.А. та ін. Але разом з тим ряд істотно важливих аспектів, пов'язаних із ефективною реалізацією соціокультурного потенціалу цінностей античного дозвілля, не знайшов належного освітлення ні в теорії, ні на практиці.

Поняття дозвілля походить з часів античності, істотною рисою якої, було поширене серед греків і римлян сприйняття дозвілля у якості невід'ємної складової цивільного стану та часу, вільного від будь–яких необхідних матеріально–виробничих занять. Рабовласництво забезпечувало громадянину грецького поліса досить багатогранне дозвілля, яке дуже часто було заповненим гонитвою за духовними цінностями: представники всіх поколінь у часи дозвілля охоче обговорювали не стільки питання приватні й практичні, скільки загальні й теоретичні, свідченням чого є прелюдії платонівських діалогів.

Найбільше трактування теми дозвілля належить одному з видатних геніальних філософів старовини – Аристотелю. Проте ще його великий попередник Сократ зосередив увагу філософії на проблемах соціального життя і ототожнював дозвілля із дорогоцінним надбанням людства. Водночас, тему дозвілля можна назвати однією з лейтмотивів платонічного діалогу. На всі лади це слово не раз зустрічається у таких трактатах як «Феага», «Федр», «Парменід», і, саме там, де відбувається філософська бесіда. В процесі такої бесіди один за одним виникають важливі світоглядні питання, яким, здавалось, не має кінця, проте наявність часу для дозвілля не обмежує такої розмови й сприяє її продовженню.

Тому цілком зрозумілою виявляється значна увага стародавніх мислителів до проблеми дозвілля, яка займала помітне місце в соціокультурній сфері та державній політиці доби античності, стала природною підставою до плідного інтелектуального життя і виступала чи не найголовнішою темою в етико–політичних інтерпретаціях життя людини та суспільства.

Етимологію поняття дозвілля можна прослідкувати у класичних мовах: в грецькій мові дозвілля звучить як *scolhu*, в латинській – *otium*. Науковці переважно звертаються до грецького схоле, що пояснюється первинністю і вірцевістю грецького культурного досвіду у порівнянні із

римським. Грецьке слово *scolhy* походить від коріння *sce/o*, що позначає «тримати», «мати», а в буквальному значенні – це є власне «затримка», «припинення (занять)», звідки – «відпочинок (від чого–небудь)», «вільний час», «дозвілля» [6,294].

В свою чергу, будь–яка суспільно регламентована діяльність («асхолія» по–грецьки) для мислителя пов'язана із необхідністю так чи інакше пристосовувати свої рішення до понять і вимог суспільства (згідно Платону, це має стосуватись лише бруталного й неосвіченого натовпу). Дозвілля ж («схоле») цілком належить приватній особі, яка віддана своїй совісті і має право ставити її на службу одній лише мудрості [3,114].

Поява слова *схоле* фіксується в грецькій мові у після гомерівський час, на рубежі архаїки і класики (VI–V ст. до н.е.) і, як уже було зазначено, головною його дефініцією було «дозвілля». Смысловий розвиток даного поняття здійснювався у бік уточнення змістовності дозвілля, – будучи свободою від необхідних занять, воно має бути чимось заповненим і для чогось використано. Тому у часи еллінізму простежується наступний ряд визначень дозвілля: а) вид вільних занять, до якого можна залучитися саме на дозвіллі (за Еврипідом); б) особливі філософські заняття, спрямовані на ведення бесід та міркування (за Платоном); в) лекції, які читаються філософами (за Аристотелем і Плутархом).

Ознайомившись із етимологією та семантикою поняття «дозвілля» у стародавніх греків, можна перейти до його теоретичного трактування у філософській літературі.

В першу чергу слід звернутись до платонівської думки про те, що школа мудрості є своєрідним святковим дозвіллям. Проте, святковий настрій, який часто супроводжує дозвілля, і саме дозвілля здавалося б погано поєднуються із справою відповідальною і складною, якою є філософське розмірковування. Але дозвілля не означає тут неробства, а свято не обіцяє безтурботності. Платонівське філософічне дозвілля – це дозвілля, що є «вищим за не дозвілля», є головною справою життя. Згідно Платону (зокрема, в його ідеальній державі), воно є обов'язком обраних людей перед тими із співгромадян, кому заняттям філософією перешкоджають або погане походження, або порочні звички, або інше покликання. У цьому контексті дозвілля набуває надзвичайної багатозначності: по–перше, воно уособлюється в турботі про те, щоб вільний афінський громадянин, особливо благородного походження, не опускався до рабської необхідності займатись ремеслом і не замінював покликання свого життя на виснажливу працю; по–друге, дозвілля («схоле») є прямою протилежністю «асхолії» (регламентованої діяльності), яка неодмінно пов'язана із боротьбою, честолюбством, обманом, догодженням, користолюбством. Так, коли філософія стає засобом заробітку, як це було у покоління софістів, всі ці вади впроваджуються і в її сферу, бо софіст вже піклується не про істину і не про вдосконалення душі, а про власне збагачення, догоджаючи публіці, затуманюючи мозок простодушним слухачам, приховуючи істину – навіть якщо він такою володіє – і залишаючи її для вузького кола обраних.

Тому якщо платонівський діалог справляє враження, що школа мудрості є святковим дозвіллям, це не означає, що філософія є легким, безвідповідальним заняттям, навпаки, вона є звільненням від повсякденності, душевною зібраністю, напругою творчих сил.

Аналізуючи етико–політичну доктрину античного класика Аристотеля, що викладена у його трактатах «Нікомахова етика» і «Політика», можна прослідкувати цілий ряд важливих положень, які становлять логічний ланцюг, або, навіть, цілісну концепцію дозвілля.

Згідно Аристотелю, дозвілля виступає ціллю й суттю блаженного стану, людського щастя, при цьому воно мислиться не як порожнє проведення часу, а як умова і форма вищого виду діяльності – споглядальної, оскільки така діяльність є злагодженою із вищим началом людини – її розумом. Все людське життя ділиться на заняття і дозвілля, на війну і мир, а вся діяльність людини направлена частково на необхідне та корисне, частково на прекрасне. Перевагу тут слід надавати, виходячи з потреби душі, духовного розвитку й обумовленої ними діяльності: війна існує заради миру, заняття заради дозвілля, необхідне і корисне – заради прекрасного. Тому первинною має виступати насолода миром, прекрасним та користуванням дозвіллям. Суспільна цінність дозвілля полягає в тому, що воно допомагає виробленню необхідних високих чеснот і тому ставиться на одну ланку поряд із політикою та філософією [3,118].

У соціальному плані дозвілля (схоле) виступає як відмінна риса і переважна форма життя громадян, але не рабів, як це виразно наголошувалося Аристотелем. В інтелектуальній сфері дозвілля виступає як умова і синонім єдиного безумовно гідного для вільної людини виду занять – теоретичної, переважно гуманітарної діяльності, що за своєю суттю звернена, головним чином, на людину і суспільство, меншою мірою – на природу, і практично повне ігнорування виробництва. Нарешті, в прикладному, вузько спеціалізованому плані схоле виступає як провідна форма загальноосвітнього, переважно (якщо не винятково) гуманітарного навчання і виховання, традиції якого пережили античність і знайшли своє продовження в середньовічній схоластиці, і, навіть, в перших університетах.

Тема дозвілля звучить чи не головною в своєрідній симфонії античного світу. Останній саме цим і відрізняється від світу нового, а саме немислимими для сучасного суспільства соціальними гарантіями, повнотою політичних прав і можливостей реалізації, нарешті, небаченим розквітом гуманітарної культури (глибока і витончена філософія, висока поезія і драма, гармонія і краса архітектури, скульптури).

Проте дозвілля часів античності одночасно є глибоко трагічним. Узятє саме по собі, воно переповнене високим гуманізмом, оскільки орієнтується на людину, яка прагне досягти найвищого блага – повної насолоди думкою. При цьому дозвілля виявляється соціально обмеженим, елітарним, оскільки своїм ідеалом вбачає людину, звільнену від праці і залучену у суто споглядальну діяльність. І ця його своєрідна збитковість посилює відсутність динаміки та перспективи. Дозвілля у якості «зупинки», у якості звільнення від тягарю матеріально–продуктивної діяльності створює умови для гуманітарних занять еліти суспільства, але, водночас, прирікає дане елітарне суспільство, таку собі обрану цивілізацію, на соціальну самотність й історичну безперспективність.

Зрушення у розгляді суті дозвілля та його змістової наповненості відбулись у Новий час, коли був відкинтий даний історичний експеримент, проте із збереженням культурних досягнень античності і, водночас, із орієнтацією всього подальшого розвитку людини на гармонійне поєднання праці та знань, і в дозвіллі зокрема.

Безперечно, вільний час існував протягом усього суспільного розвитку і відображав його соціально-економічний та культурний рівні. Завдяки дозвіллю людство не мало б у своєму розпорядженні тих досягнень первісної культури, які не залишають байдужими і нас – представників техногенної та інформаційної цивілізації.

Найбільш рельєфно і значущо розуміння необхідності цільового використання вільного часу продемонструвала саме доба античності. Як уже було зазначено, високий рівень економічного розвитку грецьких полісів до V ст. до н.е. дозволив сформувати значний прошарок людей, вільних від занять ремеслом, торгівлею, сільським господарством і здатних присвятити себе філософським роздумам, науці, поезії. Результати такої діяльності значно вплинули на побут і поведінку сучасників, привнісши новачії в традиційну організацію вільного часу. Можна посплатися на висновок Фукидіда про те, що греки ввели багато різноманітних форм проведення дозвілля, що приносили насолоду і допомагали розсіяти турботи повсякденного життя [1,3].

Всіляко проповідуючи ідею, що «людина – міра всіх речей», антична цивілізація продемонструвала подальшим поколінням, яких вершин може досягти людина в мистецтві, знанні, політиці і, найголовніше, – в самопізнанні й самовдосконаленні у час дозвілля. У цей період сформувалися масові й групові форми проведення дозвілля: масові свята і торжества, із піснями та танцями; групові гуляння; бесіди про літературу й філософію; декламації. Головним змістом масових форм дозвілля античного суспільства було відправлення культів, що відображало його духовні і естетичні цінності, які складали основу моралі античного громадянина. Її складовими частинами були: автономія (життя за власними законами, що виявлялося не тільки в прагненні полісів до незалежності, але і в прагненні окремих громадян жити своїм розумом); автаркія (самозабезпеченість, що виражалася в прагненні кожної цивільної общини мати повний комплекс життєво важливих професій із орієнтацією на натуральне виробництво для власного споживання в своєму господарстві); патріотизм (любов до своєї вітчизни, в ролі якої виступали не Греція або Італія, а рідна цивільна община, оскільки саме вона була гарантом добробуту громадян); свобода, що виражалася в незалежності громадянина в його приватному житті; рівність та колективізм (орієнтація на помірність в побуті, що формувала звичку співвідносити свої інтереси з чужими, а чужі із своїми, зважати на думку й інтереси колективу); традиціоналізм; повага до особистості.

Концепція вічних цінностей античного дозвілля як доцільної соціально-культурної моделі, що зумовлює й формує основні напрями культурно-дозвіллевої діяльності античності, включає:

а) термінальні (кінцево-цільові) цінності, що представлені: інтелектуалізацією дозвіллевої сфери античності; естетизацією видів і форм дозвілля стародавньої Греції та Риму; орієнтацією на спілкування; компенсаторністю дозвіллевої діяльності; святковою ментальністю сфери дозвілля; масовістю культурно-дозвіллевої діяльності;

б) інструментальні цінності: об'єктивні, що визначаються культовістю й атональністю античної дозвіллевої діяльності та оперативні, які представлені механізмом аксіологічної саморегуляції дозвілля [4,12].

Система цінностей задавала певні рамки творчої енергії античних людей. У галузі гуманітарного знання і мистецтв, що обслуговували

духовні й суспільні потреби (архітектура, живопис, скульптура, спорт, філософія, філологія, поезія тощо), греки і римляни досягли великих успіхів. Орієнтація античної культури на людину і суспільство як на найвищі цінності підпорядковувала її творців і їх твори до створення умов для комфортного буття.

Із появою та розвитком ораторства почали формуватися перші навички просвіти народу. Оратори публічно пропагували ідеї добра і справедливості. Філософи, які займали особливе місце серед них, прагнули залучити слухачів у дискусію. Проте найбільш яскраво досягнення античності виявилися в Афінах класичного періоду. Зміст і характер дозволя збагатились подальшим удосконаленням системи освіти і розвитком всіх видів мистецтва. На Акрополі споруджується величний храмовий ансамбль – культурний центр усього еллінського округу. З розвитком драматичної поезії почалося будівництво театрів. Усвідомлюючи їх значення для формування полісного патріотизму і цілеспрямованого проведення дозвілля, влада навіть платила малозабезпеченим, щоб ті мали можливість відвідувати театри.

В організації вільного часу в полісах Стародавньої Греції можна відшукати витоки художньо–образного ритуалу підведення підсумків праці. Були особливо помітні святкування Великого Діонісію (своєрідне свято врожаю), під час яких мали місце і карнавальні процесії із дарами природи, і масові виступи хорових колективів, і перші театралізовані вистави, і нагородження кращих. Фахівці відзначають, що прологи дозвілєвих святкувань завжди носили політичний і суспільний характер, передбачали обов'язкову участь почесних гостей та героїв воєн.

Антична спадщина у всіх її аспектах і ракурсах залишилася неповторним ідеалом проведення вільного часу, на жаль, цінності античного дозвілля розгубилися протягом «темних століть» середньовічної Європи.

Щодо сучасної епохи розвитку, то тут існує дилема: наявність необхідного для усестороннього розвитку людини часу та вміння ним розумно користуватися – не одне і те ж. Зараз досить складно розмежовувати робочий та вільний час, оскільки багато людей бере роботу на дім, не замислюючись про вільний час як чинник духовного вдосконалення особистості, «час для більш піднесеної діяльності». За словами І. Канта: «Найбільшою плотською насолодою, яка не містить в собі жодної домішки огиди, є відпочинок після роботи» [2,146]. Перед людиною постають питання, не тільки пов'язані із вирішенням повсякденних практичних задач, вона намагається віднайти відповіді на питання найзагальніші і найглибші: що є оточуючим світом і яке місце, призначення людини в цьому світі? Що лежить в основі всього існуючого – матеріальне або духовне начало? Чи підкорюється світ яким–небудь законам або в ньому панує хаос? Чи здатна людина пізнати оточуючий світ і що є цим пізнанням? У чому зміст людського життя, його мета і цінність? Людина розмірковує про добро і зло, прекрасне і потворне, свободу і справедливість, а також розглядає багато інших світоглядних питань. Роздумуючи над ними, людина може спиратися на життєвий досвід і здоровий глузд, на віру в надприродне або ж в наукові знання. Це залежить від типу світогляду, одним з яких є філософський. Проте неодмінною умовою реалізації таких роздумів є

наявність вільного часу, про що помітили ще мислителі доби античності, а Томас Гоббс свого часу зазначив: «Дозвілля – це батько філософії».

Таким чином, аналіз цінностей античного дозвілля відображає процес виникнення певних форм організації дозвілля (від масових і групових до індивідуальних) в перші сторіччя європейської цивілізації, а також показує пряму залежність форм і, особливо, змісту дозвілля від конкретної соціокультурної ситуації.

Соціально–культурні умови появи, становлення, розвитку, деструкції та відродження цінностей дозвілля в епоху античності, характеризуються: рівнем демократизації античних співтовариств, а також ціннісними принципами організації античних соціальних інститутів; специфікою трансформації політеїстичної релігії та її обрядів, що виступили провідними чинниками у формуванні античної сфери дозвілля і системи його цінностей; філософськими й ідеологічними вченнями античних мислителів про сутність, цілі, задачі, засоби й ступінь значущості дозвіллевої діяльності для особистості та суспільства, представленими філософськими концепціями старогрецьких філософів – Платона та Аристотеля як невідмінна умова саморозвитку і самопізнання.

Наявність дозвілля, забезпеченого гарантованим мінімумом з боку цивільного колективу, і свободи від жорсткої регламентації поведінки індивіда у рамках общини своїх громадян – були необхідними передумовами розвитку творчої активності античного громадянина. У рамках системи грецьких полісів, а потім системи римських муніципалітетів та колоній громадян, античний громадянин мав нагоду вільно і безперешкодно переміщатися й активно включатися в культурне життя на новому місці. Така «горизонтальна мобільність» сприяла руйнуванню традицій культурної замкненості, заснованої на жорсткій регламентації побуту. Результатом був якісний культурний стрибок античних народів, а мистецтво, архітектура, релігія та філософія явно відрізняється від відповідних культурних досягнень інших стародавніх народів, перш за все динамічністю, реалістичністю, близькістю до людини й здібністю до розвитку та вдосконалення.

Тому для уміння ставити світоглядні питання і давати на них відповіді, відновлювати свої фізичні та духовні сили, правильно користуватись знаннями, планувати, пізнавати, задовольняти творчі потреби і багато чого іншого, що власне складає філософію, необхідний вільний час. Недарма більшість філософських трактатів та світових шедеврів культури і мистецтва було створено саме у час дозвілля.

Література

1. Беспалая М.А. Свободное время и социокультурная ситуация: исторический аспект взаимодействия // Доступно на: http://www.knukim.edu.ua/articles_bespalaya.htm
2. Борохов Э. *Энциклопедия афоризмов: мысль в слове* / Э. Борохов. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 714 с.
3. Васильева Т.В. *Афинская школа философии (философский язык Платона и Аристотеля)*. – М.: Наука, 1985.
4. Волощенко Г.Г. *Досуг: о бинарности и трёх кризисах развития* // *Проблемы и перспективы подготовки специалистов для отрасли культуры и*

искусства: Материалы Всероссийской научной конференции. – Омск: ОмГУ, 2004. – С.11–15.

5. Депен Ю. Роль свободного времени в философствовании // Доступно на: <http://depeche-yuri.livejournal.com/45006.html>

6. Фролов Е.Д. Парадоксы истории–парадоксы античности. – СПб.: Издательский дом СПбГУ, 2004. – 420 с.

Скляр С.Ю. Ценности античного досуга: социально–философский и социально–культурный аспекты

Рассматривается этимология понятия «досуг» с последующим анализом содержания аксиологической концепции досуга. Определяется роль последнего в становлении и развитии философии, исследуется влияние ценностей античного досуга на социально–культурные процессы прошлой и современной эпох.

Ключевые слова: ценности, досуг, свободное время, античная культура, философия, самопознание, мировоззрение, социально–культурная сфера, культурно–досуговая деятельность.

Skliar, S.Y. The Values of an Ancient Leisure: Social–philosophical and Social–cultural Aspects

An etymology of the notion «leisure» with the subsequent analysis of maintenance of axiological conception of leisure is examined. The role of the last in becoming and development of philosophy is determined, the influence of the ancient leisure's values on the social and cultural processes of the past and modern epochs is explored .

Key words: values, leisure, spare time, ancient culture, philosophy, self–knowledge, world view, social and cultural sphere, leisure activity.

Філософсько–психологічна проблематика в Німецькому Просвітництві XVIII ст.: Й.Тетенс

Розглядається філософсько–психологічне вчення одного з провідних представників Німецького Просвітництва, різнобічного вченого і оригінального філософа Йоганна Тетенса, у контексті значення його поглядів для подальшого розвитку відносин між філософією і психологією у XIX ст.

Ключові слова: *Німецьке просвітництво, психологізм, антипсихологізм.*

Німецьке Просвітництво надзвичайно багате іменами і проблематикою філософських досліджень. Філософська психологія посідає серед цих проблем досить вагоме місце. У цей період виникає кілька цікавих систем, присвячених дослідженню людської природи взагалі, і людської свідомості зокрема, причому здобутки цих систем ще недостатньо оцінені до сьогодні. Проте, ці системи відіграли важливу роль у становленні та розвитку наукової психології XIX ст., фактично виступали підґрунтям цього розвитку. Поруч з Хр. Вольфом і вольфіанською школою, одним з найбільш оригінальних мислителів філософсько–психологічного спрямування, безпосереднім попередником І. Канта, був Йоганн Ніколас Тетенс (Johannes Nikolaus Tetens, 1736–1807).

Між тим, Німецькому Просвітництву в цілому не дуже поталанило у вітчизняній історії філософії, яка традиційно концентрувала свою увагу переважно на німецькій класиці. Що ж до Й. Тетенса, то він і у світовій історико–філософській науці знаходиться у сутінках І. Канта (це, власно, почалось ще за його життя), і періодичні сплески «Тетенсова ренесансу» навіть у Німеччині швидко закінчувались. Наприклад, у 1913 році намагання перевидати його філософські твори зупинилось уже на 1 томі; а в 1979 році міжнародне видавництво Georg Olms почало видавати чотирихтомне зібрання творів німецького мислителя, проте зупинилось на перевиданні 2–х томів його «Дослідів».

Філософії Й. Тетенса спеціально присвячені праці російських дослідників В. Жучкова [5;6;7] і А. Круглова [9;10;11], у тому числі докторська дисертація останнього «И. Н. Тетенс и дискуссия о метафизике в немецкой философии второй половины XVIII века» [8]. А. Круглову належать і перші переклади Й. Тетенса російською мовою [12]. Особливо місце в дослідженні філософської психології XVIII ст. посідають праці В. Васильєва [2;3;4], який підняв на новий рівень цей науковий напрямок, використавши чималу кількість раніше практично невідомих джерел, у тому числі

детально розглянувши і філософське–психологічне вчення Й. Тетенса. На жаль, в українській історико–філософській науці спеціального дослідження філософії Й. Тетенса поки що не було.

Метою цієї статті є експлікація філософсько–психологічного вчення видатного представника Німецького Просвітництва Йоганна Тетенса у контексті значення його системи для подальшого розвитку відносин між філософією і психологією у ХІХ ст.

Німецька філософія ХVІІІ ст. активно розвивала дослідження людської свідомості, підрозділяючи ці дослідження, починаючи з Хр. Вольфа, на емпіричну і раціональну психологію. При цьому активно залучались здобутки мислителів інших країн. Так, у середині століття в Німеччині стає дуже популярним вчення про душу Д. Юма, який, безумовно, відкрив нові горизонти емпіричної психології. У Німеччині з'явилися філософи, які позитивно сприйняли ідеї Д. Юма і в деяких відношеннях просунулись на кілька кроків уперед. Найяскравішим з таких мислителів був німецько–данський філософ Йоганн Ніколас Тетенс. Його «систематична психологія» – продукт складного синтезу різних концепцій європейської філософії Нового часу. Вона викладена в об'ємній двотомній праці «Філософські досліди про людську природу та її розвиток» («Philosophische Versuche über die menschliche Natur und ihre Entwicklung», 1777) [13], а також у творі «Про загальну спекулятивну філософію» («Über die allgemeine speculativische Philosophie», 1775), в якому він виражає своє ставлення до сучасної йому філософії і пропонує методи її вдосконалення. Зокрема, тут він протиставляє британську і німецьку філософські традиції. Перевагою британської філософії є її опора на «метод спостереження». Тетенс вважає, що тільки ґрунтуючись на інтроспекції можна сподіватися на досягнення вірогідності і досконалості у філософії. «Британські філософи могли б служити нам зразком у спостереженні; але вони не повинні бути такими в спекулятивній філософії» [12,166]. Відповідно, німецька філософія переважає систематичністю, хоча й занадто абстрактною і відстороненою.

Тетенс пропонує поєднати переваги британської і німецької філософії, розбудувавши систематичне інтроспективне вчення про душу. Він висловлює й іншу принципову думку: онтологія має будуватись на основі філософської психології, вчення про душу повинно стати фундаментом метафізики. «Трансцендентна філософія, або основна наука, має піддаватись розробці в першу чергу як частина спостерігаючої філософії про людський розсудок і його способи мислення, його поняття і способи їх виникнення, перш ніж вона зможе стати певною загальною наукою розуму про предмети поза нашим розсудком» [12,161].

Тетенс знаходився під виразним впливом Юма, хоча його ставлення до шотландського емпірика амбівалентно. З одного боку, він традиційно критикує його за скептицизм, але з іншого він впевнений у величезному значенні Юмових ідей. Вплив Юма на філософію Тетенса проявляється, зокрема, у частковому засвоєнні Тетенсом нової, «феноменологічної» постановки філософських питань (наприклад, питання про нашу впевненість у зовнішньому існуванні речей), а також у намаганні дати позитивне розв'язання деяких Юмових проблем – зокрема, проблеми причинності та єдності душі.

На першій план Тетенс висуває інтроспекцію, «метод спостереження». Щоправда, далеко не все, що, як здається, ми спостерігаємо, дійсно реально існує. У випадку зовнішнього спостереження ми відносно легко

відрізняємо ілюзію від реальності, але у внутрішньому почутті зробити це значно складніше. Необхідно постійно перевіряти себе, а результати спостережень узагальнювати і систематизувати.

Втім, на думку Тетенса, філософська психологія не повинна обмежуватись виключно спостереженнями – вони мають бути доповнені міркуваннями, які допоможуть нам проникнути за поверхню речей. Тут Тетенс вже вступає у царину раціональної психології, застосовуючи власний редукціоністський підхід, відмінний від Вольфова. Після рішучої критики Юмом можливостей раціонального пізнання душі, Тетенс усвідомлює необхідність перегляду занадто оптимістичних Вольфових підходів, і пропонує свій підхід, який ґрунтується на можливості гіпотетичного дослідження сутності душі.

Отже, філософська психологія Тетенса складається з двох частин: феноменологічної і гіпотетичної. Перша, в цілому, відповідає емпіричній психології Вольфа і «ментальній географії» Юма. Друга тематично співвідноситься з раціональною психологією Вольфа. Феноменологічна частина філософії Тетенса має суто науковий, тоді як гіпотетична – явний світоглядний характер. У феноменологічній частині Тетенс здійснює кропіткі, «мікроскопічні», як він сам їх називає, дослідження, які ґрунтуються на ретельних спостереженнях, котрі фіксуються в точних дескрипціях. У «світоглядній» частині Тетенс широкими мазками створює масштабний портрет людської природи.

Філософська психологія Тетенса має виразний генетичний характер. Природа людини полягає в тому, що це істота, здатна змінюватися і розвиватися. Від усіх інших буттєвих інстанцій вона відрізняється тим, що здатна до вдосконалювання. Майже як екзистенціалісти ХХ ст., Тетенс вважає, що сутність людини не дана одразу. Людина робить себе сама. Те в людині, що може розвиватися, – це її діяльна функція (вона і є «абсолютне» в людській природі). Розвиток людини (і людства) полягає в підвищенні її активності і, отже, автономності та свободи. Якщо говорити про людство в цілому, то воно у своїй історії послідовно проходить три стадії: «дикості» (панування чуттєвості), «варварства» (перевага пристрастей) і «цивілізації» (панування розуму і свободи). Подібні етапи проходить і окрема людина. У дитинстві вона поглинена чуттєвими уявленнями, у підлітковому віці – емоціями і пристрастями, і, нарешті, зрілий вік характеризується гармонічною взаємодією всіх здібностей душі з визначальною роллю розуму. Лише в зрілому віці людина стає самостійною одиницею, особистістю.

Саме з генетичним розумінням діяльної сторони людини пов'язана і редукціоністська програма Тетенса, тобто спроба показати виникнення одних душевних здібностей з інших, і, кінець кінцем, з першої (основної) здібності. Він вважає, що перехід однієї здібності в іншу може бути пов'язаний з підвищенням її активності. Активність – це та психологічна перемінна, зміна якої в бік збільшення приумножує здібності душі.

Обговорюючи проблему виникнення ідеї єдиного Я. Тетенс полемізує з юмовою теорією душі як пучка перцепцій. Він намагається довести, що кожна перцепція з необхідністю мислиться нами як така, що виділяється з певного єдиного і безперервного психологічного поля, в якому і відбувається рух перцепцій. Тому неможливо трактувати перцепції як частини душі. Душа є єдиною і тотожною. «Навряд чи може бути інше, ще більш наочне положення спостереження, ніж те, «що Я, що дивиться, тотожно

тому Я, що чує, що вкушає, що нюхає, що мислить і воліє, навіть якщо ми і не знаємо, чим є ці душевні прояви і маємо про них лише такі ж плутані і відносні уявлення, якими є наші тілесні явища. Я у висловах «я почуваю, мислю, піддаюся впливові, страждаю, дію» настільки є однією й тією самою сутністю, річчю або силою, називайте як завгодно, що у мене немає ніякого поняття про більшу тотожність, ніж ця тотожність мого Я. Я не можу собі уявити, що А може бути більш тотожно з А, або річ може бути більш тотожна сама собі, ніж мисляче Я з Я, що воліє» [3,77].

Ключовим моментом у Тетенсовій редукції здібностей душі, як вже зазначалось, є активність душі. Він показує, як наростання активності перетворює одну здатність у більш високу, а посилення останньої – у ще більш високу. Найбільш пасивними з безпосередньо даних нам здібностей є почуття. Вони завжди мають справу з теперішнім і є реакцією душі на зовнішню дію. При цьому реакцію, протидію, Тетенс розглядає також як дію, активність – здатність до сприйняття зовнішніх впливів є певного роду діяльністю, схованою всередині чуттєвою активністю.

Збільшення цієї активності призводить до самостійного породження душею уявлень. Тут можливі два варіанти. Або ми можемо відтворювати те, що вже сприймалося, або можемо створювати щось нове. У першому випадку (репродуктивна уява) ми самостійні за формою, у другому (продуктивна уява) – і за формою, і за змістом. Ще один ривок – і замість створення уявлень ми одержуємо зміну речей, тобто вольові акти.

Паралельно Тетенс розглядає розвиток розумової здатності. Вихідним пунктом знову виявляється почуття, але на цей раз особливе почуття – почуття відношень. Ми відчуваємо зміну відчуттів. Ми відчуваємо, що в даний момент відчуваємо щось нове. Це почуття новизни включає відчуття нерівності минулого і теперішнього моменту і підштовхує нашу душу до самостійного порівняння уявлень даного моменту з попередніми. Чим вищою є наша активність у такому порівнянні, тим виразніше ми розрізняємо ці уявлення і тим більше предметів ми здатні охопити. Самостійне розрізнення уявлень – корінь мислення і свідомості. Власне, Тетенс допускає зіставлення уявлень і на рівні уяви. Для того, щоб уява перетворилася на мислення, це зіставлення повинно супроводжуватися свідомістю. Проте сама свідомість теж виростає з розрізнення – зі здатності вирізняти себе від предметів. Потім ці компоненти накладаються один на інший і ми одержуємо новий рівень душевної діяльності, на цей раз чисто розумовий. Можливо і подальше піднесення. Воно полягає в усвідомленні вже не відношень між речами, а відношень як таких.

Наступний етап наростання активності душі в цьому напрямку перехрещується з першим, який йде від почуття до продуктивної уяви і волі. Як наслідок, ми отримуємо моральну і відрефлектовану, або свободну, волю.

Головною опорою Тетенса є «спостерігаючий метод», з приводу якого він прямо апелює до Локка. Проте насправді його методологічний інструментарій багатіший за Локковий. Тетенс, як і інші мислителі XVIII ст., свідомий того, що самоспостереження може порушувати перебіг психічних процесів. Але боротися з цим можливо – потрібно перевіряти внутрішні досліди, точно визначати умови самоспостереження, позбавлятися зовнішніх впливів тощо. Крім цього, Тетенс не зупиняється на чистій інтроспекції, а намагається підкріпити її математизованими експериментами, аналогічними тим, які вже в XIX ст. проводив Г. Т. Фехнер. Так, Тетенс описує

механічний пристрій, який дозволяє визначити тривалість існування так званих «пост-відчуттів», тобто безпосередніх образів відчуттів, які певний час зберігаються у свідомості навіть після припинення дії предметів на органи відчуттів. Він дійсно вимінив тривалість пост-відчуттів для зору, слуху та дотику. Як підкреслює В. Васильєв [4], така системна спроба впровадження математики в психологію до Тетенса ніким не здійснювалась; деякі історики психології (наприклад, М. Дессуар) взагалі вважали, що він був першим автором, який ставив математичні досліди з психікою, але насправді у нього були попередники серед природничників (починаючи з Ньютона) і психологів (Д. Гартлі, Й. Ебергард), – проте Тетенс перевершив їх широтою постановки проблеми (раніше йшлося лише про дослідження зору) і успішністю поставлених експериментів.

Значна частина другого тому Тетенсових «Дослідів» присвячена вирішенню одного з найважливіх питань раціональної психології XVIII століття – проблеми «матеріальних» і «інтелектуальних» ідей. Суть питання полягала в наступному: де залишаються перцепції після відчуття? У вирішенні цього питання традиційно мислителі Нового часу наголошували на «матеріальних ідеях», тобто певних відбитках у мозку. У процесі спогаду душа активує ці ділянки і отримує новий акт відчуття, нехай і ослаблений. Тетенс намагається неупереджено розібратися в цьому питанні. Говорячи абстрактно, можливі чотири варіанта його вирішення. Перцепції можуть залишатися:

- тільки в душі;
- тільки в тілі;
- і в тілі, і в душі;
- деякі в душі, деякі – в тілі.

Тетенс приймає компромісну позицію: ідеї зберігаються і в душі, і в тілі – в душі зберігаються інтелектуальні ідеї, а в тілі, відповідно, – матеріальні.

Отже, виходить, що душа – це окрема субстанція зі своїм, так би мовити, внутрішнім світом. Проте вона потребує тілесності для реалізації своїх іманентних потенцій. Тетенс часто порівнює тіло з дзеркалом душі. Дивлячись у це дзеркало, душа немов бачить свої недоліки і починає процес їх подолання. Тетенс, таким чином, пропонує певну філософську апологію тілесності. Душа не зводиться до матерії, не є вона і ентелехією тіла. Відкидає Тетенс і платонівсько-декартівську теорію ув'язнення душі в тілі. Душа просто потребує тіла для свого розвитку. Це своєрідна концепція «співробітництва» душі і тіла.

На думку В. Васильєва, Тетенсу, схоже, в цілому вдалось здійснити мрію Юма, тобто поєднати глибоку і популярну філософію. Він сполучає створення вражаючих образів людської природи з рутинною феноменологічною роботою. Більше того, Тетенс органічно поєднує ці компоненти у своїй редукціоністській програмі, яка виступає композиційним стрижнем його «Дослідів». Загалом Тетенса цілком можна розглядати як одного з творців філософської антропології в сучасному значенні цього слова [3,83].

З іншого боку, як зазначає В. Васильєв [2], тема відношення мислення до асоціативної уяви, до якої Тетенс неодноразово звертається у своїх «Дослідах», прямо торкається проблеми психологізму, як вона виявилась вже у XIX – на початку XX ст. Йдеться фактично про те, чи потрібно проводити різницю між реальними фактами свідомості та ідеальними

значеннями і зводити останні до перших. Прихильники антипсихологізму вважають, що логічні закони і «поняття» не залежать від устрою людської психіки і взагалі от існування людини та інших мислячих істот.

Тетенс чи не перший докладно висловився з цього питання у зв'язку з тлумаченням операції умовиводу. Умовивід розглядається як послідовний рух думки від посилок до висновку, у процесі якого відбувається певна комбінація ідей. Але за сполучення ідей відповідають закони асоціації. Чи не можна тоді трактувати умовивід як асоціативний процес? Спроба такого витлумачення (яку робили, зокрема, Пристлі, Д. Стюарт. І. Хр. Лоссій) обов'язково призведе до психологізму. Асоціація будь-яких ідей ґрунтується на початковій даності їх предметів у досвіді, а досвід змінюється. Відповідно, той висновок, який сьогодні асоціюється з даними посилками, завтра може бути зовсім іншим, і навіть протилежним. Загальна форма умовиводів, яка виражає закон тотожності, і яка вважається противниками психологізму незалежною від будь-яких суб'єктивних обставин, набуває відносного і випадкового характеру. Тетенс відчуває це, і тому наголошує: «Чи не зрозуміло, що виведення однієї істини з іншої, складання висновків є зв'язуванням ідей, яке сутнісно відрізняється від асоціації в уяві?» [13, В.1, 322]. Щоб підкреслити цю відмінність, він пропонує задуматись над тим, що асоціативний хід думок часто переривається різними обставинами і є випадковою низкою подій. Це ніяк не співпадає з тим, що наслідок з необхідністю впливає з посилок.

Отже, необхідно визнати самостійність і апіорність логічних законів. Але проблема ще не розв'язана. Справа в тому, як трактувати закладену в цих законах необхідність. Чи не можуть все ж такі логічні форми мислення впливати з особливостей людської природи? Ми не можемо мислити інакше, ніж у відповідності з ними. Але, можливо, є істоти, які здатні це робити. Тоді, наприклад, закон протиріччя не слід вважати цілком об'єктивним. Гранична ситуація – чи підвладно протиріччя Богу? Якщо виявити в цьому питанні нерішучість, психологізм виявиться непереможним.

У 7-му «Досвіді» Тетенс намагається розв'язати ці проблеми. Перш за все, він класифікує можливі статуси існування логічних законів, використовуючи в якості прикладу закон протиріччя. Він виокремлює три варіанти. У першому випадку ми просто констатуємо, що, наприклад, не можемо «ані уявляти, ані мислити чотирикутний круг», або, у загальному випадку, положення «А є не-А» [13, В.1, 541]. У другому ми стверджуємо, що «чотирикутний круг, або взагалі положення «А не є не-А», взагалі не мислимо, поза будь-яких обмежень, і не може уявлятися чи мислитися будь-якою здатністю мислення». Нарешті, у третьому випадку додається, що «подібна немислима, або суперечлива, річ не є дійсним об'єктом, чуттєвою річчю і не може ані бути нею, ані стати нею. Вона об'єктивно неможлива».

Перше положення – дослідний факт. З ним, вважає Тетенс, ніхто не сперечається. Друге і третє – постулати. Проте саме вони, особливо третій, який впливає з другого, «метафізичний» постулат, повинні вирішити долю тих «дивних людей, які наприкінці шістнадцятого і на початку сімнадцятого століття <...> стверджували, що і справжні протиріччя мали б вважатися нами істинами, якби їх откровення було дано в Біблії» [13, В.1, 541]. Суб'єктивна немислимість, вважали вони, не означає об'єктивної неможливості.

Що їм можна відповісти? Тетенс відповідає, що розсудок, який мислить протиріччя, так само не можна уявити, як і саме протиріччя. «Сам такий розсудок для людського розсудку – те ж саме, що й чотирикутний круг» [13, В.1, 542]. «Іншими словами, вважати, що вираз «А є не-А» є щось, що мислиться якимось іншим розсудком, значить заперечувати закон протиріччя. Отже, цей закон мислення є законом не тільки нашого, але й будь-якого іншого розсудку, і те, що принцип протиріччя є об'єктивним принципом, так само достовірно, як і те, що сам він є істинним принципом. Що може бути більш достовірним?» [13, В.1, 542].

У творі «Про загальну спекулятивну філософію» Тетенс також говорить про недостатність суто психологічних досліджень, розглядаючи питання про встановлення «перших загальних основоположень». Ці основоположення встановлюються силою людського розсудку, і ця «сила розсудку, як і сила розсудку також і в інших істотах, навіть в безкінечному розсудку, оскільки ми можемо мати про нього поняття, повинна судити вказаним способом» [12, 154]. Цілком справедливо, на нашу думку, А. Круглов порівнює ці думки Тетенса із міркуваннями Е. Гуссерля висловленими в 1-му томі «Логічних досліджень», спрямованими проти психологізму [12, 172].

Тетенс, таким чином, є яскравим прикладом філософа, якого відносили до психологістів (про це писали, наприклад, М. Дессуар, А. Ріль та ін.) переважно на підставі того, що він займався психологією, а не на підставі власне його філософсько-психологічної позиції. Насправді позиція Тетенса цілком недвозначна. Інша справа, що вона містить у собі замкнене коло. Виходить, що джерелом нашої впевненості в об'єктивності логічних законів, кінець кінцем, виявляється все ж суб'єктивна немислимість їм протилежного. Іншими словами, Тетенс показує, що із суб'єктивного переконання в істинності логічних законів має впливати віра в їх об'єктивність. Тому психологізм непослідовний. Але і антипсихологісти не мають великих підстав радіти, оскільки думка про об'єктивність цих законів ґрунтується все ж на суб'єктивному переконанні. Тому можна сказати, що реальним результатом дослідження Тетенса є вказівка на те, що саме питання про психологізм містить у собі псевдопроблему. Рішення, яке він пропонує, не може задовольнити ані прихильника, ані противника об'єктивності логічних законів. При цьому незрозуміло, як можна з ним переконливо сперечатись. Отже, проблема психологізму була частково розв'язана Тетенсом ще до її «офіційної» постановки у ХІХ ст.

Підводячи підсумки зазначимо, що Йоганн Ніколас Тетенс цілком заслуговує на більшу увагу не тільки істориків психології, але й істориків філософії. Його філософська психологія являє собою оригінальне вчення, яке увібрало в себе кращі досягнення в цій царині філософських досліджень ХVІІ–ХVІІІ ст., зокрема Дж. Локка, Д. Юма, Хр. Вольфа та інших німецьких філософів цього часу. Тетенс, безумовно, певним чином вплинув у цій царині на І. Канта, а також випередив деякі подальші здобутки розвитку наукової психології ХІХ ст., зокрема в напрямку математичного експериментаторства. Нарешті, ми знаходимо у нього досить цікаву і оригінальну постановку питання, яке, власне, згодом стало ключовою проблемою дискусії між психологізмом і антипсихологізмом наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. При цьому сам Тетенс, віддаючи належне суто психологічним методам дослідження, одночасно ставить їх в межі загальнометафізичного обґрунтування, що дає підстави для подо-

лання однобічностей, які достатньою мірою проявлялись у подальшому розгортанні цієї дискусії.

Література

1. Болтунов А. Понятие эмпиризма в немецкой психологии XVIII в. // Вопросы философии и психологии. – 1912. – Кн. I (111). – С.40–60.
2. Васильев В.В. История философской психологии. Западная Европа – XVIII век / 2-е, доп. изд. – Режим доступа: <http://www.philos.msu.ru/community/staff/vasiliev/>
3. Васильев В.В. Учение о душе в философии XVIII века: Учебное пособие. – Барнаул: Изд-во АГУ, 2000. – 132 с.
4. Васильев В.В. Философская психология И. Н. Тетенса и современные мифы о сознании // Философия сознания: история и современность. – М., 2003. – С.36–57.
5. Жучков В.А. Немецкая философия эпохи раннего Просвещения. – М., 1989.
6. Жучков В.А. И.Н. Тетенс – выдающийся предшественник Канта // Историко-философский ежегодник '95 / Отв. ред. Н. В. Мотрошилова; РАН, Ин-т философии. – М., 1996. – С.9–32.
7. Жучков В.А. Из истории немецкой философии XVIII в. Предклассический период: От вольфовской школы до раннего Канта / РАН. Ин-т философии. – М., 1996. – 260 с.
8. Круглов А.Н. И.Н. Тетенс и дискуссия о метафизике в немецкой философии второй половины XVIII века : Дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.03. – М., 2005. – 432 с.
9. Круглов А.Н. И.Н. Тетенс и исторический контекст его сочинения «О всеобщей спекулятивной философии» // Вопросы философии. – 2002. – № 12.
10. Круглов А.Н. О философской позиции И.Н. Тетенса в его сочинении «О всеобщей спекулятивной философии» // Вопросы философии. – 2003. – № 7. – С.138–146.
11. Круглов А.Н. Понятие трансцендентального у Канта и Тетенса // <http://www.philosophy.ua/ua/org/uph/kant/arc/conf/doc:int=158>
12. Тетенс И.Н. Из сочинения «О всеобщей спекулятивной философии» // Вопросы философии. – 2002. – № 12; 2003. – № 7. – С.147–176.
13. Tetens Johannes Nikolaus. Philosophische Versuche über die menschliche Natur und ihre Entwicklung. – В. I–II. – Leipzig, 1777. – Режим доступа: <http://books.google.com/b ooks?id=dmIAAAAAMAAJ&printsec=titlepage&hl=de&output=text>

Гоян И.М. Философско–психологическая проблематика в Немецком Просвещении XVIII века: И. Тетенс

Рассматривается философско–психологическое учение оригинального философа Йоганна Тетенса, в контексте значения его взглядов для последующего развития отношений между философией и психологией в XIX в.

Ключевые слова: Немецкое просвещение, психологизм, антипсихологизм.

Goyan, I.M. Consideration of philosophic and psychological issues in the German Enlightenment of the 18th century: J. Tetens

Review of the system of philosophy and psychology of one of the most prominent figure of the German Enlightenment, protean scientist and ingenious philosopher Johann Tetens in the context of significance of his views for further development of relation between philosophy and psychology in the 19th century.

Key words: The German Enlightenment, psychological analyses, anti-psychological analyses.

«Розумний екстаз» філософії імені Лосєва О.Ф. та його сучасні трансформації

Розглядається потенціал імені (слова) як максимальної напруги усвідомленого буття і базова категорія філософії раннього Лосєва О.Ф.. Концептуальний синтаксис, поліфонізм (рефлексивний конструктивізм), енергійна ритміка та чітка рельєфність тексту випромінюють безліч продуктивних ідей, які можуть стати у нагоді сучасній розгубленій філософській думці.

Ключові слова: ім'я, ейдос, міф, символ, особистість, енергія сутності, знак, онтологія, симуляція.

Маг Тсинакан, герой оповідання Х.–Л. Борхеса «Письмена Бога», перебуває у довічному ув'язненні з одним–єдиним сусідом – зачиненим в клітці ягуаром. Щоб зберегти здоровий глузд, маг намагається впорядкувати в своїй свідомості все, що колись знав. Якось вночі в'язень згадує легенду про Бога, який передбачав в кінці часів незчисленні катастрофи для людства й тому накреслив вже в перший день творіння магічну формулу, що здатна відвернути всі біди та нещастя. Обраний, який зможе її прочитати, врятується. Засуджений здогадується: це повинен бути вислів, що містить в собі абсолютну істину. Але ж людська мова не здатна відобразити весь всесвіт в цілому? На мові Бога безкінечна перекличка людських відгуків може означати будь–яке *одне слово, ім'я, звук*, що вміщує в себе всю повноту буття, – міркує маг. Зусилля Тсинакана не були марними. Одного разу в стані екстазу він побачив всесвіт, початок всіх часів, перших людей, бога, його діяння, що склалися в єдине блаженство, та досягнув смислу формули творця, яку знайшов на плямистій шкірі ягуара. То був вислів з 14 незв'язних слів, які достатньо було вимовити, щоб стати всемогутнім. В цю мить маг зрозумів, що ніколи їх не промовить, бо той, хто пізнав всесвіт, не буде перейматися жалюгідними людськими почуттями і турботами, – той стає байдужим, ніким [1,212–216].

Тлумачення письменником суто філософських ідей може по–різному сприйматися читачами, але проблеми пізнання імені, як шляху до розкриття онтології мови і одночасно прояснення таємниці людського буття, – свідчать про важливість і небайдужість митця до долі людства.

«Філософія імені» (1927) може бути прочитана не тільки з урахуванням розуміння історично–конкретних завдань, заявлених О.Ф. Лосєвим, але й «надзавдань» – проблем загальнокультурного і духовного життя суспільства. Початкові інтуїції автора підказують, що способи розв'язання

проблем можна шукати не тільки в західній інтелектуальній традиції, але й у власному слов'янському культурному полі.

Виникнення задуму розглянути ім'я як світ і вибір тлумачення імені, як смислової енергії сутності предмета, можуть бути адекватно зрозумілі, по-перше, в ситуації кризи свідомості початку ХХ ст., руйнації традицій і, як наслідок, втрати ефективного спілкування, яке актуалізувалося на початку ХХІ ст.; по-друге, у зв'язку з проблемами ім'яслав'я – «реальності» імені Божого та його почитання, болячих для філософської та богословської думки Росії початку ХХ ст. В сучасну епоху філософія та богослов'я знову намагаються повернутися до джерел, знайти свою власну природу.

В тексті Лосєва багато ідей і уявлень, співзвучних духовним та інтелектуальним орієнтаціям нашого часу. Так, в сучасній філософії спостерігається поворот до онтологізму, до проблем буття, до феномену мови, який займає місце чистого мислення, характерного для класичної філософії (М. Гайдеггер, Х.–Г. Гадамер, Х. Ортега-і-Гассет).

Сьогодні широке розповсюдження отримали ідеї, що філософія і наука виникли як різні досліди рефлексії над мовою. Ці ідеї були близькими і О.Ф. Лосєву, крім того антропологічна орієнтація у вивченні мови, на якій наполягав вчений, є об'єктом пильної уваги сучасної філософії, лінгвістики, мистецтва, на відміну від вивчення мови «в самій собі і для себе» початку ХХ ст. Запропонована в «Філософії імені» єдина класифікація наук, що опирається на категорію смислу, а також ідеї про так зване безсловесне мислення, цікаві і продуктивні й сьогодні. І, звичайно, згадаємо важливу роль методу діалектики – незаслужено відкинутого на узбіччя філософування, який був наскрізною темою всієї творчості Лосєва.

Відомо, що руйнація мови призводить до деградації мислення та звуження простору свідомості. Більш того, за своєю суттю мова є не тільки інструментом пізнання, але й важелями конструювання соціальної реальності, головним знаряддям самоідентифікації. Серед найважливіших функцій мови (естетичної, номінативної, культуротворчої, інформаційної та ін.) найбільш дискусійними і актуальними сьогодні є – комунікативна і символічна, на які Лосєв звертає особливу увагу. Їх незбіг утворює не тільки непорозуміння, але й провокує на штучне створення різноманітних міфів, як засобу маніпуляції свідомістю людей. «Як засіб комунікації мова тягнє до якомога ширшої універсальності й уніфікації; символічна функція мови передбачає захист ідентичності і тому стимулює зведення бар'єрів на шляху уніфікаційних процесів» [2,4]. Мовні процеси розвиваються за своїми законами, відображаючи ступінь відповідності тим реальним ідентифікаційним кодам, які превалюють у даному суспільстві. «Перескочити» бодай через одну сходинку в цьому процесі неможливо: це саме та сфера, що регулюється насамперед власним, екзистенційним вибором особи. В суспільстві ж рівень самоідентифікації – константа, яка залежить від багатьох перемінних – рівня економічного розвитку, територіальної цілісності, рефлексій історичної пам'яті, стану культури.

Коректне повернення до своїх джерел може стати могутнім ресурсом збереження культури і виживання нації. Одним з таких джерел, на наш погляд, є «Філософія імені» Лосєва О.Ф.

Кінець XIX – початок XX ст. – час глибокого повороту в західноєвропейській культурі: мистецтво, філософія, богослов'я намагаються повернутися до своїх витоків. В філософії починають домінувати неокантіанство і феноменологія. Неокантіанство шукає чисту структуру пізнавальної і етичної здатності, практично відмовляючись від традицій діалектики. Виключенням виявився Е.Кассирер, що зміг поєднати в своїй творчості філософію мови, пізнання, міф та символ на трансцендентальній основі. Феноменологія шукає нові шляхи філософування, відкриваючи світ активної свідомості з його специфічною раціональністю, відмежовуючись при цьому від змістовного боку аналізу. Свій особливий шлях знаходить і слов'янська філософія, що намагається поєднати особистісний смисл з формальним аналізом. Тонкі нитки філософського ренесансу і «срібного століття» в мистецтві пов'язують роботу Лосєва з філософією мови О.Потебні, «всеєдністю» В.Соловйова, з вченням П.Флоренського про слово і ейдос, теорією символізму В'ячеслава Іванова, який відкриває вперше символ не як літературний прийом, а як самостійний тип мислення, що синтезує безпосередність і безкінечну багатозначність образу з логічною силою й необхідними імплікаціями поняття [3,6–7]. Н.Лоський, І.Ільїн, Г.Шпет були не тільки критиками лосєвської філософії імені, але й самі зробили суттєвий внесок у розробку цієї проблеми. Джерелами роботи Лосєва можна назвати філософію творчості М.Бердяєва, Ф.Степуна, християнський платонізм С.Франка, «Філософію слова» С.Булгакова.

Серед сучасних дослідників філософії імені Лосєва можна відзначити Ю.С. Степанова, В.В. Канаф'єву, Н.К. Бонецьку, А.Л. Доброхотова, Ю.Ф. Панасенко, С.А. Полковникову, В.В. Бичкова та ін.. Відмітимо, що дивна доля тексту «Філософії імені», яка до сьогодні ще не посіла свого місця в культурі, пов'язана з його глибиною і енциклопедичністю автора, а також з тим, що зміст книги був настільки закодований, що випав з наукового життя на багато десятиліть.

Мета статті – висвітлити потенціал «Філософії імені» Лосєва О.Ф. щодо сучасного лінгво-філософського осмислення мовних полів та інтерактивних практик, пов'язаних з літературно-естетичною складовою сучасної філософії.

Розроблена Лосєвим логічна система слова–імені містить опис, висновок і пояснення 67 моментів імені. Сам автор роз'яснює причини такої складності мотивами онтологічного характеру: «... слово народжується на вищому щаблі істот, що входять в живе буття, і ... людиною виконується величезна еволюція, перш ніж вона сама зможе розумно вимовити осмислене слово» [4,161]. Щоб виявити всі моменти побудови імені і з'ясувати, як діє та проявляється ім'я в світі та поза світом, необхідно зрозуміти, що таке ім'я саме по собі. Тому потрібно знайти таке визначення, яке б дозволило зрозуміти всі часткові прояви імені (слова). Лосєв відмовляється від традиційного трактування імені, як комплексу звуків, об'єднаних певним значенням, на тій підставі, що це визначення не враховує соціальну природу слова. Щоб зрозуміти структуру дійсного спілкування, потрібно побачити в слові інший логічний склад, ніж «звуки та значення». Найбільш відповідним природі слова Лосєв вважає дефініцію його як смислу, сутності, що розуміється. Це визначення є гранично широким, і його розгортання приводить мислителя до того,

що буденні слова, які зустрічаються в життєвому досвіді і які вивчають емпіричні науки, є лише одним з видів словесності взагалі.

Ім'я і слово в «Філософії імені» часто виступають в одному понятійному контексті, але не тотожні: ім'я є одним з видів слова, це – найбільш згуще і напружене в смисловому відношенні слово. Якщо слово є смисл, як сутність, що розуміється суб'єктом, то ім'я – ядро сутності. Воно – «максимальна напруга осмисленого буття, суще, що дозріло» [4,166,164]. Саме в імені зосереджені фізіологічні, психологічні, феноменологічні, онтологічні аспекти. В ньому зібрана «квінтесенція як по–людські розумного, так і всього іншого... розумного і нерозумного буття і життя» [4,33].

Лосєв застосував до аналізу імені діалектико–феноменологічний метод, де феноменологія виконує роль попереднього етапу опису предмета дослідження: феноменологія, як форма дотеоретичного споглядання смислу предмета, повинна спочатку «узріти» та зафіксувати. Діалектика ж пояснює «самопороджуваність» смислу у всіх його взаємосплетіннях. Діалектика, за Лосєвим, є абсолютний емпіризм, який став абсолютною думкою [4,29]. Прямої емпіричної інтерпретації модель імені Лосєва не має, так як характеризує не ті процеси, що відбуваються реально, а феномени в їх «чистоті». Мова йде про «чисте мислення», не зачеплене ніяким впливом відчуттів, або ж – про «чисте відчуття» поза впливом думки. В реальному психічному житті людини таке не можливе: «Зазвичай ... ми лише частково відчуваємо і лише частково мислимо» [4,85]. Чиста феноменологія орієнтується на опис своїх одиниць самих по собі, вважаючи, що смисл предмета самототожний у всіх своїх проявах. Лосєв підкреслює, що якщо феноменологічна (ейдетична) побудова не може мати безпосередньої емпіричної інтерпретації, то і ейдетична (діалектична) логіка, яка конструє абстрактні паралелі ейдоса в сфері чистих категорій, як корелятів живого ейдоса, повинна рухатися відповідним чином – поза будь–яким дослідним змістом. Але специфічний характер достовірності в феноменології і діалектиці може бути фундаментом для дослідження в емпіричних науках. «Ми не плуталися в ... тисячах лінгвістичних і психологічних фактів, ... бо будь–які факти взагалі є не надійними, ..[а] вивели наші принципи слова з аналізу самого розуму» [4,170].

Лосєв починає будувати свою систему з пошуку основи з її базовими принципами: діалектичного взаємозв'язку категорій сутності і явища, тотожності буття і мислення, онтологізму, принципу ієрархізму буття і смислу. Сутності і смисли проявлені, відкриваються людині через явища, що сприймаються реально, і в яких вони висловлюються.

Установка лосєвської концепції на символізм в формуванні логічної конструкції імені пояснює явища як висловлене, висловлювання, символ, мова у найширшому тлумаченні. Вчений називає мовою не тільки артикульовані звуки, але й все зовнішнє, що може бути «знаком внутрішнього» (міміка, жести). «Мова ... є енергія сутності, .. на якій говорить сутність з оточуючим середовищем» [4,98]. Якщо принцип взаємозв'язку категорій сутності і явища окреслює теоретичний простір лосєвської концепції імені, то принцип тотожності буття і мислення виявляє найбільш напружені моменти руху його логіки, головне завдання якої зрозуміти, як в слові досягається «адекватія» предмету. «Я не розумію, – пише мислитель, – як можна говорити і мислити про буття поза словом, іменем, .. думкою. Те,

що з необхідністю конструюється в думці – слові, як неминучий результат його саморозвитку, .. і є саме буття» [4,217]. Онтологізм О.Ф. Лосева, як спроба осмислити основи буття, та ієрархізм – різні ступені тотожності в розумінні світа мислителем.

Особистісне буття у вченого не зводиться до чисто суб'єктивного буття. Неприймання деперсоналістського сприйняття світу філософом знайшло своє відображення в тлумаченні імені, що являє собою енергію сутності речі з всіма її функціями. Інші ж ознаки імені, наприклад, момент його матеріального втілення, Лосев вважає менш значущим.

В концепції дослідника відчутні імпульси античної культури, блискучим знавцем якої він був. Мова, як ціле, рідко привертала до себе увагу античних вчених. Центр тяжіння в їх теоріях мови концентрувався на *імені*. Ім'я речі мислилося нерозривно пов'язаним з самою річчю, ім'я не існувало поза речами і, здійснюючи будь-які операції над іменем, – вважали греки, – ми впливаємо на річ, підкорюємо її нашій волі (звідси сила намовлянь, заклинань, намагання дати друге ім'я, тощо). Тлумачення імені (етимологія) – перший прояв рефлексії над мовою в історії грецької думки.

Якщо ім'я безпосередньо належить речам, то у греків не було необхідності відносити їх до будь-якої сфери, відмінної від сфери речей. Мова, як ціле, є лише сукупність імен, яка може бути протиставлена сукупності імен чужої мови, але не має в собі нічого специфічно мовного, не властивого самим речам, і не породжує ніяких проблем, крім питання про відношення ідеальних імен до окремих предметів, тобто «правильності» найменування.

Основи фонетичного вчення були закладені піфагорійцями в V ст. до н.е. у зв'язку з заняттями музикою, коли йшла розробка ритмо-метричної теорії, встановлювалося співвідношення звуків мовлення з музичною співзвучністю, а кількість «букв» була предметом містичних інтуїцій. «Граматичне» мистецтво (навчання читанню та письму), в свою чергу, впливало на музичну та ритмо-метричну теорію, в яких був використаний звичний для «граматики» триступеневий поділ: тон – інтервал – октава, склад – стопа – метр [5,37].

Поняття «імені» навіть Аристотелем використовується дуже широко. Чіткої межі між іменем і суб'єктом, дієсловом і предикатом у філософа не існує. Коли Аристотель ототожнює ім'я з суб'єктом, то визначає ті форми імені, що не є суб'єктом, бо є відхиленням від норми, тобто є відмінними (відмінки). Номінатив є «ім'я», інші форми – «падіння», занепад імені. Технічних позначень окремих відмінків ще не існує. Дієсловом є тільки теперішній час, інші часи – це «падіння» дієслова. Тобто, поява часової диференціації символізує розпад імені, бо розподіл часу на минуле, теперішнє та майбутнє є недосконалістю, або, як вважали греки, нездійсненністю цього світу. Час виникає через недостатність, частковість людського буття. Там, де людське життя та діяльність універсальні (абсолютні, тобто осягають себе в безпосередньому понятті), вони вичерпують себе. Минуле, майбутнє та їх модифікації – це ідеальна добудова теперішнього до завершення, їх згортання до «тут, зараз», коли історія – це не тривалість (минуле), а теперішнє культури (абсолютна форма). А для абсолютних форм немає часу і простору, отже, немає й існування.

В «Філософії імені» О.Лосев не аналізує детально взаємодію часу й імені, а згадує мимохіть про час в трьох фрагментах. 1. Коли порівнює Логос і Ейдос: «Ейдос є дещо незмінне, те, що не підкорюється часу, бо він – чистий смисл, .. для якого не характерні часові моменти. Логос, .. як відбиток речей в дану хвилину, не відображає на собі безперервність його змін, а тому є стаціонарним» [4,118]. 2. Коли Лосев пояснює логос символу: «З символом ... ми входимо в галузь ... мовних явищ, які завжди є осмисленим виразом, .. а це ніщо інше як граматична побудова мови» з її категоріями «якість», «число», «час» [4,138]. 3. В розділі «Ім'я і знання» філософ наводить приклад науки про символічний меон (те, що не можливо мислити) – це *музична естетика*, яка є алогічним становленням смислу, що виявляється *чистим часом* [4,214].

Ці міркування нам були потрібні для доведення складності і глибини розуміння імені Лосевим. Ім'я (першостворене ім'я) – **це чисте мислення, яке «абсолютно тотожне з собою і абсолютно відмінне з собою», – вважає дослідник** [4,84].

Олексій Федорович повністю відмовляється в аналізі імені від традиційного шляху «від суб'єкта до об'єкта», а використовує два напрями: а) від явища до сутності; б) від сутності до її прояву. Дослідницький рух, таким чином, йде ніби по колу – від «нормально-людського» слова («сліпий», описовий аналіз) до цього ж слова після критично пророблених всіх понять, що стосуються імені.

Лосев О.Ф. формулює назву своєї системи однією фразою: «світ як ім'я» [4,20], що було характерним для того часу, наприклад, «світ як воля і уявлення», «світ як процес», «світ як діяльність». Схематично концепцію філософа можна звести до чотирьох тез.

I. Світ і життя немислимі без імені (слова). В слові та імені відбувається зіткнення всіх можливих і мислимих нашарувань буття, поєднаних в свідомості. Без імені в світі було б безглузде і божевільне зіткнення глухонімих мас в безодні абсолютної темряви, – пояснює мислитель [18,20]. Не тільки слово є сутність, річ, дійсність, але й сутність, що розглядається в своєму розгортанні, є ім'я і слово. Тому весь світ і всесвіт є ім'я і слово, бо це сходинки різного ступеня словесності, різного ступеня сущого, буття.

II. Буденне слово є лише одним з видів словесності. Будь-яке слово, як розумна ідея, – вважає Лосев, – має чуттєвий аспект, а також якості з різними психологічними відтінками. Та оскільки таке слово містить в собі всі моменти слова взагалі, то його адекватний опис є неможливим без розкриття всього спектра буття слова (імені).

III. Будь-яке дійсно людське спілкування можливе тільки за допомогою імен, тому що слово щільно пов'язане з думкою. Ім'я, за Лосевим, є взагалі найбільш напруженим і показовим результатом мислення (мова не йде про патології). Що стосується безсловесного мислення, то воно є моментом подолання слова, виходом його на вищий ступінь думки.

IV. Вивчення імені є разом з тим і осягненням всіх можливих форм життя і науки. Будь-яке людське знання та наука є знання і наука не тільки в словах, але і *про* слова. Бо слово є смисл, а наука – це осмислення фактів. Лосев підкреслює, що «проаналізувати слово до кінця – значить розкрити всю систему категорій ... в її узагальненому та частковому функціонуванні» [4,161]. Нарешті, якщо саме ім'я є пізнана природа, або

життя, що дається в розумі, то філософський аналіз імені стає важливим моментом філософії в цілому.

Чому вчений стверджує так безапеляційно, що філософія імені являє собою стрижень філософії взагалі, і є навіть єдиною теоретичною філософією? Аргументи Лосева наступні: ім'я в своїй вищій формі – міфічно–магічне ім'я, де сутність перебуває цілісно, – є водорозділом між двома видами сутності: першою, або першосутністю, і другою першоствореною, що виступає з різною мірою адекватності в інобутті, але має одне ім'я з першосутністю та існує за рахунок її енергії. Ім'я – це вища точка, до якої dorостає перша сутність, і розгортається потім в своїх часткових проявах в інобутті [4,165]. *Ім'я, як максимальна напруга осмисленого буття*, в розумінні Лосева, є основа, сила, мета, творчість, а не тільки філософія.

Категорійно–понятійний апарат мислителя розгортається майже по принципу неоплатонічної еманациї з Точки, Першо–єдиного, або Сутності, і включає в свій основний склад такі категорії, як *ейдос, міф, символ, особистість, енергію сутності, ім'я*. Від неоплатонічної моделі він відрізняється більшим перенесенням акценту з онтології на логіку, тобто переходом у систему чистих понять, деякою їх модифікацією і загостренням почуттям антиномізму [6,31]. Крім того, категорії для Лосева – це одночасно і абстрактні поняття, і «живі» феномени, що існують як суперечність – «живий синтез форм свідомості».

В іншій роботі – «Діалектика художньої форми» – філософ вказує, що першо–єдине явлене в своєму ейдосі. Ейдос явлений в міфі. Міф явлений в символі. Символ явлений в особистості. Особистість – в енергії сутності. А енергія сутності явлена в імені. Тобто, **ім'я є осмислено висловлена і символічно виявлена енергія сутності**.

Таким чином, ім'я в процесі ви–явлення сутності виступає завершальною ланкою «граничної явленості», довершеним «образом» сутності.

Тільки в символічному і магічному міфі, – вважає Лосев, – сутність досягає свого повного визначення. Це якраз і є ім'я [4,164]. Символ – це той бік в міфі, який дозволяє вперше вийти на рівень зовнішнього прояву. Символ в філософії імені не є різновидом знака, тому що виступає принципом побудови нормативності буття. В основу ж знакової реальності покладається порушення цієї нормативності (кентавричне буття), яке є наслідком онтологічного процесу зсунення смислу і явища символу. Подібне зсунення смислу, в свою чергу, створює умови виникнення мови як знака на фоні мови – символу.

Ім'я (слово, ширше – мова), виступає в ролі символічного посередника між буттям, яке зовсім не відчуває потреби в референції, і існуючою реальністю. Ця функція імені покликана вивести буття з прихованості в світ через появу Божественного Логоса в образі Другої Іпостасі Пресвятої Трійці. Проілюструємо цю тезу наступним прикладом. В V розділі Біблії наводиться оповідання євангеліста Марка про те, як Ісус Христос з учнями прибув в гадаринську країну. Коли він вийшов з човна, його зустріла людина, одержима нечистим духом: «Що тобі до мене, Ісусе, Сине Бога Всевишнього? Заклинаю, не муч мене». Ісус спитав ім'я цієї людини, тобто сокровенну його сутність. Чоловік відповів, що «Легіон ім'я мені, тому що нас багато», і попрохав: «Відправ нас в свиней, щоб ... увійти в них». Ісус дозволив, і нечисті духи вийшли з чоловіка і увійшли в свиней. Коментуючи цю історію, П.Флоренський акцентує увагу на тому,

що Христос розмовляє не з самим біснுவатим, а з *тими*, хто в ньому: ця нечиста сила – *один* нечистий дух, але як тільки Господь питає про *ім'я* (дійсну суть), сила ця розпадається на безліч нечистих духів (легіон – це невизначено багато). Одиначне число миттєво змінюється на множину. Молитва іменем Господа розкриває хибність тієї єдності, яка заснована не на Пресвятій Трійці, а на егоїстичному самоствердженні [7,183–184].

В сучасну епоху в процесі деонтологізації культури ця посередницька функція мови виявляється забутою. При цьому для мови стає характерним розчиненність буття небуттям, і вона починає фігурувати в якості мови–знака. Внаслідок цього відбувається зсув мови від символу в бік знака, тобто симуляція в мові завдяки утворенню в структурі знаку поряд з означуванним і означувальним третього елементу – фонемі, поява якої безпосередньо пов'язана з матерією (меонізація буття, за термінологією Лосева). Зсув елементів явища і смислу, внаслідок вторгнення матерії, призводить до появи фразеологічних ідеологем – Розум, Свобода, Справедливість, які посідають місце Бога. По суті ці ідеологеми – «чисті означувані», які можна редукувати до будь–якої феноменологічної даності. При цьому структури, що «плавають», потребують закріплення в просторі Реального, в репрезентантах, перформативність яких дозволяє замаскувати і компенсувати Порожнечу. В цій ситуації «ми маємо справу з мовою–знаком, що симулює структуру мови–символу через доступні йому знаки як зміщення буття і небуття ... Відбувається десакралізація символу як процес витіснення та остаточна підміна його кодом–числом» [8,3].

Мова–символ і мова–знак окреслюють міру того, що зумовлює реальність нашого світу в цілому – традицію. Символ – онтологічна нормативність буття, і ім'я, як принцип символічної онтології, задає умови можливості мови–символу, яка трансформується в число. Збитковість такої порушеної нормативності буття породжує симулякри в структуруванні цього буття.

Таким чином, відбувається метаморфоза імені як результат секуляризації феноменів мови і часу і, відповідно, культури. Мова–знак намагається відтворити структуру мови–символу і тим самим створює ілюзію, оману повноцінного буття, використовуючи доступні знаки, онтологічно зрощені з небуттям. Враховуючи такі характеристики постмодернізму, як ігрове відношення, карнавалізація, іронія, невизначеність, фрагментарність, почуття пересиченості інформацією, виокремимо, посилаючись на Канаф'єву В. [9,151], три стадії симуляції, наступ яких супроводжується черговою зміною форми подібності знака символу.

В **першій стадії** знак набуває трикомпонентної побудови і симулює структуру символу, – як ми вже констатували. Мова–знак експлуатує енергію імені за рахунок тотожності як форми подоби знаків «сакрального письма» тому, що ним визначається.

В **другій стадії** на місце зовнішньої подоби знаків приходить подоба «внутрішня» – знак імітує не сам символ, а процеси мислення, пізнання істини (перетворення письма в дискурс, логіку, де знаки репрезентують роботу мислення).

Третя стадія процесу симуляції розгортається в повну силу саме в епоху постмодерна, яка намагається зберегти смислоспрямованість слова через фрагментарність і штучне добудовування його значень, тобто намагається подолати кризу в мові шляхом її гіперболізації. Мова–знак за

рахунок безкінечного множення об'єктів починає претендувати на статус метамови, але гіперболізація, що характеризується «реальністю» не відображеною у мові, заважає цьому процесу, згортаючи мову до повного виснаження. Зникнення символу поступається місцем коду, структурному запису. Традиція імені, що виникла в слов'янській філологічній філософії і мистецтві, вступаючи в суперечність з постмодерністською деконструкцією, призводить до замикання реальності в деякій віртуальності. Виникає контр–модерн, в полі якого знаходяться і філософія імені, і феноменологія Е.Гуссерля, і екзистенціалізм М.Гайдеггера, і концепції М.Еліаде, К.–Г.Юнга, А.Дугіна. Контр–модерн – це своєрідні «архетипи» традиції імені, що нудьгують за минулим і йдуть від першопочаткового часу, це ностальгія за онтологічною нормативністю – символом і спроба повернутися до імені як сокровенної суті буття.

Висновки. 1. «Філософія імені» Лосєва О.Ф. стиснула в одну конструкцію багатство різноманітних філософських течій початку ХХ ст. Автору вдалося вивести те розуміння мови, магію слова, що лежать в основі символічної поезії Й.Мандельштама, А.Білого, В'яч.Іванова, на рівень *філософського поняття* [10,159].

2. «Філософію імені» в контексті «надзавдань» можна розглядати як спробу моделювання такої картини світу, де природним може виявитися «ім'яславське» рішення проблеми імені (слова). Бо той, хто пізнає ім'я Бога, сутність світу, сам стає Богом, і тоді процес пізнання припиняється, бо є зайвим. У скороченому варіанті ця богословська позиція ім'яславія висловлена о. Іоанном Кронштадтським: «Ім'я Боже є Бог».

3. Слово розуміється О.Ф. Лосєвим як вершина природної еволюції, завершення одного типу розвитку і початок іншого. Як і будь–яке начало воно є граничним і, отже, має характер і специфічної плоти, і потенційного духу.

4. Вчений підкреслює, що знаковий характер слова в логіко–гносеологічному сенсі є вторинним по відношенню до символічного рівня. Здатність слова бути символом є своєрідна ентелехія, що примушує ім'я все ширше вбирати в себе зовнішній матеріал і породжувати з нього смисл.

5. Мислитель акцентує увагу на нерозривності символізму (закономірної явленості речі) і апофатизму (принципової прихованості її суті), які, будучи відірваними одне від одного, приводять відповідно до агностицизму і позитивізму.

6. В лаконічних, іноді перевантажених термінологією конструкціях Лосєва О.Ф., висвітлюється пафос «розумного екстазу», про який писали неоплатоніки. Кожний розділ книги проаналізований філософом з педаантичністю вченого і описаний з ентузіазмом поета – поєднання, що доволі рідко зустрічається сьогодні. В цьому відчувається намагання досягти єдності світогляду й образу життя, знання й віри, науки й буденної практики, що є важливими не тільки для окремого мислителя, але й ідеалом будь–якої зрілої особистості.

7. Сучасні лінгво–філософські моделі, що відображають позицію свідомості кінця ХХ – початку ХХІ ст., намагаються впорядкувати, структурувати буття, що розпадається. Проте, смакуючи істину, постмодернізм засуджує її за те, що вона солодка (Т.Ойзерман). Сама ж людська думка в пошуках свого імені виявляється трагічним героєм – вона прямує до

істини, збивається з шляху, гине і самою своєю загибеллю ознаменувє триумф істини.

Ідеї «Філософії імені» – це спроба уникнути духовної катастрофи, яка вже дихає нам в обличчя. Як заповіт нащадкам звучить остання настанова О.Лосєва: «Для мене було найважливішим мати одухотворений розум, я цим жив» [11,6].

Література

1. Борхес Х.–Л. Письмена Бога. – М.: Республика, 1994. – 510с.
2. Нагорна Л.П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. – К.: Світосгляд, 2005. – 315 с.
3. Доброхотов А.Л. «Философия имени» на историко–философской карте XX ст./ Лосев А.Ф. Философия имени. – М.: Изд–во Моск. ун–та, 1990. – 269 с.
4. Лосев А.Ф. Философия имени. – М.: Изд–во Моск. ун–та, 1990. – 269 с.
5. Античные теории языка и стиля. – СПб.: Алетейя, 1996. – 363 с.
6. Бычков В.В. Выражение как главный принцип эстетики А.Ф.Лосева/ А.Ф.Лосев и культура XX века: Лосевские чтения. – М.: Наука, 1991. – С.29–37.
7. Флоренский П. Столп и утверждение Истины. Опыт православной теодицеи в 12–ти письмах. – Paris: Ymca–Press, 1989. – 812 с.
8. Канафьева В.В. Язык и время в традиции Логоса. – Саратов, 2005. – 252 с.
9. Канафьева В.В. Возвращение к истокам как ответ Постмодернизму/ Постмодерновые реалии России// Под ред. Ю.М. Осипова, М.М. Гузева, Е.С. Зотовой. – М.; Волгоград: Волгоградское научное из–во, 2007. – С.149–152.
10. Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка: Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства. – М.: Наука, 1985. – 335 с.
11. «Дерзание духа»// Правда. – 1985. – 17 января.

Маргелис Н.В. «Умный экстаз» философии имени Лосєва А.Ф. и его современные трансформации

Рассматривается потенциал имени (слова) как максимального напряжения осмысленного бытия и базовая категория философии раннего Лосєва А.Ф. Концептуальный синтаксис, полифонизм (рефлексивный конструктивизм), энергичная ритмика и выпуклая рельефность текста излучают множество продуктивных идей, которые могут быть полезны современной растерянной философской мысли.

Ключевые слова: имя, эйдос, миф, символ, личность, энергия сущности, знак, онтология, симуляция.

Margelis, N.V. «Clever ecstasy» philosophy of name by Losev A.F. and its modern transformations

In the article is examined the potential of name (word) as the maximum tension of intelligent objective reality and the fundamental category of early Losev`s A.F. philosophy. Conceptual syntax, polyphony (reflective constructivism), vigorous rhythmic and the text in relief radiate a lot of efficient ideas which can be useful to a confused modern philosophical thought.

Key words: name, eidos, myth, symbol, personality, the energy of essence, sign, ontology, simulation.

Категорія справедливості в соціальній філософії Б. Кістяківського

Розкривається сутність плюралістичного методу, розробленого Б. Кістяківським для дослідження соціальних явищ. Аналізуються особливості використання ним для цього категорії справедливості.

Ключові слова: необхідність, справедливість, суспільне життя, історичний процес, моральність.

В умовах реформування українського суспільства, розпочатого культурного та політичного зближення з європейською спільнотою потрібен науковий пошук, розробка базових засад цих процесів, потрібне наукове обґрунтування стратегій реформ, визначення критеріїв та ступенів їхньої ефективності. Теоретичні надбання ліберального руху, який існував в українському та російському суспільстві на початку XX ст., зокрема творчий спадок видатного вітчизняного філософа, правознавця і суспільно-політичного діяча Богдана Олександровича Кістяківського (1869–1920), мають усі підстави, щоб стати теоретико-методологічною базою для реформування нашої країни.

Творчість Б. Кістяківського є об'єктом ретельного дослідження в останні роки. Сучасними авторами (Л. Депенчук, І. Голосенко, В. Саповим, О. Ниловой, В. Піроженко, М. Кампо, В. Тимошенко, американським істориком С. Хейман та ін) розглядаються різні аспекти його наукової спадщини, проте її історико-філософське осмислення не можна визнати повним та завершеним. У цьому зв'язку, становить інтерес аналіз головних методологічних принципів та категорій філософсько-правової концепції Б. Кістяківського, зокрема дослідження теоретико-методологічних засад використання ним категорії справедливості для дослідження соціальних явищ, що і є метою цієї роботи.

Слід відзначити, що філософські погляди Б. Кістяківського сформувалися протягом його навчання в Берлінському і Страсбурзькому університетах, зокрема під впливом лекцій Г. Зіммеля, а також під час роботи над дисертацією «Суспільство й особистість», захищеною німецькою мовою у 1899 році під керівництвом професора В. Віндельбанда. Наукові зв'язки з німецькими дослідниками філософ не переривав і протягом усього наступного життя [1,175]. Внаслідок цього він завжди позиціонував себе вірним послідовником баденської школи неокантіанства й широко використовував її методологію у своїх дослідженнях [4;6;9].

При розгляді творчості Кістяківського обов'язково потрібно враховувати ще один факт. Суспільно-політична ситуація у Німеччині на рубежі XIX та XX ст. зумовила масове поширення соціалістичних (особливо

марксистських) поглядів у світогляді професійних соціологів, правознавців, істориків і філософів, у тому числі неокантіанського спрямування. У цілому високо оцінюючи значення ідей, висловлених К. Марксом і Ф. Енгельсом, представники неокантіанства говорили про необхідність доповнення їхнього вчення, обґрунтовуючи це недостатністю його теоретичної розробки. Так, наприклад, Р. Штаммлер у своїй відомій роботі «Господарство і право з точки зору матеріалістичного розуміння історії» (1896) писав: «Усю марксистську літературу можна охарактеризувати ... тим, що вона задовольняється деякими, випадковими й уривчастими афоризмами. Для неї важливим є не теоретичний розвиток її принципів; ще менш вона прагне, на жаль, до критичного обґрунтування їх, – її цікавить тільки реалізація безперечних основних ідей в історії або сучасному соціальному житті. Зі своєрідною безтурботністю вона вводить складні категорії соціальної філософії, не зупиняючись на логічному з'ясуванні і пізнавально-критичному аналізі» [12,38]. Внаслідок цього, говорив Штаммлер, з марксистської теорії можна зробити висновок про те, що соціалістичне суспільство не є справедливим і вільним станом суспільства, що є безумовним ідеалом усього людства, а простою вимогою економічного способу виробництва [12,52].

Необхідність соціалізму неокантіанські вчені намагалися обґрунтувати за допомогою кантівського категоричного імператива: «Роби так, щоб ти завжди відносився до людства й у своїй особі, і в особі всякого іншого також як до мети і ніколи не відносився б до нього тільки як до засобу» [3,205]. У цьому значенні людина сама по собі є метою, чи самоціллю, кінцевою метою. У той час як всякий інший суспільний лад розглядає людську особистість тільки як засіб культури, соціалізм, і тільки соціалізм, уперше надає особистості її істинну гідність, вважали вони. («За останнім часом теорія соціалізму розробляється в різних напрямках особливо енергійно, – писав у 1904 р. М. Туган-Барановський, – але вже, на жаль!.. не під прапором марксизму... Нова теорія соціалізму примикає у філософському відношенні до Канта» [11,76].)

Неокантіанська концепція «етичного соціалізму» багато в чому визначила напрямок досліджень Б. Кістяківського, у тому числі й тих, які розглядаються у цій статті. (За суспільно-політичними поглядами Б. Кістяківського традиційно відносять до течії так званого «легального марксизму», провідними представниками якої були також П. Струве, М. Туган-Барановський, М. Бердяєв, С. Булгаков, С. Франк та ін. [2,29]).

Суспільне життя, вважав Б. Кістяківський, характеризується непримирними протиріччями і нескінченною розмаїтістю. Отже, і метод його дослідження повинен бути плюралістичним, тобто таким, що припускає наявність множинності конкретних способів наукового дослідження і пізнання. Тільки такий підхід дозволить об'єднати в науковому знанні, з одного боку, стихійність суспільного життя, а з іншого – участь у ньому людини з її свідомістю і творчістю.

Цілком можливим є, на думку філософа, застосування природничо-наукових методів до дослідження процесів, які відбуваються у суспільстві. Використовуючи відомі методи виокремлення, ізолювання та абстрагування, можна установити певні загальнозначущі причинно-наслідкові співвідношення між соціальними явищами, які будуть аподіктичними, тобто будуть мати предикат безумовної необхідності, а отже, будуть ви-

конуватися незалежно від обставин місця і часу. Розгляд соціальних явищ з точки зору їхнього причинно–наслідкового зв'язку означає застосування до них категорії необхідності.

Проте використання добре зарекомендувавших себе в XVII–XIX ст. при аналізованні явищ природи природничо–наукових методів, вважав Кістяківський, до дослідження процесів, які відбуваються в суспільному житті, не дає їх повного і вичерпного пояснення. Необхідні причинно–наслідкові відносини є елементом конструктивної діяльності людського мислення, який привноситься людьми в досліджуваний процес, а не береться з нього. Становлячи частину людського мислення, ці відносини є лише засобом для добування істини, а не самою істиною. «Природа сама по собі не знає необхідностей і випадків, – писав філософ. – Це абстрактні поняття, загальні схеми, мертві масштаби, безпосередньо далекі світу нескінченної розмаїтості фарб, форм і звуків. Ми самі вносимо ці поняття, схеми і масштаби у природу, а не черпаємо їх з неї. Бажаючи що–небудь зрозуміти в цьому русі взад і вперед, який зветься природою, у цьому вихрі і цій плутанині явищ і подій, ми говоримо: подивимося на усе, як на необхідне, чи застосуємо до усього категорію необхідності» [10,106]. З огляду на цю особливість причинно–наслідкових відносин, отже, необхідно було уникати двох великих непорозумінь: помилкового проектування їх у досліджуваний процес і припущення про одиничність цього методу дослідження.

Розгляд соціальних явищ, вважав Кістяківський, необхідно вести не тільки з точки зору причинних співвідношень, їх зумовлюючих, але і з точки зору інших суджень, невід'ємно властивих людському мисленню. А оскільки люди постійно судять про справедливість соціальних відносин, тобто постійно застосовують до них категорію справедливості, постійно вирішують питання про те, що повинно бути і чого бути не повинно в суспільному житті, то такою іншою точкою зору для аналізу соціальних явищ повинна бути їхня справедливість. («Вимоги справедливості ... не підлеглі категорії необхідності і не можуть бути похідними з неї» [5,33].)

На відміну від категорії необхідності, яка може однаково застосовуватися і до соціальних, і до природних процесів, категорія справедливості не може бути застосована до останніх. Зовсім недоречним уявляється сама постановка питання про справедливість чи несправедливість якого–небудь явища природи. Внаслідок несумірності природи з ідеєю справедливості не має ніякого значення і міркування про те, чи приносить окреме природне явище користь або шкоду людині.

Зовсім в іншому становищі, говорив Кістяківський, знаходиться ідея справедливості до соціального світу. Про кожне суспільне явище люди можуть судити з моральної точки зору. Усякий раз, коли вони мають факт із громадського життя, вони можуть запитувати: чи задовольняє він ідеї справедливості чи ні? Якщо раніше, у період найбільшого захоплення марксизмом як філософською системою, розповсюдженою була думка про безглуздість суджень про соціальні явища з моральної точки зору («дарма нам тлумачать про те, що той чи інший процес, наприклад, експропріація дрібних власників, є несправедливим: він є необхідним, от і все!» [10,108]), то тим самим питання чітко не вирішувалося, а просто усувалося із розгляду. Говорячи словами Ф. Ніцше, така позиція знаходилася «по той бік добра і зла». Але ж соціальні явища – це явища групування і боротьби між людьми; усі вони розігруються завжди і винятково між людьми. А про

усе, що стосується людей і відбувається між ними, не тільки можна, але і потрібно судити з позиції моральності, встановлюючи справедливість чи несправедливість того чи іншого явища.

Аргументуючи таку точку зору, Б. Кістяківський писав: «Може бути, наприклад, куркулі—капіталісти, які направляють свою діяльність на експропріацію дрібних власників, – тільки знаряддя соціальної необхідності; може бути, вони діють цілком під впливом непереборної необхідності; може бути, вони навіть не помічають пагубного впливу, який заподіюється їхньою діяльністю, і вони, так би мовити, «безвинно винуваті», якщо завдяки їх діяльності, яка є причинно необхідною, сотні людей залишаються без майна, без даху і без їжі. Проте голос загальнолюдської совісті говорить, що несправедливо, коли людей позбавляють їхнього останнього майна, коли вони залишаються без останніх засобів своєї розумової діяльності, коли вони, не будучи в стані пристосуватися до нових умов життя, примушені навіть голодувати і гинути від усякого роду потреб» [8,140].

Всякий дослідник, вважав Кістяківський, безумовно має право розглядати соціальні явища тільки з однієї певної точки зору. Причому це право на односторонність, подібно багатьом іншим правам, часто перетворюється навіть в обов'язок того, хто ним користується. Оскільки самі по собі причинно—наслідкові зв'язки не мають ніякого відношення до добра і зла, то і вчений, який бажає обмежитися розглядом тільки їх, не повинен домішувати міркувань стороннього характеру. Однак, подібно до того, як він говорить: «мені немає справи до того, чи є справедливим або несправедливим яке—небудь явище, я розглядаю його лише остільки, оскільки воно є необхідним, і з'ясовую, чим обумовлена ця необхідність»; так і вчений, який судить про явище з точки зору справедливості його результатів, безумовно має повне право сказати: «мені немає справи до його причинно обумовленої необхідності, моя справа – моральний вирок над ним». В результаті виходить два рівнобіжних ряди суджень про ті ж самі соціальні явища. Обидва вони є однаково логічно бездоганними, обидва вони є однаково важливими для людини і людства. «Було б дивним навіть припустити, – писав Кістяківський, – що судження про те, як завдяки природному, тобто причинному, зчепленню соціальних явищ у соціальному світі що—небудь необхідно вчинилося або має вчинитися, було б важливішим для людини, ніж судження про те, що із відбувшогося є справедливим і що несправедливим, що з етичної точки зору повинне було бути і чого не повинно було бути» [8,141]. Обидва ряди суджень безсумнівно однаково потрібні для розуміння соціальних явищ, оскільки і ті й інші судження містять у собі істину.

Категорію справедливості, вважав філософ, можна використовувати не тільки при дослідженні одиничних соціальних явищ. У більш широкій постановці питання з цієї точки зору можна розглядати і весь соціальний процес у цілому або весь історичний розвиток. Логічно виправданим і бездоганним у науковому відношенні є висновок про те, що в історії у цілому безсумнівно здійснюється ідея справедливості. Ніхто, стверджував він, не стане заперечувати, що сучасний соціальний лад, заснований на системі найманої праці, незважаючи на усі властиві йому виродливі явища, усе—таки є більш справедливим, ніж феодальний уклад життя, який заснований на кріпосництві, а феодальний лад, у свою чергу, є справедливішим, ніж античний, який тримався на рабстві. Тому, незважаючи на тривале існування чисельних несправедливостей суспільного життя,

обумовлених природою самого існуючого соціального ладу, у цілому і життя, і людство з часом усе більш гуманізуються, норми справедливості знаходять усе більшу реалізацію [10,110].

Критичні зауваження про систему найманої праці як про нову форму рабства, які широко висловлювалися у той час представниками марксизму, Кістяківський вважав все-таки трохи перебільшеними з метою стимулювання прагнення робочого класу до боротьби за подальше поліпшення своїх соціальних умов. Найбільш радикальними ідеалістами при цьому він називав самих же ортодоксальних прихильників марксизму, які, з одного боку, стверджували про безглуздість використання категорії справедливості при аналізі соціальних явищ, а з іншого – говорили про те, що наступна стадія в суспільному розвитку (тобто соціалізм) буде набагато справедливішою, ніж усі попередні, разом узяті, і навіть що вона буде абсолютно справедливою.

Тенденцію здійснення справедливості у суспільному житті Кістяківський пояснював притаманним людині завжди і скрізь прагненням до справедливості. Це прагнення він вважав невід'ємним складовим елементом духовного світу будь-якої людини, загальним і обов'язковим для всякої нормальної людської свідомості.

Виходячи з існування розглянутої тенденції, а також з положення про невід'ємність і загальнообов'язковість суджень про справедливість для свідомості людей, філософ своєрідно вирішував і два принципово важливих питання: про значення еволюції (розвитку) для моральної ідеї і про ґносеологічний характер моральних суджень.

При вирішенні першого питання увага акцентувалася на критиці розповсюджених у другій половині XIX ст. думки про те, що моральні ідеї є лише відображенням існуючих матеріальних відносин. Останні, згідно з такою точкою зору, розвиваються разом з удосконаленням техніки і зростанням виробництва, а паралельно з ними, отже, розвиваються уявлення про моральне й аморальне. Однак на питання, що ж саме розвивається, коли моральна ідея удосконалюється, коли уявлення про справедливість зростають, еволюційна теорія відповіді не дає, говорив Кістяківський. Увага послідовного еволюціоніста зосереджена винятково на розгляді різних стадій досліджуваного явища: «формула послідовного еволюціонізму говорить – спершу не було нічого, потім щось з'явилося і, нарешті, усе стало існувати. Між цими «не було» і «було» лежить лише «поступово» [8,142–143]. Так, стосовно моральної ідеї спочатку зображується картина первісних звичаїв дикунів, абсолютно протилежних навіть примітивним уявленням про моральність, чим доводиться, що спочатку ніякої моральності не існувало. Потім показується як на ґрунті цього первісного стану з'являються зародки моральних відносин і уявлень. І далі, як останні розвиваються поступово в цілу систему моральних поглядів.

Однак, вважав Кістяківський, саме лише зображення процесу розвитку зовсім не є поясненням цього процесу. Прихильники крайнього еволюціонізму забувають, говорив він, що «з нічого не може статися що-небудь». Повинен існувати який-небудь субстрат, який вже містить у собі, хоча б у потенції, елементи того, що згодом розвивається. Якщо навіть визнати, що всі явища природи розвиваються з первісного невизначеного стану атомів матерії, то з цього руху атомів зовсім не виводяться явища й утворення більш високого порядку, до яких відносяться, наприклад, тваринні організми чи психічні функції. Що ж стосується соціальних явищ, то

навіть важко уявити, що може бути в них спільного із рухом атомів. Тим часом відповідно до теорії еволюціонізму розвиток усіх явищ з первісного безформного стану і руху атомів не підлягає сумніву. Настільки ж непорушним для неї є положення про те, що внаслідок того, що усі явища й утворення розвиваються одне з іншого, усі вони тотожні між собою.

Ще більш грубим допущенням еволюціоністів з наукової точки зору може вважатися їхнє бажання стверджувати безумовну загальність еволюції. Проте неважко привести приклади явищ, на які ця теорія не поширюється, писав Кістяківський. Так, наприклад, закони незнищуваності матерії і збереження енергії встановлюють незмінюваність кількості тієї й іншої. Отже, ці кількості не можуть еволюціонувати з часом. Ще менш здатні еволюціонувати закони природного і соціального світу як такі, оскільки за самим своїм поняттям протилежні еволюції. Вони визначають лише те, що при певних умовах скрізь і завжди незаперечно відбувається, а отже, позбавлені можливості змінюватися [8,143].

Вищесказане, на думку філософа, поширюється і на моральні принципи. Етичні розпорядження (наприклад, хоча б – «не роби іншому того, чого собі не бажаєш») не еволюціонують і не можуть еволюціонувати. Конкретне моральне розпорядження може бути тільки у певний історичний момент відкрите і так чи інакше сформульоване. Але саме його значення зовсім не залежить від того чи іншого застосування.

Виходячи з цього, Кістяківський вважав за доцільне повернутися до точці зору, яка раніше була панівною, відповідно до якої моральні принципи як такі являють собою щось постійне і незмінне. Вони не тільки не залежать від нескінченної розмаїтості і протилежності дійсних моральних поглядів у різних народів, але і від суперечок представників самих розвинутих народів про те, що ж є основою моральності. «Ми, може бути, ще не в змозі знайти цілком відповідну формулу для голосу нашої моральної свідомості. Ми можемо ще не задовольнятися вищенаведеною самою загальною моральною вимогою чи вважати недостатнім категоричний імператив Канта для обґрунтування системи моральності. В основних питаннях, однак, ми не будемо сумніватися з приводу того, що є моральним і що є аморальним. Це моральне чуття завжди притаманне нам, хоча іноді тільки в потенції. Воно керує нами навіть тоді, коли воно не настільки ще усвідомлене, щоб бути цілком ясно висловленим» [10,114].

Критиці Кістяківського піддавалася думка про повну суб'єктивність усіх моральних суджень. Відповідно до такої точки зору, вважав він, і всяке судження про здійснення ідеї справедливості в історії необхідно повинно було мати тільки суб'єктивний характер. Наслідком цього було те, що сам принцип використання категорії справедливості при дослідженні явищ суспільного життя як такий позбавлявся б усякого наукового значення, а виходить, знецінювалися б і усі висновки, до яких він приводив.

Однак, на думку філософа, наявність найрізноманітніших індивідуальних відтінків, які ідея справедливості приймає в конкретній одиничній суб'єктивній свідомості, ще не доводить, що ідея справедливості сама по собі необхідно повинна бути суб'єктивною. Для встановлення розходження між суб'єктивним і об'єктивним не можна використовувати зовсім помилковий критерій, заснований на повсякденному міркуванні, відповідно до якого усе пов'язане із суб'єктом вже внаслідок цього є суб'єктивним, а все те, що знаходиться поза ним – об'єктивним. З наукової точки зору уся система людських знань як певна конструкція уявлень і

ідей, які склалися в цілому ряді особистостей, безумовно містить у собі усі риси того, що в повсякденній мові зветься суб'єктивним. Це поширюється і на необхідні причинно–наслідкові відносини між явищами, які не беруться з досліджуваного процесу, а навпаки, привносяться людьми в цей процес. З повсякденної точки зору довелося б і все природознавство визнати суб'єктивною побудовою [8,145–146].

Для визначення «об'єктивного» необхідно використовувати критерій, який полягає у виокремленні рис невід'ємних і загальнообов'язкових для усякого людського мислення і свідомості. Таку невід'ємність і загальнообов'язковість для розуміння соціальних явищ саме і мають категорії необхідності і справедливості. А тому треба визнати усяке судження, засноване на цих категоріях, об'єктивним, незважаючи на те, що самі ці категорії виводяться не з об'єктів.

Незважаючи на те, що категорії необхідності і справедливості є однаково безумовно притаманними і загальнообов'язковими для людської свідомості і тому становлять основу всякого об'єктивного знання, у всьому іншому, вважав Кістяківський, вони прямо протилежні. Категорія необхідності – це категорія пізнання; вона використовується тоді, коли треба зрозуміти чи пояснити що–небудь. Навпроти, категорія справедливості – це категорія оцінення. Вона нічого не пояснює. На підставі її можна виконати тільки моральне судження, тобто визначити, що є добрим і що поганим.

Утім, з того, що категорія справедливості є лише критерієм для оцінення результату соціального розвитку і не може служити підставою для його пояснення, не можна робити висновок про те, що вона зовсім не бере участь у цьому процесі. Кінцевим етапом усякого соціального процесу взагалі і соціально–психічного зокрема є з'ясування якої–небудь моральної вимоги чи визначення якої–небудь правової норми. Цей останній етап, як і всі інші, безсумнівно обумовлений усім ходом причинно пов'язаних між собою явищ. З цього погляду він викликаний тільки необхідністю. Але після визнання необхідності якої–небудь норми виникає питання про найбільш справедливе її формулювання. Крім того, сама ця причинно обумовлена необхідність проникає у свідомість людей у вигляді вимог певної справедливості й одержує своє вираження у встановленні певної належності. Усі найважливіші дії людей у культурних суспільствах визначаються тими чи іншими уявленнями про належне, тобто тими чи іншими нормами. Завдяки ж сукупності одиничних дій окремих членів суспільства саме соціальне життя одержує той чи інший напрямок. Цим шляхом норми взагалі й у першу чергу норми права дають відповідний напрямок розвитку для усього суспільства. Останнє обумовлене вже не причинними співвідношеннями, а цілями, які втілені в нормах [10,115].

Такий висновок стане цілком зрозумілим, вважав Кістяківський, якщо взяти до уваги, що соціальний процес відбувається зусиллями безлічі людей, а людям притаманне прагнення до справедливості. Прагнення це є навіть невід'ємним і загальнообов'язковим для них. Тому як би окремі прихильники марксизму ні намагалися довести, що наступна стадія в соціальному розвитку необхідно повинна наступити в силу природного ходу речей, усякий з них усе–таки повинен визнати, що настання цієї стадії обумовлюється також ідеєю справедливості. Останнє навіть важливіше першого. Настання якої–небудь вищої стадії розвитку, як і всякого конкретного явища, не може бути безумовно необхідним, оскільки воно

завжди буде результатом перетинання багатьох причинно обумовлених рядів у певному місці простору й у відомий момент часу. Воно завжди буде суперечити безумовній необхідності як позапросторовості і позачасовості. Отже, безумовну впевненість у необхідності настання наступної стадії розвитку суспільства марксизму може повідомити тільки його моральне чуття і віра в те, що прагнення до найбільш справедливого соціального ладу притаманне усякому й обов'язково для всякого.

У ряді своїх робіт Б. Кістяківський, виходячи з припущення про те, що «відповідність між зовнішніми властивостями і внутрішнім характером суспільства – не випадковий збіг» [7,162], розглядав вплив різних соціальних і природних факторів на розвиток уявлень про справедливість. Так, використовуючи результати досліджень німецького соціолога Г. Зіммеля, він відзначав, що загострення сприйняття несправедливості і класова боротьба виникають тільки тоді, коли класи починають зближатися, коли розходження між ними поступово згладжуються, і самі класи вже на шляху до злиття й об'єднання. Там, де суспільні класи розташовані найбільш далеко один від одного, де одна частина суспільства користується усіма правами і привілеями, а інша зовсім безправна, там ніякої боротьби між класами не відбувається. У таких суспільствах, безсумнівно, панує найбільша нерівність, несправедливість і гноблення особистості. А тим часом ця несправедливість суспільних відносин менш усього усвідомлюється, і проти неї зовсім не виникає протестів і боротьби.

Аналізуючи феодальні відносини в Середньовіччя, Кістяківський прийшов до висновку, що важке становище і підпорядкування нижчих шарів суспільства феодалам мало відчувалося першими. Окремі випадки протесту проти гніта і несправедливості були завжди одиничними, спорадичними і випадковими явищами. Тільки з розвитком міст, коли поряд із селянством і ремісничим станом починають виникати заможні шари міського населення та велика буржуазія, – піднімається протест проти несправедливості соціальних відносин. Велика буржуазія юридично була в однаковому становищі з іншим міським населенням, але фактично, завдяки своєму багатству і матеріальній могутності, вона більш наближалася до дворянства, ніж до нижчих шарів міського населення [7,165–166].

Це явище, вважав він, повторюється й у сучасному йому суспільстві, проявляючись у боротьбі робочого класу за свої права. Піонерами і передовими бійцями в цій справі є кваліфіковані робітники, які порівняно забезпечені і знаходяться в кращому становищі. На чолі боротьби у ролі керівників і розумових ватажків часто стають окремі особи і групи, що належать до інших, раніше привілейованих шарів населення. Тим часом безробітні і злиденний пролетаріат не тільки не сприяють успіху цієї боротьби, а скоріше сповільнюють її хід своїм малим розвитком і відсутністю класової самосвідомості.

На підставі цих фактів Б. Кістяківський робився висновок про те, що відсутність різких граней між різними елементами суспільства є найкращою передумовою для успіху поширення ідеї справедливості.

Таким чином можна зробити наступні висновки.

1. Розгляд соціальних явищ з точки зору їхнього причинно-наслідкового зв'язку Б. Кістяківський вважав лише одним з багатьох способів їхнього наукового дослідження.

2. Не менш важливим способом дослідження соціальних явищ, на думку філософа, є їхній розгляд з точки зору справедливості.

3. Категорія справедливості у науковому пізнанні може бути застосована не лише до одиничних соціальних подій, але і до всього історичного процесу у цілому.

Література

1. Голосенко И.А., Козловский В.В. История русской социологии XIX–XX вв. – М., 1995. – 288 с.
2. Депенчук Л.П. Передмова // Кістяківський Б.О. Вибране. – К., 1996. – С.І–XXXII.
3. Кант И. Основоположения метафизики нравов // Кант И. Собрание сочинений в 8 т. – М., 1994. – Т.4. – С.17–311.
4. Кістяківський Б.О. Методологічна природа науки про право // Кістяківський Б.О. Вибране. – К., 1996. – С.207–236.
5. Кістяківський Б.О. На захист науково-філософського ідеалізму // Кістяківський Б.О. Вибране. – К., 1996. – С.31–96.
6. Кістяківський Б.О. Право як соціальне явище // Кістяківський Б.О. Вибране. – К., 1996. – С.171–188.
7. Кистяковский Б.А. Идея равенства с социологической точки зрения // Мир Божий. – 1900. – №4. – С.160–170.
8. Кистяковский Б.А. Категории необходимости и справедливости при исследовании социальных явлений // Жизнь. – 1900. – №3. – С.108–147.
9. Кистяковский Б.А. Общество и индивид (фрагменты) // Социологические исследования. – 1996. – №2. – С.103–115.
10. Кистяковский Б.А. Социальные науки и право // Кистяковский Б.А. Философия и социология права. – СПб., 1999. – С.5–403.
11. Туган–Барановский М.И. Кант и Маркс // Туган–Барановский М.И. К лучшему будущему. Сб. социально-философ. произв. – М., 1996. – С.76–78.
12. Штаммлер Р. Хозяйство и право с точки зрения материалистического понимания истории. – СПб., 1899. – 310 с.

Патлайчук О.В. Категория справедливости в социальной философии Б. Кистяковского

Раскрывается сущность плюралистического метода, разработанного Б. Кистяковским для исследования социальных явлений. Анализируются особенности использования им для этого категории справедливости.

Ключевые слова: *необходимость, справедливость, общественная жизнь, исторический процесс, нравственность.*

Patlaichuk, O.V. Category of justice in the social philosophy of B. Kistyakivsky

The author opens essence of the pluralistic method developed by B. Kistyakivsky for researching of the social life. Features of use a category of justice by him are analyzed.

Key words: *necessity, justice, social life, historical process, morality.*

Європейський простір української освіти

Висвітлюються проблеми реформування системи освіти України в умовах глобалізації та необхідності формування позитивних умов для розвитку людини.

Ключові слова: система освіти, реформа, глобалізація, розвиток людини.

Необхідність реформування системи освіти України, її удосконалення і підвищення рівня якості є найважливішою соціокультурною проблемою, яка значною мірою зумовлюється процесами глобалізації та потребами формування позитивних умов для індивідуального розвитку людини, її соціалізації і самореалізації в цьому світі.

Для України як приєднання до Болонського процесу, так і неприєднання мало свої плюси і мінуси. Але з урахуванням усіх за і проти, для країн, що ставлять за мету економічний і суспільний розвиток і вступ до ЄС, альтернативи приєднання до Болонського процесу немає. Тому 16 травня 2005 року Україна приєдналась до Болонського процесу і прийняла зобов'язання модернізувати власну освітню систему відповідно до європейських стандартів протягом до 2010 року. Отже, українська система освіти повинна стратегічно виробляти і впроваджувати принципи розвитку і саморегуляції, засновані на таких підставах:

- освіта повинна розглядатись у світовому контексті, тобто процеси глобалізації вимагають впровадження в освіту загальнолюдських цінностей, світових етичних стандартів;

- необхідно усвідомити важливість науково–дослідної роботи і практичної діяльності професорсько–викладацького складу і впровадження її результатів у навчальний процес, а також створення системи навчального і виховного впливу на особистість;

- застосування сучасних інформаційних технологій, входження у світовий інформаційний простір.

Однак, на думку, наприклад, В. С. Журавського і М. З. Згуровського, приєднання України до Болонського процесу буде дуже складним [1,34]. Для реального (формальний вже відбувся) вступу в Болонський процес Україні необхідно зробити два істотних кроки: провести порівняльний аналіз вітчизняної системи науки й освіти з європейською і визначити, що необхідно змінити, а також розпочати відповідні реформи; урядові прийняти свідоме політичне рішення, що має ґрунтуватися на потребі проведення реформ, і покласти це в основу зовнішньої політики держави, спрямованої на інтеграцію вітчизняної науки й освіти в європейський простір.

Між усім іншим, країни, учасниці Болонського процесу, домовилися про введення системи кредитних одиниць, що дозволяє по новому оці-

новати весь освітній процес, а також підвищити мобільність студентів, дає можливість здавати предмет частинами, розділами, або весь курс у цілому.

Впровадження кредитних одиниць для мобільності студента та викладача – справа, безумовно, перспективна. Але мобільність студента треба тримати під постійним контролем, щоб це не призвело до скорочення особистих контактів студента з викладачем. Це особливо важливо, оскільки Болонський процес вимагає мотивованого залучення студентів до навчання, що потребує посиленої індивідуальної роботи. Шлях «болонізації» відводить нас від поєднання навчання і виховання як єдиного процесу. І тут неминучі серйозні втрати у справі гуманізації та гуманітаризації навчального процесу, освітньої системи. А крім того ще виховання та рівень освіти Болонська декларація передбачає дати студенту можливість самому обирати викладача з дисципліни, яку студент вивчає і якому він складатиме залік чи іспит. «Викладачі бувають різні... до якого викладача піде наш середньостатистичний студент? Він піде до викладача, який не дуже вимогливий, байдужий. Але ж передбачається, що високий рейтинг буде у того викладача, до якого більшість студентів будуть звертатися» [2,45]. Тобто, замість того, щоб формувати певний культурний та особистісний рівень у студентів, в тому числі і на власному прикладі, поступово підтягувати студента до високого рівня кращих викладачів, освітня система заставляє бажаних отримати «високий рейтинг» опускатися до рівня знань та розуміння студента. Таким чином, у Болонському процесі є чимало позитивного, але, за визнанням багатьох фахівців–практиків, воно не переважає.

Процес загальноєвропейських освітніх реформ виявився реакцією на виклик ХХІ ст., що створив нову ситуацію у сфері вищої освіти. Вона характеризується наявністю таких елементів у міжнародних тенденціях розвитку освіти:

- інтернаціоналізація освіти (збільшення потоку студентів, що навчаються в закордонних ВНЗ, обмін учнями і професорсько–викладацьким складом, використання закордонних програм, технологій та інформації);

- зростання конкуренції на світовому ринку освітніх послуг (збільшення кількості приватних ВНЗ, поява і розвиток дистанційного навчання);

- схильність до нових економічних імперативів, створюваних глобалізацією (створення міжнародної системи ліцензування, сертифікації, акредитації);

- зміна функцій держави в області освіти (багато держав проводять політику розрегулювання, деєтатизації освіти, передаючи навчальним закладам більше прав і повноважень);

- швидке зростання чисельності студентів при зміні (розширенні) вікової структури.

У концепції освіти спостерігається помітне розширення поняття освіти за трьома основними напрямками:

- збільшення тривалості навчання – починається з народження і продовжується все життя – це підкріплюється розвитком системи дошкільної освіти й освіти дорослих;

- розширюється мережа навчальних закладів; школа як суспільний інститут не є єдиним джерелом знань і умінь;

– збільшення сфери впливу освіти – це не тільки інтелектуальне зростання, але й формування всіх аспектів особистості: інтелектуального, емоційного, фізичного, соціального.

Таким чином, з огляду на те, що концепція безперервної освіти одержала всіляку підтримку більшості європейських країн, а неминучі процеси глобалізації стосуються всіх сфер людського життя, можна зробити такий висновок. Процес глобалізації стимулює об'єднання освітніх систем у єдиний освітній простір, а науково–технічний прогрес, поява нових технологій і інформатизація суспільства формують новий образ освітнього простору (глобальне суспільство повинне бути і глобально інформаційним, і в цьому аспекті провідна роль надається освіті).

18 вересня 1988 року з нагоди 900–річчя Болонського університету відбувся з'їзд ректорів вищих навчальних закладів Європи, де була прийнята вже згадувана Magna Charta Universitatum Велика Хартія Університетів. У документі підкреслювалося, що в сучасному світі університети мають відігравати роль центрів культури, знань, досліджень, а також визначались основні загальноєвропейські принципи розвитку університетів та механізми їх реалізації. Проголошені в Хартії основні цілі й принципи дістали визнання у всьому світі, а пізніше були розвинуті та поглиблені в інших колективно вироблених документах.

Сорбонсько–Болонський процес виходить за межі Європи та стає частиною процесу глобалізації вищої освіти. Сорбонська Декларація передбачає створення відкритого простору європейської освіти з повагою до національних різноманітій сторін, які брали участь у створенні та підписанні Декларації. Цей процес вимагає тривалих зусиль, спрямованих на подолання бар'єрів з метою розвитку такої системи викладання та навчання, що значно поліпшує мобільність та ще тіснішу співпрацю науковців та освітян в Європі. У Декларації зазначається про обов'язкове визнання двох етапів навчання: додипломного та післядипломного; пропонується використання уніфікованої системи кредитів з метою отримання громадянами ЄС вищої освіти в будьякий час протягом всього життя в різних університетах Європи. В Декларації підкреслюється необхідність досконалого володіння іноземними мовами випускниками вищих навчальних закладів, використання нових інформаційних технологій під час навчання в країнах Європи.

Стверджується, що під час післядипломного навчання пріоритет повинен надаватись здійсненню наукових досліджень та самостійної роботи. Для функціонування європейського простору вищої освіти необхідно, щоб студенти навчались не менше одного семестру в іншому університеті Європи, та були створені умови для мобільності викладачів та дослідників в межах Європи. Сорбонська Декларація проголошує необхідність ратифікувати Лісабонську конвенцію про визнання академічних кваліфікацій в Європі 1997 року та сприяти використанню режиму визнання професійних кваліфікацій за правом ЄС. Сторони Сорбонської Декларації визнають, що потрібно надати поштовх поступовій гармонізації системи ступенів та етапів навчання через посилення існуючого досвіду країн Європи, впровадження спільних дипломів, здійснення пілотних ініціатив та підтримання постійного діалогу із зацікавленими в цьому процесі.

Цілі та завдання Сорбонської Декларації отримали логічне продовження та підтримку в Болонській Декларації від 19 червня 1999 року, що підписана 29 міністрами освіти європейських країн. У Болонській

Декларації проголошується важливість координації політик щодо вищої освіти країн європейського континенту (якот спільна розробка навчальних курсів, академічне партнерство, запровадження програм обміну студентів та інше). Цей процес спрямовано на реформування системи вищої освіти з метою всеохоплюючої гармонізації вищої освіти на європейському рівні на добровільних засадах та з повагою національних різноманіть Сторін. Проголошується, що термін створення Європейського простору вищої освіти 2010 рік. До особливих цілей Декларації можна віднести:

- прийняття спільної системи порівняння та визнання освітніх кваліфікацій та наукових ступенів, впровадження уніфікованого Додатка до диплому про вищу освіту;

- введення двох етапів навчання додипломного (не менше 3 років), післядипломного (12 роки магістерської програми та 3 роки докторантури);

- впровадження розробленої інститутами ЄС системи трансферних кредитів European Credit Transfer System (ECTS);

- прийняття європейського стандарту оцінки знань та якості навчання (запровадження уніфікованих критеріїв, методів оцінки);

- подолання перешкод, що заважають вільному руху студентів, стажерів, вчителів, дослідників, викладачів, менеджерів у галузі освіти.

Окрім зазначеного вище, у низку цих договорів увійшли й інші питання. Усвідомлюючи, який внесок авторитетні ВНЗ можуть зробити в економічний та соціальний розвиток, країни-учасниці дійшли згоди, що університети повинні бути уповноважені приймати рішення щодо своєї внутрішньої організації та управління. Вони закликають ці навчальні заклади і в подальшому впроваджувати реформи в усі сфери свого життя.

Країни-учасниці відзначають конструктивну участь студентських спілок у інтеграційному процесі та підкреслюють необхідність залучення студентства до подальших дій. Студентство є повноправним партнером в управлінні вищою освітою. Країни-учасниці закликають університети та студентство до більш активної участі в управлінні вищою освітою.

Розвиток глобальних процесів на європейському та євразійському просторах робить українське питання ключовим. Між тим, входження України в європейський простір відбувається суперечливо: суттєві зрушення в одних напрямках чергуються з прикрими похибками в інших. Формування та реалізація зовнішньополітичної доктрини України потребують виважених, системних політологічних, історичних і геополітичних досліджень.

Європейська інтеграція для України – це не лише мета, а й довгостроковий процес, що логічно відповідає тим внутрішнім перетворенням, які здійснюються у державі. Важливу роль у цьому процесі відіграють двосторонні зв'язки з прикордонними країнами Центрально-Східної Європи – Польщею, Угорщиною, Словаччиною, Румунією. Прикордонні держави формують найближче спільне економічне, політичне, соціокультурне середовище. Відповідно, від ефективності взаємодії з цими країнами безпосередньо залежать мир і стабільність по периметру кордонів України, її прогресивний внутрішній розвиток, безперешкодне й різнопланове спілкування із зовнішнім світом.

Європейська інтеграція – як вибір нашої країни – був задекларований на державному рівні. Цей курс схвалила Верховна Рада України, підтримує переважна більшість суспільства. За даними переважної більшості

соціологічних досліджень, у тому числі таких авторитетних організацій як Український Центр Економічних і Політичних Досліджень імені Олександра Разумкова, кількість прихильників європейської інтеграції України кілька останніх років поспіль не спадає нижче 55%. Європейський вибір нашої держави зумовлений її історичним поступом, політичними та економічними інтересами і соціальними чинниками.

Таким чином, для реалізації концептуальних засад євроінтеграційного процесу в галузі науки та освіти в Україні необхідно:

- удосконалити двоступеневу структуру вищої освіти;
- прийняти прозорі та зрозумілі градації дипломів, ступенів та кваліфікацій;
- використати єдину систему кредитних одиниць і додатка до диплома;
- врахувати європейську практику організації акредитації та контролю якості освіти;
- підтримувати і розвивати європейські стандарти якості;
- ліквідувати перепони для розширення мобільності студентів, викладачів і дослідників;
- запровадити сучасні підходи інтеграції вищої освіти і науки у справі підготовки магістрів та аспірантів;
- забезпечити подальший розвиток автономності та самоврядування у системі вищої освіти та науки [4,29].

«Європа освіти» – це шлях до побудови єдиного європейського простору, в якому, попри відмінності в національних освітніх системах, присутнє прагнення узгодити їхні ключові елементи. Завдяки досягненням останніх декількох років освітні процеси, що відбуваються в Європі, набули більш конкретного характеру, що відповідає сучасним реаліям розвитку країн Європейської спільноти та її громадян. Отже, зростає розуміння все більшої частини політичного й академічного світу в потребі встановлення якісно тісних зв'язків у цілій Європі, яка розвивається, у формуванні й зміцненні її інтелектуального, культурного, соціального й науково-технологічного потенціалу. «Європа знань» тепер уже широко визнана як незамінний чинник соціального й гуманітарного розвитку, а також як необхідний компонент об'єднання та збагачення європейської людності [5,16]

Найважливішою складовою загальноєвропейської системи освіти є кредити. Для кожної навчальної дисципліни залежно від обсягу роботи, її значимість із погляду освоєння майбутньої професії експерти визначають кредитний «бал», оцінку. У випадку успішного освоєння кожної дисципліни студент «набирає» у свою скарбничку знань заздалегідь установлене число кредитів, загальна сума яких дозволяє йому одержати відповідний ступінь бакалавра або магістра. Система залікових одиниць (або кредитна система) виміру й зіставлення освітніх програм давно застосовується в західноєвропейських і американських університетах. Кредитна система робить прозорими, а головне порівнянними навчальні програми, що дозволяє студентам «підвищувати академічну мобільність» міняти університети й країни хоч кожний семестр.

У той же час розбудова єдиного європейського освітнього простору потребує значною мірою науково-аналітичного осмислення та концептуального обґрунтування цього процесу передусім фахівцями педагогами, а не лише політиками, фінансистами, менеджерами.

Як було зазначено вище, головні тенденції розвитку світової освітньої системи спрямовують її більш глибокий, фундаментальний характер, орієнтуються на гуманістичні цінності, виводять на перший план духовну та загальнокультурну складову освіти. Все це потребує формування у студентів системного мислення, стратегічного мислення виховання соціальної та професійної мобільності. Високий рівень конкурентоспроможності за умов євро інтеграції та глобалізації освітніх та економічних систем вимагає створення та мотивації навичок до самонавчання, самовиховання і самовдосконалення. В Україні ці тенденції і особливості розвитку істотно ускладнюються ще й тим, що вони відбуваються на тлі процесів глибокої трансформації не тільки суспільно-політичного устрою та соціально-економічного укладу, а й суспільної психології, системи життєвих цінностей і орієнтирів, моральноетичної парадигми.

Цей процес – добровільний, полісуб'єктний, багатоваріантний, гнучкий, відкритий, поступовий. Він ґрунтується на цінностях європейської освіти і культури, й не має на меті руйнації національних особливостей освітніх систем різних країн Європи. Отже, від того, з якими внутрішніми перетвореннями ми «ввійдемо» в Болонський процес, від чого відмовимося й що приймемо в національну систему освіти від європейських стандартів, багато в чому буде залежати рівень нашої науки і освіти й ставлення до нас з боку європейської спільноти.

Чого ж слід очікувати від реформ, пов'язаних з євроінтеграційними процесами в галузі науки і освіти? Поперше, слід очікувати *проведення серії національних реформ*, що, можливо, черпатимуть натхнення в тих державах, що вже реформували свої освітні системи згідно з положеннями конференцій у Сорбоні та Болоньї. Проведення національних реформ можливе завдяки сприянню законодавчих і урядових органів влади чи міжвідомчим угодам на національному рівні. Можливий напрям – створення двоступеневої структури «бакалавр/магістр» шляхом упровадження коротших термінів навчання в поєднанні з незалежною акредитацією. Також можливе зближення університетів і неуніверситетських підсистем і скасування чи, у крайньому разі, зменшення обмежень, запроваджених національним законодавством на університетському рівні та в неуніверситетському секторі.

Слід розробити уніфіковані критерії присвоєння освітніх кваліфікацій, не створення нової категорії «європейських» критеріїв/кваліфікацій, а зведення існуючих критеріїв присвоєння ступенів/кваліфікацій до спільного знаменника. Також очікується зрушення в системі заліків і стандартів якості навчання, що належну увагу треба приділити міжнародним аспектам, зокрема питанням, пов'язаним із транснаціональною освітою.

Але існують і ризики подальшого впровадження євроінтеграційних реформ. По-перше, існує ризик неузгодженості дій під час проведення реформ. Це може статися, якщо деякі країни зверхньо підійдуть до проведення реформ, тобто візьмуть довготривалу навчальну програму і поділять її на частини, змінюючи назви «заліків» і присуджуючи ступінь бакалавра після, приміром, 7-го семестру традиційного 56 річного циклу. Це, звичайно, не відповідає вимогам до повноцінних ступенів. Є також можливість здійснення суперечливих заходів, зокрема, у тих країнах, де визначення початкових чи магістерських ступенів може створити новий тип ускладнень для вищої освіти в країні.

По–друге, ризиком, і дуже серйозним, може стати надання окремим країнам переваги щодо стирання незначних відмінностей під час проведення реформ (наприклад, орієнтація на подолання незначних відмінностей у змісті та організації циклу між німецьким та іспанським ступенем з хімії) перед більш загальними проблемами. Боротьба з непринциповими деталями може відвернути увагу від реальної загрози, що насувається ззовні.

По–третє, ризик в недооціненні саме зовнішнього виклику (транснаціональна освіта, заочне навчання, студмістечка за кордоном під контролем іншого європейського університету чи заокеанського навчального закладу). Поки що ні уряди, ні вищі навчальні заклади не готові сприймати це як спільну проблему.

По–четверте, ще не всі країни Європи залучено до процесу створення Європейського простору вищої освіти.

Література

1. Журавський В.С. Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти / В.С. Журавський, М.З. Згуровський. –К.: Політехніка, 2003. – 200 с.

2. Гребенюк В. Болонський процес і традиції української освіти / В. Гребенюк, Є. Євсєєв // Новий колегіум. – 2004. – № 3. – С.43–49.

3. Тимошенко З. Болонський процес: сутність, витоки та етапи розвитку / З. Тимошенко // Економічний Часопис ХХІ. – 2004. –№ 78. – С.22–30.

4. Про затвердження Програми дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки України на 2004/2005 роки. Наказ Мін. освіти і науки Укр. № 49 від 23.01.2004р. Інформаційний вісник вищої освіти. – 2004. – № 13.

5. Болонський процес у фактах і документах (Сорбона – Болонья – Саламанка – Прага – Берлін) / Упорядн.: М.Ф. Степко, Я.Я. Болюбаш, В.Д. Шинкарук, В.В. Грубінко, І.І. Бабін. – Київ – Тернопіль, 2003. – 55 с.

Андрущенко Т.В., Науменко У.В. Европейское пространство украинского образования

Освещается проблема реформирования системы образования Украины в условиях глобализации и необходимости формирования позитивных условий для развития человека.

Ключевые слова: система образования, реформа, глобализация, развитие человека.

Andruschenko, T.V., Naumenko, U.V. The European expanse for the Ukrainian education

Illumination of issues of reformation in the educational system of Ukraine under conditions of globalisation and the necessity for formation of positive conditions for development of a person.

Key words: educational system, reformation, globalisation, development of person.

Історико–філософський зріз філософського освітрянського знання

Розглядаються особливості освіти та виховання IX – XII ст. в Київській Русі, розвиток тогочасної освіти, культури та виховання у загальному контексті світової середньовічної культури, їх вплив на становлення сучасної філософії освіти.

***Ключові слова:** філософія освіти, історія освітніх ідей, елементи культури, народне світобачення, християнська догматика, давньоукраїнська ментальність, парадигма освіти.*

Освіта в сучасних умовах є могутнім чинником розвитку духовної культури українського народу, відтворення інтелектуальних і продуктивних сил суспільства, запорукою громадянського миру й майбутніх успіхів в утвердженні авторитету України як суверенної, незалежної, демократичної, соціально–правової держави – повноправного члена європейської та світової спільноти.

Необхідність своєчасного і правильного реагування на виклики епохи вимагає утвердження нової парадигми освіти. На відміну від традиційної освітньої моделі, що базувалася на пріоритеті простого засвоєння і відтворення інформації, головною метою навчання у XXI ст. стає всебічний розвиток людської особистості як рівновеликої цінності. Демократичне спрямування навчання дає людині можливість підготуватися до життя в швидкоплинно змінюваних умовах соціокультурного життя і професійної діяльності.

Неможна говорити про майбутнє народу та держави не знаючи його минулого. Тому, вельми актуальний напрямок (такий як філософія освіти) не може існувати ізольовано від тієї історико–філософської спадщини, яка залишилася нам від попередніх поколінь. На думку відомого українського вченого Д. Чижевського: «кожне окреме філософське твердження, в історії світової думки, є лише часткова правда, є неповний і недоскональний відблиск Абсолютного. Ця «неповнота» є причиною змін і боротьби ідей в історії філософії. Тому ані на одній синтезі історичний розвиток філософії не кінчається, тому повстають усе нові й нові противенства між світоглядами та пунктами погляду, що сполучаються та з'єднуються в усе нових синтезах – кроках до безмежної повноти, абсолютної правди» [9,9].

Питання історичного розвитку освітніх ідей було неодноразово досліджуване вітчизняними науковцями–істориками Марчук М.В., Піоваровим О.В., Ротар Н.Ю., Сворак С.Д. [4;5;6;7] та іншими, вито-

ки давньоукраїнської системи освіти досліджувалися лише побічно та неповно.

Сучасні реалії змушують нас по-новому переосмислювати певні суспільні норми, ідеї та ідеали, зокрема, і не в останню чергу, освітні. Поступ процесів євроінтеграції та глобалізації висуває все нові й нові вимоги до якості освітніх послуг, їх відповідності світовим стандартам, тощо. Разом з тим будь-яка людська діяльність, в тому числі й освітня, втрачає свій сенс, якщо її підґрунтям не виступають цінності та світоглядні орієнтири. Саме тому, на мою думку, філософія освіти може й повинна відігравати важливу роль у реформуванні сучасної української освіти, в якій відбувається пошук нової системи ідеалів, що є вельми складним, але дуже необхідним завданням.

Дійсно, історію філософії не слід уявляти як процес, в якому працює ідея прямолінійного процесу, не завжди відбувається поглинання вищих систем нижчими. Дослідники називають філософію освіти доволі молодим напрямком, але витоки таких знань можна знайти ще в античності. Марк Аврелій зазначав: «Слід розібратися у властивостях самих речей, розрізняючи в них матерію, причинне начало та мету» [3,134].

Культура Київської Русі – видатне явище світової середньовічної культури. Хронологічно вона охоплює IX – середину XIII ст. та розвивалася у загальному контексті світової культури, але мала лише її властиві риси, зумовлені конкретними історичними обставинами і східнослов'янськими традиціями.

На думку більшості дослідників, вирішальне значення в історичному розвитку держави відігравала далекоглядна реформа князя Володимира – запровадження християнства [8,379–380]. Доба Володимира Великого і особливо Ярослава стала визначним етапом розвитку Київської держави. Київська Русь мала великий міжнародний авторитет і широкі зовнішні зв'язки, з її можновладцями ріднилися представники королівських династій Європи і навіть могутні візантійські василевси. Процес запровадження християнства відбувався не рівномірно, а тому, запозичення певних елементів культури відбувалося не механічно, вони постійно переосмислювалися, творчо перероблялися, набували нового забарвлення.

Створена Володимиром Святославовичем величезна держава мала надто тривкі економічні і політичні зв'язки з різними землями. Для підтримання єдності вимагалися розвинена суспільна мораль, почуття честі, відданості, самопожертви, висока патріотична свідомість та належний рівень розвитку словесності. Крім того, розвиток торгових стосунків вимагав освічених купців. Саме тому, в Київській Русі зросла потреба в навчанні всіх верств населення.

Всього цього не могла дати перекладна візантійська і болгарська література, яка виникла за інших політичних обставин. Київським мислителям довелося створювати відповідні літературні форми, спираючись на народну історичну свідомість, на фольклор, який був і залишався переважно язичницьким, з деякими вкрапленнями християнства. Це багато в чому визначило таку рису давньоруської літератури, як потяг до філософського осмислення життя, мистецтва, творчої праці, їй були глибоко чужі пристрасні містичні поривання візантійських мислителів.

Навіть у церковній літературі переважав конкретний інтерес до релігійної філософії, історії, до питань житейської моралі, до апокрифів, які містили багато елементів народної казковості. І надалі зв'язок з життям, мораллю, релігією буде прикметною рисою філософії українського народу.

Давньоукраїнська людина, спираючись на своє традиційне уявлення про добрих і злих богів, проголошує причиною гріха, на противагу візантійській церковній доктрині, не плоть, не людські пристрасті, а ангелів «лукавого сатани». Під впливом цієї язичницької етики давньоукраїнська людина інакше осмислювала й саме християнське благочестя: благочестивою вона визнавала не того, хто ревний у постах і молитвах, а того, хто доброчесний у житті. «Слово про митарства» – пам'ятка XII ст. – відносить до гріховних саме світські моральні явища: неправду, заздрість, гнів, пиху, насильство, крадіжку, блуд, скнарість та немилосердя. Хоча запровадження християнства означало перехід до якісно нової системи ідеологічних цінностей, однак їх практична реалізація, перетворення на фактор політичного і соціального життя давньоукраїнського суспільства відбувались лише в міру їх «об'язичування», пристосування до історичних місцевих легенд.

Християнство поступово входило в усі галузі суспільного життя, воно буквально наповнювало його. Церкви та собори ставали головними осередками громадського й освітнього життя, тут засновувалися і діяли школи, переписувалися й зберігалися книги, творилися літописи. Духівництво впливало на все суспільне життя: єпископи брали участь у радах князів, а князі шанували їх за великий розум і кмітливість.

Християнізація Русі відіграла прогресивну роль в історичному розвитку українського народу, сприяла зміцненню єдності держави, всебічному збагаченню культури, встановленню та зміцненню державно-політичних і культурних зв'язків Київської Русі з країнами Близького Сходу й Західної Європи. Органічно увійшовши в давню українську культуру, християнство посутньо визначало зміст і особливості становлення й утвердження українського національного духу, найхарактерніших рис нашої національної ментальності.

Виникнення та поширення писемності сприяли швидкому розвитку освіти, науки й взагалі культури на Русі. Особливо позитивно цей вплив позначився на процесах подальшого розвитку шкільної справи. Свідчень про поширення освіти на Русі в дохристиянські часи ми не маємо. А відомості про те, що існували в ті часи писемні люди, зберіглися. Це засвідчують укладені договори українських князів, різні написи на предметах матеріальної культури, згадки авторів візантійських, римських та інших хронік. Письмо і книжка в ті часи не були чимось небаченим. Князі та вищі стани Русі давали освіту своїм дітям за кордоном, здебільшого первинні навички освіти здобували самотужки (особливо щодо читання).

Таким чином, педагогічна думка Київської Русі фіксувалася і дійшла до нас у найрізноманітніших джерелах: у пам'ятках писемності та літератури різних жанрів, у творах образотворчого мистецтва, в засобах народної педагогіки (в усній народній творчості), в церковній та побутовій практиці тощо. Вона включала офіційні педагогічні концепції та народні педагогічні погляди. Перші виступали важливою складовою державної

ідеології, а другі виражали верховну мудрість народу в цілому. Обидві ці сторони були тісно пов'язані, взаємодіяли і доповнювали одна одну.

Найдавніші пам'ятки, де піднімаються питання виховання і освіти, датуються XI ст. Серед них є твори перекладні і оригінальні (вітчизняного походження). До перекладних належать «Пчела», «Златоуст», «Златоструй», «Ізборнік» Святослава 1073 року, «Ізборнік» Святослава 1076 року й ін. Оригінальні твори: «Слово про закон і благодать» Ілларіона, «Слово деякого калугера про читання книг» Іоанна, «Повість временних літ» Нестора, «Повчання дітям» Володимира Мономаха тощо.

Запровадження християнства активізувало процеси поширення освіти, спричинило організацію та розвиток шкільної справи. Проте спершу «книжне письмо» не набуло більш-менш значного поширення, обмежувалося невеликим числом «луччих людей» або «нарочитих чадей». Є відомості, що Володимир після охрещення Русі 988 року створив у Києві при Десятинній церкві першу школу для дітей місцевої аристократії. З літопису відомо, що син Володимира Ярослав Мудрий у Новгороді 1054 року створив школу для 300 дітей старост і духовних осіб. Навчання велось рідною мовою, а навчали у цій школі читанню, письму, основам християнського віровчення та лічбі [8,395].

Обставини того часу та потреби життя вимагали певного знання, бо освічені люди були потрібні й для церкви, й для держави, для заміщення церковних урядів та різних посад адміністративного характеру, для підтримання широких торговельних зв'язків, ведення великих господарств у боярських маєтках та ін.

Бурхливе палацо-, храмовбудівництво, що розгорнулося після запровадження християнства, вимагало висококваліфікованих майстрів-художників для їх оздоблення, співаків для церковних відправ. Тому окрім загальноосвітніх шкіл на Русі почали створювати окремі школи співу, малярства, різьбярства, гутництва, художнього ковальства тощо.

Дипломатичні й торгівельні зв'язки Русі з Візантією та іншими країнами вимагали від українців високої освіти з обов'язковим знанням грецької та латинської мови. Її вивчення було необхідним для практичної діяльності тогочасного дипломатичного корпусу і різних торговельних, культурних та інших зв'язків Русі з закордоном. З цієї метою у новозбудованій Софії Київській Ярослав року 1037 створює школу, яка продовжуючи кращі традиції Володимирової та візантійських шкіл, була по суті вже школою нового типу.

Які ж науки вивчали у цій школі? Літопис називає поряд з богослов'ям філософію, риторику, граматику, історію, грецьку мову, висловлювання античних авторів, географію та природничі науки. Після смерті Ярослава Мудрого школи створювали при єпископських осередках для підготовки духівництва. У них учили навикам читання, писання, церковного співу, основ віри й моралі, потрібних для священників. По парафіях, при церквах, існували школи початкової освіти для дітей простих людей.

Процеси поширення освіти на Русі мали свої особливості. Найголовнішою з них була та, що до освіти прилучалися, опановували її діти не лише чоловічої статі. Шкільна освіта поширювалася, хоч і не в таких масштабах, серед дітей жіночої статі.

Багато корисного у справу розвитку освіти вніс Києво–Печерський монастир. Вже в XI ст. тут виникає центр підготовки вищого духовенства, художників, лікарів, каліграфів, перекладачів. Тільки до татаро–монгольського нашествия зі стін монастиря вийшло понад 80 єпископів. Тут з'явився і набув свого розвитку феномен літописання. У цьому монастирі працювали відомі літописці Нестор, Никон, Сильвестр; у XII ст. був складений «Києво–Печерський патерик» – визначний твір, історичний первісток Київської Русі.

Такий спосіб шкільної освіти на Русі, що утворився під впливом візантійських шкіл XI–XII ст., відповідно до обставин культурного життя ставав традиційним. Від центральних районів він пізніше поширився на північно–новгородські та московські землі, століттями знаходив собі там гарячих прихильників та оборонців і зберігся серед народних мас як доступний їм спосіб здобування освіти. Поява і поширення писемності та розвиток освіти на Русі позитивно вплинули на процеси розвитку тут і наукових знань. Науковими центрами на Русі в період розквіту Київської держави були передовсім Київ, Новгород, а поряд з ними велике значення мали Полоцьк, Чернігів, Галич, Володимир–Волинський. Там існували школи, в першу чергу засновані духовенством. Серед них було багато вчителів, письменників, ораторів, художників, літописців, творців тодішньої української науки, яка, як і вся давня культура, перебувала спершу в повній залежності від Візантії, що на той час, поряд з Римом, мала славу другого світового центру науки та літератури.

Осердям тогочасної науки була, звичайно, теологія, часто забарвлена філософським змістом. Її твори пов'язувались не тільки з думками святих отців Церкви й античної філософії (характерною щодо цього є полеміка Кліма Смолятича з Хомою близько 1147 року про використання теології Гомера, Платона й Арістотеля), а й з власною народною мудрістю та її оригінальним світоглядом. Спираючись на теологію й міфологію, тогочасна наука опрацьовує також інші галузі знання – історію, право, природознавство, математику, астрономію – в таких більш–менш обсягах, як це було у Візантії та західноєвропейських країнах. В історичних знаннях виділяються переклади візантійських хронік І. Малали, Г. Амартоли і Г. Сінкела, «Історії Палестини» Йосифа Флавія; природознавству присвячений «Шестоднев» Василя Великого та перероблений болгарським екзархом Іоанном, у якому характеризуються окремі царства природи відповідно до днів їх творення за Біблією; про різних тварин, почасти про рослини та каміння оповідає «Фізіолог», а «Космографія» Козьми Індикоплова подає загальну характеристику світобудови. Церковне право розроблялося в багатьох «кормчих» книгах. Поширеними були й збірники статей енциклопедичного характеру («Ізборники» князя Святослава 1073 і 1076 рр.) та збірники афоризмів («Пчела», «Ізмагд», «Златая цепь» тощо).

Вітчизняні оригінальні наукові дослідження в ту пору розпочиналися, як правило, в таких ділянках науки, якими Візантія не цікавилася й нічого нам дати не могла, оскільки слов'янські землі там знали тільки поверхово. Тому наші предки почали самі говорити про себе. Спробу цього бачимо вже на перших сторінках знайденого літопису. Літописець широко займається історією людства від створення світу й до відомостей, які він почерпнув

з Біблії та грецьких джерел, додає свій виклад про походження слов'ян, їхню мову, етнографічну приналежність, їхню мандрівку та описує звичаї племен, що належали до Київської держави.

Успішно розвивалася історична наука. На зразок історичних хронік Візантії розроблялася й тодішня історіографія, що займалася історією нашої держави, наше літописання. Найстарішими з тих, що дійшли до нас, є, безумовно, «Велесова книга» та ін., що збереглися у пізніших списках, зокрібна літопис 1039 року, складений, мабуть, при дворі київського монастиря такими ченцями, як Никон Великий та славний Нестор–літописець, автор «Повісті врем'яних літ». Літописну роботу вели й ченці Видубицького монастиря – зокрема ігумен Сильвестр; цією справою займалися й інші монастирі. Поряд з монастирськими існували й приватні історики–літописці, при княжих дворах.

Найстаріший слов'янський правовий кодекс XI–XII ст. – «Руська правда» – свідчить про довголітню його підготовку й порівняльні дослідження візантійського, західноєвропейського та власного, давньоукраїнського, звичаєвого права. Ця збірка законів князя Ярослава та його наступників лягла в основу Литовського статуту і законодавства гетьманської доби. Вона цікава ще й своєю майже чистою східнослов'янською мовою, без церковнослов'янських елементів, прозорою будовою речень та словником сьогодні вже не вживаних слів–термінів.

Світ в цілому сприймався як книга, що містить заповідану Богом істину, котру людина має збагнути. У такому розумінні культура, що розвивається під впливом християнства, неминуче набуває «книжного» характеру, спонукає до осягнення смислу «прихованого» в слові, стимулює до роздумів над словом, пошуку метафізичного, символічного його значення. Останнє, власне, й стимулює напружену інтелектуальну діяльність, спрямовану на осягнення глибинних філософських ідей, закладених в текстах, що разом з християнством прийшли на Русь.

Засвоєння ідей світової філософської думки відбувалося й на ґрунті власної, рідної вітчизняної культури, що спиралася на давні традиційні світоглядні уявлення східних слов'ян. На думку деяких дослідників, наприкінці X ст. була написана і включена до складу «Повісті минулих літ» «Промова філософа», де лаконічно відтворюється, відповідно до християнського віровчення, історія створення світу. В середині XI ст. створюється «Слово про закон і благодать» Іларіона, Ізборники Святослава 1073 та 1076 років та низка інших пам'яток, насичених глибинним філософським змістом, що ґрунтувалися на ідеях давньогрецьких мислителів, суттєво переосмислених візантійською християнською філософією, а з другого – вітчизняної культури, яка зберегла суттєве відображення міфологічних уявлень східних слов'ян, склалася оригінальна традиція української філософської думки, яка, починаючи з XI ст., впродовж віків визначає специфіку філософського мислення українського народу.

У межах киеворуської культури склався притаманний українській духовній традиції тип мислення – не схильний до абстрактного, відірваного від життя філософського теоретизування. Якщо у західноєвропейській культурі здебільшого реалізується «платонівсько–аристотелівська» лінія філософії, яка відповідно до канонів наукового мислення прагне до істини, незалежної від людини і людства, то в киево–руській культурі переважає

«александрійсько-біблійна», яка орієнтується не так на здобуття безсторонньої істини, як правди, що будується як драма людського життя. Усвідомлення недостатності, неповноти абстрактно-спекулятивного, замкненого на собі філософського умозріння – досить типова риса української ментальності. Саме тому в історії української культури логіко-технологічна філософська освіченість, вишуканий «гностицизм», категоріальна системотворчість не пускають глибокого коріння. Тут виробляється своєрідний тип філософствування, що вирізняється не об'єктом (ним завжди є всезагальне), а суб'єктом пізнання. «Любомудр»-філософ виступає як цілісний суб'єкт. Він мислить себе як факт в середині буття. Не обмежуючись осмисленням всезагального, як об'єктивно безособової дійсності, він переживає його як власну долю. До філософських висновків він приходять через пошук особистого сенсу життя.

Саме тому в українській культурі склалася філософія, домінуючу тенденцію якої утворює екзистенціально-антропологічна редукція філософського знання, що розвивалася навколо обговорення проблем людини та людської історії.

Відповідно до цього в культурі Київської Русі виробляється розуміння філософії і філософа. Філософом вважався той, хто, спираючись на книжні знання, не просто здобув істину про сенс людського існування, а перетворив отриману істину на керівництво у власному житті, філософія мислилась не тільки як теоретизування, а й як практична мораль.

Таким чином становлення філософської думки українського народу відбувалося в межах духовної культури Київської Русі, саме в межах цієї культури набули свого забарвлення специфічні риси української ментальності; було закладено підґрунтя вітчизняної педагогічної думки.

Література

1. Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века. (В поисках практико-ориентированных образовательных концепций) – М.: Изд-во «Совершенство», 1998. – 608 с.
2. Кульчицкий Олександр. Основы философии и философичных наук. / За ред. А.Карася. – Мюнхен-Львів: вид. Українського Вільного Університету, 1995. – С.147–162.
3. Марк Аврелий. Размышления. – СПб.: Кристалл, 2001.
4. Марчук М. В. Освіта в Україні в роки національного відродження (1917 – поч. 1930-х рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Прикарпатський держ. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2003. – 20 с.
5. Пивоваров О.В. Становлення і розвиток світської середньої освіти на Лівобережжі та Слобожанщині (друга половина XVIII – перша третина XIX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Каразіна. – Харків, 2002. – 15 с.
6. Ротар Н.Ю. Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917–1920 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 1996. – 22 с.
7. Сворак С.Д. Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільнополітичного життя другої половини 40-х – першої половини 60-х років XX століття: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. – К., 1999. – 34 с.

8. *Українська та зарубіжна культура*: Навч. Посіб. / М.М. Закович, І.А. Зязюн, О.М. Семашко та ін.; За ред. М.М. Заковича. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – С.379–398. (Вища освіта ХХІ століття).

9. *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні. – К.: вид-во «Оріє» при УКСП «Кобза», 1992.

Бойченко Н.М. Историко–философский срез философского образовательного знания

Рассматриваются особенности образования и воспитания IX – XII в. в Киевской Руси, развитие образования, культуры и воспитания того времени во всеобщем контексте мировой средневековой культуры, их влияние на становление современной философии образования.

Ключевые слова: философия образования, история образовательных идей, элементы культуры, народное миропонимание, христианская догматика, древнеукраинская ментальность, парадигма образования.

Boychenko, N.M. Historical and philosophical cut of philosophical educational knowledge

The features of education and upbringing of the IX – XII c. in Kievan Russia, development of that time education, culture and upbringing in the general context of world medieval culture are examined. Their influence on becoming of modern philosophy of education.

Key words: philosophy of education, history of educational ideas, elements of culture, folk world–understanding, christian dogmatic, old ukrainian mentality, paradigm of education.

Питання управління системою вищої освіти: досвід Голландії

Аналізується державна стратегія реформування системи вищої освіти в Голландії, яка представляє собою значний відхід від традиційного ставлення держави до планування і контролю. Висвітлюється комбінація двох фундаментальних механізмів координування: планування та ринок.

***Ключові слова:** вища освіта, освітня політика, євроінтеграція, якість освіти.*

Ринок, ринкові механізми в освіті, конкуренція, нові умови функціонування університету – питання, які останнім часом привертають все більше уваги політиків, науковців, суспільства. Особлива увага, починаючи з початку 90-х років, приділяється дослідженням процесів впровадження і дії ринкових механізмів у сфері вищої освіти різних країн. Така тенденція не є випадковою, оскільки широкомасштабні реформи вищої освіти 80–90-х років, які здійснювались у розвинутих країн світу, спонукали західних вчених до пошуку відповідей на одне з ключових, за словами американського вченого Д.Діла, питань – «як ринок впливає на суспільний інтерес і загалом на усе суспільство?» [5,137–138].

Зауважимо, що питання запровадження ринкових механізмів у сфері вищої освіти залишається дискусійним. Чимало проблем виникає і на практиці, зокрема в процесі реформування систем вищої освіти. Для того, щоб розібратись з тим, які цілі переслідують держави запроваджуючи та розповсюджуючи ринкові механізми у сфері вищої освіти, чи дійсно існує перевага ринкових механізмів над державними регуляторними механізмами і за яких причин державні механізми не спрацьовують у досягненні цілей, визначених урядами у сфері вищої освіти, звернемось до досвіду Голландії.

Ця країна, як і переважна більшість розвинутих країн Європи та Америки почала здійснювати широкомасштабні освітні реформи у 80-х роках минулого століття. Основна мета, яку ставив уряд Голландії, реалізуючи державну освітню політику у сфері вищої освіти, полягала у знаходженні балансу між, з одного боку, – зростаючим рівнем самоуправління вищих навчальних закладів та більшою відповідальністю цих закладів за якість наданих послуг, а з іншого боку, – посиленням контролюючих функцій держави, їх модифікацій. Запровадження ринкових механізмів, з точки зору багатьох фахівців, мало стати однією із умов

досягнення поставлених цілей реформ, особливо в умовах скорочення державного фінансування вищих навчальних закладів та посилення вимог суспільства до якості освітніх послуг.

Розгортаючи програми впровадження ринкових механізмів, уряд Голландії, перш за все, намагався сприяти залученню додаткових ресурсів у систему вищої освіти і таким чином забезпечити відповідність діяльності вищих навчальних закладів потребам суспільства, що зазнавали швидкоплинних змін. Необхідність збільшення частки додаткових ресурсів, зокрема з приватних джерел, пояснюється тим, що, з одного боку, зростає суспільна потреба і відповідно витрати на підготовку кваліфікованих спеціалістів з вищою освітою, а з іншого, – державне фінансування вищої освіти в кращому випадку залишається на незмінному рівні. Обрана стратегія стала органічною складовою загального процесу реформування системи вищої освіти Голландії, яка з самого початку здійснювалась, як вважають голландські вчені Х. ван ден Боша та К. Тілкен, «в контексті загальної ідеології «сучасного державного менеджменту», згідно якого державні інституції набувають все більше ознак приватних структур» [6,380].

До 80–х років держава була «головним і незаперечним актором в сфері освітньої політики Голландії» [9,232]. В 1985 році Міністерство освіти і науки Голландії опублікувало політичний документ, який поклав початок змін у взаємовідносинах між урядом та вищою освітою. Документ під назвою «Вища освіта: автономія та якість» уособлював собою початок абсолютно нової стратегії розвитку вищої освіти в країні. Нова стратегія передбачала відхід від традиційного державницького ставлення до вищої освіти, яке виявляло себе в детальному, лінійному плануванні та здійсненні жорсткого контролю. До цього часу, використовуючи традиційний підхід, уряд здійснював контроль за системою вищої освіти за допомогою жорстких нормативних актів та розвинутої системи регуляторних механізмів. Уряд, як зазначають голландські вчені, вважав себе всемогутнім актором, здатним керувати системою вищої освіти відповідно до визначених ним цілей [7,211].

Практика показала, що обрана державна стратегія започаткувала кардинальні зміни у системі вищої освіти Голландії. Збільшуючи автономію вищих навчальних закладів (систему вищої освіти Голландії представляють 13 університетів та 65 вищих професійно–технічних закладів), уряд намагався створити відповідні умови для того, щоб вищі навчальні заклади мали можливість адаптуватись до вимог інформаційного суспільства і гнучко реагувати на його потреби. Відповідно, уряд та стейкхолдери освітньої політики (бізнесові структури, громадські організації, батьківські ради тощо) були зацікавлені в підвищенні рівня якості освіти та диференціації існуючої системи надання освітніх послуг.

Сутність нової стратегії полягала, перш за все, у збільшенні інституціональної автономії та відповідальності вищих навчальних закладів. Уряд, відповідно, зменшував адміністративний вплив на діяльність освітніх закладів. Згідно нової концепції посилення інституціональної автономії

мало б призвести до модернізації системи вищої освіти. Перш за все, вищі навчальні заклади отримували більшу свободу у визначенні напрямів своєї діяльності. Пропонуючи вищим навчальним закладам взяти на себе більшу відповідальність у сфері навчання та організації наукових досліджень, держава, відповідно, скасовувала зайві регуляторні механізми щодо діяльності вищих навчальних закладів. Збільшення інституціональної автономії мало б призвести до більшої відповідності системи швидкозмінним потребам сучасного суспільства, до наукового і технологічного прориву та збільшення кількості висококваліфікованих спеціалістів.

Здійснюючи реформи, керівництво країни спиралось на популярні у 80–ті роки неоліберальні ідеї стосовно можливостей ринку у порівнянні з домінуючим до цього лінійним плануванням. В західному суспільствознавстві сформувався відповідний дискурс, в контексті якого доводилась якісна відмінність ідеї ринку від ідеї планування. Вона пов'язана з точкою зору, згідно якої соціальна реальність відображає «спонтанний порядок», який є результатом імпліцитної, а не навмисної динаміки, встановленої поведінкою багатьох взаємодіючих акторів.

Спонтанний соціальний порядок характеризується наявністю фрагментарних знань, що розповсюджуються серед великої кількості акторів, але передбачає координування індивідуальних рішень і дій. Як результат багатьох рішень і дій, спонтанний соціальний порядок автоматично продукує певний рівень координації. Тобто можна сказати, що це «координація без наявності координатора» [7,214]. В такому сенсі ринкова координація є випадковим результатом добровільних рішень великої кількості акторів.

В порівнянні з державним плануванням, ринок, як стверджується у відповідній літературі, має абсолютно інший характер. Ключовим аспектом державного планування є намагання уряду розробити та запровадити інституційні рамки, за допомогою яких можна впливати на поведінку акторів. «Ринок же – це не більш, ніж можливість для кожної окремої особи обрати серед значної кількості інституцій, або створити нову у відповідності до своїх потреб.... Ринок – це просто свобода вибору серед багатьох можливостей» [7,215].

В політичному документі голландського уряду – «Вища освіта: автономія та якість» зазначені вище теоретичні постулати стосовно ринку, стали відповідним фундаментом для аргументації необхідності запровадження нової державної стратегії у сфері вищої освіти. Йдеться, перш за все, про зростаючу потребу у високоякісному освітньому продукті та освітніх послугах. На думку науковців модернізувати систему вищої освіти, зробити її більш відповідною сучасним потребам суспільства, можна було шляхом створення необхідних умов для автономної діяльності вищих навчальних закладів. Вважалось, що збільшення автономії призведе до зростання внутрішньої різноманітності (*variety*) системи вищої освіти (навчальних програм, рівнів, типів фінансування, орієнтації на клієнтів, репутації, типів адміністрування і т.п.), що і мало стати адекватною відповіддю системи на зростаючу різноманітність зовнішнього середовища. Тобто,

кожен окремий вищий навчальний заклад отримує можливість зайняти відповідну спеціалізовану нішу на ринку освітніх послуг.

Нова стратегія, як вже зазначалось вище, обґрунтувала ідею переходу від управління через планування до застосування ринкових механізмів в управлінні вищою освітою. Разом з тим, на що слід звернути особливу увагу, ініціатори реформ із самого початку уникали радикального заперечення попереднього досвіду управління. Запропонована модель – це комбінація двох теоретичних засад управління, згідно якої вищі навчальні заклади здійснюють свою діяльність як ринкові інституції, в той час як уряд залишає за собою право визначати «правила» гри і гарантувати врахування інтересів суспільства. Так, пропонуючи студентам свободу вибору навчальних програм, а вищим навчальним закладам можливість на свій власний розсуд реагувати на освітні запити та створювати системи контролю якості освіти, нова стратегія залишала за урядом можливість застосування відповідних регуляторних механізмів. Зокрема, вищі навчальні заклади мали дотримуватись певних принципів кадрової політики, що визначається урядом, вони обмежені у розробці певних адміністративних і фінансових процедур у своїй діяльності. Таким чином, нова стратегія розвитку системи вищої освіти в Голландії із самого початку передбачала практичне поєднання переваг двох моделей управління – планування та ринкової координації.

Розглядаючи стратегію, спрямовану на поєднання цих двох моделей управління, голландські аналітики дійшли висновку, що вона є втіленням на практиці спроб, з одного боку, мінімізувати негативні наслідки дії притаманних як для планування, так і для ринку неспроможностей (*failures*). Отже, втручання держави пояснюється необхідністю виправлення динаміки недосконалого ринку, а впровадження механізму ринкової координації дозволяє стимулювати здатність системи вищої освіти до адаптації і інновацій [7,220].

Економічні теорії, на які спирались ініціатори і розробники освітніх реформ в Голландії, забезпечили з'ясування сутності, цілей та функцій вищої освіти в економічному вимірі, визначення її ринкового потенціалу, специфіку у порівнянні з іншими сферами суспільного виробництва. Вища освіта прив'язується до ринків праці, до економічного виробництва, вона має як виробничий, так і споживчий елементи, або, інакше кажучи питання попиту і пропозиції. «Освіту можна розглядати як споживчий товар, або інвестиційний товар» [3,46]. Але в даному випадку в економічній літературі, як західній, так і вітчизняній, висловлюються певні застереження. Зокрема, звертається увага на те, що виробництво і постачання освітньої продукції має товарний характер в дуже обмеженій мірі, і це має місце тільки тоді, коли освіта здобувається повністю на платній основі. «В усіх інших випадках для розкриття «змісту того, що продукується, більше підходить поняття «блага» [1,30].

Особливістю суспільних благ (*public good*), а освіта відноситься до цієї категорії, є несуперництво та цінова невиключеність. Вони споживаються всіма членами суспільства, обмеження в цьому процесі є практично немож-

ливим та недоцільним. Споживачі не конкурують за доступ до суспільних благ. Збільшення їх кількості не впливає суттєво на якість цих благ. Невиключеність означає, що виробник цього блага не може виключити з його споживання одного, або частину споживачів, він не має реального вибору: «надавати це благо тим, хто платить, чи всім бажаючим» [1,40]. Постачальник суспільного блага не має можливості індивідуалізувати свої взаємовідносини стосовно кожного споживача (національна оборона, пожежна служба тощо). Специфіка дії механізму виробництва та розподілу суспільних благ пояснюється існуванням так званих зовнішніх ефектів – екстерналій. «Економісти розрізняють кілька категорій екстерналій. Деякі екстерналії мають позитивний вплив і називаються позитивними екстерналіями; інші впливають негативно і називаються негативними екстерналіями [4,267]. У випадку негативних зовнішніх ефектів частина витрат перекладається на інших, а ті, хто створює позитивні ефекти, наприклад, держава, що вкладає гроші в освіту, буде автошляхи тощо, бере на себе частину витрат по задоволення потреб громадян.

Ще одна із причин віднесення виробництва освітніх послуг до суспільних благ – так звана інформаційна асиметрія. За її наявності споживач не може захистити свої інтереси за допомогою ринкових механізмів. «Це можливо зробити тільки через суспільні механізми управління» [1,41]. Цю функцію, як правило, перебирає на себе держава.

Як свідчить досвід Голландії, ініціатори та розробники реформ у сфері вищої освіти намагались повною мірою врахувати здобутки та рекомендації світової економічної науки. Урядові інституції, стейкхолдери послідовно здійснювали курс на подолання неспроможностей як неринкових, так і ринкових механізмів управління.

Уряд Голландії мав чітке бажання стимулювати координаційні можливості ринку в системі вищої освіти. Він намагався посилити взаємозв'язок між виробниками освітніх послуг та їх споживачами, завдяки збільшенню адаптивності системи вищої освіти до потреб суспільства. Для досягнення цієї мети, уряд збільшив автономію та відповідальність вищих навчальних закладів. Він також підтримував суверенітет споживачів, головним чином, шляхом процедурних умов, визначених із врахуванням самокерованої системи контролю якості (яка дає можливість як студентам, так і роботодавцям отримати інформацію про якість освіти).

Уряд також усвідомлював можливість потенційних неспроможностей ринку. У своїх публікаціях Міністерство освіти і науки Голландії стверджувало, що вища освіта та наукові дослідження мають важливі позитивні екстерналії для суспільства, а відповідно слугують важливою основою для державних субсидій та застосування регуляторних механізмів. Міністерство також зазначало, що хотіло б бачити більшу конкуренцію між вищими навчальними закладами замість олігопольних тенденцій, які переважають в сучасних умовах. Прикладом усвідомлення урядом Голландії необхідності подолання ринкових неспроможностей був намір підвищити рівень якості інформації, що надається споживачам та стимулювати навчальні інституції для того, щоб вони відповідали потребам

суспільства. Уряд вважав своїм завданням зробити вищу освіту доступною для якомога більшої кількості людей.

Основною мотивацією голландського уряду щодо застосування механізму координаційного планування було тверде переконання в існуванні ринкових неспроможностей. Намір стимулювати позитивні екстерналії вищої освіти, захистити її споживачів, стимулювати конкуренцію між виробниками освітніх послуг та досягнути рівності шляхом розподілу стали основними елементами нової стратегії уряду Голландії.

Уряд Голландії також визнавав існування і неринкових неспроможностей. Міністерство освіти і науки наголошувало на тому, що виробництво освітньої послуги має стати більш ефективним, а надмірна вартість цієї послуги мала бути знижена. З цією метою Міністерство підтримало створення системи оцінювання діяльності вищих навчальних закладів за результатами їх роботи.

Уряд Голландії, стейкхолдери не абсолютизували можливостей ринкової координації. Важливо зазначити, що, розвиваючи конкурентне середовище у вищій освіті, ініціатори реформ всіляко модернізували традиційні способи управління, пов'язані з діяльністю центральних органів. Отже, можна зробити висновок, що уряд створив певний баланс між ринковим та координаційним плануванням і аж ніяк не відмовився від координуючої ролі в системі вищої освіти.

Підсумовуючи, хотілося б наголосити на тому, що реформи системи вищої освіти, що проводились урядом Голландії, дали нам можливість побачити і зрозуміти складність запровадження ринкових механізмів у сферу вищої освіти. Голландські вчені довели, що успішне функціонування системи вищої освіти можливе лише у гармонійному поєднанні ринкових і неринкових механізмів управління системою освіти, за державою залишається роль основного координуючого та регулюючого механізму.

Література

1. *Калинюк І.С.* Освіта в економічному вимірі: потенціал та механізм розвитку. – К.:ТОВ «Кадри», 2001. – 326 с.
2. *Кілієвич О.* Англо-український глосарій термінів і понять з аналізу державної політики та економіки. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2003. – 510 с.
3. *Лессер Б.Д.* Економіка освіти // Економічний розвиток і державна політика. Практикум / А.Бауманіс, Ю.Батал, І.Ігалкін та інші.; За заг.ред. Ю.Єханурова. І.Розпутенка. – К.: Вид-во «КІС». – 2001.
4. *Стігліц Дж.* Економіка державного сектора / Пер. з англ. А.Олійник, Р.Скільський. – К.: Основи, 1998. – 854 с.
5. *Dill D.* Allowing the Market to Rule: the case of the United States // Higher Education Quarterly. – Vol.57. – No.2. – April 2003. – P.132–146.
6. *H.van den Bosch, Christine Teelken* Organization and leadership in higher education. Learning from experiences in the Netherlands // Higher Education Policy 13 (2000). – P.379–397.

7. *Frans A. van Vught* Combining planning and market: an analysis of the Government strategy towards higher education in Netherlands // Higher Education Policy, Vol.10, No.3/4. – 2007. – P.211–224.

8. *Market type mechanisms in higher education*. A comparative analysis of their occurrence and discussions on the issue in five higher education systems. – CHEPS – Higher education monitor. Thematic report VI. – October 1999. – P.115.

9. *Vojin Rakic* *Converge or nor converge*: the European Union and higher education policies in the Netherlands, Belgium/Flanders and Germany // Higher Education Policy 14 (2001). – P.225–240.

Гальперина В.О. Вопросы управления системой высшего образования: опыт Голландии

Анализируется государственная стратегия реформирования системы высшего образования в Голландии, которая представляет собой значительный отход от традиционного отношения государства к планированию и контролю. Освещается комбинация двух фундаментальных механизмов координирования: планирования и рынок.

Ключевые слова: *высшее образование, образовательная политика, евроинтеграция, качество образования.*

Galperina, V.O. Issues on the higher education system management: the Dutch experience

Analyses of the national strategy of reformation of the higher education system in the Netherlands, which considerably deviates from the customary attitude toward planning and control. Illumination of a combination of the two coordinating mechanisms, which are planning and the market.

Key words: *higher education, educational policies, Euro-integration, a quality of the education.*

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 321.01(045)

Качинська Н.О.

Імідж держави: теоретичний аспект

Проаналізовані сучасні теоретичні підходи до поняття «імідж держави». Дана спроба класифікації існуючих підходів в окремі концепції за певними параметрами. Запропоноване власне комплексне розуміння поняття «імідж держави».

Ключові слова: імідж, концепція, суспільна думка, бренд, образ.

Зміни кінця XX – початку XXI ст. – глобалізація усіх сфер суспільного життя, інформаційно–комунікаційна революція, нові методи міждержавної конкуренції – призвели до багатьох змін та появи якісно нових тенденцій світового розвитку. Актуалізація проблеми формування позитивного та сприятливого іміджу держави задля достойного позиціонування власної країни на міжнародній арені – одна з таких тенденцій. І це не дивно. Формування іміджу країни є стратегічним завданням керівництва майже всіх держав світу, а на політичній карті світу практично не залишилося країн, які б не цікавились тим, який імідж в очах світової громадськості вони мають та чи мають його взагалі. Адже, правильна цілеспрямована політика держави щодо формування власного іміджу допомагає не тільки закріпити існуючі успіхи держави, а й побудувати необхідний асоціативний рядок будь–яким крокам та рішенням держави на міжнародній арені.

Актуальність представленого дослідження також полягає в тому, що сьогодні не тільки сама Україна, а й міжнародне оточення здобули якісно нових характеристик. Все це вимагає нового комплексного вивчення сучасної проблематики створення позитивного іміджу України та створення, виходячи з теорії та досвіду інших країн, основних базових засад ефективної іміджевої політики для Української держави, враховуючи всі фактори, що мають вплив на цей процес. Необхідно підкреслити, в свою чергу, що імідж України, що створюється, не повинен відповідати лише таким характеристикам як позитивний чи негативний. Він має бути, насамперед, унікальним, виходити з певного потенціалу країни, враховувати її національні інтереси в міжнародних стосунках з кожними

окремими партнерами, фінансові та інформаційні потужності та мати за єдину ціль – створення найбільшої користі для її громадян. На нашу думку, ефективність іміджевої політики буде залежати від внутрішньої стабільності (тобто використанні всіх аспектів потенціалу), зовнішній привабливості (діяльність спеціальних державних та недержавних іміджевих структур) та ставленні міжнародної спільноти (як результат перших двох складових).

Активізація інтересу до проблеми створення позитивного іміджу з боку керівництва більшості країн світу звичайно викликало жваву наукову зацікавленість цією проблемою в рамках багатьох напрямків: політології, соціології, історії, психології, географії, міжнародних відносин та ін.. Завдяки цьому та через складність самого феномену імідж держави з'являється велика кількість підходів до самого поняття, до його ролі та функцій, принципів існування та штучного створення. Проте слід зазначити, що сьогодні поки ще не сформовано теорії власне іміджу держави і тому комплексне вивчення цього феномену через аналіз існуючих підходів представляється нам досить актуальним, можна говорити лише про зародження цієї теорії.

Необхідність більш повного та всебічного розуміння цього феномену поставило перед нами необхідність класифікувати існуючі підходи та погляди, представлені в роботах цієї групи, в окремі концепції за трьома основними параметрами:

- розуміння змісту поняття «імідж держави»;
- визначення ролі та функцій, які грає імідж держави на міжнародній арені;
- використання методів та розуміння факторів, що впливають на його формування та трансформацію.

Сьогодні однією з найбільш популярних та розвинутих слід назвати **піар – концепцію іміджу держави**. Піар представляє собою один з головних методів встановлення комунікаційних стосунків в суспільстві, отже і формування іміджу будь-чого. Дослівно термін піар, запропонований Д. Ітоном ще в 1882 році, який закликав випускників американського університету присвятити себе суспільному добробуту, перекладається як зв'язки з громадськістю. Зараз це словосполучення стало настільки популярним, що постійно розширює свої понятійні кордони та використовується для характеристики усіх типів комунікації. Багато дослідників, даючи визначення сутності піар – комунікаціям, підкреслюють, що не слід зупинятися лише на формальному змісті піару – створення іміджу та його підтримка чи корекція [1,54–55]. Проте в рамках піар – концепції іміджу держави нас буде цікавити саме ця його функція.

Результатом бурхливого розвитку піар як теорії і практики стала наявність великої кількості наукових праць, присвячених цієї тематики. Майже в кожній праці окремий розділ присвячується створення іміджу політика, фірми чи держави. Проте, на наш погляд, слід представити найбільш цікаві роботи, які саме і формують піар – концепцію іміджу держави. Серед американських дослідників це – велика кількість робіт Н. Сноу (N. Snow), С. Джонсона (S. Johnson), Х. Дейла (H. Dale), М. Кьонжика (M. Kunczik) та ін. В Росії існують цікаві праці в О. Шуміліна, А. Соловйової, ін. Почали з'являтися перші праці дослідників в цієї галузі і в Україні: Є. Тихомирова «PR в глобалізованому світі» та «PR як інструмент демократичного глобального управління: національний аспект», О. Шевченко

«PR – технології в міжнародних відносинах (європейський досвід та перспективи України)» та ін. Всі вони особливо наголошують, що головною метою піар – діяльності будь-якої держави світу на міжнародній арені є створення позитивного іміджу. Імідж країни, на їх думку, – це образ, уявлення про державу як соціально-політичний інститут [2]. Уявлення про певну країну виникає в результаті сприйняття громадськістю комплексу різних факторів – життєдіяльності країни, її населення, історія, ресурсний потенціал тощо. В рамках піар – концепції іміджу держави, створення іміджу та керування ним частіше за все розглядається як елемент комунікації, що має на увазі активний вплив на свідомість реципієнта. Тому імідж створюється саме для вирішення окремих особливих інформаційних задач. Проте для цього піар використовує тонкі аргументи, які виключають прямий вплив на свідомість людини і використовують асоціативні зв'язки уяви. Уява та свідомість людини за допомогою піар завжди приймає участь в створенні іміджу, добуває його [3,235]. Тому з точки зору піар, імідж держави має розглядатися як відповідь на суспільний інтерес міжнародної спільноти, відповідати потребам цього суспільства, тобто має своєю метою формування потрібної суспільної думки [4]. Таким чином, піар – концепція розглядає імідж держави як результат міжнародної суспільно-політичної комунікації, який штучно створюється як відповідь на попит суспільства за допомогою різних комунікаційних методів формування, та є базовим критерієм для встановлення міждержавних політичних, економічних та культурних стосунків.

Ще однією популярною концепцією на сучасному етапі є **брендінг – концепція іміджу держави**, яка дуже швидко розвивається. Поняття «бренд» і «брендінг» порівняльно недавно увійшли в науковий обіг багатьох політологічних наук. На думку деяких дослідників, бренд можна визначити як політичну ідеологему, що втілює в собі уявлення зовнішнього світу про певну країну, а посилення процесів глобалізації, знайшло відображення в необхідності використання в міжнародних відносинах нової технології комунікації – «брендінг» країни. Відомий британський консультант в сфері брендінгу країн, за плечами якого крупні проекти з Великобританією, Хорватією, Словенією та ін., С. Енхолт дуже добре пояснив свого часу що таке бренд держави: « Щоб зрозуміти наскільки важливим може бути бренд країни згадайте хоча б як люди прагнуть купляти німецькі автомобілі, японську електроніку, італійський одяг та французьку парфумерію. В сучасних умовах глобалізації імідж держави на зовнішніх ринках набуває стратегічного значення. Без національного бренду жодна держава зможе постійно боротися за покупців, а також добиватися поваги та розуміння інших держав» [5;6]. Отже, розвиток цієї концепції починається в США ще в 40–х роках ХХ ст. , коли з'являється велика кількість праць американських вчених щодо такої проблеми як вплив назви країни на її торгівлю. В 90–х роках ХХ ст. ця концепція отримує свій подальший розвиток. Серед найвідоміших представників цього часу слід назвати Ф. Котлера (Ph. Kotler), який виразив свої ідеї щодо іміджу держави та окремих територій у чотирьох книжках: «Торгівля націями», «Торгівля територіями в Європі», «Торгівля територіями в Азії» та «Реклама держави заради розвитку туристичної сфери» [7;8;9;10]. В його працях імідж держави розглядається як визначальна категорія для залучення іноземних інвестицій, туристів та встановлення рівноправних стосунків з представниками інших держав. Особливо підкреслюється

можливість використання спеціально створеного іміджу держави для її рекламування. Великий внесок в розвиток цієї концепції зробив американець, але німець за походженням, П. Хем (Р. Ham), який в вересні 2001 року у відомому журналі щодо зовнішньої політики США «Foreign Affairs» опублікував статтю «Збільшення ролі бренду «держави»: найсучасніша політика іміджу та репутації». П. Хем в своїй праці доказує ідею про те, що кожна держава повинна бути індивідуальною, тобто з лише їй властивим іміджем. Важливим моментом за думкою автора є наявність чи то позитивного чи негативного іміджу, відсутність будь-якого може привести до комунікаційної ізоляції цієї держави. «Мати негативний імідж, так само, як і не мати його зовсім – велика втрата для того, хто хоче конкурувати на міжнародній арені. Нікому невідомій державі, або державі без іміджу, буде потрібен довгий час, щоб зацікавити представників сучасних політичних та економічних міжнародних відносин», – зазначає П. Хем [11]. Ще однією цікавою ідеєю в його роботі є наступне: «Саме імідж держави, який вже існує чи ще в процесі формування, вимагає від керівництва країни активних та рішучих змін, щоб відповідати цьому іміджу» [11]. Тобто П. Хем виділяє стимулюючу функцію іміджу держави. Закінчуючи свою роботу Хем написав, що «поступово зникає час традиційної дипломатії та зовнішньої політики, сьогодні політики та дипломати мають навчитися рекламувати свою країну, щоб активно конкурувати на міжнародній арені та створювати відповідність своєму іміджу» [11]. Наступним представником цієї концепції іміджу держави є Дж. Вінсент (*J. Vicente*) зі своєю роботою «Брендинг держави в ХХІ столітті». Його робота, опублікована в 2004 році, дуже ретельно підсумувала ідеї всіх його попередників та представила цілісне бачення поняття «імідж держави» представниками брендинг – концепції. Робота Вінсента складається з чотирьох розділів. В першому він зосереджує свою увагу на обґрунтуванні актуальності вивчення цього феномену сьогодні в ХХІ ст. Він каже, що глобалізація поставила всі країни в такі умови, що вони мають всебічно рекламувати себе на міжнародній арені. «В 2005 році стало кінцево зрозуміло, що імідж держави, по-перше, вже не вибір, а необхідність, по-друге, створення іміджу держави зараз справа не тільки державного керівництва, а всіх, хто насправді зацікавлений в цьому, по-третє, в сучасних умовах імідж держави можна з упевненістю назвати «м'якою силою» держави» [12,12]. В другому розділі він пропонує власне визначення іміджу держави – «це ментальна картинка будь-якої країни, сума знань та вражань, які люди мають про окремі місця» [12,14]. За Вінсентом «імідж окремою країни формується в нашій уяві з дитинства завдяки освіті, ЗМІ, подорожам, придбаним товарам, проте більшість таких іміджів – це кліше та стереотипи, які зовсім не відповідають тому, якою на справді є ця країна». Він також вважає, що «імідж держави – не статичний феномен, проте дуже довго існуючий та важко змінний, легше заснувати нові асоціативні знання про державу, ніж змінити та зруйнувати старі» [12,16]. Вінсент також в своїй роботі особливу увагу приділяє такому поняттю як «державна ідентичність», в яке він вкладає положення справ в державі насправді. Від підкреслює, що найстабільнішим та найефективнішим є імідж держави, який найбільш відповідає державній ідентичності. Одну з головних ролей в процесі формування іміджу держави він віддає національній культурі [12,21]. В двох останніх розділах своєї роботи він розкриває методологію та найбільш популярні прийоми ство-

рення іміджу держави. Слід також зауважити, що його робота надмірно насичена прикладами та досвідом створення іміджу держави багатьма країнами світу. Серед найцікавіших робіт представників цієї концепції слід ще назвати С. Куріакоу та Т. Кромвель (S. Kuriacou and Th. Cromwell) «Концепція та переваги брендингу держави» [13]. В рамках їх робіт зазначено, що відправним пунктом будь-якої брендинг – стратегії держави повинен бути самоаналіз, адже кожен бренд має бути правдивим та привабливим одночасно. Ціллю брендингу країни є найкраще її позиціонування в світовій системі. Тобто брендинг держави – це не тільки класний логотип. Він має більш глибокі цілі: позиціонування країни таким чином, щоб вона могла здобути максимум користі в міжнародній економічній системі, включаючи здобуття максимального світового визнання та впливу, укріпити свої партнерські відносини, оздоровити туристичну індустрію. Однак вагомою проблемою створення бренду складається в тому, що більшість країн вже мають імідж чи бренд, який для них вже створили інші. Наприклад, це негативний імідж Судану – країни постійної громадянської війни, Іраку – країни насилля та тероризму, Куби – країни марксизму Ф.Кастро. Проте навіть хороший імідж може нанести певну шкоду для зовнішньоекономічної діяльності країни. Так, Швейцарія – країна компаній–лідерів ринку фінансових послуг та фармакології, проте відома у світі більш як країна шоколаду та годинників з зозулею. Сьогодні брендинг – стратегія Швейцарія спрямована на злам цих стереотипів у світі. Також наведений цікавий приклад, наскільки важливим є популярний бренд країни для конкурентної боротьби на світових ринках. Так, країна Кот–д’Івуар охоплює 40% світового ринку какао та кави. Вона є першим експортером какао та третім – кави. Колумбія має набагато менші об’єми експорту кави, проте експортний прибуток Колумбії від кави в декілька разів вищий за той, що має Кот–д’Івуар, адже ціни на колумбійську каву набагато вищі, хоча, як відмічають експерти, якість та ж сама. Колумбійська кава має досить сильний бренд, створений ще в 1981 році. Дослідження 1995 року засвідчили, що 85% американців асоціюють цей логотип з доброю колумбійською кавою. Ще один приклад стосується саме значимості брендингу держави для сфери туризму та інвестицій. Так, Хорватія після Балканський війн залишилися з дуже негативним міжнародним іміджем. Керівництво країни поставило завдання за короткий час змінити ситуацію, розставивши акценти на двох етапах. По–перше, зацікавити туристів чудовими Хорватськими пляжами. По–друге, закликати інвестиції та покращити стан економіки в країні. Хорватія є чудовим прикладом, досвід якого слід вивчати, адже всі поставлені цілі були досягнуті за короткий час. Отже створення брендинг – концепції для будь-якої держави в сучасних умовах є необхідною умовою для конкурентноздатності країни на світових ринках, перш за все таких сферах туризм, інвестиції, експорт товарів та послуг. Ще один відомий представник цього підходу щодо іміджу держави С. Вакнін (S. Vaknin) в своїй роботі «Брендинг націй та маркетинг територій» підкреслює, що в умовах розвитку сучасного світу економічна достатність замінила військову міць як ключова геополітична детермінанта. Стійкість країни тепер вимірюється інвестиційними вливаннями та фінансовим станом, а не кількістю танків та важкої артилерії. Він також зазначає основні компоненти аналізу для створення ефективної брендинг – стратегії держави. По–перше, зазначає С. Вакнін, треба визначити які та чий потреби

можуть зустріти та задовольнити власні потреби. Які референтні групи та вільні напрями торгівлі цікавлять в рамках стратегії. По-друге, зібрати данні усіх останніх клієнтів країн, всю їхню інформацію: що їх цікавить, їхні смаки, особливості законодавства та менталітету та ін. Втретє, зробити позиціонування власної країни згідно всім цим даним, використовуючи також мікро-брендінг. Тобто Вакнін називає нам основні позиції, по яким ми можемо створювати брендінг власної країни [14].

Таким чином, брендінг – концепція іміджу держави вважає його визначальним для залучення іноземних інвестицій, розвитку туристичної сфери та встановлення двосторонніх стосунків. Прибічники цієї концепції особливо наголошують на існуванні будь-якого іміджу, позитивного чи негативного, в протизагальній відсутності взагалі. За брендінг – концепцією, імідж держави – це довготерміновий феномен, отже і процес його формування чи трансформації є довгим та важким. Під час створення іміджу держави, представники цієї концепції, пропонують орієнтуватися не стільки на сучасні потреби міжнародної суспільної думки, а скільки на перспективу, використовуючи всі можливі прийоми та засоби маркетингових та комунікаційних технологій.

В російській науковій школі перші праці щодо іміджу держави почали з'являтися лише з кінця 90-х років, проте цей напрямок дуже активно розвивається на сучасному етапі. Найбільш активно цю проблему в Російській Федерації розробляють Е. Галумов, Г. Почепцов, В. Сеїдов, К. Хачатуров, В. Сафонов, Є. Кашлев та ін. Аналіз їхніх праць дає можливість виділити дві найбільш популярні в російській науці концепції: **структурна концепція іміджу держави та вартісно-орієнтована (глобальна) концепція**.

Щодо першої з них, вона докладно описана в роботах Е. Галумова «Імідж держави: науково-методологічний посібник», «Імідж держави: компоненти структури та комунікації» та «Імідж Росії – національне надбання». В розумінні структурного підходу імідж держави складається з наступних базових компонентів:

- імідж демократії – оцінка міжнародною спільнотою рівня демократичних прав та свобод в країні та як наслідок, прирахування її до коло демократичних чи недемократичних держав;

- імідж влади – відношення міжнародної спільноти до якості влади (рівень корумпованості) та суб'єктивне сприйняття лідерів політичного керівництва країни;

- імідж економіки – особливо важливе поняття для іноземних інвесторів, з точки зору стабільності, ролі держави та рівня корумпованості;

- імідж збройних сил – характеризується такими типами ставлення міжнародної спільноти як нейтральне, підкорення чи домінування;

- імідж інформаційної політики держави – оцінка міжнародною спільнотою рівня свободи слова (взаємопов'язаний з іміджем демократії) [15].

Оцінка кожного компоненту окремо та складання результатів як єдиної структури дозволяє дати оцінку існуючому іміджу держави та його відповідності до дійсності. Особливо автор підкреслює роль іміджу влади як форму виявлення суперечок між владою та суспільством, апаратом керівництва та громадянами. «Чим гостріше суперечки, тим гіршим є імідж влади, а як наслідок – тим гірше імідж держави на міжнародній арені», – зауважує Е. Галумов [16]. В своїй роботі він також розкриває фактори, що впливають на формування іміджу держави, виділяючи умовно-статичні

(природно–ресурсний потенціал, культура, геополітичні компоненти, історія, т.п.), умовно–динамічні (рівень соціально–політичного розвитку, державне улаштування та рівень політичної інтеграції суспільства), а також очікувані фактори (економічні, правові та владні). Такої ж позиції дотримуються інші російські науковці, головним чином Г. Почепцов та В. Сазонов. Проте аналіз цієї концепції дає змогу наголосити на її недосконалостях. Так ця концепція не пропонує технології створення іміджу держави чи його трансформації, маючи на увазі, що імідж держави це реальний стан справ за всіма переліченими критеріями. Проблема якості та ступеня поінформованості міжнародного співтовариства про реальний стан подій та особливості сприйняття цієї інформації в різних країнах не розглядається взагалі причінниками цієї концепції. Тобто, елементи цієї концепції можна використовувати лише для моніторингу так званого «реального» іміджу країни, тобто іміджу, якому ще треба стати цим іміджем.

Друга, вартісно–орієнтована концепція, представлена в роботах російських науковців: К. Хачатурова «Роль міжнародної інформації в формуванні іміджу держави» [17], Ю. Кашлев «Зовнішньополітична інформація та сучасна дипломатія» [18], І. Горбуліної «Імідж як базовий ресурс ліберальної бізнес системи» та ін. В рамках цієї концепції імідж держави розуміється як унікальним за своїм складом конгломерат вартостей, національних інтересів, особливостей геополітичного положення та геополітичних уявлень населення, характеристик економічної системи, традицій та моралі людей. Безпека держави та захист національних інтересів держави залежать від позиції держави на міжнародній арені, від ставлення міжнародної спільноти до неї. Тобто, в формуванні іміджу будь–якої країни головну роль відіграють перелічені фактори. Вони можуть по–різному сприйматися представниками різноманітних спільнот, держав, етносів чи культур. Так, наприклад, представникам західної культури, причінникам західних цінностей та ідей демократії дуже складно зрозуміти культуру та традиції російського народу. Нерозуміння російських традицій, таким чином, веде до формування негативного іміджу до них та до держави.

Ще однією цікавою концепцією в російській науковій школі є **концепція Я–образу держави в міжнародних відносинах**. В рамках цієї концепції імідж держави розглядається з точки зору психології та соціології. Насамперед вона представлена в роботах І. Кисельова та А. Смирнвої «Образ держав в міжнародних відносинах і соціальне пізнання», «Образ держави як фактор прийняття зовнішньополітичних рішень» та «Образ держав в міжнародних відносинах та механізми трансформації» [19;20;21]. Відповідно до цієї концепції, держава через своє керівництво конструює та репрезентує зовні свої Я–образи. Кожен з цих образів складається з трьох компонентів, узагальнених специфічним способом. Основу Я–образу складає ідентичність, яка забезпечує спадкоємність під час зміни політичного керівництва і виражається в цінностях держави, її історії та особливостях політичного устрою. Других (більш змінний) компонент Я–образу – статус країни в системі міжнародних відносин. Третім, найбільш змінним, компонентом є те, що в нього вносить політичне керівництво або керівник, який по–своєму розуміє ідентичність та статус держави і сам власне генерує ролі, які держава грає на міжнародній арені. Співвідношення перерахованих компонентів визначає саме конфігурацію

Я–образу держави в даній конкретній ситуації. В залежності від домінування того чи іншого компонента виділяють три типи такої конфігурації. Ідентифікаційний паттерн – в своїй зовнішній політиці держава керується цінностями своєї історії, культури та соціально–політичної системи. Статусний паттерн – на перший план виходить статус держави, його місце в системі міжнародних відносин та відношення з іншими державами. При ролевому паттерні робиться наголос на виконанні державою взятих обов'язків. Зміна співвідношення цих паттернів призводить до зміни Я–образу держави відповідно. Аналіз Я–образу держави надає ключ для розуміння не тільки поведінки цієї держави, але і його сприйняття інших держав: їхні образи створюються за допомогою врахування особливостей образу самої держави. Тобто поняття Я–образу держави дозволяє розкрити особливості функціонування держави на міжнародній арені в контексті взаємостосунків з іншими акторами. Отже, концепція Я–образу держави зосереджена не стільки на формуванні іміджу держави, скільки на ролі цього іміджу для взаємодії акторів міжнародних відносин. Особлива роль в формуванні Я–образу країни надається цінностям, історії та їх розумінню керівництвом країни.

Достатньо новим підходом, який насправді має повне право на існування з огляду на його цікавість та оригінальність, це розуміння «іміджу держави» в рамках **географічної іміджелогії**. Авторами цього підходу є російські дослідники Н. Багров, А. Швець, А. Самулев. Вони підкреслюють, що соціально–економічна географія останніх десятиліть в процесі пізнання світового розвитку все частіше зіткнулася з необхідністю постановки та вирішення нестандартних завдань. Об'єктом дослідження соціогеографів наряду з традиційними проблемами становилися такі явища та процеси, які до цього розглядалися виключно в соціологічному, політологічному та культурологічному дискурсах. Однією з нестандартних задач соціогеографів кінця двадцятого століття можна вважати осмислення проблеми впливу іміджу держави на розвиток його соціогеографічної системи [22]. Окремою проблемою стало структурування інформаційного ресурсу, виокремлюючи в ньому елементи природної та штучної комунікаційних середовищ. К природному комунікаційному середовищу відносять простір, що виникає в середині будь–якої соціально–географічної системи в процесі активного обміну інформацією під впливом соціально–економічних факторів. Штучне комунікаційне середовище виникає в ході такого інформаційного обміну, який визначається політичними факторами та суб'єктами, зацікавленими в створенні інформаційних потоків з певними задачами. Як правило, задачі штучних інформаційних потоків направлені на маніпуляцію суспільною думкою. Ярким прикладом штучної комунікаційного середовища замкнутого типу може слугувати північноамериканська тоталітарна система. В найбільшому ступені штучна комунікаційна середа створюється потоками особливого виду інформації, яку можна об означити як ЗМІ – інформація. Вона розповсюджується в друкованому та аудіовізуальному вигляді, формуючи у суспільній думці конструктивний чи деструктивний образ, створюючи ауру доброзичливого чи негативного ставлення до нього як суб'єкту геополітичної дії. На думку авторів цього підходу, ЗМІ – інформація змінює географічний простір, політизує його, наповнює емоціями, схованими та явними змістами, міфами, створює передумови для проявлення соціокультурної конфліктності. Так, наводиться приклад, що інформаційно – пропагандистські

служби Радянського Союзу довгі роки накопичували досвід переробки суто негативної інформації в позитивну. Так, трагічну загибель пароплаву «Челюскін» ЗМІ трансформували таким чином, що суспільство сприйняло її у стані загального свята, з'явилися перші герої Радянського союзу. Таким чином відвертий негатив став тим же відвертим позитивом, залишивши у суспільстві простір впевненості у своїй державі. А що стосується жахливого відео ряду повітряної атаки Всесвітнього Торгівельного центру в Нью-Йорку у вересні 2001 року, простір впевненості зник. Саме прямий режим транслявання, не знаючий мовних бар'єрів відео ряд та «ефект присутності, що був забезпечений електронними ЗМІ, одночасно створили у світі резонанс, що привів до створення глобального простору співчуття американцям та Америці». Якщо представити, що ці події мали би місце в до телевізійну епоху, можна представити, що реакція суспільної думки у світі була б не такою емоційною, а геополітичні наслідки трагедії не такими значущими [22].

Цікаво, що представники цієї концепції відокремлюють поняття «образ» держави та «імідж» держави. «Термін «імідж держави» увійшов в наукову думку з політології. В іміджі, на відміну від образу, головне не те, що є в реальності, а те, що ми прагнемо бачити, що нам потрібно, тобто імідж має відповідати активним очкуванням людей – активним стереотипам масової свідомості». Географічне вивчення технологій моделювання іміджу країн та регіонів, а також його вплив на соціально-географічні системи держав, на думку авторів доцільно виразити через окремий підхід – географічну іміджелогію, в рамках якої виділяється три групи задач:

- умовно її можна назвати – теоретична. Вона включає в себе формування термінологічного апарату нового напрямку досліджень, виявлення ієрархій та взаємозв'язків таких понять як міф, образ, імідж країни та регіону. В цій групі вивчається місце, роль та моделі впливу стереотипів суспільної свідомості на розвиток країн. Відомо, що соціальні стереотипи – невід'ємний компонент ЗМІ – інформаційних та політичних процесів. ЗМІ розповсюджують та впроваджують в думки людей образи, що створюються спеціалістами на основі емоційно забарвлених штампів.

- ця група географічної іміджелогії пов'язана з напрацюванням методики моделювання яскравих образів країн для їх впровадження в процес викладання країнознавчих дисциплін в середній та вищій школі. У вирішення задач цієї групи може допомогти концепція «культурно-образного країнознавства» Н. Мироненко, Д. Замятиним та концепція соціокультурних світів Д. Николаєнко.

- остання геомаркетингова група задач присвячена особливостям створення аттрактивного іміджу держави та його просування з ціллю закріплення в суспільній думці. Ще в 1948 році Г. Лассуел запропонував модель акта комунікації, в якій розкривається логіка створення та просування інформаційного продукту по мірі осмислення відповідей на питання: ХТО повідомляє, ЩО повідомляє, по якому КАНАЛУ; КОМУ повідомляють, з яким ефектом працює повідомлення. Використання моделі Г. Лассуела в цілях географічної іміджелогії, на думку авторів підходить, дозволить розробити стратегії не тільки створення, а також й корекції вже існуючих іміджей. В світовій практиці відомі випадки успішних спроб корекції негативних іміджей різними країнами. Такі заходи застосовувала Південна Африка та Греція в період режимів апартеїду та «чорних

полковників» відповідно. При цьому в ПАР проводилися інформаційні кампанії, вибірково

направлені на різноманітні регіони світу з врахуванням існуючих стереотипів. Так, для американської громадськості відмічалось, що ПАР є форпостом боротьби з комунізмом в Африці, а в Європейських країнах підкреслювалось, що США також в свій час мали расову сегрегацію. На зміну свого іміджу в США сучасна Росія вже виділила 125 млн. доларів. Іміджевий маркетинг країн дозволяє не тільки корегувати ЗМІ – інформаційний імідж країни, а також виокремлювати коло країн та регіонів, для яких позитивний імідж країн найбільш необхідний. Такі країни, як правило, готові першими запропонувати інвестиції, відкрити кредитні, туристичні та товарні потоки.

Роблячи висновки, слід сказати, що всі перелічені концепції по-різному підходять до визначення поняття «імідж держави», тієї ролі, яку він грає в сучасних міжнародних відносинах та методів його формування. Цю різницю, насамперед, можна пояснити методологічними особливостями цих концепцій, а також складністю характеру самого феномену «імідж держави». Проте саме поняття «імідж держави» в стислій, лаконічній, образній формі передає уявлення про державу в усіх сферах її життєдіяльності на міжнародній арені. За змістом багатьох названих концепцій, «імідж держави» – базове поняття, що визначає якісне відношення та сприйняття країни в уяві світового суспільства.

Література

1. Ross C. Public diplomacy comes of age // The Washington Quarterly. – P.75–83
2. Johnson S., Dale H. How to reinvigorate U.S. public diplomacy // www.heritage.org
3. Тихомирова Є.Б. Паблік рілейшнз у глобалізованому світі. – К.: Наша культура і наука, 2004. – 489 с.
4. Snow N. We aren't the world // www.nancysnow.com
5. Anholt S. Nation-brands of the twenty-first century. – The journal of Brand management, July, 1998 vol.5 #6 // www.earthsspeak.com
6. Anholt S. Place branding // www.earthsspeak.com
7. Kotler F. Marketing Asia places // www.questia.com
8. Kotler F. Marketing Europe places // www.questia.com
9. Kotler F. Marketing for hospitality and tourism // www.questia.com
10. Kotler F. The marketing of nations // www.questia.com
11. Peter van Ham. The rise of brand state: the postmodern politics of image and reputation // www.eastwestcoms.com/The-Rise-of-the-Brand-State.htm
12. Jorge de Vincent. State branding in 21st century. – The Netherlands: the Fletcher School, 2004 – 36 p.
13. Kyriacou S., Cromwell T. The Concept and benefits of nation branding // www.eastwestcoms.com
14. Vaknin S. «Nations branding and territory marketing» // www.pr-online.com
15. Галузов Э.А. Имидж страны: компоненты структуры и коммуникации // www.iamik.ru/14559.htm
16. Галузов Э.А. Имидж государство: научно-методическое пособие // www.imageofrussia.ru/images/image.doc

17. Хачатуров К.А. Роль международной информации в формировании репутации государства // www.evartist.narod.ru
18. Кашлев Ю.Б. Внешнеполитическая информация и современная дипломатия // <http://www.polpred.ru>
19. Киселев И.Ю. Образ государства в международных отношениях и социальное познание // Вопросы философии. – 2003, № 5. – С.3–13
20. Киселев И.Ю. Образ государства в международных отношениях: механизмы трансформации // Полис. – 2003, № 3. – С.50–57
21. Киселев И.Ю., Смиронова А.Г. Образ государства как фактор принятия политических решений // Полис. – 2004, № 4. – С.116–125.
22. Багров Н.В., Швеиц А.Б., Самулев А.А. Географическая имиджелогия: свидетельство о рождении // www.nbuv.gov.ua/ellib

Качинская Н.А. Имидж государства: теоретический аспект

Проанализированы современные теоретические подходы понятия «имидж государства». Дана попытка классификации подходов в отдельные концепции на основе определенных параметров. Предложено собственное комплексное понимание «имиджа государства».

Ключевые слова: имидж, концепция, общественное мнение, бренд, образ.

Kachynska, N.O. State image: theoretical aspects

Modern theoretical approaches to the notion of «state image» have been analyzed. An attempt to classify those approaches into the separate conceptions on the basis of the certain parameters has been made. Own complex understanding of the «state image» has been proposed.

Key words: image, conception, public opinion, brand, form.

Українські антиглобалістські організації як елемент глобального громадянського суспільства

Проаналізовано принципи та мета антиглобалістських організацій в сучасному світі, особливості діяльності українських антиглобалістів. Досліджено особливості взаємодії українських антиглобалістів з глобальним антиглобалістським рухом, окреслено позитивні та негативні аспекти функціонування антиглобалістських рухів на території країни. На основі статистичної інформації обраховано можливості діяльності антиглобалістських організацій в країні.

Ключові слова: антиглобалізм, громадянське суспільство, космополітичне громадянське суспільство, антиглобалістські організації.

Розвиток сучасного світу детермінується низкою факторів, одним з найбільш визначальних являються сучасні процеси глобалізації. Під їх впливом відбувається суттєва трансформація як на локальному, так й на глобальному рівнях: трансформуються національні держави та засоби їх співпраці (урядові організації різних рівнів). Відповідно зазнає суттєвих змін й така сфера життєдіяльності суспільства як громадянське суспільство. Завдяки сучасним техніко-інформаційним технологіям та можливості вільно та швидко оперувати інформацією окремі елементи громадянського суспільства виходять на глобальний рівень, формуючи новий феномен – глобальне громадянське суспільство.

Існує певна низка елементів громадянського суспільства, які вважаються структурним центром сучасного глобального громадянського суспільства. Це неурядові громадські організації, що характеризуються наявністю мережної децентралізованої форми організації і системою інформаційного обміну усередині співтовариства. В умовах глобалізацій окремі з цих організацій та рухів становлять собою платформу, яка дійсно об'єднує планету та вважаються найбільш глобалізованими елементами глобального громадянського суспільства, і які найбільш цікавлять дослідників. Зараз це – екологічні організації, культурно-просвітницькі, антиглобалістські рухи.

Особливо актуальними зараз вважаються антиглобалістські рухи. Кількість організацій і чисельність прихильників руху антиглобалізму зростають з кожним роком. Тільки за останні роки його поповнили більш 200 нових неурядових організацій з міжнародним статусом. Їхньою

основною метою в більшості випадків являється боротьба за соціально-економічну рівність та рівні можливості для різних країн, незалежно від рівня їхнього розвитку. Зауважимо, що антиглобалістський рух ще не встиг організаційно оформитися та органічно об'єднати всі подібні структури, немає єдиних джерел фінансування та керування, однак він вже має своїх прихильників та активістів в більшості країн світу. Кожна така група незалежна і автономна. Цікавою відмінністю антиглобалістських рухів являється те, що бажання їх реалізовувати йде не з боку однієї країни, це навпаки – від глобальних антиглобалістських організацій походять вже й національні.

Для України подібна тематика також являється вельми актуальною. В межах країни також функціонують антиглобалістські організації, але вони діють вкрай розрізнено. Українських антиглобалістів не можливо охарактеризувати якимись чіткими критеріями, більшість з подібних організацій, поділяючи ідеї антиглобалізму, не називають себе прямо антиглобалістськими рухами. Фактично у відповідності з міжнародними прикладами до українських антиглобалістських рухів належать ліві (та марксистські) організації, анархісти та суто антиглобалісти.

Враховуючи те, що антиглобалістські рухи являються одним з центральних елементів глобального громадянського суспільства, й безумовно діють на тернах країни, «витягуючи» її національне громадянське суспільство на глобальний рівень, існує необхідність розглянути особливості українських антиглобалістських рухів та їхню співпрацю з тими організаціями, які діють на глобальному рівні. Неабияким фактором необхідності розгляду цієї теми є світова фінансова криза, яка активізувала антиглобалістські рухи й можливо стане поштовхом для розвитку руху вітчизняних антиглобалістів як реакції на суспільні негаразди, або як засіб використання людського ресурсу країни з метою реалізації власних інтересів*.

Історіографія подібної проблематики широко представлена працями, в яких досліджуються різні аспекти діяльності громадських організацій, вітчизняних та закордонних дослідників. Широко представлена наукова думка стосовно діяльності антиглобалістів російськими дослідниками: В. Аверьяновим., А. Бузгаліним, Л. Булавкою, В. Словеєм, А. Бедеем, У. Беком, А. Вебером, В. Відеманом, Ю. Візгуновою, С. Ільним, К. Клеманом, О. Шеїном, а також західними – Р. Thullier, S. Sarkar, F. Whitaker, D. Rodrik, Y. Sacamoto, Ch. Dezhao, D. Forsythe, P. Girendin, Z. Hangsheng. Однаку нажаль серед вітчизняних дослідників тематиці антиглобалізму взагалі та українському антиглобалізму зокрема приділяється недостатньо уваги, відсутні фундаментальні дослідження з цієї проблеми.

Спершу звернемося до того, які організації українських антиглобалістів існують в країні. Вони діють в межах вже існуючих організацій, фактично не включаючи в свою назву термін «антиглобалізм», таким чином неможливо надати їх приблизну кількість. До антиглобалістських організацій належать, як було вище зазначено, різноманітні ліві рухи, соціальні рухи, анархісти. Активізація діяльності таких рухів припадає на

* Мається на увазі той факт, що окремі ТНК використовують деякі антиглобалістські організації задля соціальних заворушень, це впливає, наприклад, на вартість нерухомості в тих районах, де постійно відбуваються «заходи» антиглобалістів.

2002–2003 рр., протягом цього терміну українські антиглобалісти набули негативної окраски в очах суспільства та припинили бурхливу публічну діяльність внаслідок негативної або байдужої реакції з боку населення.

Мова йде насамперед про організацію «Рух антиглобалістів в Україні». Її керівники Т. Фролов, І. Голуб, К. Калашников і Р. Алієв підкреслювали, що її основна діяльність проходить «у бібліотеці», тому що завданням руху є науково–просвітницька робота. У буклеті й брошурі «ГлобаліЗАція – ПРОТИдія» [6] викладено теорію й історію глобалізації та виникнення антиглобалізму, шляхи розвитку світового співтовариства, місце України в сучасних глобалізаційних процесах і небезпеці, що несе нинішній стан речей. За словами Т. Фролова, українські антиглобалісти не проти світової інтеграції, але хочуть, щоб Україну на світовій арені розглядали як партнера, а не як «зону інтересів».

Перша акція цього руху відбулася в Києві 23 січня 2002 року: близько ста чоловік пікетували посольство США з вимогою скасувати запроваджені торгові санкції щодо України через недостатньо жорстке, на погляд США, українське законодавство у сфері ліцензування компакт–дисків. Пізніше відбувся акт передачі зібраних антиглобалістами грошей – дев'яносто трьох гривень 62 коп. – «зіркам американської естради», що голодують і страждають від українського «піратства». 23 лютого того ж року протест антиглобалістів викликали дії членів Міжнародного олімпійського комітету й дискримінація української команди на Олімпіаді в Солт–Лейк–Сіті. Об'єктом пікетування знову стало американське посольство в Україні. Антиглобалісти заявили, що не є політичною організацією, але сподіваються впливати на тих, хто прагне до влади і приймає політичні рішення. Наступного року про цю організацію вже не було чути практично ніякої інформації, а її електронний сайт було ліквідовано.

Наприкінці 2002 року активні члени «Лівої ініціативи» біля будівлі МЗС України, розташованої на Михайлівській площі, заявили, що в Німеччині вже постраждали близько п'яти їх «колег», а потім зажадали від керівництва Німеччині «припинити насильство проти демонстрантів, публічно засудити неправомірні дії німецьких правоохоронців і покарати порушників закону». Інші антиглобалістські виступи мали місце в 2003 році, коли члени Всеукраїнського марксистського об'єднання «Робочій опір» провели акції перед американським посольством і концерт на Майдані проти війни в Іраку. В Харківському регіоні й досі діє антиглобалістська організація «Революційний Антиімперіалістичний Фронт»*.

На Україні склалося достатньо специфічне уявлення про антиглобалістів як про молодь, яка просто не знає що їй робити в своїх упоряджених країнах. Рівень довіри українців до антиглобалістських рухів достатньо низький, як й щодо діяльності громадських організацій взагалі. Це переконливо доводить соціологічне дослідження, проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 17 по 24 грудня 2008 року. Було опитано 2017 респондентів віком від 18 років у всіх областях України, Києві та Криму. На грудень 2008 року громадським організаціям не довіряло майже 30 відсотків респондентів [5]. Тому багато діючих українських організацій антиглобалістів (наприклад, анархістська організація «Tigra–nigra») надаючи перевагу тому, щоб не називати себе прямо антиглобалістами, вважаючи що це шкодить їхньому іміджу та не є соціально привабливим.

* У 2002 р. проходив саміт Великої Вісімки.

Серед громадських організацій, легалізованих Міністерством юстиції України станом на 1 січня 2008 року немає жодного з антиглобалістський угруповань. Однак, серед 2678 організацій, зареєстрованих за цей період, зареєстровано 592 організації що мають міжнародний статус, деякі з яких потенційно можуть бути пов'язані з антиглобалістськими рухами [1].

Міжнародні та глобальні антиглобалістські організації самі йдуть до української громадськості, щоб залучити українців до активної діяльності. Це особливість вітчизняного антиглобалізму. Але подібна діяльність не має систематичного та упорядкованого характеру. Українці використовують міжнародні антиглобалістські рухи задля відмивання коштів, як це трапилося у 2003 році з відомою організацією «АТТАК». Участь українців в акціях антиглобалістів зводиться до приїзду на окремі заходи, як, наприклад, члени організації «Робочій опір», які приймали участь в акціях антиглобалістів в період саммітів Великої вісімки: зрештою їх було заарештовано за вуличні заворушення у Німеччині. Такий характер, на жаль, має більшість зв'язків українських антиглобалістів з міжнародним рухом антиглобалістів.

Ці відносини не стійкі, участь в проектах неурядових міжнародних організацій антиглобалістів не потребує ніякої реєстрації, фактично всі контакти мають особистісний характер, мотивацією для видачі візи найчастіше стає бажання відвідати друзів. Ще раз наголосимо на тому, що антиглобалістські організації не схильні до юридичного оформлення власної діяльності, їм легше працювати у вільному «летучому» режимі. Так, наприклад, в якості децентралізованої мережі народних ініціатив діє організація «People's Global Action».

З нашого погляду в такому безвідповідальному відношенні до українських антиглобалістів є певна небезпека. Динаміка відкриття в країні організацій з міжнародним статусом залишається на рівні відкриття приблизно 50–ти організацій з міжнародним статусом в рік: (динаміку можна побачити в Табл.1).

Табл.1. Громадські організації 2006–2008 років*.

Рік	2006	2007	2008
Загальна кількість зареєстрованих громадських організацій	52755	57124	64005
Зареєстровані громадські організації з міжнародним статусом	485	536	592

* Розрахована та складено за джерелом: Громадські організації в Україні / Статистичний бюлетень за 2007 рік // Державний комітет статистики України – http://www.kmu.gov.ua/ecsor/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=85610&cat_id=82370&ctime=117553847348 ;

Міжнародні неурядові організації, які відкривають свої осередки в Україні зобов'язані згідно національного законодавства пройти процедуру реєстрації в Міністерстві юстиції. Але динаміку відкриття в Україні

осередків міжнародних неурядових організацій, а особливо організацій, які мають відношення до антиглобалістів (окрім фактичних – АТТАК, асоціація «Ювілей 2000», Всесвітній соціальний форум РАГ (Рух за Альтернативну Глобалізацію, «Ліліпут» тощо) прорахувати неможливо, враховуючи відсутність подібних даних.

Окреслимо позитивні та негативні риси цього факту. Звісно позитивним являється небайдужість українців до гострих соціально–економічних проблем, намагання сприяти їх вирішенню, розширення контактів українців з ототою чим світом та загальне підвищення рівня держави, в якій діє активне та сучасне громадянське суспільство. Водночас негативними тенденціями являються характерні для усіх антиглобалістів аспекти: розірваність, стихійність зв'язків та їх нестійкість, прикриття під обличчям антиглобалістів кримінальних та терористичних угруповань, наявність в їх лавах анархістів та прихильників силових засобів вирішення проблем. Ще однією цілком ймовірною загрозою може стати прикриття за антиглобалістським рухом терористів. Українських антиглобалістів відрізняє окрім цього намагання «відмити» кошти через такі організації, можливість потрапити закордон завдяки спеціальному запрошенню від подібних організацій. Також українські антиглобалісти діють в межах вже існуючих організацій. Їхні необережні дії на території інших країн під час проведення глобальних форумів можуть й погіршити дипломатичні відносини між країнами. Звісно зараз подібні факти здаються навіть смішними, але в розвинутих країнах та країнах з активними громадянами це створює досить серйозні проблеми.

Неабиякі наслідки для іміджу країни та для діяльності державних органів влади може мати антиглобалістські виступи, пов'язані зі світовою кризою. Ще влітку 2008 року один із активістів українського соціального руху В. Терещук наголосив на прес–конференції, що представники українського соціального руху виступають проти екстремізму та насильства, водночас визнаючи необхідність і дієвість вжиття адекватних жорстких заходів при відстоюванні своїх принципів [7]. Масштаби негативних наслідків, що мають місце при виступах антиглобалістів, є мізерними, у порівнянні з діяльністю тих, проти кого спрямована боротьба світового соціального руху загалом і українського зокрема. Якщо відбудеться злиття українських антиглобалістів зі своїми закордонними товаришами, в країні можливі великі соціальні заворушення.

Звісно зараз масштаби діяльності українських антиглобалістів не набули таких розмірів, але в майбутньому це можливо. Вивчення проблеми антиглобалістів та їхнього функціонування у глобальному громадянському суспільстві допоможе мінімізувати можливі негативні наслідки від їхньої дії. Також є елементом короткострокового та довгострокового планування розвитку країни, який зараз являється нажаль відсутнім.

Зазначимо, що безумовно позитивним є той факт, що до антиглобалістів в країні зараз не належить велика частка вітчизняних організацій. Математична оцінка ймовірності, що зі 64005 організацій країни є хоча б 1 відсоток діючих антиглобалістів, складає не більше 0, 015 відсотка. Такі дані було отримано за допомогою локальної формули Лапласа, яка використовується задля обчислення ймовірності існування/не існування певних явищ за умови обмежених даних:

$$(n\uparrow) R(k) \approx \frac{1}{\sqrt{npq}} \times \varphi(\chi) \quad (1), \quad \chi = \frac{k-p}{\sqrt{npq}}, \quad (2)$$

Де P – це математична оцінка ймовірності існування події, n – загальна кількість існуючих в країні організацій (64005), k – 1% від діючих організацій, які потенційно можуть бути антиглобалістськими (640), p – ймовірність появи явища (0,01% згідно з обраним відсотком потенційно антиглобалістських рухів), q – ймовірність не появи явища (вираховується як різниця між 1 й p , складає – 0,99), φ – це власне сама функція Лапласа, яка вираховується згідно другої формули, куди підставлено вище вираховані дані (вона складає в нашому випадку 0,3989) [2].

Безумовно отримані дані свідчать про слабку інтегрованість українських організацій у світові процеси, однак внаслідок можливих негативних наслідків це є добрим показником. У вітчизняних науковців та урядовців з'являється певний термін часу для глибшого вивчення проблематики діяльності антиглобалістських організацій.

Окресливши принципові аспекти діяльності українських антиглобалістів, зазначимо, що для українського громадянського суспільства це є нова галузь діяльності. Враховуючи те, що в країні громадянське суспільство розвивається, проходячи, обумовлену об'єктивними історичними умовами стадію трансформації, одночасно відбувається його інтеграція в структури, принципово нові і для сталих країн з розвинутим громадянським суспільством. Перспективи антиглобалістського руху в країні, враховуючи недовірливе відношення населення до громадських організацій взагалі, в найближчі роки не надто гарні, однак поступово ця форма боротьби за реалізацію власних прав може стати популярною, враховуючи те, що за її «прикриттям» можлива зовсім інша діяльність. Тому на цьому етапі необхідне серйозне її вивчення з боку вчених. Дуже не хотілося б, щоб діяльності антиглобалістів, як в межах країни, так й закордоном мала б негативні наслідки.

Джерела та література

1. *Громадські організації в Україні* / Статистичний бюлетень за 2007 рік // Державний комітет статистики України – http://civic.kmu.gov.ua/ecsor/control/uk/publish/article?art_id=101833&cat_id=82370
2. Золотаревская Д.И. Теория вероятности: Уч.пособие. Узд.4–е, стереотип. – М.:Ком книга, 2006. – 168 с.
3. Ильичев А.В. Начала системной безопасности. – М.: Научный мир, 2003. – 456 с.
4. Левин И.Б. Глобализация и демократия // Полис. – 2003. – № 2. – С.53–69.
5. *Матеріали соціологічного дослідження, проведеного Українським Центром економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова 2001 – 2008 рр.* – http://razumkov.org.ua/poll.php?poll_id=376
6. *Українські антиглобалісти виступають за патріотизм* // <http://www.2000.cv.ua/2002/11/26>
7. *Українські антиглобалісти відкидають насильство*, але готові до вжиття жорстких заходів у боротьбі за соціальні права // http://infokiyiv.com.ua/templates/front_ua/news.php?NewsID=2240

8. Уткин А.И. Глобализация: процесс и осмысление. – М.: Логос, 2002. – 183 с.

9. Axtmann R. The State of the State: the Model of the Modern State and its Contemporary Transformation // International Political Science Review. – 2004. – № 3. – Vol. 25. – P.259–279.

10. Bislev S. Globalization, State Transformation, and Public Security // International Political Science Review. – 2004. – № 3. – Vol. 25. – P.281–296.

11. Chick G. Cultural Complexity: the Concept and its Measurements // Cross-cultural research. – 1997. – № 4. – Vol. 31. – P.245–258.

12. *Crossing the Divide*. Dialogue among Civilizations. – New Jersey: the School of Diplomacy and International Relations of Seton Hall University, 2001. – 252 p.

13. *Globalization Theories: World Polity Theory* (Synopsis and Analysis) // 13.04.2005. – <http://www.sociology.emory.edu/globalization/theories01.html>

14. Havel V., Klaus V. Rival Vision: Civil Society After Communism // Journal of Democracy. – 1996. – № 1. – Vol. 7. – P.18–23.

Трима Е.А. Украинские антиглобалистские организации как элемент глобального гражданского общества

Проанализированы принципы и цель антиглобалистских организаций в современном мире, особенности деятельности украинских антиглобалистов. Исследованы особенности взаимодействия украинских антиглобалистов с глобальным антиглобалистским движением, позитивные и негативные аспекты функционирования антиглобалистских движений на территории страны. На основе статистической информации вычислены возможности деятельности антиглобалистских организаций в стране.

Ключевые слова: антиглобализм, гражданское общество, космополитическое гражданское общество, антиглобалистская организация.

Tryma, K.A. The Ukrainian antiglobalization organizations as the element of the global civil society

The principles and targets of the modern antiglobalization organizations as well as the peculiarities of the Ukrainian antiglobalists' activity have been analyzed. Some peculiarities of the cooperation between the Ukrainian antiglobalists and global antiglobalization movement, and the positive and negative aspects of the antiglobalists' activity on the territory of Ukraine have been examined. The theoretical possibility of antiglobalists' activity in the country based on the statistical information is calculated.

Key words: state, civil society, globalization, cosmopolitan civil society.

Механізм впливу влади засобів масової інформації на соціальну поведінку особистості

Аналізується механізм владного впливу засобів ЗМІ на особистість, етнічні групи і територіальні громади або громадянське суспільство в цілому, а також способи залучення людини до інформаційних потоків.

Ключові слова: особистість, ЗМІ, інформація, механізм впливу.

Зростання ролі інформації у житті суспільства призводить до посилення впливу засобів масової інформації на суспільно-політичні процеси у державі, що призводить до виникнення явища, яке називають «владною інформацією». Це пояснюється тим, що інформація постає як основна цінність, а ЗМІ виконують функцію основного засобу її розподілу. Тому метою статті є з'ясування механізму владного впливу засобів ЗМІ на особистість, етнічні групи і територіальні громади або громадянське суспільство в цілому.

Для визначення масштабів, ступеня та механізмів впливу ціннісно-смыслового поля, яке так нав'язливо щоденно відтворюється ЗМІ, на особистість та її угруповання звернемось до результатів наукових праць Н.В.Крохмаль, яка обґрунтувала три типи механізмів смыслової саморегуляції соціального процесу, а саме: архетипний, нормативний та семантичний або інформаційно-знаковий [6]. Якщо використати логіку цього автора, то особистості властиво більше спиратися на архетипний і інформаційно-знаковий рівні регуляції своєї поведінки, залишаючи нормативний інструментарій адміністративному управлінню, яким переважно користуються державні службовці, органи місцевого самоврядування та менеджери корпорацій.

Висвітлити вплив влади ЗМІ на людину можна на основі аналізу дії на структуру особистості двох видів інформації: генотипної і фенотипної, що по-різному впливають на мислення і поведінку людини. Перша з них стосується того, що феномен влади взагалі діє, як відомо, за двома алгоритмами: через насилля і вплив. У цій царині командування відбувається завдяки впливу фенотипної інформації на особистість. Пояснимо це детальніше, оскільки це є центральним моментом у розумінні здатності ЗМІ організаційно впливати на поведінку людей та їх об'єднань. Ключ до пояснення залежностей, які існують, полягає у розумінні механізму такої взаємодії, коли один з учасників є об'єктивованою особою (ЗМІ), а інший – живою людиною. Один з них не здатний до будь-яких реак-

цій і, відповідно, змін, а другий може реагувати на смисли, які продукує інший.

Виявляється, що результатом акцентування кратичних/владних характеристик взаємної дії ЗМІ і особистості стає виокремлення як особливо важливих двох її дискурсів: **узалежнення і впорядкування**. У дискурсі *узалежнення* відображаються взаємні намагання цих суб'єктів актуалізовувати і реалізовувати мотиваційно-афективні складники їхньої психіки, що втілюються насамперед у різного роду емоційних особистісних залежностях.

Дискурс *упорядкування* означає прагнення учасників взаємодії до оптимального регулювання їхніх когнітивних і поведінкових сфер відповідно до раціонально окресленої доцільності. Ці дискурси виявляються, мають місце в найрізноманітніших аспектах інтерсуб'єктної взаємодії.

Друга особливість організаційного впливу ЗМІ на особистість полягає у з'ясуванні так званого «вторинного кодування» (за Н.Луманом) як специфічного аспекту процесу взаємодії між цими двома суб'єктами: об'єктивованою людиною і живою людиною. Н.Луман таку взаємодію подає за алгоритмом: сенс – вплив – влада – реакція [9]. Тобто команди, які лунають з медіаджерел, багаторазово опосередковуються і тому діють специфічно: по–перше, надто завуальовано; по–друге, зі значною затримкою у часі; по–третє, якщо людина потрапляє під вплив такої команди, то це надовго, оскільки вона ґрунтується на глибинних структури мисленнєвої діяльності людини.

Третя особливість специфіки прояву влади ЗМІ визначається тим, що командування у цьому випадку замінюється на психологічне навіювання і, як наслідок, проявляється на практиці цілковитим підкоренням особистості телеглядача або маси населення закликам з боку медіаджерел. Влада ЗМІ над особистістю, яка підпадає під її вплив, реалізується завдяки властивостям фенотипного потенціалу тексту, що закладений у повідомлення.

Механізм взаємодії можна пояснити на основі гено- і фенотексту, які виокремлює Ю.Кристева [5,251–252]. Взаємодію в структурі генотексту слід наділити насамперед характеристиками дискурсу узалежнення, а фенотексту –упорядкування, тобто фенотекст, який продукується ЗМІ, постає перед суб'єктом як обов'язковий або майже обов'язковий зразок для наслідування, як сукупність критеріїв, що нав'язуються йому об'єктивно і визначають його життєдіяльність згідно з ustalеним порядком. Натомість генотекст, який щоразу активізує телеглядач, є ніби заздалегідь призначеним для різноманітних узалежнень суб'єкта від конкретних умов узгодження ним своєї життєдіяльності з нормами й зразками фенотексту.

Фенотекст – це порядок, який існував до індивідуального суб'єкта та існуватиме після нього, порядок, до якого треба приєднатися і якого треба досягти. Генотекст – це те, як індивідуальний суб'єкт – телеглядач виконує цю функцію, яким він у ній постає перед іншими і перед самим собою, які зв'язки встановлюються між ним та іншими суб'єктами в процесі спільного із медіазасобами творення і перетворення фенотексту.

З огляду на це слід розглядати бажання ЗМІ встановити контроль над цим процесом шляхом утворення розгорнутого діалогу між редакцією і користувачами їхньої продукції. Оцінюючи на основі публікацій зміст влади ЗМІ не можна не звернути уваги на ідеї такого авторитетного автора у цій

галузі, як Н.Луман. У свої відомій праці «Влада» він пише: «Влада стає більш могутньою, якщо вона виявляється здатною домагатися визнання своїх рішень за наявності привабливих альтернатив чи дії бездіяльності. Зі збільшенням свободи вибору підлеглих вона підсилюється» [9,17–18].

Отже, генотипна інформація, що циркулює на рівні людського організму як біологічної системи, забезпечує її цілісність, здатність до самовідтворення та саморегуляції в умовах, що змінюються. Спільність законів функціонування генотипної інформації для усього живого визначає єдність людини як біологічного виду із фізичною складовою універсуму, залучаючи її до всесвітнього еволюційного процесу розвитку живої речовини.

Особистість не сприймає на віру інформаційні повідомлення, що їх продукують сучасні ЗМІ. Вона захищає свою свідомість від потужних атак – повідомлень ЗМІ політологічного і маркетингового призначення за допомогою специфічної системи **внутрішньоособистісних фільтрів психічного і психологічного походження** [11,20].

Серед індивідуальних семантичних фільтрів, які діють на рівні психіки, можна визначити декілька найбільш важливих. По–перше, це так звані імпрінти, виникнення яких стає можливим навіть під впливом одного враження, в результаті чого формується особистий тунель свідомості. Як зауважує Р.Уілсон, імпрінти пов'язують нейрони в рефлексивні мережі, які залишаються на усе життя [14,98–103]. По–друге, особливий тип індивідуальних фільтрів може виникати під дією процесу кондиціонування, який вимагає неодноразового повторення одного і того ж враження, але при цьому сталість такого фільтру залишається проблематичною. По–третє, це фільтри, які виникають під час навчання, коли людина переймає їх у готовому вигляді чи формує під впливом тієї інформації, яку отримує від тих, хто її навчає.

Селекція інформації, що надходить із зовнішнього середовища завдяки функціонуванню ЗМІ, означає встановлення певного ціннісного ставлення до неї, у межах якого формуються самі цінності як позитивне значення певної інформації для конкретного суб'єкта діяльності, зокрема для її використання у процесі задоволення відповідних потреб. При цьому чим більше значущих смислів (необхідних для здійснення певних дій чи потреб) міститься у певному обсязі інформації, тим вищою є її цінність для суб'єкта, іншими словами, зміст цінності полягає у якісному відношенні між інформацією та потребою у ній.

Значення ціннісних орієнтацій полягає у тому, що вони надають соціально визнаної форми процесу задоволення потреб, адже зміст самої ціннісної орієнтації, за дослідженням О.Г. Здравомислова, «зумовлений культурними досягненнями суспільства» [4,160], тобто якісним рівнем його розвитку. Це означає, що актуальні у конкретно–історичний проміжок часу потреби, які за ієрархією А. Маслоу складають три рівні, сприяють формуванню відповідної системи цінностей, яка відображає пріоритетні засоби та форми задоволення цих потреб.

Вплив індивідуальних семантичних фільтрів, а також ціннісних орієнтацій особистості на процес формування знання зумовлюють його ідеальний характер, результатом чого стає суб'єктивність уявлення людини про навколишній світ, зокрема соціальний світ, тому може йти мова про існування потенційного соціального світу семантичної природи, тобто такого, яким кожна окрема людина бачить його у системі

«минуле–теперішнє–майбутнє» крізь призму індивідуально значущих смислів. При цьому мається на увазі ціннісно–смілова форма існування потенційного соціального світу, яка виникає, згідно з дослідженням В.П. Бежа, у структурі особистості «під час руху від фізичного через психічне до семантичного» [1,76].

Дію механізму суб'єктивації можна пояснити наступним чином. Людина, будучи відкритою інформаційною системою, продуктивна діяльність (саморегуляція) та розвиток (самовдосконалення) якої зумовлюється надходженням інформації ззовні (принцип зовнішнього доповнення), отримує фенотипну інформацію за різними каналами інформаційного зв'язку із навколишнім світом. Отримана інформація обробляється та селекціонується за допомогою індивідуальних семантичних фільтрів, які виникають як функціональний орган у структурі особистості для виконання функції відбору важливої інформації та відсіювання так званого інформаційного шуму. Відсутність семантичних фільтрів призводить до інформаційного перевантаження, тиску та загибелі системи, що не може переробити та використовувати інформацію, яка надходить ззовні.

Досліджуючи механізм інформаційного обміну, що відбувається у структурі людини, зауважимо, що необхідною умовою його здійснення є, в першу чергу, інформаційні задатки індивіда, розвиток яких забезпечує процес сприйняття, обробки, зберігання, використання, а також продукування інформації.

Залучення людини до інформаційних потоків відбувається двома способами. Перший із них означає розуміння, оволодіння смислами через спонтанне породження суб'єктом нового фільтру, що відповідає наявній ситуації, яка визначається не тільки новими текстами, але й іншими умовами життя. У цьому випадку розуміння являє собою перевідкриття конкретною людиною тих смислів, що були розпаковані до неї і закодовані у загальноприйнятій формі через символи та знаки мовлення, що повсякденно й багаторазово відтворюються мережами ЗМІ та Інтернетом. У результаті цього процесу людина підключається до семантичного поля людства, яке є розпакованою протягом історичного розвитку частиною смислового континууму.

Засобами такого способу оволодіння смислами є навчання, спілкування, виховання. Розпаковування смислів відбувається і через процес творчості, коли фільтри, які виникають спонтанно, дозволяють оволодіти смислами, що залишалися ще нерозпакованими на семантичному континуумі. Це процес створення ідей, гіпотез, теоретичних концепцій тощо. Його механізм досить детально пояснив В.В.Налімов у монографії «Спонтанность сознания» [10].

Отже, перебіг генотипної та фенотипної інформації, які забезпечують, з одного боку, поєднання біологічної людини із фізичним та семантичним світом, а з іншого – підключення особистості до світу соціального завдяки ЗМІ та Інтернету, забезпечується через посередництво психічного рівня, де виникають семантичні фільтри, що регулюють перехід інформації з рівня безсвідомого на рівень свідомості, таким чином селекціонуючи найбільш важливу для функціонування особистості інформацію.

Циркулювання фенотипної та генотипної інформації у просторі ЗМІ та Інтернету створює і відтворює енергоінформаційне поле особистості як форми існування її сутнісних сил. Умовою здійснення інформаційного обміну на рівні особистості при цьому стає розвиток здібностей суб'єкта,

які зумовлюють можливість сприйняття, селекції, обробки, зберігання та продукування інформації. Необхідність зняття цього протиріччя детермінує активність людини, яка визначається мірою розвитку її сутнісних сил. Набуття активністю предметно-орієнтованого характеру визначає інтереси особистості як спрямованість на засоби задоволення потреби. При цьому особистість людини, у структурі якої діє, за науковими доробками В.Беха, цілісна система внутрішньоособистісних механізмів, здатна творчо опановувати новими організаційними цінностями і інноваційними смислами – новим науковим знанням, найбільш важливими серед яких є механізми збудження, цілеутворення і смислопородження [1;2].

Узагальнення результатів цілої низки досліджень дали підстави вітчизняному досліднику В.Васютинському для «визначення кількох основних інтеракційних механізмів (радіше сукупностей, класів механізмів) домінування–підпорядкування. По–перше, слід вести мову про механізми *взаємної суб'єктної активації* учасників взаємодії. Друга сукупність механізмів стосується взаємного *узгодження позицій і статусів*. Третя сукупність означає встановлення або порушення різних видів *близькості–віддаленості* між учасниками взаємодії, насамперед просторової та психологічної. Четверта група механізмів, найчисленніша серед вивчених, зумовлює *примусово–наказово–обмежувальний* модус владно–підвладної взаємодії з погляду панівної і підлеглої її сторін. П'ята група включає механізми, що роблять взаємодію емоційно насиченою і формують її за шкалою «любов – ненависть» [3,59].

На цю функцію позитивно впливають й психологічні механізми, що діють у структурі людини, наприклад механізм символотворення, який ґрунтується, надумку А.О.Осіпова, «на заглибленні людини у власні тілесні процеси, які мають місце в ході предметно–практичної взаємодії людини з «речовиною» – предметом, і на цих засадах – усвідомленні духовної сторони як власного тіла так і «речовини», з якою тіло людини взаємодіє. Але безпосереднє поєднання двох натур внутрішньої і зовнішньої вбудовується тілесно в символі» [12].

Символ є образом, в якому завжди присутній певний сенс, що злитий з образом, але не зводиться до нього. Переходячи в символ, образ соціального явища стає «прозорим»; смисл «просвічує» крізь нього. Створюючи символ, людина ніби кодує соціальну інформацію з метою її подальшого розпізнання й використання. К.Г. Юнг характеризував символи як «можливість якогось ще ширшого, вищого смислу за межами нашої здатності сприйняття на певній хвилині натяк на такий смисл [15,278], зазначаючи також, що символ виражає такий смисл, який неможливо виразити словами сучасної мови [15,291].

Аналізу символу із цієї точки зору присвячені монографії М.М.Рубцова [13] і Н.В. Кулагіної [7]. Згідно з М.М. Рубцовим, символи є найуніверсальнішим й конструктивним вираженням світоглядних смислів; символи – це утворення, заряджені смисловою енергією. При цьому символ не співвідноситься з одиничним смислом. «Символ – це потенційно вичерпна смислова глибина. Символ завжди є деякою межею, що розкриває себе в цілому континуумі смислових одиницьностей. Символ – це завжди відкритий образ, його смисл ніколи не зводиться до одного визначеного значення, він завжди – віяло можливостей, смислових перспектив» [13,43].

Н.В.Кулагіна, також говорячи про невичерпну смислову глибину символу, підкреслює, що символ виступає універсальним засобом регуляції

духовно–практичного досвіду, дозволяючи актуалізувати смисли буття, що не об'єктивовані в знакових формах [7,6]. Без смислу не може бути символу; смисл символу утворюється за допомогою перенесення на символічний предмет смислу іншої речі за механізмом асоціативного зв'язку. У структурі організму людини існують інші психологічні механізми, що обслуговують раціональну складову демократизації освіти, наприклад породження смислу: замкнення життєвих відносин, індукція смислу, ідентифікація, інсайт, зіткнення смислів, надання смислу [8].

Завдяки механізму смислопородження людина здатна породжувати власні смисли і керуватися ними у сфері соціальної комунікації. Роль активності самого суб'єкта у породженні смислів особливо підкреслюють Дж. Бьюдженталь, Дж. Келлі, С. Мадді, Л. Томас, В. Франкл, Ш. Харрі–Аугстайн, М. Чиксентмихалі, Дж. Шоттер. Соціокультурну детермінацію смислів відмічають Р. Мей, Я. Смедслунд, Л. Томас, Ф. Фенікс, Ш. Харрі–Аугстайн, Р. Харре, М. Чиксентмихалі, К. Г. Юнг, при цьому особливу роль навчання і самонавчання у породженні смислів відзначають Ф. Фенікс, Л. Томас, Ш. Харрі–Аугстайн, а також Дж. Шоттер; К. Левін звертає увагу на вплив інших людей на породження смислів (валентностей) у вигляді наказу, заборони або прикладу. Існує глибинний технологічний зв'язок політичного простору суспільства і людини.

За ідеями Д.Леонтьєва особистість має психологічні механізми опрацювання смислів у вигляді провідних структур, а саме: особистісний смисл, смислова установка, мотив, смислова диспозиція, смисловий конструкт, особистісні цінності. Функціональний аналіз довів, що цей вид детермінації проявляється у поведінці людини як смислова регуляція [8].

На основі викладеного вище можна зробити наступні висновки.

По–перше, вплив влади ЗМІ на інших учасників політичного процесу стає принципово важливим завдяки наявності посередника між ними. Цю роль виконує система саморегуляції соціального світу, що має три рівні і три типи регуляторів: на рівні підсвідомості – архетипи, міфи, символи та інше, що залучаються до дії механізмами навіювання; на рівні свідомості – правові, моральні, релігійні норми, що впроваджуються у дію примусом; на рівні надсвідомості – знакові системи, мови, що реалізуються механізмами смислотворчості, смисловиробництва і смислопродукування.

По–друге, влада ЗМІ може знаходитись як у структурі громадянського суспільства, так і у структурі держави. У першому випадку вона спирається переважно на підсвідомий і надсвідомий рівні саморегуляції і використовує механізми психологічного навіювання і смислопродукування, а у другому – на рівень свідомості людини, оскільки використовує або має використовувати інструмент законів, тобто забезпечувати нормативну регуляцію. Її провідником і інтегратором є наявність двох видів інформації: генотипної і фенотипної, що по–різному впливають на мислення і поведінку людини: генотипна зберігає її гомеостаз, а фенотипічна проковує до зміни і розвитку.

По–третє, на основі взаємозалежності між двома видами інформаційного потоку виникає два види поведінки учасників інформаційної взаємодії: узалежнення і впорядкування. У дискурсі узалежнення відображаються взаємні намагання цих суб'єктів актуалізовувати і реалізовувати мотиваційно–афективні складники їхньої психіки, що втілюються насамперед у різного роду емоційних особистісних залежностях, а дискурс упорядкування означає прагнення учасників взаємодії до оптимального

регулювання їхніх когнітивних і поведінкових сфер відповідно до раціонально окресленої доцільності.

По–четверте, специфікою прояву влади ЗМІ є те, що командування у цьому випадку замінюється на психологічне навіювання і, як наслідок, проявляється на практиці покорою особистості телеглядача або маси населення закликом з боку медіаджерел. Влада ЗМІ над особистістю, що підпадає під її вплив, реалізується завдяки властивостям фенотипного потенціалу тексту.

По–п'яте, алгоритм дії влади ЗМІ у структурі людини відтворюється низкою переходів: **мова ЗМІ – текст**, що постійно реінтерпретується і є особистістю, – **сенс**, що закладений у повідомлення ЗМІ, трансформується у мотив поведінки людини.

По–шосте, особистість захищається від агресії ЗМІ шляхом активізації внутрішньоособистісної системи семантичних фільтрів, до яких входять імпринти, виникнення яких стає можливим навіть під впливом одного враження, у результаті чого формується особистий тунель свідомості і які пов'язують нейрони в рефлексивні мережі, що залишаються на усе життя.

Отже, потребує детальнішого аналізу дія влади ЗМІ у кратологічному вимірі – у зовнішньому середовищі, а саме у громадянському суспільстві і системі саморегуляції соціального організму країни, у якому четверта гілка влади протистоїть державній владі на засадах постійного і непримиренного опонента і механізму зворотного зв'язку.

Література

1. Бех В.П. Человек и Вселенная: когнитивный анализ. – Запорожье: «Тандем – У», 1998. – 144 с.
2. Бех В.П., Семененко Л.М. Саморегуляция социального организма навчального закладу: Монографія. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. – 330 с.
3. Васютинський В.А. Інтеракційна психологія влади. – К.: 2005. – 492 с.
4. Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. – М.: Политиздат, 1986. – 223 с.
5. Калина Н.Ф. Лингвистическая психотерапия. – К.: Ваклер. – 1999. – 282 с.
6. Крохмаль Н.В. Історичні форми саморегуляції соціального процесу. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – 144 с.
7. Кулагина Н.В. Символ как средство мировосприятия и миропонимания. – М.: Московский психолого–социальный институт; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1999. – 80 с.
8. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.
9. Луман Никлас. Власть / Пер. с нем. А.Ю.Антоновского. – М.: Практис, 2001. – 256 с.
10. Налимов В.В. Спонтанность сознания. Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектура личности. – М.: Прометей, 1989. – 287 с.
11. Налимов В.В., Дрогалина Ж.А. Реальность нереального. Вероятностная модель бессознательного. – М.: Изд-во «Мир идей», АО АКРОН, 1995. – 432 с.
12. Осипов А.О. Онтична природа доінтерпретативного етапу символотворення як підґрунтя духовного зростання особистості (на прикладі ідей Г.С. Сковороди) // Практична філософія. – 2006 (№22). – №4.

13. Рубцов Н.Н. Символ в искусстве и жизни. – М.: Наука, 1991. – 176 с.
14. Уилсон Р. Квантовая психология: Пер. с англ. – К.: «Янус», 1998. – 162 с.
15. Юнг К.Г. Архетип и символ. – М.: Ренессанс, 1999. – 304 с.

Калиниченко Б.М. Механизм влияния власти средств массовой информации на социальное поведение личности

Анализируется механизм властного влияния средств СМИ на личность, этнические группы и территориальные общины или гражданское общество в целом, а также способы привлечения человека к информационным потокам.

Ключевые слова: личность, СМИ, информация, механизм влияния.

Kalinichenko, B.M. A mechanism of influence upon a social conduct of a person exerted by the mass media authorities

Analysis of a mechanism the mass media employs to exert an authoritative influence on a person, ethnical groups and territorial communities or a civil society at large, and the ways to involve a person into information flows.

Key words: a person, the mass media, information, influence mechanism.

Правий партійно–політичний спектр Донецької області: становлення та проблеми

Проаналізовано становлення та розвиток правих сил Донецької області. Виявлено головні проблеми, що заважають їх ефективній діяльності–погане фінансування та відсутність серед їх членів впливових та авторитетних осіб. Доведено, що в майбутньому результати їх роботи в регіоні залежатимуть від вирішення саме цих питань.

Ключові слова: партія, регіон, правий, структура, організація, еліта, фінансування, кадровий

З проголошенням незалежності 24 серпня 1991 року в Україні почалися значні зміни в усіх сферах життя суспільства, зокрема, в політичній. Ці зміни були викликані переходом від тоталітарної до демократичної держави. Наслідком цього процесу в політичному житті було встановлення ідеологічного плюралізму та формування багатопартійної системи. В цей час виникли політичні партії різного ідеологічного спрямування, в тому числі і правого. На сьогоднішній день праві партії України пройшли тривалий період розвитку, який виявив численні проблеми, що негативно впливають на їхні позиції на політичному полі країни та її регіонів. Так, актуальними питаннями для більшості правих сил є створення розвиненої мережі місцевих організацій, поповнення лав значною кількістю членів, залучення впливових та авторитетних осіб, створення потужної фінансової бази. Без комплексного вирішення цих завдань, жодна партія не може розраховувати на ефективну діяльність та підтримку населення під час виборів. В 2004–2007 роках праві сили країни намагалися відповісти на зазначені виклики шляхом об'єднання в єдині політичні сили та виборчі блоки, наприклад, партію «Народний Союз Наша Україна», блок «Наша Україна–Народна Самооборона». Саме до цих утворень увійшли найбільш потужні праві партії. Але чи є такі утворення стійкими? Зараз в парламенті пропрезидентська «Наша Україна» тріщить по швах і найближчим часом може розпастися. Такі об'єднання за умови наявності різних підходів до вирішення окремих питань розвитку країни ніяк не можуть бути міцними. Тому, якщо парламентська фракція НУ–НС розпадеться, перед партіями, що входять до неї знову можуть постати численні проблеми, вирішити які самотужки вони навряд зможуть.

Донеччина має важливе значення для України, оскільки дає 20% ВВП всієї країни, а на території цього регіону мешкає 10 % усього її населення [1;2]. Нагадаємо також, що праві ідеї, зокрема відверто націоналістичні

ніколи не були особливо популярними серед населення Донецької області, і праві сили тут є досить слабкими і не впливовими. З огляду на це, проблема становлення та розвитку правих партій в цьому значному регіоні представляється нам дуже важливою.

Метою дослідження є виявлення найбільших політичних сил регіону правого спрямування та визначення проблем, які заважають їх ефективній діяльності.

Виходячи з мети, автор ставить завдання проаналізувати структурне оформлення Конгресу Українських націоналістів (далі КУН), Народного руху України (далі НРУ), «Народного Союзу Наша Україна» (далі НСНУ) та інших правих партій регіону, дослідити такі їх проблеми, як фінансування, людський та кадровий ресурс.

Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець 80–х років ХХ – початок ХХІ ст. Автор розпочав дослідження з 1989 року, оскільки саме в цей час на Донеччині була створена регіональна організація НРУ.

Історіографічну базу даної проблеми складають праці загальнотеоретичного характеру, роботи присвячені характеристиці політичної ситуації в Україні та безпосередньо в Донецькій області. До першої групи можна віднести праці О. Голобуцького, Т. Криворучко, В. Якушика, О. Бойко, В. Кипеня, О. Леонova та В. Лаги, в яких подана класифікація політичних партій України за ідеологічною приналежністю, а також окреслені проблеми відносин держави та партій [3;4;5;6]. Такі автори, як В. Бала, О. Голобуцький, Т. Голобуцька, Я. Павловський приділили увагу аналізу політичної ситуації в Україні 2006 – 2007 років [7]. До третьої групи відносяться праці Т. Болбат, В. Ликова, А. Фіщука, В. Ковальського, Є. Пожидаєва та Н. Наталіної, в яких висвітлено створення окремих політичних сил регіону, проаналізовано їхні проблеми [8;9;10;11]. Ці роботи мають безперечну цінність в розумінні політичної ситуації в Донецькій області в означений період, однак не дають розуміння особливостей становлення та розвитку тут правих партій.

Джерела з даного дослідження теж складаються з декількох груп. Найголовніше значення мають закони України. Перш за все Основний закон України, 36 стаття якого надає громадянам право на створення політичних партій, закон України «Про політичні партії в Україні», який встановлює порядок створення та діяльності партій [12;10;13]. До другої групи належать партійні документи та матеріали, як загальнонаціонального, так і місцевого значення. Зокрема, базовим для всіх партій документом є Статут, який визначає їх структуру та керівні органи на всіх рівнях. Третю групу складають статистичні дані щодо кількості політичних сил, зареєстрованих на Донеччині обласним управлінням юстиції та їх місцевих організацій.

Однією з найбільш відомих правих партій регіону до свого розколу був Народний Рух України. Установча конференція обласної організації НРУ відбулася 20 серпня 1989 року [9,21]. Вона була зареєстрована управлінням юстиції 11 січня 1994 року [14,1]. Структурне оформлення партії відбувалося протягом тривалого періоду. В 1992 році вона нараховувала в області 19 міських та районних організацій [9,21]. В 1998 році партія мала вже 21 місцеву організацію, з яких 16 були міськими і 5 – районними [15]. В 2002 році їх кількість не змінилася.

Кількісний склад ДОО НРУ є незадовільним. В 1992 році членами обласного осередку було 357 осіб [9,21]. В 1993 році – 380 [9,21]. На по-

чатку ХХІ ст. кількість членів партії залишається в регіоні не значною, і впливових та авторитетних осіб серед них не має. Не додав НРУ популярності розкол, який відбувся в 1999 році, в результаті якого з партії вийшли Юрій Костенко та його прихильники, які заснували Український Народний Рух, на базі якого потім була створена Українська Народна Партія (далі УНП). Обласна організація УНП була зареєстрована відповідним управлінням юстиції 15 березня 2000 року [14,2]. В 2002 році партія нараховувала в області 24 місцеві організації, з яких 17 були міськими та 7 – районними [16]. В цілому і НРУ, і УНП мають на Донеччині погано розвинену партійну структуру.

Ще однією правою силою регіону є обласна організація Конгресу українських націоналістів, яка була зареєстрована 17 листопада 1993 року [14,1]. Створення місцевих організацій партії відбувалося досить довгий час. Так, на передодні виборів 1998 року КУН нараховував в області 25 партійних організацій, з яких 19 були міськими, а 6 – районними [17]. В 2002 році їх кількість не збільшилась і залишалась такою ж самою. А, вже в 2003 році новообраний голова партії Олексій Івченко в інтерв'ю виданню «Столичные новости» повідомляв про існування в Донецькій області 45 місцевих організацій КУН [18]. Найбільшими проблемами партії є кадрове питання та не чисельність її лав. Представники бізнесової та політичної еліти Донеччини не виявляють бажання вступати до неї, або фінансувати її діяльність. Кількість членів обласного осередку КУН є незначною. В 1994 році вона становила 420 осіб [9,17]. На сьогоднішній день суттєвого збільшення лав партії не відбулося.

Крім того, до правих сил Донецької області відносяться і такі партії, як Українська християнсько-демократична партія (далі УХДП), Християнсько-демократична партія України (далі ХДПУ) та Християнсько-демократичний союз (далі ХДС). На всеукраїнському рівні УХДП була створена 13 січня 1989 року у Львові і до 1990 року мав назву Українського християнсько-демократичного фронту [9,36]. Але, в 1992 році з партії вийшли деякі члени незгодні з її позицією по певних питаннях і заснували ХДПУ. На цьому розмежування серед християнських демократів не завершилося. В березні 1994 року був заснований ХДС, який об'єднав християнських демократів Сходу та Півдня країни [9,36]. Після цього почалася структурна розбудова цих партій на регіональному рівні. На Донеччині обласна організація ХДПУ була зареєстрована 12 вересня 1996 року, а обласна організація ХДС – 13 жовтня 1997 року [14,1]. В 1998 році ДОО ХДПУ мала лише п'ять місцевих організацій – 4 міських та 1 районну [19]. В 2002 році їх кількість не збільшилась. Ситуація з ХДС була не кращою. В 1998 році він мав в регіоні 9 міських організацій і жодної районної [20]. В 2002 році їх кількість залишалась такою самою

26 грудня 1997 року була зареєстрована обласна організація Партії реформи і порядок (далі ПРП), після чого почалося створення її місцевих організацій [14, 2]. Вже в 1998 році партія нараховувала в регіоні 26 місцевих організацій, з яких 18 були міськими і 8 – районними [21]. В 2005 році ДОО ПРП мала 62 місцеві організації, членами яких були майже 2000 осіб [11,56].

В цілому, більшість правих партій Донецької області була створена у 1990 – х роках. На початку ХХІ ст. були лише поодинокі випадки їх реєстрації.

На сьогоднішній день найбільш відомою правою силою області є «Народний Союз Наша Україна», створений на всеукраїнському рівні в 2005 році переважно партіями, які 2002 року входили до виборчого блоку В. Ющенка «Наша Україна». Вже 5 березня 2005 року відбулася Установча конференція НСНУ, щоправда не всі члени блоку висловили бажання входити до складу єдиної партії. Так, до НСНУ не увійшли Українська народна партія Юрія Костенка та Народний Рух Бориса Тарасюка. Деякі дослідники пов'язують це з тим, що зазначені партії могли втратити самостійну політичну діяльність [22]. Не увійшли до єдиної партії ЛПУ та ПРП. Але, інші члени блоку погодилися вступити до об'єднаної партії, і НСНУ була створена на всеукраїнському рівні. Після цього почалося заснування регіональних відділень нової партії по областях України. Результатом такого партійного будівництва було створення і донецьку обласну організацію НСНУ.

Слід зазначити, що у 2005 році всі партії, які у свій час входили до блоку «Наша Україна», мали свої обласні осередки у Донецькій області, і деякі з них існували тут вже досить довго.

Установча конференція ДОО НСНУ відбулася 23 квітня 2005 року у Донецьку. Від центральних органів партії були присутні голова центрального виконавчого комітету Юрій Єхануров, голова політради партії Віталій Бонзик. Установча конференція працювала у складі 516 осіб [23]. Її завданням було обрання кандидатури голови обласного осередку партії, а також його керівних органів – Ради та Контрольно-ревізійної комісії. Слід зауважити, що зазначені структури були важливими для діяльності обласного осередку партії згідно зі Статутом НСНУ, який було прийнято 5 березня 2005 року на установчому з'їзді партії [24]. Проте, обрання голови не обійшлося без скандалів. По-перше, не всім учасникам конференції надали можливість висловити свою думку та внести пропозиції. По-друге, дуже активно своє незадоволення проявив кореспондент газети «Острів» Сергій Фурманюк. Він почав вимагати визнати цю конференцію недійсною, а потім почав роздавати листівки з назвою «Майдан закінчився?», у яких говорилося, що НСНУ будується як партія влади [23]. Деякі дослідники вважають, що причину таких дій Сергія Фурманюка слід бачити у тому, що він сам претендував на посаду голови ДОО НСНУ і тому вступив у конфлікт з Антоном Кліменком – головним претендентом на цю посаду, який мав підтримку центральних органів партії [11;21]. Незважаючи на цю конфліктну ситуацію, більшість все ж таки взяла участь у голосуванні і обрала А. Кліменка головою ДОО НСНУ кількістю 259 з 376 голосів [23].

Установча конференція обрала керівні органи обласного осередку – Раду у складі 15 осіб і Контрольно-ревізійну комісію у складі 7 осіб [23]. ДОО НСНУ була зареєстрована головним управлінням юстиції у Донецькій області і отримала реєстраційне свідоцтво за № 98 5 травня 2005 року [14,5]. Таким чином, квітень – травень 2005 року можна вважати початком структурного оформлення НСНУ в Донецькій області.

Після цього почалося створення місцевих організацій НСНУ в Донецькій області. Особливістю партійного будівництва НСНУ в регіоні було те, що більшість його місцевих організацій була створена за дуже короткий час. Якщо у червні та липні 2005 року не було зареєстровано жодної партійної організації НСНУ, то вже наприкінці вересня того ж року їх налічувалося 68 [11,22]. Сам процес створення місцевих органі-

зацій НСНУ в регіоні відбувався в порядку, встановленому партійним Статутом. Крім того, 23 травня 2005 року ДОО НСНУ прийняла рішення, яке затверджувало чітку схему створення її місцевих організацій, згідно з яким члени партії в окремих територіально-адміністративних одиницях створили власні ініціативні групи, представники яких подали до Виконавчого комітету ДОО НСНУ звернення про створення організаційних комітетів з підготовки та проведення установчих конференцій місцевих партійних організацій. У відповідності з цим, Рада ДОО НСНУ створила організаційні комітети, голови яких спрямували до Ради обласного осередку заяви бажаючих вступити до партії. Установчі конференції, проведені по області, подали до Виконавчого комітету ДОО НСНУ заяви про постановку на облік створених місцевих партійних організацій. Рада ДОО НСНУ розглянула ці заяви і зареєструвала місцеві партійні осередки, які одразу почали свою діяльність [25].

Таким чином, процес створення місцевих партійних осередків НСНУ в Донецькій області проходив виключно згідно статутних вимог, завдяки чому виникла досить розгалужена централізована структура місцевих партійних організацій ДОО НСНУ. Партія має місцеві організації у більшості міст та районів Донецької області, що дозволяє їй проводити активну роботу в регіоні.

НСНУ в регіоні не має особливих проблем з фінансуванням, принаймні під час виборчих кампаній, на відміну від інших правих партій. Її спонсорами тут є представники середнього бізнесу, які є членами партії і навіть очолюють її місцеві організації. Одним з них був колишній голова обласного осередку партії А. Кліменко, який разом із своїм братом Олександром є співвласником групи кампаній «Анталекс», яка займається виробництвом та торгівлею паперовими та картонними виробами [26]. Є також у А. Кліменко проекти у видавничій справі та експорті алкогольних виробів [26]. Взагалі, його можна вважати досить успішним бізнесменом. Необхідно, відмітити і голову Маріупольської міської організації партії О. Толстенко, який є власником «Торгового дому Максим». Отже, НСНУ в регіоні прямо пов'язана з представниками середнього бізнесу, які одночасно є членами партії і мають можливість надавати обласному осередку певну фінансову підтримку. Крім того, члени партії сплачують членські внески. Згідно зі статутом це є їхнім обов'язком [24]. Але сума членських внесків дуже символічна і становить лише 1 гривню. Тому їх не можна розглядати серйозно в якості джерела фінансування обласного осередку НСНУ.

Актуальним для ДОО НСНУ є кадрове питання, адже впливові посадовці та представники великого бізнесу регіону перебувають в лавах Партії регіонів і не мають намірів змінювати партійний квиток. Серед членів партії не має гучних прізвищ, які могли б привернути симпатії виборців. Навіть на посаду голови ДОО партії під час її створення в 2005 році не знайшлося кращої кандидатури ніж А. Кліменко, який займав цю посаду до літа 2008 року. Він народився 28 листопада 1978 року у місті Макіївка. У 1995 році поступив на історичний факультет Донецького національного університету зі спеціальності політологія, який закінчив у 2000 році. Наприкінці 1990–х років він починає займатися підприємницькою діяльністю, і в 1998 році разом з братом Олександром засновує власне підприємство ТОВ «Східноукраїнські виробничо-інформаційні системи» [27]. У 2000 році підприємство перетворюється у компанію «Анталекс», а

в травні 2004 року на «Групу компаній Анталекс» [27]. Головою правління цього підприємства на сьогоднішній день і є А. Кліменко.

Публічною політикою він починає займатися у 1999 році, коли після пропозиції кандидата у президенти О. Мороза очолює його виборчий штаб у Донецькій області. Під час парламентських виборів 2002 року він був одним з керівників виборчої компанії блоку В. Ющенко «Наша Україна» в регіоні, а з листопада 2002 року очолював Раду Донецького обласного громадського об'єднання «Наша Україна». Під час президентських виборів 2004 року А. Кліменко був довіреною особою кандидата у президенти В. Ющенка по 42 виборчому округу (центр міста Донецьк) [27].

Отже, на момент обрання головою обласного осередку А. Кліменко вже шість років займався політичною діяльністю і мав досвід партійної роботи. Крім політичної діяльності, він також досить успішно займається бізнесом. Тому на нашу думку, він не випадково мав підтримку центральних органів партії на установчій конференції.

У той же час, не можна сказати, що авторитет А. Кліменко серед однопартійців був незаперечним, а його становище на посаді голови ДОО партії дуже міцним. Так, ще на установчій конференції його обрання головою ДОО партії було під загрозою завдяки діям С. Фурманюка. Однак, найбільша загроза для А. Кліменка виникла вже після парламентських виборів 2006 року, коли НСНУ отримала в регіоні поганий результат. Саме після цього деякі однопартійці почали звинувачувати його у програві виборів. А, колишній член НСНУ К. Лавров навіть ініціював виключення А. Кліменко з Київської районної, у м. Донецьк, організації, де останній був прописаний [26]. Така ініціатива була підтримана, і 2 квітня 2006 року відбулося зібрання членів Київської районної партійної організації у м. Донецьк. На зібранні голову ДОО НСНУ звинувачували у провалі виборчої кампанії та несплаті членських внесків [26]. Тому, було прийнято рішення про виключення А. Кліменко з партії. Це був найбільш критичний момент у діяльності голови обласного осередку НСНУ. Проте, сам він цього рішення районної партійної організації не визнав і продовжував вважати себе керівником ДОО партії. В одному з інтерв'ю того періоду, він відмітив, що не знімає з себе відповідальності за поразку НСНУ в регіоні, але його долю має вирішувати конференція обласного осередку, а не районна партійна організація [26].

Конференція ДОО НСНУ, на якій вирішувалася доля А. Кліменко відбулася майже через рік після парламентських виборів 2006 року. За цей час йому вдалося значно зміцнити свої позиції. Зокрема, пристрасті навколо програшу НСНУ в регіоні дещо вляглися. Тому напередодні конференції ДОО партії він мав підтримку більшості партійних організацій. Так, в інтерв'ю від 16 березня 2007 року він повідомив, що його підтримує що найменше 47 з 67 місцевих організацій [28]. Дійсно, делегати конференції місцевих організацій підтримали його кандидатуру. У кількості голосів це виглядає наступним чином: А. Кліменко підтримало 866 делегатів з 1292 [29,6].

Головними конкурентами А. Кліменко були: І. Сабадаха – голова Красноармійської міської організації НСНУ, О. Меленчанко – голова Константинівської міської організації НСНУ та О. Толстенко – голова Маріупольської міської організації НСНУ. Втім, для А. Кліменко вони не були серйозними суперниками, оскільки на конференціях місцевих організацій партії І. Сабадаху підтримали 28 делегатів, О. Меленчанко

48, а О. Толстенко 42 [29,6]. Тому, ще до конференції ДОО партії доля голови обласного осередку була майже вирішена. У роботі конференції взяли участь 145 зі 152 обраних делегатів [30,8]. На конференції мали виступити претенденти на посаду голови ДОО НСНУ з передвиборчими програмами. Але, майже всі вони виступили з критикою роботи організації замість того, щоб презентувати свої програми [30,8]. На противагу своїм конкурентам А. Кліменко презентував програму «Стратегія маленьких перемог» [30,8]. На нашу думку, це могло певною мірою вплинути на результати голосування. За його кандидатуру віддали голоси 100 делегатів, 28 проголосували проти, 11 утримались [30,8].

Але, після свого переобрання А. Кліменко недовго залишався головою ДОО НСНУ. На початку липня 2008 року він залишив посаду і вийшов з партії. Журналістам він повідомив, що зробив це на знак протесту проти політики центрального керівництва, в якому перемагають авторитарні тенденції та кумівство, відбуваються численні порушення статуту [31]. За його словами, обов'язки голови ДОО НСНУ до вересня 2008 року мав виконувати заступник голови обласної державної адміністрації С. Зікеєв [31].

Щодо чисельності членів ДОО НСНУ, то вона є найбільшою серед інших правих сил регіону. Станом на березень 2006 року вона становила 8908 осіб [32]. Проте, вже через рік на звітно-виборчій конференції А. Кліменко заявив, що кількість членів ДОО партії складає 5186 осіб [32]. Таким чином, майже за рік, що минув з часу парламентських виборів 2006 року лави партії скоротилися більш ніж на 40%. Це відбулося внаслідок партійної чистки. Так, лише з Маріупольської міської організації партії (далі ММО) були виключені 1200 осіб [32]. За словами голови обласного осередку причиною цього стало те, що керівні органи ММО ухилялися від якісної перевірки обліку членів партії [32]. Крім того, члени ММО невчасно платили членські внески та не брали активної участі у виборчій кампанії 2006 року. До того ж за ініціативою А. Кліменко була проведена перереєстрація членів ДОО, яка також вплинула на зменшення їх чисельності. Не зважаючи на суттєве скорочення своїх лав ДОО НСНУ залишається найбільшою правою партією Донеччини.

Отже, становлення правих сил Донецької області відбувалося наприкінці 80–х років ХХ – на початку ХХІ ст. Більшість з них має погано розвинену структуру. Крім того, загальними проблемами правих партій області є незадовільне фінансування, незначна кількість прихильників та відсутність у їх лавах впливових та авторитетних осіб. Політична та бізнесова еліта регіону не підтримують ці сили. Не володіючи належним фінансовим, людським та кадровим ресурсом на Донеччині, який би дозволяв їм вести активну діяльність, праві партії не можуть тут розраховувати на якусь підтримку населення. На сьогоднішній день найбільшою правою силою області є ДОО НСНУ, яка має широкую мережу місцевих партійних організацій, досить значну кількість членів. Але і перед НСНУ стоїть кадрова проблема, оскільки навіть керівництво її обласного осередку маловідоме серед населення. Втім, вирішення зазначених питань ще не гарантує правим партіям значний успіх в регіоні. Єдиною можливістю для них покращити свої позиції є об'єднання та виступ єдиним фронтом на виборах та після них. Проте, цей шлях може бути ефективним лише за умови відсутності суперечок в середині такого об'єднання, адже це

доводить сумний досвід Нашої України – Народної Самооборони на загальнонаціональному рівні.

Джерела та література

1. *Оцінка стану економічного розвитку регіону* // <http://fri.org.ua/ua/ukraine/92>
2. *Основні підсумки Всеукраїнського перепису України 2001 року* (Донецька область) // <http://www.donetskstat.gov.ua/census/index.php>
3. Голобуцький О., Криворучко Т., Кулик В., Якушик В. Політичні партії України // Національний ун-т «Києво-Могилянська академія»; Центр суспільно-політичних досліджень / В.М. Якушик (ред.). – К.: Кобза, 1996. – 144 с.
4. Бойко О. Ю. Особливості трансформації партійної системи України за роки незалежності: автореф. дисер. на здобуття наук. ступеня кандидата політичних наук: спец. 23.00.02 «політичні інститути та процеси» / О. Ю. Бойко. – Чернівці, 2005. – 21 с.
5. Кипень В., Леонов О. Партии, общество, государство: взаимодействие в украинских реалиях. Партии в современном политическом процессе Донеччины: стан і перспективи. – Донецьк: Рісн Нісд, 2004. – С.26–43.
6. Лага В.А. *Ідеологічний фактор сучасного політичного та партійного розвитку України* : Автореф. Дисер. на здобуття наук. ступеня кандидата політичних наук. : спец. 23.00.02 «політичні інститути та процеси» / В. А. Лага. – Одеса, 2006. – 17 с.
7. Бала В. Голобуцький О., Якушик В., Голобуцька Т., Павловський Я. Политическая ситуация в Украине конца 2006 года. Прогноз на 2007 год // <http://www.agency.org.ua/index.php?mod=demo25>
8. Болбат Т. Левый и правый политический спектр Донецкой области на современном этапе // Историчні і політологічні дослідження. – № 2.– 2000.– С.206–209
9. Болбат Т., Лыков В., Халимова Е. Донецкая область: политические партии, движения, общественные организации. – Донецк: «Лебедь», 1994. – 87 с.
10. Фіщук А., Ковальський Г., Пожидаєв Є. Партії в сучасному політичному процесі Донеччини: стан і перспективи // Партії в сучасному політичному процесі Донеччини: стан і перспективи. – Донецьк: Рісн Нісд, 2004. – С.3–25.
11. Наталіна Н. Специфіка та електоральні перспективи політичних партій у Донецькій області. – Донецьк: Комітет виборців України, 2005. – 75 с.
12. *Конституція України*. – Харків, 1999. – 47 с.
13. *Закон України про політичні партії в Україні* // <http://info.org.ua/?ctype=content&menu=about&submenu=agit&l=ukr&item=107&next=0>
14. *Поточний архів Маріупольської міської ради*. Відділ внутрішньої політики. Політичні партії зареєстровані в Донецькій області на січень 2007 року. – 6 арк.
15. *Місцеві організації Народного Руху України в Донецькій області* // <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v>
16. *Місцеві організації Українського Народного Руху в Донецькій області* // <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v>
17. *Місцеві організації Конгресу українських націоналістів у Донецькій області* // <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>
18. Вейдман С., Чирва С. ОЛЕКСІЙ ІВЧЕНКО: «КУН не буде впливатися до «Партії Ющенка» – ми будемо домінантою правих сил.» // <http://cn.com.ua/N260/politics/view/view.html>
19. *Місцеві організації Християнсько-демократичної партії України в Донецькій області* // <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>
20. *Місцеві організації Християнсько-демократичного союзу в Донецькій області* // <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v>
21. *Місцеві організації Партії реформи і порядок в Донецькій області* // <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>

22. Бала В., Голобуцький О., Якушик В., Голобуцька Т., Павловський Я. Політичні партії України: підсумки парламентських виборів 2006 року // <http://www.agency.org.ua/index.php?mod=demo23>

23. Моніторинг стану громадянської активності у Донецьку за квітень 2005 року // <http://www.europexxi.org.ua/?lang=ukr&m0=project&subm=measure&id=15&project=15&addm0=1&id=142>

24. Устав политической партии «Народный Союз Наша Украина» // <http://ppnsnu.dn.ua/static/?type=1>

25. Рішення ради про порядок створення і реєстрацію місцевих організацій політичної партії «Народний Союз Наша Україна» // <http://www.nashaukraina.dn.ua/docs/171.doc>

26. Сегодня он находится в шаге от исключения из рядов партии и заявляет донецким журналистам, что ему сейчас «больно и обидно» // <http://www.glavred.info/print.php?article=/archive/2006/04/27/142929-8.html>

27. Біографія голови Донецької обласної організації політичної партії «Народний Союз Наша Україна» // <http://www.nashaukraina.dn.ua/mans/index.php?mid=5>

28. Лидером Донецкой областной «Нашей Украины» повторно станет Антон Клименко // <http://tested.tv/news/2007/03/16/18993.html?action=answer&id=65>

29. Мы выбираем лидера // Наша Украина. – № 3.

30. «Наша Україна» розпочала новий етап роботи у Донецькій області // Наша Україна. – № 4.

31. Председатель Донецкой областной организации НСНУ вышел из рядов партии // http://www.ua.rian.ru/ukraine_news/20080704/77959117.html

32. После парламентских выборов донецкая «Наша Украина» сократилась более, чем на 40 % // <http://ostro.org/news/article-33785/>

Майборода М.И. Правый партийно–политический спектр Донецкой области: становление и проблемы

Проанализировано становление и развитие правых сил Донецкой области. Выявлены главные проблемы, которые мешают их эффективной деятельности – плохое финансирование и отсутствие среди их членов влиятельных и авторитетных особ. Доказано, что в будущем результаты их работы в регионе будут зависеть от решения именно этих вопросов.

Ключевые слова: партия, регион, правый, структура, организация, элита, финансирование, кадровый.

Maiboroda, M.I. Right–wing political spectrum of Donetsk Region: formation and problems

Formation and development of right–wing political forces of Donetsk Region have been analyzed. Main problems interfering with their effective activity have been revealed. Among them are bad funding and absence of influential and authoritative persons as their members. It was emphasized that in future the results of their activity in the region will depend on the settlement of the abovementioned issues.

Key words: party, region, right–wing, structure, organization, elite, funding, skilled.

Формування молодіжної політики в Донецькому регіоні

Проаналізовані політичні, економічні, культурні та природно-географічні фактори, які впливають на формування державної молодіжної політики в Донецькій області. Виявлені головні проблеми в цих галузях. Надані рекомендації щодо основних шляхів реалізації регіональної молодіжної політики.

Ключові слова: державна молодіжна політика, регіональна політика, демографія, безробіття, працевлаштування, освіта, інформація.

Сучасна державна молодіжна політика представляє собою, перш за все, діяльність органів влади зі створення умов самореалізації молодої людини, соціально–позитивної діяльності молодіжних об'єднань та молодіжних ініціатив, діяльність зі створення законодавчих гарантій для молоді у правовій, економічній та інших сферах діяльності. Проте, треба розуміти, що загальні засади цієї політики мають окреме моделювання на регіональному та місцевому рівнях. Регіони України мають свою, більше чи менше, виражену специфіку, яку, безумовно, потрібно враховувати при реалізації молодіжної політики на місцях. Практика і позитивний досвід формування державної молодіжної політики в одному регіоні в певних аспектах можуть бути неприйнятними для іншого. Тому вивчення специфічних умов розробки та впровадження молодіжної політики в регіонах є актуальним питанням для сучасного формування державної молодіжної політики.

Важливість дослідження обумовлена також тим, що проблема регіонального впровадження державної молодіжної політики не знайшла достатньо глибокого відображення у літературі. За наявності значної кількості досліджень державної молодіжної політики, регіональний її аспект поки що залишається малодослідженим. Так, у колективних виданнях та працях Є. Бородіна, М. Перепелиці, М. Головатого, О. Старинця, В. Головенько та інших загалом вивчалась державна молодіжна політика, а саме законодавча база, механізми реалізації та розробка державних програм та проектів для молоді. Проте вивчення регіональних аспектів й особливо факторів, на які спирається вироблення цього напрямку молодіжної політики, з урахуванням особливостей конкретної області (в даному випадку Донецької), практично не велось.

В основу дослідження окремих аспектів статті лягли роботи: М. Головатого «Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення» [1] та М. Перепелиці «Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект)» [4]; які дають характеристику загальній державній молодіжній

політиці в Україні та її регіональному втіленню; М. Пістуна, К. Мезенцева, В. Тьорло «Регіональна політика в Україні: суспільно-географічний аспект» [5], в якій розглядається методологія характеристики окремих регіонів України. Джерелознавчу основу дослідження склали статистичні матеріали представлені в дослідженнях Є. Бородіна, М. Василенко, В. Головенько «Молодь України на ринку праці» [3] та С. Горобчишиної «Регіональний портрет України» [2], яка присвячена демографічним, соціально-політичним та економічним особливостям Донецької області та ін.

Метою статті є вивчення природно-географічних, політичних, соціальних, економічних та культурних факторів, які впливають на впровадження молодіжної політики у Донецькій області. Ставляться завдання проаналізувати специфічні умови розвитку для молоді людини у зазначеному регіоні та дати відповідні рекомендації щодо дій державних та місцевих органів влади відповідно до цих умов.

Особливості регіону, на які спирається Донецька обласна адміністрація при виробленні головних механізмів реалізації молодіжної політики, розглянемо за запропонованою класифікацією М. Пістуна. Регіональні можливості та відповідно регіональні інтереси молоді значною мірою визначаються особливостями території, вплив якої залежить від системи взаємодіючих зовнішніх і внутрішніх чинників. До найважливіших внутрішніх чинників, що впливають на стратегію формування молодіжної політики в Донецькому регіоні, відносяться:

- соціально-демографічні та природно-екологічні чинники (чисельність та структура населення, рівень соціального розвитку молодого населення Донецького регіону);
- економічні, які розкривають просторову організацію виробничого потенціалу (вигідність економіко-географічного положення, потреби регіону, рівень спеціалізації людської діяльності, зайнятість трудових ресурсів, їх кваліфікація, рівень розвитку виробничої та підприємницької інфраструктури, забезпеченість виробництва професійними кадрами тощо);
- культурно-освітні чинники (якість та можливість отримання освіти, необхідність у морально-етичному та патріотичному вихованні, підтримка молодіжної ініціативи тощо);
- законодавчі та інформаційні характеристики регіону, які визначають ефективність управлінських рішень [5, 29–55].

Значимою передумовою розробки регіональної політики є регіональні відмінності у соціальному потенціалі та рівні соціального розвитку, важливим індикатором якого є демографічна ситуація в регіоні. Якщо аналізувати демографічну ситуацію в Донецькій області, то тут вона найнесприятливіша. Так, на 2008 рік кількість молоді віком до 35 років складала близько 1 500,0 тис. осіб, дітей та підлітків до 18 років – близько 1 000,0 тис. Така віково-полова структура населення регіону відображає демографічну кризу, яка склалась переважно у 1990–х роках, утримується чітка тенденція спаду народжуваності, а відтак все більш відчутним є старіння населення. Через те в області немає навіть елементарного відтворення населення, а спостерігається навпаки негативний приріст. Проте, останнім часом, через поступове підвищення народжуваності з'явилась тенденція зниження цього показника: – 9,9 у 2004–2005 роках і – 9,0 в 2006 році. Насправді серйозні демографічні проблеми в першу

чергу викликає стан здоров'я дітей та молоді. Протягом 2002 – 2006 років захворюваність дітей віком до 14 років зросла на 2,4 %, поширеність хвороб – на 7,3 %. Кожна шоста дівчина до 14 років та кожна третя у віці 15–17 років має патологію репродуктивної системи [6,2–4].

Частково ця проблема вирішується організацією оздоровлення дітей, проте для її повноцінного анулювання необхідні заходи, які виходять за межі компетенції молодіжної політики, а саме вирішення катастрофічної екологічної ситуації в промисловому регіоні, яким є Донецька область. Необхідно враховувати, що екологічне становище в регіоні накладає суттєвий вплив на усі сторони життєдіяльності населення у результаті дуже активного виробничого природокористування. Отже, враховуючи незадовільну демографічну ситуацію в регіоні особливе значення в сфері формування регіональної молодіжної політики має охорона здоров'я матері й дитини, стимулювання репродуктивної функції сім'ї.

Окрім проблеми поліпшення стану здоров'я серед молоді, яка є безпосередньою причиною тяжкої демографічної ситуації, існує кілька побічних чинників, які є характерними для Донецької області та мають безпосередній вплив на демоситуацію в регіоні. Одним з факторів, що негативно впливають на становлення молодих сімей та народження дітей й можуть бути вирішені безпосередньо заходами регіональної молодіжної політики, є незабезпеченість молоді житлом. За даними обласного управління статистики на квартирному обліку на 2008 р. перебувало 98,5 тис. сімей та одиноких громадян. При цьому на обліку в Донецькому регіональному управлінні Державної спеціалізованої фінансової установи «Державний фонд сприяння молодіжному житловому будівництву» перебувало 13,8 тис. молодих сімей та одиноких молодих громадян [6,2]. В існуючій ситуації молодь на ринку житла є мало функціональною. Головна причина цього відсутність коштів у такому розмірі, щоб бути повноцінним учасником товарно–грошових відносин на цьому ринку. А розвиток існуючої державної програми кредитування молоді гальмує значне збільшення власних внесків позичальника та значна сума перевищення, яку повинен внести позичальник за рахунок власних коштів. Таким чином, відсутність власного житла є перешкодою для створення молодої сім'ї та зупиняє родину при прийнятті рішення про народження дитини.

Безпосередньо до соціальних проблем регіону, які необхідно враховувати при виробленні молодіжної політики, відносяться безпосередньо добробут молодого населення соціально–незахищених груп регіону. В області майже 7 % дітей потребують державної соціальної допомоги, серед них: сироти, позбавлені батьківської опіки, дітей–інвалідів, малозабезпечені та ті, що проживають у неблагонадійних сім'ях. До того ж, в регіоні нараховується 14 тис. дітей інвалідів, яким необхідний не тільки соціальний захист, а й соціальна реабілітація, а в подальшому й самореалізація, в першу чергу професійна [6,4].

Крім того, перед більшістю молодих людей Донецької області у віці від 15 до 35 років постає проблема працевлаштування. До 2002 року рівень безробіття в регіоні був загрозливий – 224,7 тис. і це при загальній кількості населення області 4841,1 тис осіб, що склало 4,6 % безробітних, молоді люди віком до 35 років склали біля 50 % від цієї цифри [2,93]. Проте, після 2002 року спостерігається поліпшення ситуації, знов таки завдяки високій концентрації промисловості в регіоні, яка дає робочі місця для

молодих спеціалістів. Так, на сьогодні питання працевлаштування серед молоді регіону має трошки іншу характеристику, ніж в 90-і роки – це тепер не проблема безробіття, а проблема отримання місця роботи за обраною спеціальністю.

Отже, аналіз соціально-демографічних та екологічних чинників, які впливають на формування молодіжної політики в регіоні показав, що в першу чергу необхідно звернути увагу на покращення демографічної ситуації в регіоні, яка складається з двох проблем: фізичної (екологія та залежний від неї стан здоров'я молодих людей) та матеріальної (житлові проблеми, матеріальний добробут, професійна самореалізація).

Наступна група чинників, які мають вплив на формування регіональної політики стосовно молоді – це економічні показники. Хоча, треба зауважити, що ця група безпосередньо пов'язана з попередньою соціально-демографічною, бо такі вже означені характеристики як соціальний добробут, безробіття, фінансова незалежність молодих людей – є прямим наслідком економічного розвитку регіону.

Від характеристики економічної діяльності регіону, залежить й проблема зайнятості трудових ресурсів відповідно до їх кваліфікації. Незважаючи на промисловий потенціал Донецької області, який забезпечує достатню кількість робочих місць, на ринку труда в регіоні спостерігається професійно-кваліфікаційний дисбаланс попиту та пропозиції. З одного боку, на робітничі спеціальності приходиться близько 70 % загального числа вакансій, які потребують фізичної праці та являються цілком «чоловічими», а з іншого більшість молоді, яка ще не реалізувала ще свій трудовий потенціал – жінки. До того ж більше 60 % безробітних – це люди з вищою освітою, а ринок праці здебільшого не потребує необхідності у дипломованих спеціалістах [3,121–123]. Ця проблема в Донецькій області потребує корекційного втручання держави, й особливо це стосується молодіжної політики, бо саме молодь складає фундамент для забезпечення економіки регіону трудовими ресурсами й одночасно, саме молоді люди потребують державної допомоги у професійній самореалізації.

Важливу групу факторів, які є визначальними при формуванні молодіжної політики є культурно-освітні чинники, серед яких характеристика якості та можливості отримання освіти, морально-етичному та патріотичному вихованні, підтримка соціальної активності молоді тощо.

Економічний добробут молоді базується на якості отриманої освіти. На 2008 рік у 18 державних вузах III–IV рівнів акредитації в Донецькій області навчалось 130 тис. студентів, активно функціонують 70 державних вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації, де навчається близько 60 тисяч студентів, сектор недержавних вузів нараховує 11 вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації, де навчається 20 тисяч студентів. Загалом кількість молодих людей, які відносяться до категорії студентської молоді та в майбутньому стануть дипломованими спеціалістами налічує 210 тисяч і ця цифра є відносно стабільною в останні 5 років [6,3]. Якщо враховувати, що кількість молоді віком від 18 до 35 років на 2008 рік склала 1569 тисяч осіб, тобто якраз вікова категорія, на яку приходиться період отримання освіти, то відсоткове відношення складає 13,4 %, тобто досить високий показник.

Однак, система освіти в Донецькій області має низку проблем, на які необхідно звернути увагу при виробленні пріоритетів формування молодіжної політики. Одразу треба зауважити, що всі вони здебільшого не мають

регіонального обарвлення та є характерними для всіх областей України. Нині в Україні відбувається етап відпрацювання в умовах переходу до єдиної європейської Болонської системи освіти та нового прийому до вищих навчальних закладів на основі зовнішнього тестування, що викликає низку труднощів, з якими стикається будь-яке докорінне реформування. Крім того, незатребуваність інтелекту з боку суспільства впливає на ставлення учнів до навчання. Відсутність мотивації відповідно знижує якість знань. Формування суспільної потреби в людях з високим рівнем освіти і забезпечення соціальних умов для їх самореалізації в державі повинно бути одним з невідкладних заходів [8].

Необхідно зауважити ще й на тому, що в області проживає досить політично-, соціально- та культурно-активна молодь. Показником є розвиток молодіжних громадських організацій, яких на 2005 р. було вже більше 350 [7,10] та електоральна активність молоді, яка яскраво спостерігається починаючи з 2004 року. В таких умовах, готовності співпрацювати в руслі держава-молодь, молодь-держава, для вироблення пріоритетів регіональної молодіжної політики підтримка та розвиток молодіжного руху та молодіжних ініціатив є надзвичайно актуальним як в плані соціального становлення та розвитку молоді, захисту її професійних інтересів, так і в плані реалізації громадянського і творчого потенціалу.

Нарешті, фактором, який характеризує ефективність та якість формування молодіжної політики є законодавча та інформаційна основа впровадження управлінських рішень. Щодо нормативно-законодавчої бази, то ця галузь є цілком сформованою й має цілеспрямоване поетапне формування. В Донецькій області відправним пунктом нової моделі молодіжної роботи вважається прийняття Донецькою обласною радою народних депутатів у березні 1991 року концепції «Про загальні засади молодіжної політики в області та першочергові заходи щодо її реалізації» [1,96]. Прийняття цієї концепції дало змогу визначити основні напрями діяльності щодо вирішення проблем молоді та розпочати створення організаційно-управлінських структур з молодіжної роботи в органах виконавчої влади. Починаючи з 1993 року, на місцях приймалися нормативні документи, які визначали конкретний порядок створення мережі центрів соціальних служб для молоді, матеріально-технічне, фінансове та кадрове їх забезпечення, всі ці документи відповідали загальнодержавному курсу та їх вироблення стало другим етапом у формуванні законодавчої основи молодіжної політики. Нарешті, починаючи з 2000-х років вже повністю оформлена ювенальна система почала нарощуватись додатковими законами та законодавчими актами, державними та місцевими програмами, які забезпечували законодавчу базу для окремих напрямків молодіжної політики, таким чином її конкретизуючи. На сьогодні можна з впевненістю говорити про стовідсоткове забезпечення нормативно-правової бази для реалізації регіональної молодіжної політики, яка з часом буде лише уточнюватись та доповнюватись в залежності від викликів часу. Проблемою залишається лише джерела фінансування цих проектів, бо фінансова підтримка здебільшого покладається на місцевий бюджет, й розраховується за остаточним принципом.

Щодо інформаційного рівня забезпечення молодіжної політики Донецького регіону, то тут існує низка труднощів. Джерелами інформації для молоді області є засоби масової інформації, Інтернет та такі безпо-

середні шляхи отримання інформації як школа, ВУЗ, місце праці тощо. Якщо аналізувати першу групу, то вона є достатньою, проте суб'єктивною, в області виходить понад 500 обласних, районних та міських газет та журналів, більше 10 телеканалів та радіостудій [2,94]. Проблема постає в тому, що власниками всіх цих об'єктів є або приватні особи, або підприємства та організації, зрозуміло, що об'єктивність інформації з цих джерел викликає певні сумніви. Хоча, недостачу в галузі отримання інформації покриває наявність супутникового телебачення та Інтернету, де можна ознайомитись з інформацією різних джерел. Друга проблема це нерівномірність доступності інформації для різних вікових та соціальних груп молоді, здебільшого вона доступна для тих молодих людей, які є школярами чи студентами, а це менш 50 % всієї молоді Донецької області.

Таким чином, бачимо, що прийнята державна молодіжна політика висуває до здійснення молодіжної політики на регіональному рівні певні вимоги, слугуючи для кожного регіону своєрідним стимулятором у вирішенні молодіжних проблем у рамках загального розвитку суспільства, вона повинна передбачати можливість прийняття на місцях таких рішень, які враховували б регіональні особливості молодіжних проблем. Результати дослідження особливостей Донецького регіону показали, що молодіжна політика в даному випадку має формуватися і здійснюватися з урахуванням перш за все соціально-економічних особливостей даного краю, менталітету, культури, традицій та демографічної ситуації. Необхідно звертати увагу більш за все на соціальні особливості умов формування молодіжної політики. Деякі з них не різняться з проблемами всеукраїнського масштабу, такими як демографічна ситуація та допомога соціально-незахищеним групам населення. Проте, деякі аспекти у формуванні політики стосовно молоді в Донецькій області є унікальними та потребують конкретних дій, це трудове питання – через велике відсоткове відношення молоді в регіоні, а з цим невід'ємно пов'язані й житлові проблеми. Крім того, існує ще велика кількість невирішених питань, серед яких перше – це фінансування, яке останнім часом хоча й і займає достатню долю державного бюджету, але потребує збільшення для повного забезпечення потреб молоді на сучасному етапі. Також, необхідне збільшення прав самоврядування для ширшої реалізації ініціативи молодих людей, яка, на щастя росте і має при вірному підході великі перспективи.

Поруч з тим, незважаючи на всі регіональні відмінності Донецької обл., політика стосовно молоді, має бути адекватною державній молодіжній політиці. Лише в цьому випадку вона буде дієвою і відіграватиме спрямовуючу роль у соціальному становленні та розвитку молоді. Й навпаки, державна молодіжна політика, яка визначає спільну основу для регіональної політики стосовно молоді на місцях, має враховувати ті відмінності, за якими розвивається конкретний регіон та надавати можливість місцевим органам влади вносити зміни до запропонованого курсу для оптимізації регіональних і державних програм на державному рівні.

Література

1. Головатий М. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. – К.: Наукова думка, 1993. – 238 с.
2. Горбачишина С. Регіональний портрет України: Український незалежний центр політичних досліджень. – К.: УНЦПО, 2003. – 335 с.

3. *Молодь України на ринку праці*: щоріч. доп. Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді (за підсумками 2006 р.)/ Є. Бородін, М. Василенко, В. Головенько та ін. – К.: Крамар, 2007. – 200 с.

4. *Перепелиця М.* Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект): Дисертація канд. політ. наук: 23.00.02/ Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2001. – 203 с.

5. *Пістун М., Мезенцев К., Тьорло В.* Регіональна політика в Україні: суспільно–географічний аспект: Монографія. – К.: Видавничо–поліграфічний центр «Київський університет», 2004. – 130 с.

6. *Регіональна комплексна програма «Діти. Молодь. Сім'я» на 2008–2012 рр.* – Донецьк, 2008. – 50 с.

7. *Розвиток молодіжного робітничого руху.* II Відкрита конференція. – Маріуполь, 08–10 липня 2005.

8. *Щудло С.* Якість освіти та рівний доступ до неї як пріоритети молодіжної політики// Молодіжна політика: проблеми і перспективи. Збірник матеріалів III Міжнародної науково–практичної конференції (Дрогобич, 10–11 березня 2006 року). – Дрогобич: ДДПУ, 2006. – С.184–189.

Агеева Е.Л. Формирования молодежной политики в Донецком регионе

Проанализированы политические, экономические, культурные и природно–географические факторы, которые влияют на формирование государственной молодежной политики в Донецкой области. Определены основные проблемы в этих отраслях. Даны рекомендации к основным путям реализации региональной молодежной политике.

Ключевые слова: государственная молодежная политика, региональная политика, демография, безработица, трудоустройство, образование, информация.

Ageeva, O.L. Formation of a youth policy in Donetsk oblast

Analysis of political, economic, cultural and natural, and geographic factors that influence formation of the state youth policy in Donetsk oblast. Revealed are the major problems in these spheres. Recommendations are given on the principal ways to implement the regional youth policy.

Key words: the state youth policy, regional policy, demography, unemployment, job placement, education, information.

Культурна глобалізація та її політичний вплив

Розглядається трансформація підходів до розуміння культурної взаємодії, як аспектів культурної глобалізації. Аналізуються комплексні теорії, розроблені «Римським клубом». Виділяються характерні риси сучасної культурної взаємодії в умовах глобальних процесів.

Ключові слова: культурна глобалізація, традиційна культура, сучасна культура, транснаціональний, образи й артефакти культури.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Анализ влияния культурной глобализации на национальные культуры и национальную идентичность всегда сталкивается с определенными трудностями. Прежде всего, необходимо определить – что является объектом изменений. Чем отличается культура одной нации от другой, как можно определить изменения происходящие в них? Может просто идет поиск изменений в культурной практике? Или исследуются религии и проявления солидарности? Можем ли мы определить в полной степени, почему индивид ощущает себя представителем именно данной культуры? Даже если бы можно было ответить на все эти вопросы, возможно ли отследить изменения в интенсивности культурной идентификации и сопоставить их с изменениями в сфере глобальных явлений? Обычно, все ответы на данные вопросы опираются на утверждение о том, что существует четко выраженная национальная культура, которую достаточно легко определить. Однако, данное мнение, пускай даже частично, является активным идеологическим штампом, который позволяет скрывать культурные изменения по признакам пола, расы, класса и региона в границах нации–государства.

Центральное место в исследовании отводится культуре, понимаемой как локально исторический тип бытия людей, специфический способ жизнедеятельности, отличающий их от животных. Фундаментальной проблемой стало сравнение традиционной и современной культур.

Автор рассматривает вектор развития культур в целом, а точнее то, что представляет собой историко–культурный процесс. Собственно говоря, именно с обсуждения этой проблемы первые эволюционисты XIX в. начинали построение теоретических концепций культуры. Актуален этот вопрос и в современную эпоху. Чем является исторический путь человечества – последовательным развитием по некоей обязательной для всех линейной схеме (стадии, этапы) или же взаимодействием различных

типов культур–цивилизаций? С таким аспектом анализа тесно связаны проблемы совершенствования культур (прежде всего индустриальной), разработки моделей будущего развития и влияния человека на ход историко–культурного процесса в целом. Исходя из линейной схемы развития истории, данные вопросы затрагивал в своем анализе культур Э.Тайлор. Он считал, что главный рецепт от всех бед – просвещение всего человечества, избавление его от невежества и пережитков [1]. В рассмотрении культурных изменений в направлении к дедуктивному мышлению, рационалистической науке, преодолению мифологического мышления его поддерживал Л.Леви–Брюль [2]. Б.Малиновский и А.Рэдклифф–Браун впервые исследовали принципы управления межкультурным взаимодействием и пытались применить их на практике. Они же поставили вопрос о будущем традиционных культур [3]. Целый ряд исследователей, подвергнув критическому анализу современную индустриальную культуру, предлагают свои рецепты ее усовершенствования. Э.Фромм размышлял о возможных способах преодоления отчужденности путем изменения доминирующего социального характера [4]. А.Маслоу возлагал надежды на создание будущего общества, в котором решающую роль будут играть самоактуализирующиеся и склонные к высшим переживаниям индивиды [5]. И.Эйбл–Эйбесфельдт основную задачу видит в сохранении мира, нейтрализации агрессивности и уменьшении «количества страха» [6].

С того времени, когда Б.Малиновский и А.Рэдклифф–Браун разрабатывали свою концепцию косвенного управления и социальной инженерии, возможности в управлении людьми, в модификации их поведения многократно возросли. Поэтому на исходе XX в. вопрос о воздействии на историко–культурный процесс, о глобальном моделировании и планировании имеет уже не теоретическое, а практическое значение. Естественно, чтобы осуществлять идеально–планирующую функцию, необходимо иметь прогностическую модель развития мира. Наиболее интересно проблема будущего развития воплотилась в виде культурологической концепции профессора Гарвардского университета С.Хантингтона и комплексной программы глобального моделирования, известной под названием «Доклады Римского клуба». Теория культур–цивилизаций С.Хантингтона созвучна общей концепции культур, представленной в данном пособии, поскольку в ней также проводится идея, что культурные особенности более значимы, нежели политические и идеологические разногласия, и фундаментальной проблемой современной эпохи объявляется противостояние «современного» и «традиционного» [7].

С.Хантингтон возрождает цивилизованный подход к анализу историко–культурного процесса. Он использует способ исследования, применявшийся А.Тойнби, Н.Данилевским, О.Шпенглером. Определенную роль данный подход играет в рассмотренной ранее теории культуры А.Крёбера. С.Хантингтон полагает, что основной конфликт эпохи заключается в противостоянии современности и традиционности. Содержание современной эпохи состоит в столкновении культур–цивилизаций. К ведущим культурам–цивилизациям С.Хантингтон относит западную, конфуцианскую (Китай), японскую, исламскую, индустскую, православно–славянскую, латиноамериканскую и африканскую. Последние, по его мнению, может играть такую же, как и другие культуры, роль только в случае ее целостного развития по пути модернизации.

Согласно С.Хантингтону, идентичность (самосознание, самоотожествление) будет иметь в ближайшем будущем все более определяющее значение именно на уровне выделенных культур–цивилизаций, или метакультур. Это также связано с осознанием конфликтности мира и грядущими столкновениями цивилизаций по «линиям культурных разломов», т.е. пространственных границ метакультурных общностей. При этом С.Хантингтон пессимистически оценивает перспективу исторического развития и полагает, что линии разломов между цивилизациями есть линии будущих фронтов.

С.Хантингтон отстаивает мнение, согласно которому различия между цивилизациями–культурами огромны и еще долго будут оставаться таковыми. Цивилизации несхожи по своей истории, культурным традициям и, самое важное, с его точки зрения, религиям. У людей различных культур–цивилизаций отличаются представления о мире в целом, о свободе, моделях развития, об отношениях между индивидом и общностью, о Боге.

Основополагающим для общекультурологической концепции является положение С.Хантингтона, о том, что межкультурные различия более фундаментальны, чем политические и идеологические.

Особую роль в определении облика современного мира играет фундаментализм (строгое соблюдение архаических норм, возврат к старым порядкам), прежде всего в виде религиозных движений. Возврат к традиционным культурным ценностям С.Хантингтон оценивает как реакцию на экспансию западной индустриальной культуры в развивающиеся страны. Данное явление охватило в первую очередь страны исламской ориентации, играющие существенную роль в современном мире.

Основной «культурный разлом» ученый видит в противостоянии Запада остальному миру; определяющую роль в отстаивании своей культурной самобытности играет конфуцианско–исламский союз. Каков же выход из создавшейся ситуации? Не будем рассматривать самую мрачную перспективу третьей мировой войны, так как в настоящее время все же многие ее причины устранены или устраняются. Но на место противостояния двух сверхдержав активно выдвигается противостояние различных культурных систем и формируется многополюсное поликультурное взаимодействие. При этом, как уже не раз бывало. России в этом взаимодействии отводится существенная роль. Она находится внутри сложного треугольника воздействий: цивилизованного индустриального Запада, исламского Юга и конфуцианского Китая и Японии на Востоке.

С.Хантингтон же видит один из возможных вариантов развития конфликта эпохи в том, что Евроатлантизм, находясь на вершине своего могущества, сможет (более или менее органично) усвоить ценности других культур. В принципе, переориентация современной индустриальной культуры на более интровертную, обращенную к внутреннему миру человека в последние десятилетия уже идет. Это выразилось в огромном интересе к личностному совершенствованию, к религиозным системам буддистской и даосистской ориентации, в неприятии молодым поколением рационально–вещественного подхода к жизни, появлении контркультуры и поисков смысла существования в западной культуре. Данные тенденции существуют в западной культуре с начала 70–х годов. Они оказывают влияние на внутреннее функционирование индустриализма.

Как единица же внешнего геополитического взаимодействия западная культура имманентно стремится к модернизации, к бесконечному обновлению, что с трудом совмещается с логикой существования устойчивых культурно–обусловленных стереотипов поведения, чувствования, мироощущения, составляющих основу других цивилизаций. В то же время стержень развития современного индустриализма – непрерывный, нередко бессмысленный рост экономики, диктующий унификацию форм, в которых он происходит, максимальную атомизацию и однородность (в культурном отношении) обществ. Постулат непрерывного роста как основы индустриальной культуры был подвергнут резкой критике и детальному анализу в серии «Доклады Римскому клубу». Необходимость изменений во всей системе отношений современного общества диктовалась нарушением баланса индустриальной культуры и природы, который может привести к необратимым последствиям в виде резкого ухудшения условий жизни на Земле.

Работы, посвященные экологическому кризису, появились еще в 60–е годы. Но тогда на них мало обращали внимания. Лишь в начале 70–х годов после публикации исследований Л.Медоуза «За пределами роста» (первый доклад Римского клуба) [8] и М.Месаровича и Э.Пестеля «Человечество на перепутье» (второй доклад Римского клуба) мировое сообщество отреагировало на новые идеи, касающиеся организации жизни людей. Впервые была подвергнута сомнению необходимость всевозрастающего экономического роста. Месарович и Пестель предложили понятие «органический рост» и создали математическую модель развития мира в целом на основе взаимодействия десяти региональных подсистем (в принципе, их можно назвать культурами–цивилизациями). Основанием для их выделения служили исторические и культурные традиции, образ жизни, уровень экономического развития. Модель глобального развития включала следующие единицы взаимодействия: США и Канада; Западная Европа; Япония; СССР и страны Восточной Европы; Латинская Америка; Северная Африка и Ближний Восток; Центральная часть Африки; Южная и Юго–Восточная Азия; Китай; Австралия и Новая Зеландия; Южная Африка.

Новое в понимании культурного развития в глобальном масштабе состояло в идее пределов роста, в ограничении стихийного развития индустриализма и заключении процесса модернизации в какие–либо управляемые формы. Речь шла о создании регулятивного органа и механизма развития человеческой культуры в целом. Хочется подчеркнуть, что речь идет именно о культуре (точнее, культурах), а не только об экономическом развитии. «Доклады Римского клуба» были также посвящены влиянию технологического роста на традиционные формы жизнедеятельности людей, воздействию на современную культуру эры микроэлектроники и информационной революции, роли и типам образования в различных культурах. Таким образом, в комплексных исследованиях ученых была поставлена задача опережающего прогностического анализа ситуации, сложившейся на Земле, и намечена стратегия дальнейшего поведения человечества.

Суть сложившейся ситуации выразил один из идеологов Римского клуба Э.Янч: «В настоящее время мы начинаем осознавать человеческое общество и окружающую среду как единую систему, неконтролируемый рост которой служит причиной ее нестабильности. Достигнутый ныне

абсолютный уровень этого неконтролируемого роста определяет высокую инерционность динамической системы, снижая тем самым ее гибкость и способность изменяться и приспосабливаться. Стало совершенно очевидным, что в этой системе нет никаких внутренних кибернетических механизмов и не осуществляется никакого «автоматического» саморегулирования макропроцессов. Этим кибернетическим элементом эволюции нашей планеты является сам человек, способный активно воздействовать на формирование своего собственного будущего. Однако он сможет на деле выполнить эту задачу только при условии контроля над всей сложной системной динамикой человеческого общества в контексте окружающей его среды обитания... Что может возвестить вступление человечества в новую фазу психологической эволюции» [9,26].

Такая постановка вопроса означает необходимость применения идеально–планирующей функции человека как его специфической особенности к моделированию процесса развития культур в целом. При этом следует иметь в виду, что в модели экономического развития органического или сбалансированного роста существенное значение придавалось внеиндустриальным факторам адаптации к особенностям культур.

Вместо стоимостных субъективных показателей индустриализма представители Римского клуба предложили «человеческие качества» в виде целей развития, среди которых важнейшую роль играло сохранение культурного наследия. По мнению организатора и вдохновителя Римского клуба А. Печчеи, «проблема пределов человеческого роста и человеческого развития является по сути своей проблемой главным образом культурной» [10,123–124]. Ее решение во многом зависит от изменений современной культуры как способа организации жизни человека.

Идеи, развиваемые А. Печчеи, весьма близки к размышлениям К.Лоренца, высказанным им в его последней книге «Упразднение человечности». К.Лоренц – один из основателей этологического подхода к изучению культуры – рассуждал о необходимости переклечения все большего объема человеческой энергии с создания и потребления материальных ценностей на производство ценностей духовных. Он полагал, что изменения в современном мире возможны лишь на основе «углубленного этнокультурного и социопсихологического анализа как архаических, так и современных культур» [11,279–280].

На данный момент наиболее общим элементом современной культурной глобализации является развитие инфраструктуры и институций, которые обеспечивают производство, передачу и прием продуктов культуры и средств коммуникации разного рода. Все они стали глобальными и транснациональными приблизительно 30–35 лет назад, хотя обладание ими, контроль и использование остаются весьма неравномерными в разных странах. Здесь можно выделить три взаимосвязанных элемента – электронная инфраструктура; языковая инфраструктура и корпоративная инфраструктура. Электронный элемент инфраструктуры предусматривает глобальное распространение радио и телевидения, технологий производства и воспроизведения записанной музыки, а также глобальное расширение телекоммуникационных сетей. Языковую инфраструктуру создает мультилингвизм – не существует никаких сомнений, что определяющим является распространение английского языка, как средства международного общения. И, наконец, корпоративная инфраструктура включает в себя производителей и представителей сетей,

использующих электронную и языковую инфраструктуры как содержание и результат своей деятельности. Расширение глобальных рынков продажи фильмов, музыкальных записей, новостей и телевизионных программ сопровождается развитием индустрии транснациональных отраслей культуры, транснациональных телекоммуникационных корпораций, а также различных альянсов и проектов, которые группируются в деятельности мировых производителей компьютеров и программного обеспечения к ним. Также к данным изменения можно дополнить глобальной инфраструктурой международных путешествий. Все данные инфраструктуры, независимо от особенностей их культурной продукции, расширили сферу обмена идеями, артефактами и образными формами на глобальном и региональном уровнях. Они предусматривают перемещение образов и объектов на огромные расстояния в больших объемах и с большой интенсивностью или скоростью. Данные инфраструктуры являются достаточно дешевыми и обеспечивают взаимосвязь между отдаленными регионами, также они способствуют символизации общественной жизни. Именно данные процессы изменили институциональный контекст, в рамках которого развивались разного рода локальные и национальные проекты, а также повлияли на утрату некоторых элементов национальной политики культурной автономии и политического контроля.

С точки зрения политики и государства, глобальные структуры культуры и коммуникаций повлияли на дальнейшее развитие транснациональных элитарных и профессиональных культур и общностей и на формирование эпистемической транснациональной элиты; создание транснациональных политических лобби-групп и союзов; развитие и укрепление диаспорных культур и общностей; расширение открытого доступа к информации, а также на ограничение контроля и цензуры над ней со стороны некоторых правительств. Степень уменьшения национальной культурной автономии зачастую зависит от характера культурной и информационной политики, которую проводят государственные органы власти.

Все попытки, ограничивающие межкультурное взаимодействие, всегда приводят к усилению процессов культурной глобализации. В данном контексте необходимо отметить, что основная часть образов и артефактов культуры, циркулирующих по всему земному шару, являются элементами так называемой массовой культуры. XX век стал не только веком бурного развития национальных культур и мировой духовности, он породил массовую культуру, которая игнорирует особенности религиозных, национальных, региональных и классовых субкультур и претендует на подчинение всей культуры мира, на культурную колонизацию. Именно массовая культура определяет сущность транснациональных культурных процессов, причем она давно превратилась в предмет экспорта. Массовая культура захватывает рынки сбыта культурной продукции и образов, что, по мнению сторонников культурной глобализации, приведет к гомогенизации человечества. Причем качество предоставляемого массового продукта культуры зачастую создает стереотипное мышление, которое закладывается в содержание данного продукта транснациональными производителями. Впрочем, Голливуд, корпорация «Майкрософт» и другие представители интересов культурной глобализации, собственно говоря, зарабатывают деньги, а не стремятся к созданию каких-то альтернативных центров политической идентичности и законности. Огромные потоки

информации, людей и различных образов, циркулирующие по всей планете, свободно преодолевают национальные границы и изменяют условия, в которых могли бы реализовываться любые национальные проекты. Для проектов националистического направления основную угрозу представляет культурный космополитизм, который бросает вызов принципу нации, как основной политической и культурной общности и приводит к изменению не самого национального государства, а к институциональной трансформации власти. Но и в границах наций–государств, оказывается, достаточно тяжело создавать космополитические образы и отношения. Примером этому служат страны Европейского Содружества.

На протяжении последних 40 лет политическая элита Западной Европы, создавая новые формы межгосударственных взаимоотношений, накапливала политический капитал и богатый опыт формирования европейской идентичности [12]. С одной стороны, в 1997 году, 41% среди опрошенных в государствах ЕС считали, что их страна выиграла от вступления в Евросоюз, а 36% респондентов ответили, что от вступления в ЕС страна никакой пользы не получила [13]. Менее 5% опрошенных в ЕС считают себя прежде всего европейцами, 45% респондентов говорили, что в своей идентичности они не ощущают европейской составляющей даже частично, 88% идентифицировали себя непосредственно со своей нацией или регионом [14, 121].

Таким образом, на примере ЕС, можно говорить, что наличие психологического ощущения общей истории и культуры, транснациональных корпораций и организаций не всегда приводит к разрешению проблем культурной глобализации на региональном и международном уровне.

Литература

1. Тайлор Э. Первобытная культура. – М., 1989.
2. Леви–Брюль Л. Сверхъестественное и первобытное мышление. – М., 1994.
3. Малиновский Б. Смерть и реинтеграция группы // Религия и общество. – М., 1996.; Рэдклифф–Браун А. Табу // Религия и общество. – М., 1996.
4. Фромм Э. Бегство от свободы. – М., 1990.; *Его же*. Иметь или быть. – М., 1990.; *Его же*. Анатомия человеческой деструктивности. – М., 1994.
5. Маслоу А.Г. Дальние пределы человеческой психики. – СПб., 1997.; Maslow A.H. Motivation and Personality. – N.Y., 1987.; Maslow A.H. The Father Reaches of Human Nature. – N.Y. – 1971.
6. Эйбл–Эйбесфельдт И. Общественное пространство и его социальная роль. – М., 1983.
7. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М., 2003.
8. Медоуз Д. Л. За пределами роста // Вестн. МГУ. Сер. 12. Политические науки. – 1995. – № 5. – С.80–86.
9. Коммонер Б. Технология прибыли. – М., 1976.
10. Печчеи А. Человеческие качества. – М., 1985.
11. Lorenz K. Der Abbau Des Menschlichen. – Munchen, 1983.
12. Smith A. National identity and the idea of European unity // International Affairs. – 1992. – № 68.; Leonard M. Making Europe Popular: The Search for European Identity. – London, 1998.
13. Directorate General X Eurobarometer: Public Opinion in the European Union. Report 47. – Brussels: European Commission, 1997.

14. Reif K. Cultural convergence and cultural diversity as factors in European identity. – Oxford, 1993.

Парлюк В. И. Культурная глобализация и ее политическое влияние

Рассматривается трансформация подходов к пониманию культурного взаимодействия, как аспекта культурной глобализации. Анализируются комплексные теории, разработанные «Римским клубом». Выделяются характерные черты современного культурного взаимодействия в условиях глобальных процессов.

Ключевые слова: культурная глобализация, традиционная культура, современная культура, транснациональный, образы и артефакты культуры.

Parlyuk, V.I. Cultural globalization and its political influence

A transformation approach to the understanding of cultural interaction, as an aspect of cultural globalization have been analyzed. Comprehensive analysis of the theory developed by «the Club of Rome» have been emphasized. The characteristic features of contemporary cultural interaction in the context of global processes have been examined.

Key words: cultural globalization, the traditional culture and modern culture, the transnational, images and artefacts of culture.

Антиглобалістський рух: ідеологія та джерела фінансування

Розглядаються проблеми антиглобалістського руху, антиглобалістських організацій на основі аналізу монографій, статей, Internet публікацій на дану тематику, а також програмних, ідеологічних платформ антиглобалістських організацій. Значну увагу приділено дослідженню питання фінансування діяльності антиглобалістських організацій та руху в цілому.

Ключові слова: антиглобалістський рух, антиглобалізм, глобалізація, сучасні інформаційні технології.

Одним з найбільш значущих процесів ХХІ ст., який впливає на всі сторони життя людини, держави безперечно є процес глобалізації, який постійно трансформується та розширюється. Під впливом цього процесу відбувається зміна практично всіх сторін життя людини. Процес глобалізації є надзвичайно складним та суперечливим явищем. Поряд із позитивними моментами, які він несе із собою, глобалізація породжує й низку негативних тенденцій та процесів, явищ, які однозначно оцінити неможливо. До таких явищ відноситься і антиглобалістський рух. Тому цей рух, організації, що обрали своєю ідеологією антиглобалістські погляди стають все більш актуальними об'єктами вивчення. Сьогодні дуже складно буде знайти людину, яка б нічого не чула про виступи, протести, мітинги антиглобалістів. Майже кожна більш менш значуща подія в міжнародних відносинах чи то конференції ВТО, Ради ЄС, НАТО, відомий Давоський форум та інші завжди супроводжуються акціями пов'язаними із антиглобалістським рухом.

Предметом цього дослідження є ідеологія антиглобалістського руху та джерела його фінансування. Мета – визначити основні ідеологічні платформи антиглобалістського руху та показати, як в умовах сучасного глобалізованого суспільства, використовуючи символи глобалізації такі як Інтернет, мобільний зв'язок, супутникова навігація антиглобалістські організації залучають кошти для своєї діяльності. Об'єкт дослідження – антиглобалістські організації.

Антиглобалістський рух (ідеологія та джерела фінансування) – досить актуальна тема й протягом останніх років усе більше вчених звертаються до її вивчення. Та не дивлячись на те, що рух є дуже відомим в світі, на жаль у вітчизняній історіографії він є практично не дослідженим.

Найбільш важливі аспекти антиглобалістського руху, його ідеологічні течії, діяльність антиглобалістських організацій розглядаються у роботі К. Денчева «Феномен антиглобалізму» [4].

Дуже цікавою для нас є також збірка статей під редакцією А. Бузгаліна «Альтерглобалізм: теорія і практика «антиглобалістського руху», в якій автори дуже докладно розкривають суть одного з найбільш популярних напрямків антиглобалістського руху – альтерглобалізму [1].

Окремим аспектам діяльності різноманітних організацій антиглобалістів та найбільш масштабним акціям протесту, форумам та конференціям присвячені фундаментальна праця С. Аміна та Ф. Утара «Глобалізація спротиву: боротьба у світі» [2] та монографія Д. Хелда та Е. МакГрю «Глобалізація/Антиглобалізація» [8].

Грецький дослідник А. Мітсіу у своїй монографії «Антиглобалізм. Нова суспільна революція» [9] цікаво описує процеси зародження, історію та діяльність антиглобалістського руху на сучасному етапі. В збірці «Війни «глобалізації» [10] колектив грецьких авторів та фотографів досить яскраво з поданням ілюстративного матеріалу дослідив найбільші маніфестації, організовані антиглобалістськими організаціями та спробував проаналізувати, як уряди різних держав світу намагаються боротись із антиглобалізмом – суспільно–політичним рухом, який знаходить все більше своїх прибічників.

Російські автори Б. Ракітський у статті «Глобалізація капіталізму як найновіший етап соціальної організації людства: глобалізація соціальної непримиримості» [5] та Б. Смітєнко у монографії «Протиріччя глобалізації світової економіки. Сучасний антиглобалізм та альтерглобалізм» [6] спробували розкрити економічний чинник у виникненні та діяльності антиглобалістських організацій та руху в цілому.

Інтерес до теми, що розглядається, проявився також у низці публікацій за результатами конференцій, зустрічей та обговорень, присвячених антиглобалістському руху [3]. Окрім того публікації присвячені нашій темі дуже широко представлені в Інтернеті.

Антиглобалістський рух (antiglobal movement) – загальна назва громадських організацій, рухів і ініціативних груп, які ведуть боротьбу із соціальними, економічними, політичними і екологічними наслідками глобалізації в її нинішній формі. Хоча учасники антиглобалістських виступів часто діють спільно, цей рух є неоднорідним. Його активісти виходять з різних, іноді прямо протилежних підходів в розумінні глобалізації, дотримуються найрізноманітніших уявлень про альтернативи цьому процесу і використовують неоднакові методи й тактику дій. Сама назва «антиглобалістський рух» не є загальноприйнятою в його рядах. Часто вживаються також назви «альтерглобалістський рух» (рух за «альтернативну глобалізацію»), «рух за глобальну справедливість», «рух рухів» тощо.

Основні діючі суб'єкти антиглобалістського руху – це громадські, неурядові або політичні групи та асоціації. Вони можуть носити місцевий, регіональний, національний або міжнародний характер, займатися конкретно вузькою проблематикою або претендувати на рішення про-

блем в масштабі всього суспільства. Спектр цих організацій достатньо широкий.

Велику увагу антиглобалістські організації приділяють використанню нових інформаційних технологій. Сучасні інформаційні технології, такі як Інтернет, мобільний зв'язок, комп'ютери, супутникові навігатори, які для багатьох є символами глобалізації стали зброєю у руках антиглобалістських організацій. На сьогодні достеменно відомо, що під час масових акцій активісти антиглобалістського руху використовують мобільні телефони та супутникові навігатори для складання найбільш оптимального маршруту руху протестантів та успішно уникають сутичок із представниками влади (поліцією, військовими), знаходять можливість прорватися у місця проведення заходів, наприклад ВТО, МВФ, які дуже суворо охороняються.

Ще один символ глобалізації – Інтернет – став дуже дієвим джерелом надходження коштів для антиглобалістських організацій. Ефективність будь-якого суспільно-політичного руху безумовно залежить від популярності ідей, що відстоюються, налагодженої організаційної структури, стабільності фінансування. В численних публікаціях, присвячених антиглобалістському руху, розглядаються в основному перші дві умови. Третя стає об'єктом спекуляцій ЗМІ і обивателів.

З виключно наукової точки зору – питання про способи фінансування – одне з головних при аналізі перспектив і можливостей руху, перш за все, можливостей мобілізувати ресурси. З ідеологічної точки зору питання фінансування важливе як критерій для оцінки незалежності руху, можливого використання бренда і активістів руху, наприклад, однією корпорацією в конкурентній боротьбі проти інших корпорацій, однією державою, проти інших держав. Саме щоб уникнути звинувачень в упередженості антиглобалістські організації, наслідуючи приклад великих транснаціональних корпорацій, складають щорічні докладні звіти про прибутки і витрати.

Основа антиглобалістського руху – різноманітні локальні, невеликі по кількості учасників організації і групи екологічної, правозахисної, антивійськової і іншої орієнтації. Традиційні громадські організації формують антиглобалістський рух, приєднуючись до міжнародних синхронізованих акцій протесту, відвідуючи маніфестації в місцях проведення самітів ВТО, Великої вісімки, беручи участь в соціальних самітах. Організації продовжують займатися своєю профільною діяльністю, координуючи деякі свої дії з аналогічними організаціями з інших країн, створюючи мережі для забезпечення кращої організації і більш стабільного фінансування. Різноманітні форми координації антиглобалістського руху – соціальні форуми, коаліції, федерації, мережі і інші, дозволяють тематично схожим організаціям з різних країн об'єднувати ресурси і зусилля заради спільних цілей – і в реальному і у віртуальному просторі.

Питання фінансування масштабних антиглобалістських заходів – конференцій і соціальних самітів слід розглядати окремо від фінансування повсякденної діяльності антиглобалістських організацій.

Фахівці звертають увагу при дослідженні антиглобалістського руху на нові організаційні форми, що послужили основою для більшої ефективності руху. Організаційні форми надзвичайно різноманітні: профспілки

і мережні організації, невеликі мобільні групи, комітети солідарності, аналітичні спілки, альтернативні ЗМІ з можливістю для будь-якого відвідувача опублікувати свою статтю або коментар і таке інше. В різноманітні цих форм зібраний весь досвід громадських рухів попередніх епох. Другою необхідною умовою для ефективності руху було завжди і залишається зараз фінансування. І в цій сфері антиглобалістським рухом використовується весь традиційний набір, що був удосконалений певними механізмами.

Існують декілька класичних джерел фінансування для громадських організацій будь-якого типу:

- обов'язкові і добровільні членські внески;
- добровільні пожертви від прибічників;
- продаж профільної літератури і супутніх товарів (речі з символікою, агітаційні матеріали);
- гранти від благодійних і державних організацій;
- доходи від культурних і освітніх заходів (кинопоказів, літературних читань, фестивалів, артмайстерень, конференцій, тренінгів, семінарів і ін.).

Антиглобалістські організації фінансуються з тих же самих джерел. Проте деякі з них антиглобалісти вдосконалили, використовуючи можливості інформаційних технологій і спеціалізацію самого руху.

Один з традиційних різновидів антиглобалістських акцій – вуличний фестиваль (street party) – виступає як центральний фандрейзинговий антиглобалістський захід. Ця форма організації протесту, при якій вулиці «окупаються» протестантами, акторами і художниками, що влаштовують справжні фестивалі з тематикою протесту. Фестивалі збирають значну аудиторію, якій пропонується купити створені учасниками фестивалю витвори мистецтва, книги і журнали, предмети одягу і агітаційні матеріали.

Антиглобалістські організації, багато з яких займаються соціальними проблемами, користуються ідеологічною і фінансовою підтримкою профспілок, спираючись таким чином на фінансову стабільність профспілкових членських внесків. Наприклад, організація «Стрейтгудс» співпрацює з цілою низкою профспілок, які перераховують частину коштів, отриманих від профспілкових внесків на фінансування різних проектів і діяльності організації в цілому.

Організації, що протестують проти корпоративної глобалізації, проти трудової дискримінації, виступають за поширення спільних стандартів праці, за соціальну справедливість і так далі, часто відкривають свої магазини з товарами власного виробництва. Такі товари продаються під лейблом «no sweatshops».

Ще одне джерело фінансування, що використовується в основному як гарантія для фінансово нестабільних антиглобалістських організацій або для організації великих антиглобалістських заходів – підтримка з боку великих і відомих антиглобалістських мереж – «Direct action network» або «Alliance for Global Justice». «Найрозкрученіші» організації і сайти виконують функції спонсорів по відношенню до більш малих, локальних, вузькоспеціалізованих організацій.

Намічається досить чіткий поділ різних типів антиглобалістських організацій за типами виконуваних функцій. Наприклад, існує організація «Unite Here!» [11], яка претендує на статус нової профспілки для робочих всіх напрямів і сфер діяльності, у великих і малих корпораціях, будь-якого віку, статевої і національної приналежності. Великі розділи на сайті присвячені різноманітним засобам підтримки організації: фінансовим, матеріальним, активістським і так далі. Організація навіть створила мережу «дружніх готелів», склала каталог готелів, в яких рекомендовано зупинятися прихильникам організації. Таким, досить вишуканим способом, організація одержує стабільне джерело коштів на свій рахунок. Організація «Unite Here!» відкрила власний віртуальний магазин з досить широким асортиментом. Наприклад, тут продається спеціальна уніформа з лейблом «Unite Here!», яку активно купують робітники з метою застрахуватися від певних порушень з боку роботодавця (організація зарекомендувала себе як успішний адвокат для робітників проти корпорацій).

З іншого боку існує сайт, який збирає всі основні новини про антикорпоративні кампанії і акції, проти порушень прав робочих, дітей, жінок корпораціями і так далі – «behind the label» [12]. Сайт підтримується на кошти «Unite Here!». Над сайтом працює унікальний колектив авторів, журналістів, аналітиків, дослідників, який постійно стежить за ситуацією з правами робітників по всьому світу.

Таким чином, відбувається деякий природний перерозподіл функцій, спеціалізація і розподіл праці між антиглобалістськими організаціями. Великі мережі, що мають зв'язки з профспілками, що брали участь в великих протестах і що зуміли побудувати власний бренд, розрекламувати свої ідеї і цінності, одержують досить великі кошти. Організації такого типу стають не тільки організаційним, але й мережним, ресурсним центром, фінансовими центром, що перерозподіляє фінанси всередині антиглобалістського руху.

Мінімальні витрати на повсякденну діяльність антиглобалістських організацій:

- підтримка сайту, інформаційні технології, агітаційні матеріали;
- оренда приміщення;
- зарплата (редакторам сайту, адвокатам, авторам публікацій, працівникам організації та ін.).

Функціонування невеликої антиглобалістської організації може обмежуватися майже виключно підтримкою сайту і участю у великих акціях протесту, що проводяться в країні або в регіоні. Інтернет є найважливішим засобом – зручним, швидким і недорогим – для організації протестів, агітації нових прибічників, обміну досвідом і ідеями з іншими антиглобалістськими організаціями в інших провінціях і країнах, отримання додаткових фінансових коштів. Користування Інтернетом, з одного боку, різко знижує організаційні витрати на функціонування організації, з іншого, дозволяє залучити додаткові кошти з усіх країн світу.

За рахунок такої диверсифікації джерел фінансування і скорочення витрат на повсякденну діяльність групи і організації антиглобалістського спрямування можуть досить активно і ефективно здійснювати свою про-

тестну, правозахисну, освітню, аналітичну і іншу діяльність. Наприклад, організація «Alternatives», зібрала для своїх проєктів значний перелік спонсорів і партнерів з числа профспілок, великих правозахисних організацій, благодійних фондів і навіть деяких державних структур з 35-ти країн світу. А можливості антиглобалістського руху в цілому мобілізувати фінансові ресурси наближаються до аналогічних можливостей транснаціональних корпорацій і деяких держав.

На окрему увагу заслуговує проблема фінансування великих антиглобалістських заходів: функціонування радіо– і телевізійних проєктів, проведення соціальних форумів, масових протестів проти міжнародних організацій тощо. Подібні заходи проводяться кілька разів на рік, коли антиглобалістський рух збирається на знакові заходи: протести проти ВТО, МВФ, Великої вісімки тощо. Існують також і численні регіональні заходи – Європейський соціальний форум, Соціальний форум двох Америк, протести проти НАФТА і порушень прав мігрантів в Європі. Витрати на проведення цих заходів суттєво вищі, причому важливі не тільки фінансові, але й матеріальні витрати. Питання проживання, харчування й місця для проведення саміту або агітаційних матеріалів для протестів – більш дорогі і масштабні.

Враховуючи масштаби, наприклад, Всесвітнього соціального форуму, для участі в якому приїжджають десятки тисяч людей з усього світу, витрати очевидно не окупаються невеликими прибутками від проведення заходів. Частина витрат беруть на себе самі учасники, оплачуючи і транспорт, і проживання, і навіть іноді невеликі організаційні внески, частина витрат покривається спеціальними цільовими програмами збору коштів. Витрати деяких делегацій оплачуються їх більш великими і заможними колегами. Спонсорами подібних заходів стають і профспілки, і урядові агентства, і місцева влада, і добродійні організації, і деякі комерційні компанії, що забезпечують необхідний мінімум фінансування.

Не дивлячись на таку широку підтримку з боку цілого переліку спонсорів, такі масштабні антиглобалістські заходи часто не можуть покрити власних витрат.

Більш того, присутність в якості спонсорів великих комерційних і некомерційних організацій, з «підмоченою репутацією», часто компрометує організаторів, позбавляючи їх підтримки багатьох учасників антиглобалістського руху, що побічно і призводить до недостатнього фінансування заходів. Наприклад, в 2003 і 2004 роках Всесвітній соціальний форум проходив при фінансовій підтримці Фондації Форда, в 2005 році організаторів Форуму підтримав Фонд Рокфеллера. Це стало однією з основних причин ізоляції Форуму і його організаторів, бойкоту Форуму з боку багатьох радикальних і неконформістських антиглобалістських організацій.

Таким чином, розглянувши основні ідеологічні засади антиглобалістського руху та основні джерела фінансування можна зробити наступні висновки.

По–перше, антиглобалізм став одним з найбільших суспільно–політичних рухів сучасної епохи, який впливає на хід світового розвитку. Виникнувши у кінці 90–х років, цей рух має чітко виражену тенденцію до росту як у кількісному відношенні, залучаючи до своїх лав сотні ти-

сяч нових членів по всьому світі, а також стаючи більш організованим. Прихильники ідей антиглобалізму постійно розробляють нові форми реалізації своїх цілей.

По-друге, антиглобалізм сьогодні – це явище вкрай складне та подекуди суперечливе, яке стоїть на багатьох ідеологічних платформах.

По-третє, структурна основа антиглобалізму не схожа на жодний із рухів, що існували раніше, вона являє собою конгломерат груп, партій, організацій та окремих особистостей.

По-четверте, антиглобалізм утвердився в своєму переконанні в тому, що вплив на громадську думку, створення незалежних ЗМІ, Інтернет-сторінок, проведення акцій протесту, демонстрацій є найвпливовішими засобами досягнення мети.

По-п'яте, сучасні інформаційні технології (мобільний зв'язок, Інтернет) дуже активно використовуються у діяльності антиглобалістських організацій та сприяють проведенню масових заходів протесту.

По-шосте, необхідно підкреслити, що антиглобалістські організації за допомогою інформаційних технологій зуміли вирішити найголовніше питання діяльності будь-якої організації – питання фінансування. За допомогою організації роботи Інтернет-магазинів, підтримки сайтів, проведення масових заходів, які організуються за допомогою смс-повідомлень та електронних листів, антиглобалістські організації зосереджують у своїх руках величезні кошти, які потім перерозподіляються та використовуються на покриття витрат організацій.

Література

1. *Альтерглобализм: теория и практика «антиглобалистского движения»*/ Под ред. А. В. Бузгалина. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 256 с. (научно-публицистическая серия «Библиотека журнала «Альтернативы»).
2. *Глобализация сопротивления: борьба в мире*/ Отв. Ред. С. Амин и Ф. Утар; Пер. С англ./ Под ред. и с предисл. А.В.Бузгалина. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 304 с. (научно-публицистическая серия «Библиотека журнала «Альтернативы»).
3. *Глобальный дискурс: Сборник статей*/ Под ред. Л.В. Савина. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2003. – 142 с.
4. *Денчев К.* Феномен антиглобализма: учеб. Пособие для вузов/Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. – 218 с.
5. *Ракитский Б.В.* Глобализация капитализма как новейший этап социальной организации человечества: (Глобализация соц. непримиримости): Материалы к науч. геопол. конф. «Глобализация и антиглобализм», Москва, 9 нояб. 2001 г. – М., 2001. – 36 с.
6. *Смитиенко Б.М.* Противоречия глобализации мировой экономики. Современный антиглобализм и альтерглобализм. – М.: Моск. гос. ун-т печати, 2005. – 130 с.
7. *Трофименко М.В.* Антиглобалізм та пацифізм проти інтеграційних процесів у сучасному світі/ Нова парадигма: Журнал наукових праць/Гол. ред. В.П. Бех. – Вип. 65. – Ч. 2. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – С.279–285.
8. *David Held. Anthony McGrew Παγκοσμιοποίηση/ Αντι-παγκοσμιοποίηση.* –ΘΕΩΡΙΑ–ΙΔΕΕΣ ΠΟΛΥΤΡΟΠΟΝ 2004. – 239. (прим. автора «Глобалізація – Антиглобалізація» (переклад з англійської на новогрецьку).

9. Α. Χ. Μητσίου Αντι Παγκοσμιοποίηση Η Νέα Κοινωνική Επανάσταση. – Θεσσαλονίκη: Έκδοση Αρχέτυπο, 2005. – 287. (прим. автора новогрецька мова «Антиглобалізація нова суспільна революція» – Салоніки, 2005).

10. Οι πόλεμοι της «Παγκοσμιοποίησης» Από το Άμστερνταμ και το Σιατλ μέχρι τη Γένοβα και την Κοπεγχάγη. – Αθήνα: ΑΚΑΑΑ, 2003. – 192. (прим. автора новогрецька мова «Війни глобалізації» від Амстердама та Сіетла до Женеви та Копенгагена», Афіни).

11. Сайт організації «Unite Here!». – Режим доступа: <http://www.unitehere.org/>

12. Сайт організації «behind the label». – Режим доступа: <http://www.behindthelabel.org>

Трофименко Н.В. Антиглобалистское движение: идеология и источники финансирования

Рассматриваются проблемы антиглобалистского движения, антиглобалистских организаций на основе анализа монографий, статей, Internet публикаций по данной проблематике, а также программных, идеологических платформ антиглобалистских организаций. Большое внимание уделено изучению вопроса финансирования деятельности антиглобалистских организаций и движения в целом.

Ключевые слова: антиглобалистское движение, антиглобализм, глобализация, современные информационные технологии.

Trofymenko, M.V. Antiglobalistic movement: ideology and the funding sources

The issues of antiglobalistic movement, organizations of antiglobalists are under consideration. The latest scientific researches, articles, Internet publications on this issue have been analyzed. The programs, ideological platforms of these organizations are also under consideration. The problems of funding sources of the antiglobalistic organizations and the whole movement have been emphasized.

Key words: antiglobalistic movement, antiglobalizm, globalization, modern informational technologies.

Зміцнення Росії та повернення сучасного політичного світу до стану біполярності

Проаналізовано вплив Росії на міжнародній арені після російсько-грузинського конфлікту та перехід сучасного політичного світу до стану біполярності. Висвітлено думки західних політологів щодо дій Росії в Кавказькому регіоні.

***Ключові слова:** біполярність, конфлікт, криза, подвійні стандарти.*

Останнім часом в багатьох українських аналітичних журналах можливо знайти багато статей з антиросійською риторикою після російсько-грузинського конфлікту. Це пояснюється, перш за все, радикальною прозахідною політикою нашої держави і антиросійським настроєм політичного естеблїшменту. Тому, головною метою даної статті є об'єктивний та неупереджений політичний аналіз стосовно ситуації, що склалася навколо Росії.

З середини 20 століття, в самий розпал холодної війни, коли світ існував в умовах біполярності, СРСР і США вели військові дії на території країн третього світу, забезпечуючи протиборчі держави (або сторони однієї держави в умовах громадянської війни) зброєю, фінансовою підтримкою, своїми фахівцями. Починаючи з періоду перебудови і після розпаду СРСР довгі роки світ існував в режимі світового тиску США, тобто в умовах однополярного світу. За умов, коли США не мали гідного суперника на міжнародній арені, їм вдалося здійснити низку військових агресій, зокрема проти Югославії, закріпивши свої позиції в Центральній Європі за підтримки сепаратистського руху в Косово, і в Іраку, закріпивши тотальний контроль на Близькому Сході і отримавши ще один доступ до дешевої нафти.

Маючи певний інтерес на Кавказі, США намагалися зміцнити в цьому регіоні своє положення за рахунок маріанеточного грузинського уряду і придушення незвідомих республік Південної Осетії та Абхазії, щоб реалізувати так звану концепцію «Анаконди», тобто взяти Росію в кільце, перекрити їй доступ до Чорного моря, що є одним з пріоритетних американських антиросійських напрямів. Проте, даний крок був недостатньо ретельно продуманий американською адміністрацією. Мало хто зі світової спільноти очікував від Російської Федерації подібних дій із захисту вищезазначених республік. Відразу після військових дій, деякі антиросійські політологи опублікували свої заяви, які ще раз підтверджують, що світова політика здійснюється з використанням подвійних стандартів. Так, політолог, викладач школи державного управління імені

Кеннеді при Гарвардському університеті Моніка Даффі Тофт в своїй статті «Російський «імперський рецепт» пише: «За версією Москви, Грузія здійснила геноцид. Геноцид суперечить міжнародному праву. Таким чином, Росія вимушена була діяти. Очевидно, що Грузія здійснила силову акцію в Південній Осетії, але не має ніяких підстав вважати, що вона розв'язала там геноцид» [5,72].

Якщо повне руйнування міста і розстріл цивільних осіб не є геноцидом, то яка кількість загиблих і який масштаб руйнувань, на думку американського політолога, повинен бути геноцидом.

Ральф Пітерс, експерт і політичний оглядач, в своїй статті відзначив, що «...ніякого серйозного покарання Росія не понесе. Вбивство – в буквальному розумінні – зійде Путіну з рук» [3,75]. Постає слушне питання – чому західні аналітики бачать лише одну сторону проблеми і не хочуть прийняти до уваги жертви, які були наслідком воєнної агресії Президента Грузії М.Саакашвілі. Відповідь проста – тому що його дії були направлені проти Росії, а отже вони, апріорі, вважаються вірними.

Реакція США на даний конфлікт була прогнозовано стриманою. Френсіс Фукуяма висунув своє припущення про «неадекватну» реакцію США на даний конфлікт. На його думку, в 1990–і роки, коли Росія була ослаблена, а можливість агресії з її боку – мінімальна, США ще могли щось зробити. Сьогодні ситуація радикально протилежна. США охороняють безліч країн, наприклад Корею і Японію, за двосторонньою угодою, і можуть вже завтра відправити до Грузії пару батальонів сухопутних сил або ескадрілю Ф–16. Але адміністрація Дж.Буша не пішла на цей рішучий крок, заявивши, що навіть не розглядає таку можливість [6,78].

Подібна реакція американських політологів на відповідь дій Росії пов'язані з тим, що Росія дуже довго перебувала в стані об'єкту світової політики і не мала змоги адекватно реагувати на процеси, які відбувалися в світі. Навіть спроби ввести Югославію до складу Російсько–Білоруського Союзу не перешкодили НАТО за ініціативою США розбомбити і згодом зруйнувати Югославську державу, яка була зайвою на політичній «шахівниці» Америки.

Послаблена війною в Чечні, а також прозахідними політиками і громадськими організаціями, які здійснювали свою діяльність на кошти американських фондів, Росія просто ігнорувалася і її думка не бралася до уваги. Подібне становище призвело до того, що Росія була взята в щільне кільце держав–членів НАТО, при всіх заявах США про непросування НАТО на Схід. Тобто нинішня ситуація говорить сама за себе щодо повного ігнорування Росії. Зараз, з приходом до влади В.Путіна з його жорсткою внутрішньою та зовнішньою політикою, Росія ґрунтовно захистиме свої інтереси, причому те, як вона буде це робити, дратуватиме її супротивників, які не звикли до жорсткої реакції.

Після російсько–грузинського конфлікту, налякана Польща одразу погодилася брати участь в новій американській програмі ПРО [3,76]. Дана система протиракетної оборони, за офіційними заявами, розрахована на захист від балістичних ракет Ірану. У спектрі цього питання не можна погодитися з багатьма експертами, котрі відзначають, що ця система є черговим елементом в плані остаточного оточення Росії. На що поспідувала адекватна відповідь Росії. Так, в своєму Посланні Федеральним Зборам Президент Д.Медведев заявив: «...раніше планувалося зняти з

бойового чергування три ракетні полки ракетної дивізії, дислокованої в Козельське, а саму дивізію до 2010 року розформувати. Я ухвалив рішення утриматися від цих планів. Крім того, для нейтралізації при необхідності системи ПРО в Калінінградській області буде розгорнено ракетний комплекс «Іскандер». Природньо, що ми передбачаємо використання в цих цілях і ресурсу Військово–Морського Флоту Росії. І, нарешті, з території того ж самого західного регіону, тобто Калінінградської області, здійснюватиметься радіоелектронне придушення нових об'єктів системи ПРО Сполучених Штатів Америки» [4].

Дана реакція ще більше зміцнила становище Росії на міжнародній арені. І найголовніше, на наш погляд, агресія з боку Грузії, політично підтримувана США, сприяла початку нової епохи – епохи біполярності світу. Росія, як правонаступник СРСР після довгих років відновлення повернула світ до біполярного стану. Прорахунок грузинсько–американського блоку полягав ще й в тому, що щойно обраний Президент Росії Д.Медведев не почне приймати радикальних заходів в даній ситуації, але його поведінку можна описати як «синдром Дж.Буша», який не чекав зміцнення своїх позицій на світовій арені як Президента та прийняв кардинальні дії у відповідь на події 11 вересня 2001 року.

На сучасному етапі свого розвитку Росія повертається до досвіду СРСР, коли Радянський Союз акумулював союзників серед країн третього світу. Куба, Венесуела, Сербія, Іран не є впливовими країнами в світі, хоча вищеперелічені антиамериканські політичні анклавні є дратівливим чинником в побудові проамериканської системи світового контролю. Ситуація Росії ускладнюється ще й тим, що на теперішній час східні кордони ЄС і НАТО є західними кордонами Росії, що незрівняно з полегшеним становищем СРСР, коли Східна Європа була під контролем Союзу.

Структура біполярності зараз реальніша, ніж багатополарність. Китай тільки нарощує свою потужність, а ЄС входить в перманентну кризу. Це пояснюється наступними чинниками:

- криза неприйняття єдиної Конституції;
- застосування Америкою принципу «розділяй та володарюй» – Польща і балтійські країни будують свою політику у фарфатері американських інтересів, що дробить ЄС зсередини.

Це можна було прослідити на розколі країн ЄС стосовно реакції на російсько–грузинський конфлікт. Вищезазначені країни вимагали жорстких санкцій, країни ж Старої Європи обмежилися несхвальними заявами. Зовнішня політика ЄС також піддається критиці американських політологів: «...світ отримав ще один урок того, наскільки неефективно діє Європа за відсутності американського лідерства в кризовій ситуації». «...Європу легко заколисати порожніми аргументами і туманними обіцянками, тому що вона перетворилася на континент бюрократів, що вважають за краще мати справу з папірцями, а не з реальним життям». «...а ні Вашингтон, а ні Брюссель не мають нічого схожого на переконливу стратегічну доктрину» [3,77]. Зовнішня політика Великої Британії, члена ЄС, вже давно невідмінна від американської. Як видно з проведеного аналізу, ЄС характеризується багатополарністю думок по багатьом нагальним питанням в своїй внутрішній, а тим більше й в зовнішній політиці.

Росія крок за кроком різними засобами укріплює свою місію біполярності. Сьогодні вона робить ставку на розгортання мережі неурядових

організацій за кордоном. Поки що їх дві – це Фонд «Російський світ» і Інститут країн СНД, який, за словами міністра закордонних справ Росії С.Лаврова, не лише займається дослідницькою роботою, але й активно відстоює права співвітчизників [2,4].

Проте для Росії існує ще одна загроза взяття в кільце – це втрата контролю над Чорноморським флотом. Згідно з угодою з Росією, її флот буде базуватиметься у Криму до 2017 року, проте українські радикальні політики за підтримки американської адміністрації можуть реалізувати низку провокацій проти Росії, що може закінчитися перенесенням російських баз на Північний флот і позбавленням Росії контролю над регіоном. Російсько-грузинський конфлікт, в якому Росія стала переможцем, все ж таки приніс їй деякі недоліки у вигляді військових кораблів США в Чорному морі, що дає нам підстави говорити про те, що повним контролем над водами Чорного моря Росія не володіє.

Чим же пояснюється, все ж таки, посилення позицій Росії на міжнародній арені. Перш за все, це прихід до влади сильної особи – В.Путіна, головним завданням якого було і є відстоювання інтересів Росії. В.Путіна звинувачують у відсутності демократії і повернення до радянського минулого.

Навіть антиросійські політологи з повагою ставляться до В.Путіна, кажучи, що «при всій його лютості, не захоплюватися його бойовим духом неможливо. Цілком ймовірно, саме він увійде до історії як титан нашої епохи. В.Путін – типовий росіянин в своїх амбіціях. У спробах пояснити мотиви Путіна стало вже банальністю згадувати про його минуле офіцера КДБ. Проте, нинішній московський диктатор зовсім не керується комуністичною ідеологією: він – російський націоналіст» [3,77].

З цієї характеристики В.Путіна, яка була дана відставним офіцером Сухопутних військ США, експертом і політичним оглядачем Ральфом Пітерсом, можна зробити висновок про тотальне застосування подвійних стандартів. Якщо політик хоче навести лад в державі, побудувати міцну країну і вивести її на новий етап розвитку, він зазвичай вважається за патріота, але якщо він відверто не приймає політику подвійних стандартів по відношенню до своєї держави, то він – націоналіст?!

Питання подвійних стандартів також було піднято в згаданому нами Посланні Федеральним Зборам Президентом Д.Медведевим: «Реакція на події 8 серпня і на визнання Росією незалежності Південної Осетії і Абхазії ще раз засвідчила, що ми живемо в світі подвійних стандартів. Ми поступили відповідально – на користь відновлення міжнародної законності та справедливості. Розуміючи, що будь-які вагання або спроби відкласти ці кроки були б чреваті ще серйознішою гуманітарною катастрофою. На цьому фоні відверто упередженою виглядає позиція наших партнерів, що ще недавно приклали максимум зусиль, щоб в обхід норм міжнародного права добитися відокремлення Косово від Сербії і визнання цього самопроголошеного регіону, як суб'єкта міжнародного права, а зараз критикують Росію» [4].

Подібна різка критика у бік Росії та його керівництва пояснюється можливістю Росії закріпити за собою здатність виконувати функції держави-біполярю, яка укріплює свої позиції не лише в світі, але також в країнах свого регіону, на який претендує прихильник світової гегемонії – США. Необхідно зазначити, що країна, яка претендує на роль біполярю

повинна проводити жорстку внутрішню та зовнішню політику, оскільки демократична модель управління (як це було за часів Б.Єльцина) розколює управлінський апарат і населення, і як результат веде до послаблення влади як всередині країни, так і на міжнародній арені (прикладом може слугувати хаос в 1990–і роки в Росії та в її зовнішній політиці). В.Путіна та Д.Медведева звинувачують в поверненні до тоталітарного минулого, проте слід зазначити, що такі заяви роблять «демократи», які залишилися за бортом управлінського апарату і які не мають влади, через свою профнепридатність.

На нашу думку, Росія, не може йти демократичним шляхом, враховуючи її імперське минуле і ту місію і завдання, які кардинально відрізняються від завдань пострадянських країн і країн колишнього соцтабору. Її завдання – повернути потужність колишнього СРСР, розробити практичну доктрину зовнішньої політики і знищити елементи, які підривають її зсередини. Її позицію не приймають країни колишнього Радянського Союзу, оскільки вони не здатні виконувати ту ж саму місію, враховуючи, що історично Росія збирала навколо себе землі, а країни колишнього Союзу виконували роль збираємих земель. Цим і пояснюється вкрай негативне відношення до Росії, а також легке попадання цих країн в сферу впливу США – прихильників однополярності, безкарної агресії та подвійних стандартів.

Крім того, Росія, з огляду на те, що вона історично утворювалася, як ми вже зазначили, шляхом нарощування земель, тобто штучно, може послідувати прикладу СРСР, який піддався процесу дезінтеграції, основою якого було прагнення республік не лише до самостійності, але й до національної ідентичності. Радянський Союз розпався внаслідок втрати осьової ідеї, що лежала в основі цієї держави. Тому, на наш погляд, основним завданням нинішнього керівництва Росії є ідеологічна складова, яка буде здатна згуртувати багатонаціональну країну. У своєму посланні Президент Д.Медведев звертається до духовного багатства росіян: «Наш народ духовно і морально багатий. Нам є чим пишатися, є що любити. Є що відстоювати і що захищати, є до чого прагнути. Тому ми не відступимо на Кавказі. Тому ми подолаємо наслідки світової кризи і вийдемо з нього ще сильнішими» [4]. Тобто, спостерігаємо факт заклик до громадян до об'єднання для вирішення кавказької проблеми і економічної кризи. Тому російське керівництво зрозуміло необхідність формування внутрішньої цілісності і осьової ідеї, навколо якої згуртувалися б різні соціально–політичні і націоналістичні сили, які направляють усі свої сили на будівництво єдиної, могутньої держави, нехай навіть з відтінком тоталітаризму. Всі вищеперелічені чинники дають нам право говорити про те, що Росія успішно оминула, хоча і з деякими втратами (мається на увазі чеченська війна) можливий процес балканізації, тобто розпаду держави.

У складних геополітичних умовах, що склалися, можна спостерігати велику кількість думок, що висловлюються політологами і експертами щодо сценаріїв подальшого розвитку подій, – це й ескалація конфлікту в Придністров'ї і потенційний військовий українсько–російський конфлікт, з подальшим розколом України за прикладом Югославії. Після серпневого конфлікту Росії з Грузією на Заході звучать побоювання, що тепер Росія може напасти на Україну. Зокрема, член правління Центру

стратегічних і міжнародних досліджень США З.Бжезінський заявив, що Україна може стати наступною після Грузії метою російської агресії. На думку З.Бжезінського, «незалежні демократії, такі як Грузія і Україна, є для путинського режиму не просто історичними аномаліями, але й ще представляють пряму політичну загрозу».

Цю ж саму думку намагалася розвинути в ході президентської кампанії в США помічниця республіканця Сара Пейлін. Вона заявила, що російські війська можуть вторгнутися на територію України, якщо на виборах переможе Б.Обама. Але ні перемога Б.Обами, а ні газова криза не підтвердили ці заяви.

Міноборони України після серпневих подій передислокують війська, щоб посилити оборону південно-східних кордонів країни на кордоні з Росією. Міністр оборони Ю.Єхануров офіційно підтвердив, що російсько-грузинський конфлікт змусив військове відомство укріплювати обороноздатність держави [1].

Перший варіант з Придністров'ям набагато реальніший. У разі його реалізації, Придністров'я, як і Абхазія та Південна Осетія, довго перебуватиме в статусі невизнаних республік. Цього статусу вони позбудуться лише у разі приєднання до Росії за результатами проведених референдумів, або в результаті поступок Заходу в обмін на деякі поступки з боку Росії. Хоча, в умовах зміцнення Росії на міжнародній арені, керівництво країни діятиме за принципом США – брати все необхідне без узгодження зі світовою громадськістю.

Що стосується України, то озброєний конфлікт між Росією та Україною маловірогідний внаслідок великої кількості прихильників Росії в українській державі. На наш погляд, стосунки між державами стабілізуються, коли з політичної арени України підуть політичні сили, що характеризуються антиросійською політикою і низьким професійним рівнем, вносять дисбаланс до функціонування всіх гілок влади України. Газова криза є найкращим прикладом навмисного штучного погіршення двосторонніх відносин.

На наш погляд, Росія зможе повернути Україну у фарватер своєї зовнішньої політики, скориставшись кризою у ЄС і більш стриманою зовнішньою політикою США з її новим Президентом на тлі посилення свого впливу в Близькосхідному регіоні. Країни СНД та Близького Сходу стануть ключовими територіями, за які вестиметься боротьба біполярів, і які будуть надалі основною зміцнюючою силою позицій Росії, оскільки саме вона, згідно низки вищезгаданих нами причин, зможе ввести їх у фарватер своєї зовнішньої політики.

Література

1. *В 2009 году Украина стянет войска к российской границе* // <http://polit.ru/news/2008/11/26/border.html>
2. *Питерс Р.* Сказка кончилась // *Мысль.* – 2008. – №10. – С.74–77
3. *Послание Президента Российской Федерации к Федеральному Собранию 5 ноября 2008 года* // <http://medvedev-da.ru/about/news/index>
4. *Тофт М.* Российский «имперский рецепт» // *Мысль.* – 2008. – № 10. – С.72–73
5. *Корнилов В.* Трудоестройство американских послов и усовершенствованный колониализм // *Еженедельник «2000».* – 2008. – № 45.

6. Фукуяма Ф. Венгрия–1956 – Грузия–2008 // Мысль. – 2008. – № 10. – С.78–79.

Рябинин Е.В. Усиление России и возвращение современного политического мира к состоянию биполярности

Проанализировано влияние России на международной арене после российско–грузинского конфликта и переход современного политического мира к состоянию биполярности. Освещены мнения западных политологов относительно действий России в Кавказском регионе.

Ключевые слова: биполярность, конфликт, кризис, двойные стандарты.

Ryabinin, Y.V. The strengthening of Russia and getting contemporary political world back to bipolar state

The influence of Russia at the international stage after Russia–Georgia conflict and the transition of the political world to the bipolar world have been analyzed. Western politologists' opinions concerning Russia's actions in the Caucasus region has been highlighted.

Key words: bipolar state, conflict, crisis, double standards.

Основні підходи до дослідження регіоналізму як об'єктивного процесу сучасної світової політики

Регіоналізація політичного простору – один з найбільш розповсюджених феноменів сучасного світу. В останнє десятиріччя на європейському прикладі регіоналізм став ефективною відповіддю на виклики сучасності. В Європейському Союзі регіоналізація розвивається як свого роду протипоказ інтеграційним процесам. На основі вітчизняних та зарубіжних досліджень регіоналізму проаналізовано принципи формування й особливості провадження європейської регіональної політики, встановлені основні можливі напрями впливу даного явища на політичний процес.

Ключові слова: регіон, рівні регіоналізації, європейський регіоналізм.

Актуальність дослідження проблем європейського регіоналізму полягає, з одного боку, в ролі, яку відіграє це явище в сучасній системі міжнародних відносин, а з іншого – в недостатньому рівні наукового осмислення цих процесів.

Стрімкі історичні процеси, що відбуваються у сучасних суспільствах, є свідченням глибоких цивілізаційних змін. Трансформація концепції суверенітету особливо очевидно простежується в умовах розвитку взаємопов'язаних концепцій глобалізації та регіоналізації, що якраз і визначають на сьогодні суттєві зміни в системі міжнародних відносин. Насамперед, це пов'язано із зростанням кількості акторів міжнародних відносин, які доволі активно перебирають на себе функції, що раніше були у виключному віданні зовнішньополітичних інститутів суверенної держави.

Особливо показовими ці процеси є в найбільшому європейському регіоні – Євросоюзі. Для Європейського Союзу підвищення інтересу до проблем регіоналізації характеризується двома рівнями цього об'єктивного для сучасного світового процесу явища. Насамперед, це проблема глобального регіонального лідерства «старої Європи», її перспективи становлення як одного із найпотужніших світових «центрів сили». Крім того, актуалізація проблем регіоналізму обумовлена нерівномірністю розвитку регіонів і тих, які входять до складу Союзу, і тих, що сусідять з ними. А тому гостро стоїть проблема «згладжування» соціально-економічних диспропорцій в рівнях розвитку окремих регіонів. Необхідність впровадження політи-

ки вирівнювання рівнів викликана як потенційною загрозою існування слаборозвинених територій на фоні високорозвинених, що породжує ряд суспільно-політичних проблем (міграція, бідність, нестабільність), так і можливістю поширення впливу на сусідні території, що особливо важливим є в умовах глобалізації.

Характер регіональної політики в об'єднаній Європі обумовлюється його складною структурою, що об'єднує як зовнішню (оптимізація економіко-соціальної структури в географічному регіоні без першочергового врахування національних кордонів), так і внутрішню («вирівнювання рівнів» по розвитку регіонів всередині держави) регіональну політику. Складність структури обумовлена також свого роду дублюванням політик (регіональна політика Євросоюзу і регіональна політика кожної країни), що загалом є характерним механізмом для здійснення і інших політик.

Насамперед, необхідно зазначити, що процеси регіоналізації відбуваються у кількох паралельних площинах. Перша з них – це, умовно названа, «національна» регіональна політика, проведення якої викликане необхідністю подолання структурних розбіжностей в стані соціально-економічного розвитку територій держави. Сама її мотивація обумовлена потенційною загрозою існування економічно відсталих регіонів для національної безпеки країни, оскільки такі території не дозволяють забезпечити стабільність, а значить і суспільну прогнозованість. Цей рівень найбільше пов'язаний із таким поняттям традиційного суспільства як «національний інтерес». Другий рівень проблеми – регіональна політика Євросоюзу щодо територій країн-членів (мотиви – ті ж самі, з поправкою на весь політичний регіон ЄС з усіма його глобалізаційними проявами). А третій – якнайтісніше пов'язаний із причинами суб'єктності. Це означає, що є держави, які притягують інші території регіону і об'єднують їх на ідеях схожості структурних цілей, а є такі, які «дозволяють» себе об'єднати. Власне, цю проблему прийнято розглядати в контексті таких понять в міжнародних відносинах як «регіональне лідерство», «система регіональної безпеки» та геополітика в цілому.

А свідченням суто наукової актуальності теми дослідження є чисельна кількість публікацій з проблем, які вона включає. Власне, наявність широкої джерельної бази, значна частина документів якої ще не отримали наукового аналізу є особливістю даної теми дослідження.

Маючи на меті з'ясувати основні підходи до дослідження регіоналізму як феномену сучасної світової політики, треба проаналізувати той науковий доробок, який став інтелектуальною лоцією, певним фундаментом, без якого будь-яка історична конструкція залишається лише абстрактним і неусвідомленим втручанням у наукову сферу. Аналізуючи наявні оцінки окремих проблем, що входять до кола інтересів нашого дослідження, ми спробуємо відійти від оперування бінарними опозиціями, дихотоміями і структурним розподілом праць своїх попередників тільки за хронологічними чи тільки за тематичними сюжетами. Взагалі, такий розподіл має право на існування, але здебільшого тоді, коли йдеться про тривалу традицію вивчення подій, фактів, явищ, в процесі яких виникли цілі школи і напрямки історичної думки.

Стан дослідженості проблем, пов'язаних з процесами європейської регіоналізації, перебуває в прямій залежності від перебігу реального політичного процесу і обумовлюється динамікою його змінності. На наш

погляд, концептуальний аналіз праць з проблеми міг би скласти цікаве самостійне наукове дослідження.

Перманентна об'єктивна тривалість досліджуваного процесу впливає і на характер публікацій з даної проблеми. Аналіз преси дозволив виявити різні підходи висвітлення регіоналізму в Європі, бачення цих процесів не лише з боку українського суб'єктивізму – на – перспективу, а й з позицій суто учасницької вмотивованості об'єктів дослідження. Це дало змогу простежити і порівняти деякі підходи.

Так, в документах офіційного походження представлені загалом концепції державної регіональної політики, де визначаються концептуальні положення державної політики у питаннях розвитку регіонів та регіональної співпраці. Особливий інтерес ці документи викликають з огляду на те, що саме з їх допомогою вдалось визначити принципи та рівні регіоналізму («мала» і «велика» регіональна політика).

В українських публікаціях, на відміну від європейських, можемо відзначити досить високий інтерес до використання бінарних опозицій на кшталт «біле – чорне», що проявляється в наданні оцінки політичних проблем Євросоюзу, критиці неефективності регіональних політик як на рівні окремих країн, так і на рівні ЄС (Ю. Таран, О. Гриценко, В. Пашенко, В. Коваленко). Це, очевидно, викликано необхідністю пошуку відповідей на українські суспільні виклики і запити щодо диспропорцій у розвитку регіонів.

Іноземні ж автори спираються в основному на аналіз теоретичних заasad регіоналізму, і в своїх статтях виводять нові концепції та ідеї стосовно аналізу цих проблем [20,23]. Це, на наш погляд свідчить про усвідомлення процесів, що тривають і аналіз, відповідно, процесів, що очікуються.

Окрему групу склали фундаментальні праці, присвячені дотичним (фоновим) явищам, що передували, обумовлювали, впливали на розвиток інтеграційних процесів в Європі, створенню та діяльності Європейського Союзу, політичній дискусії, що визначала історичну перспективу розвитку тощо. До цієї групи належать праці Ю. Шишкова, В. Копійки і Т. Шинкаренка, монографія під редакцією Ю. Борко та О. Буториної, В. Барановського [2;1;13;6], а також іноземних дослідників: Б. Сотендорпа, Д. Урвина, Н. Нюджента [17] тощо. Крім того, численними є публікації на ці теми і в періодичних виданнях. Слід назвати таких авторів, як, Я. Бурляй, М. Кулінич, Д. Данилова, В. Новицький [10;3;4;7;4] та інші.

Що стосується розгляду суті проблем регіоналізму, то слід зазначити, що ведеться наукова дискусія вже щодо самого визначення поняття «регіон» та явища «регіоналізм». Суто практичний характер самого дослідження не дозволяє детально розглянути ще й теоретичну канву питання. Тому, аналізуючи дискусію проблеми в теорії міжнародних відносин, зупинимось на методологічних аспектах у трактуванні аналітиками ключових понять цього явища.

Власне, в теорії міжнародних відносин є юридичні, економічні, геополітичні, історичні, культурні і інші трактування цього складного явища. Кожна з них концентрується, лише на якомусь одному аспекті, ігноруючи решту найважливіших характеристик.

Перш за все слід з'ясувати, яке саме значення вкладалося в поняття регіоналізму протягом усього періоду, відколи дане явище стало об'єктом дослідження політичної науки.

На думку А. Мурадяна, у першій половині ХХ ст. під регіоналізмом розумілася філософсько-історична концепція, яка передбачала можливість інтеграційних процесів в межах регіону, що трактувався як певна група країн, об'єднаних сусідським географічним положенням, та спільними рисами культури а також набуття відповідною групою країн статусу суб'єкта історичного та політичного процесу. В історії політичної думки дана концепція отримала назву «старого регіоналізму» [9,86].

У країнах Західної Європи інтерес до досліджень регіоналізму зріс у середині двадцятого століття, і був викликаний процесами інтеграції в межах Європейського Союзу. Для цього напряму досліджень характерним є розуміння регіону як субнаціональної ланки механізму державної влади між загальнонаціональним та місцевим рівнем. Відповідно регіоналізм тлумачився як принцип побудови майбутньої Європи. Зокрема, таке тлумачення регіоналізм отримав у межах концепції «Європи регіонів».

Концепція «Європи регіонів» була розроблена фахівцями Коледжу Федералістських досліджен та Міжнародним центром європейського формування. Даний напрям отримав назву «ніцької школи» регіоналістських досліджень.

Сутнісною рисою досліджень ніцької школи є наголошування на негативному характері централізму як одного з головних принципів побудови нації-держави. Вчені даного Коледжу розглядають федерацію європейських регіонів як альтернативу системі існуючих національних держав. Головна вада «Європи націй» полягає у дисбалансі сил різних держав, які мають неоднакові розміри та кількість населення. Таким чином, оптимальними одиницями суб'європейського рівня є регіони, приблизно рівні за чисельністю населення.

Основні принципи моделі «Європи регіонів», розробленої вченими на чолі з А. Марком, виглядають так:

- 1) автономія регіонів в рамках існуючих держав і в рамках ЄС;
- 2) транскордонне співробітництво сусідніх регіонів держав, пов'язаних сотнями ниток;
- 3) принцип субсидіарності – делегування до центру лише залишкових повноважень, які стосуються обмеженого кола питань, розв'язання яких неможливе на регіональному рівні;
- 4) забезпечення максимально можливої участі у політичному процесі за рахунок наближення влади до виборців [8,153].

У контексті світових інтеграційних процесів явище регіоналізму досліджували й американські вчені. Зокрема, американський політолог Л. Снайдер пов'язує вживання термінів «регіоналізм» та «регіоналізація» з «означенням стану або процесу 1) розподілу країни на окремі частини та 2) утворення комбінацій кількох держав, що діють як єдине ціле» [5,236]. Не менш відомий американський політолог Дж. Розенау трактує регіоналізацію як «вкрай суперечливий процес фрагментації та інтеграції» [5,236]. Як синонім до цього терміну Дж. Розенау вживає поняття «фрагмеграція» (сама етимологія цього слова вказує на поєднання процесів фрагментації та інтеграції).

Польський політолог М. Котер трактує регіоналізм як форму державного устрою, яка є проміжним типом між федералізмом та унітаризмом. М. Котер ототожнює поняття «регіоналізм» із унітарним децентралізованим державним устроєм, а країни, що мають саме такий устрій, позначає терміном «регіональні держави» [16,73].

З 30–х років минулого століття частина американських соціологів визначають регіоналізм як певну методологію дослідження та планування суспільних процесів. За визначенням В. Бернсдорфа, «регіоналізм – це поняття, вживане для окреслення ширшого покриття людських відносин обміну, які прив'язані до географічних просторів, котрі становлять частину більшого цілого» [16,76]. З погляду Г. та А. Теодорсонів, регіоналізм – це «такий підхід до дослідження людської діяльності, який звертає увагу на географічний регіон як єдність аналізу, підкреслюючи залежність між людиною та її безпосереднім природним середовищем» [16,76–77].

Однак, під впливом активізації дезінтеграційних процесів у країнах, котрі, як вважалося, вже спромоглися асимілювати етнічні групи (Великобританія, Франція, Італія), з середини двадцятого століття під регіоналізмом вчені починають розуміти масовий політичний рух за самоврядування певних територій, які за особливостями свого історичного розвитку та культурної спадщини відрізняються від інших частин країни.

Заслугує на увагу визначення регіоналізму, запропоноване британським істориком Е. Томпсоном. На його думку, регіоналізм «належить до способу, яким окремі політичні партії та інші організації сприяють ідеї специфічності й відокремленості регіону» [12,96]. При цьому вчений зазначає, що «регіоналізм є одночасно й ідеологією, і стратегією, яка використовується з метою забезпечення переваг для регіону».

Концептуальне дослідження проблеми регіоналізму та регіоналізації здійснив російський політолог А. Смірнов. Регіоналізм являє собою, за визначенням А. Смірнова, «...сукупність соціокультурних і політичних рухів, які виступають проти уніфікації та централістських тенденцій у багатьох сферах життя народів і держав, що не обґрунтовані об'єктивною необхідністю, а також відповідна система поглядів» [11,333]. Основним об'єктом критики з боку регіоналізму є гіпертрофія державної регламентації життя просторово організованих чи історично складених спільнот (регіонів), що мають культурну, етнічну, релігійну, господарську, географічну та іншу специфіку.

Фінський політолог П. Юкарайнен вважає, що під терміном «регіоналізм» можуть ховатися такі різноманітні процеси, як рух за етнічні права, сепаратизм, децентралізація державного устрою, транснаціональна співпраця сусідніх адміністративно–територіальних утворень, регіональна мережева інтеграція, і т.д. [18,5]. Регіоналізм – це природний, органічний принцип територіальної організації соціальних, політичних, економічних і культурних процесів. Д. Лернер виділяє такі категорії регіоналізму як:

- соціальна згуртованість етнічних расових і мовних груп, що проживають спільно;
- взаємодоповнюваність тих господарських і промислових одиниць, які працюють в рамках даної території;
- спільність загальних цінностей, пов'язаних з культурою, релігією, історичними традиціями;
- політична солідарність [14,118].

Е. Тафт вважає, що регіоналізм націлений на практичне використання тих можливостей, які витікають з природного територіального поділу сучасних суспільств, а значить – створює умови для раціонального розподілу влади і ресурсів серед різних груп населення. Тому регіоналізм внутрішньо властивий всім типам сучасних суспільств, незалежно від їх розмірів,

рівня розвитку, особливостей політичних структур і т.д. [15,96]. Іншими словами регіоналізм незмінно присутній у внутрішньому облаштуванні суспільних відносин і не завжди приймає політичну зовнішність.

Дослідники сходяться на думці, що при ігноруванні на офіційному рівні регіоналізм існує в пасивній (пригніченій) формі і виявляється в різних звичках, звичаях, типах менталітету, публічній активності, культурних особливостях і т.д. Цей вид регіоналізму визначається спільною ідентичністю, культурою, історією, географією. Будучи заохочуваним, регіоналізм приводить до свідомої підтримки різних центрів регіонального тяжіння і в політичному сенсі веде до децентралізації влади.

Деякі учені (А. Харрел, М. Болік) вважають, що дроблення сучасних держав–націй приведе до появи переважно регіональних форм політичної організації, які будуть однорідніші соціально, а тому стануть міцнішими і інтегрованими. Дійсно регіоналізм дозволяє скоротити дистанцію між політичною елітою і пересічними громадянами і, таким чином, створює стимули для глибшої участі останніх в політичному житті [19,75].

Таким чином, ми бачимо, що дана група дослідників показала абсолютно інший підхід до вивчення проблем регіоналізму, беручи за основу не стільки політичні або економічні чинники, скільки перш за все питання культурної ідентичності.

Монографія українських наукових співробітників соціологічної фірми «Соціс» О. Стегнія та М. Чурілова «Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження» містить теоретичні розробки соціальних коренів регіоналізму. З точки зору соціології, регіоналізм постає як відмінність між регіонами у характері суспільних відносин, результатом яких є поширені на відповідних територіях специфічні орієнтації та моделі поведінки, а також регіональна ідентичність. З точки зору політологічного аналізу, під регіоналізмом розуміються або сукупність регіональних політичних рухів, або як принцип побудови державного устрою чи системи державного управління. Отже, те, що соціологи вважають регіоналізмом, у політології розглядається скоріше як сукупність передумов його виникнення.

Політологи О. Картунов та О. Маруховська визначають регіоналізм як врахування національних, економічних та інших особливостей, притаманних певному регіонові тієї чи іншої країни, а також як політику, спрямовану на об'єднання групи держав певного регіону, залежних одна від одної в економічному, політичному та військовому аспектах. Тобто, це поняття має внутрішній та зовнішній аспекти. У внутрішньому аспекті регіоналізм означає принцип державної політики, а у внутрішньому аспекті вчені схильні ототожнювати поняття «регіоналізму» та «регіоналізації».

Існує специфіка у дослідженні окремих аспектів регіоналізму європейськими та російськими вченими. Так, європейські науковці досліджують регіоналізм як вияв субетнічними та етнографічними групами спротиву уніфікаційній політиці національних держав (К. Квасневський, Г. Люббе, З. Стащак). Російські політологи – представники так званої «елітистської школи» у російській політичній регіоналістиці (В. Алексєєв, С. Барзілов, О. Гаман–Голутвіна, Г. Марченко, А. Філіпов, О. Чернишов) – звертають основну увагу на роль регіональних політичних еліт у процесі розгортання регіоналізму. Дані розбіжності відображають відмінну природу регіоналізму в європейських країнах та у деяких колишніх радянських республіках.

Серед особливостей значної частини досліджень регіоналізму в Україні можна перш за все відзначити їхню надмірну політичну заангажованість. Ця заангажованість виявляється у наданні однозначно негативних оцінок досліджуваному явищу (Т. Даренська, М. Рябчук), а також у намаганні за допомогою наукової аргументації обґрунтувати поточні політичні ініціативи, які належать у тому числі і регіональним елітам.

Підсумовуючи, зазначимо, що існування такої широкої джерельної бази, великої кількості праць, в яких ставляться питання регіоналізму загалом, та робиться спроба осмислення європейських процесів регіоналізації, зокрема, недостатня комплексна оцінка процесів єврорегіоналізму, свідчить про актуальність та нагальну потребу комплексних досліджень у цьому напрямку. І потреба така ставатиме тим актуальнішою, що глибше розвиватимуться та модифікуватимуться нові регіональні утворення, з'являтимуться нові актори міжнародних (чи вже точніше – міжрегіональних) відносин.

Європейський регіоналізм як концепція і практичний напрям міжнародних відносин отримав нині політичне визнання і є інтегральним елементом побудови і функціонування європейської системи безпеки і співпраці. Таким чином, регіоналізм є визначальним фактором формування сучасних внутрішніх і зовнішніх політик європейських країн, що викликане об'єктивними процесами світового розвитку.

Література

1. *Барановский В.Г.* Европейское сообщество в системе международных отношений. – М., 1986. – 231 с.
2. *Борко Ю.А., Буторина О.В.* – Перспективы Евросоюза в новом веке. // Современная Европа. – № 3. – С.5–11.
3. *Бурляй Я.* Интеграційні процеси в ЗП // Международная жизнь. – 2002. – № 8. – С.78–84.
4. *Данилов Д.А.* Общая внешняя политика и политика безопасности. // Европейский союз на пороге XXI века / под ред. Ю. А. Борко, О. В. Буториной. – М.: УРСС, 2001. – С. 166 – 192.
5. *Картунов О.В.* Вступ до етнополітології. – К., 1999. – 300 с.
6. *Копійка В.В., Шинкаренко Т.І.* Європейський Союз: заснування і етапи становлення. Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 448 с.
7. *Кулінич М.* У новому геополітичному просторі // ПІЧ. – 1994. – № 1. – С.44–47.
8. *Макарьчев А.С.* Федерализм и регионализм: европейские традиции, российские перспективы. // Политические исследования. – 1994. – № 5. – С.152–155.
9. *Мурадян А.А.* Регионализм как проблема политологии. // Вестник Московского государственного университета. – Серия 18: «Социология и политология» – 1995. – №3. – С.83–89.
10. *Новицький В.* Інтеграція як інструмент сучасного розвитку та геополітики. // ПІЧ. – 2003. – № 11. – С.58–65.
11. *Смирнов А.М.* Регионализм. // Политическая энциклопедия. / Под ред. Г.Ю. Семигина. В 2-х т. – М.: Мысль, 2000. – Т.2. – С.333.
12. *Томпсон Е.* Регіони, регіоналізація та регіоналізм у сучасній Європі. // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. – Луганськ: «Альма-матер», 2002. – С.95–110.

13. Шишков Ю.В. Место и роль Евросоюза в современном мире. // Европейский Союз на рубеже веков. – М.: ИНИОН, 2000. – С.11–29.
14. Andrew Hurrell. Expanding in Resurgence of Regionalism in World Politics. // Review of International Studies. Vol. 21. – № 4. – October 1995.
15. Daniel Lerner. Some Comments on Center – Periphery Relations // Comparing Nations. The use of Quantative Data in Cross–National Research. Edited by Richard L. Merrit and Stein Rokkan. New Haven and London, Yale University Press, 1996. – 225 p.
16. Koter M. Region polityczny – geneza, ewolucja i morfologia. // Region, regionalizm – pojęcia i rzeczywistość. – Warszawa: SOW, 1993. – S.49–74.
17. Nugent N. The Government and Politics of the European Union. London: Longman, 1994. – 201 p.
18. Pirjo Jukarainen. Any Space for the Postmodern Identity? International Conference: «Border Regions in Transition», 14–18 June 1997.
19. Robert Dahl, Edward Tufte. Size and Democracy. Stanford University press. Stanford, California, 1973. – P.72–93.
20. Walt S. International Relations: One World, Many Theories. // Foreign Policy. – 1998. – № 3.

Ушакова Ж.С. Основные подходы в исследовании регионализма как объективного процесса современной мировой политики

Регионализация политического пространства – один из наиболее распространенных феноменов современного мира. В последнее десятилетие на европейском примере регионализм окончательно упрочил свой статус эффективного ответа на вызовы современности. В Европейском Союзе регионализация развивается как своего рода противовес интеграционным процессам. На основе отечественных и зарубежных исследований регионализма установлены основные направления влияния данного явления на политический процесс, проанализированы принципы формирования и особенности внедрения европейской региональной политики.

Ключевые слова: регион, уровни регионализации, европейский регионализм.

Ushakova, J.S. The main approaches to the research of regionalism as the phenomenon of the modern political process

Regionalism of political space is one of the most widespread phenomena of the modern world. In the last decade regionalism on the European example became an effective answer for the challenges of the time. Regionalism in the European Union develops as the counterbalance to the processes of integration. Principles of forming and feature of realization of the European regional policy are analysed in the article. Using the native and foreign investigations, the author researches the main directions in a political process which regionalism influences.

Key words: region, levels of regionalization, European regionalism.

Міфологізація феномену «тероризм» в сучасному глобальному суспільстві

Проаналізовано поняття «тероризм», визначені його сутнісні характеристики, простежена історична трансформація уявлень про цей феномен.

Ключові слова: *тероризм, держава, міфологема, глобалізація.*

На сучасному етапі розвитку світового суспільства політичні міфологеми є значущими елементами соціальної реальності. Як відзначає відомий німецький філософ і культуролог Е. Касирер «чи не найважливішою і в той же час найтривожнішою особливістю сучасного політичного життя є виникнення нової сили – сили міфологічного мислення» [4,153]. Це особливо актуально щодо конфліктних феноменів, до яких на нашу думку належить і політичний тероризм.

Тероризм є сучасною політичною міфологемою, в результаті того, що незначний відсоток населення Землі був безпосереднім учасником теракту, як жертва або виконавець, проте практично кожен має уявлення про дане явище. Це уявлення виникає на основі інформації, яка забезпечується засобами масової інформації, що дозволяє зробити висновок про те, що воно, певною мірою, ними конструюється. Мас-медійне функціонування тероризму робить розгляд даного явища **актуальним**. І дозволяє зробити цей розгляд **метою** даної роботи.

Завданнями, які необхідно виконати для досягнення поставленої мети є:

- визначити поняття «тероризм», яке активно використовується в сучасному політичному, публіцистичному і інших дискурсах
- проаналізувати основні сутнісні характеристики даного явища;
- прослідити трансформацію уявлень про тероризм, її причини та специфічні риси.

Об'єктом цієї роботи є явище тероризму в сучасному світі, а **предметом** – його сутнісна трансформація, яка змінила методи, норми і цілі його функціонування.

Почнемо аналіз міфологеми тероризму з визначення відомого дослідника тероризму Уолтера Лакера. Він визначає тероризм як «застосування недержавного насильства або загрози насильства з метою викликати паніку в суспільстві, ослабити положення і навіть повалити посадових осіб і політичні зміни в суспільстві» [5,11]. Дане визначення відображає суть даного явища, оскільки воно насамперед дозволяє розвести поняття тероризму і терору, які, за словами автора, до цих пір сприймаються деякими авторами як ідентичні: «Державний терор, терор з боку держави і від його імені, звичайно, явище давно відоме. Володіючи монополією на

застосування сили, держава цілком може нею зловживати, як трапилось, скажімо, в Германії і в СРСР. Але все ж такине тероризм, це щось інше. Дехто навмисно плутає ці речі, довести, що немає жодної принципової різниці між тероризмом знизу і тероризмом зверху. Але насправді це зовсім не одне й те саме» [6].

Як ви в книзі «Сучасний тероризм» Е. П. Кожушко: «Терор – це політичні репресії з боку держави, що ґрунтуються на потужності своїх силових інститутів». А «тероризм – це насильство, здійснюване з боку опозиційних угруповань» [5,8].

Більш повне визначення тероризму дає інший відомий американський дослідник Б. Джекінс, директор програм «РЕНД корпорейшн» в галузі субнаціонального конфлікту і політичного насильства, що стверджує, що «тероризм визначається залежно від характеру акції, а не від особи виконавця або суті справи, за яку він бореться. Всі терористичні акції зв'язані із застосуванням насильства або загрозою насильства, часто це супроводжується висуненням конкретних вимог. Насильство спрямовано в основному супроти об'єктів. Мотиви мають політичний характер. Акції здійснюються так, щоб привернути максимум суспільної уваги. Виконавці, як правило, є членами організованих груп і на відміну від інших злочинців беруть на себе відповідальність за здійснювані акції. І, нарешті, сама акція покликана надати дію, що виходить за рамки спричинення безпосереднього фізичного збитку» [1,24].

Не дивлячись на об'ємність дане визначення дуже точно, оскільки в ній відбиті практично всі значущі риси тероризму.

По–перше, в ній позначено, що тероризм – це передусім одна з форм організованого насильства.

По–друге, насильство визначається саме як політичне, що дозволяє позначити основну сферу діяльності терористів, і відокремити поняття «тероризм» від кримінального злочину.

По–третє, у визначенні підкреслюється, що насильство здійснюється членами організованих груп проти об'єктів, що дозволяє зробити висновок про низький рівень участі мас в терористичній діяльності. Цей момент важливий, скільки дозволяє відокремити поняття тероризму від національно–визвольного руху, революції, партизанської війни і «просто» військових дій. Адже, терористичні акції, як правило, спрямовані саме проти цивільного населення. Для терористів характерне заперечення поняття «невинність». Безумовно, бувають виключення, проте концепція терористичної боротьби має на увазі тотальну провинність всіх, вже через їх приналежність до того або іншого суспільства, тієї або іншої національності, релігії і тому подібне.

По–четверте, у визначенні згадується про те, що тероризм – це не лише насильство, але і загроза такого. Як говорить Г. К. Варданянц в статті «Тероризм: діагностика і соціальний контроль»: «Партизани хочуть завоювати територію, терористи – мислення» [2,78]. Для терористів головне не убити, а налякати, чинити тиск для того, щоб досягти своїх цілей.

Звідси витікає наступний, п'ятий момент, важливий у визначенні тероризму, – це розрив між безпосередньою жертвою насильства і групою, що є об'єктом дії. У терористичній акції, як правило, цілком випадкові люди стають жертвами злочину. Важливий, як вже підкреслювалося, ефект тиску даної акції на владу, від якої залежить те або інше рішення, а також на певні верстви населення, які своєю реакцією можуть сприяти

ухваленню потрібного терористам рішення. Даний момент дозволяє відрізнити терористичний акт від політичного вбивства, де насильство застосовується безпосередньо до об'єкту дії. Це положення підтверджують слова У. Лакера, що написав, що «в ХІХ–м сторіччі і на початку ХХ–го терористи, скажімо, російські есери або західноєвропейські анархісти, полювали за королями, міністрами і генералами. Терористи наших днів, та практично і всієї другої половини ХХ–го століття не так вже часто заважають ударів по еліті, та зате влаштовують вибухи на ринкових площах і в інших місцях, де їх жертвами стають пересічні громадяни, у тому числі і діти» [6].

Останній момент, відмічений у визначенні, – це метод боротьби, що визначається на основі характеру дії, а не особи злочинця або мотиву злочину.

Хоча, саме характер мотиву злочину є одним з двох бракуючих моментів, які також важливі для визначення тероризму. Так, в дефініції Дженкінса мовиться про те, що мотив терористичної дії політичний, але не наголошується той факт, що він ще й ідеологізований. Адже будь-яка терористична дія завжди здійснюється відповідно до того або іншого лозунгу.

Істання межа, яка також відсутня у визначенні, це сприйняття тероризму як недержавної дії. Терористичний акт здійснюється недержавними угрупованнями.

Питання стосунків держави і терористичної діяльності є складним і заслуговує на окремий розгляд. У межах даної статті ми відзначимо, що певна залежність її безсумнівно присутня. Проте, визначення цієї залежності часто залежить від різних економічних, політичних і геополітичних чинників.

Так, у випущеній в 1999 році книзі «Тероризм і терористи» К.В. Жарінов серед держав тих, що підтримують тероризм називає Афганістан, Ірак, Іран, Кубу, Лівію, Пакистан, Північну Корею, Сірію і Судан [3,443]. Список держав що подають спонсорську підтримку терористичним організаціям приведений в доповіді держдепартаменту США 2002 року ідентичний першому, за винятком Афганістану і Пакистану [11]. Заява Дж. Буша, зроблена їм 27 червня 2008, виключає з даного списку також Північну Корею. Подібна трансформація є очевидним прикладом неоднозначності яких-небудь оцінок з цього питання.

Наступним важливим моментом розгляду тероризму є короткий історичний аналіз його формування і перетворення до міфологеми. Даний аналіз дозволяє прослідкувати трансформацію тероризму з феномену сфери політики в політичну міфологему, якій він в даний момент є, і продемонструвати його діяльність в цій якості.

Тероризм як феномен політичної реальності з'явився в другій половині ХІХ ст. Іноді найпершою датою, позначають 1819 рік – вбивство письменника А. Коцебу в Германії [5,5]. У цей початковий період свого існування тероризм носив ситуативний, локальний характер, терористичні акти були одиничні. Найбільш відомою терористичною діяльністю даного періоду є діяльність російських народників (організація «Народна воля» та інші), що зробили, наприклад, вісім замахів на Олександра другого. Останнє з них закінчилося успіхом (01.03.1881).

Сплеск тероризму (другий етап його існування) доводиться на 60–70-і роки ХХ ст., коли терористичні організації починають свою діяльність

насамперед в державах Латинської Америки і Європи. Саме у цей період відбувається зародження функціонування тероризму як міфологеми. Що примітно, практично той же період, а саме 1968–1974 роки, П. Вагнер (фахівець з проблем модерна з Європейського університету у Флоренції) позначив як перший етап поворотного пункту історії, що характеризується «студентським» рухом і всесвітньою економічною і політико–культурною кризою, дестабілізацією всього післявоєнного світового економічного ладу» [9,13]. Проте, також як трансформація є процесом, так і зародження міфологеми не є подією раптовою. В більшості своїй воно має «раптовість» помилкову, показову. Так, на цьому етапі тероризм – це більше феномен, що ґрунтується на наслідки своїх реальних дій і ситуацій, ним створених. Метою терористичних актів частіше виступають, як в ХІХ ст., конкретні політичні і соціальні діячі, цивільні жертви не численні і, часто, небажані терористам. Громадськість інформується про теракти разом з іншими політичними і кримінальними подіями. Не дивлячись на активну діяльність ЗМІ, що вже здійснюється, інформація про теракти не має статусу глобальної. Процеси глобалізації проходять період свого становлення. Інформаційна сфера глобалізації не сформувалася, міжнародні комунікаційні мережі розробляються. Ідеологія глобалізму (глобального неолібералізму), також, не набула загальносвітового поширення. Відповідно, глобальні проблеми людства розглядаються переважно у формі проблем економічної і екологічної стабільності.

Певно, у зв'язку з кризовим післявоєнним станом суспільства терористичні акти цього періоду здійснювалися «під грифом» революційних або військових перетворень, які були цілком зрозумілі більшості населення держав, що піддавалися ним. Демонструють це назви терористичних організацій того періоду: «Лівий революційний рух» – 1963 рік, Венесуела, «Фракція Червоної Армії» – 1968 рік, Німеччина [3,60].

Початок формування глобалізаційних процесів, терміну «глобалізація» і, відповідно, функціонування міфологеми тероризму збігається з періодом що знаходиться між двома незгадуваними етапами останнього поворотного пункту історії по П. Вагнеру. Один – це 1979 рік, пов'язаний з «приходом до влади Р. Рейгана в США і М. Тетчер у Великій Британії, що проклав початок *неолібералізму*; та публікацією гучної роботи Ж.–Ф. Мютаря «Postmodern Condition», що стала одночасно і політичним, і культурним явищем; іракською революцією, що не просто засвідчила зміну вектора розвитку конкретної колоніальної для поста держави, але і що дала поштовх, багатьом процесам глобального плану» [9,314].

Другий – кульмінаційний, на думку П. Вагнера, етап – 1989–1991 роки, що характеризується «перебудовою в Росії і прискоренням регіональної інтеграції в Європі» [9,14].

Глобальні перетворення в межах цього періоду мають ще свої наслідки. Формування інформаційної сфери глобалізації дозволяє тероризму здійснити повномірне функціонування його як міфологеми. Починаючи з даного періоду, метою здійснення терористичних актів стають не конкретні політичні лідери, а як можна більша кількість простого населення, інформаційний резонанс подібних терактів значно вищий. Саме до даного періоду відноситься інтенсифікація так званого «ісламського тероризму», а починаючи з кінця 90–х років, значних терактів відбулася в найбільш інформатизованій країні світу – США.

Формування інформаційної сфери глобалізації сприяє тому, що самі терористичні організації збільшуються, оформлюються в терористичні мережі. Розгляд терористичних організацій як мереж є важливим принципом аналізу в сучасній політичній науці. На думку наукового співтовариства терористичні мережі поліфункціональні. Комунікації в їх межах служать не просто для передачі інформації, а для установлення соціальних стосунків: здійснення соціалізації і самоідентифікації і так далі. Терористичні мережі динамічні, вони не фіксовані в часі, не обмежені політичним простором однієї нації. Організація їх можлива на локальному, регіональному і глобальному рівнях [12].

Завдяки мережевій структурі терористичних організацій стає не обов'язковою наявність у терористичних організацій політичного ядра, оформленого в партію, оскільки їх діяльність виходить за межі своєї держави. Терористична тематика набуває всього більшого поширення в ЗМІ, з'являються фільми, книги, присвячені цій тематиці, зростають і множаться численні чутки. Інформаційна основа поширення терористичної діяльності дозволяє їй набути статус глобальної проблеми [5,3].

Цьому сприяли і інші глобалізаційні сфери, такі як технічна, економічна, культурна. Розвиток досягнень в області озброєнь сприяли мініатюризації при збереженні або підвищенні ефективності засобів масового знищення. Численність і неконтрольованість переміщень людських потоків зробили достатньо проблематичним обмеження переміщень цих озброєнь і самих терористів.

Все це дозволяє зробити висновок про те, що тероризм в сучасному суспільстві є унікальним явищем, що відокремилося від інших, часто асоційованих з ним феноменів, таких як терор, війна, революція. В рамках цих явищ можливим і дуже поширеним є використання терористичних методів, проте ці методи не є єдиною характеристикою, яка дозволяла б судити про те, що якесь явище є тероризм, який насамперед виявляється у вигляді міфологеми, утримуючи в собі значний інформаційний компонент. Відповідно, уявлення про нього, може трансформуватися відповідно до місця, часу і суб'єктивної волі впливових індивідів.

Література

1. Беглова Н.С. Терроризм: поиск решения проблемы // США: экономика, политика, идеология. – 1991. – №1. – С.23–27.
2. Варданянц Т.К. Терроризм: диагностика и социальный контроль // Социс. – 2005. – № 7.
3. Жариков К. В. Терроризм и террористы / под общ. ред. Тараса А. Е. – 1999. – 606 с.
4. Кассирер Э. Техника политических мифов// Октябрь. – 1993. – № 7.
5. Кожушко Е. П. Современный терроризм / под общ. ред. Тараса А. Е. – М. – 2000. – 448 с.
6. Лакер У. Мне не нравится термин «война с террором». – Washington ProFile.
7. Лакер У. Десять тезисов о терроризме и борьбе с ним <http://grani.ru/blast/articles/laqueur/09/24/2001>
8. Ольшанский Д. В. Психология терроризма. – СПб.: Питер. – 2002. – 288 с.
9. Переосмысления современности (Материалы международной конференции). – Полис. – 2003. № 2. – С.12–21

10. Розенау Дж. Новые измерения безопасности: взаимодействие глобальных и локальных динамик. – www.auditorium.ru/books/723/17.htm

11. <http://www.agentura.ru/press/about/jointprojects/washprofile/laquer/>

12. Stohl C., Stohl M. Networks of Terror: Theoretical Assumptions and Pragmatic Consequences // Communication Theory. – 17 (2007). – P.93–124.

13. Wallerstein I. Globalization or the age of transition? A long-term view of the trajectory of the world system // International Sociology. V. 15. 2000. № 3.

Збрицкая Л.Г. Мифологизация феномена «терроризм» в современном глобализирующемся обществе

Рассмотрено понятие «терроризм», определены его сущностные характеристики, и прослеживается историческая трансформация представлений данного явления.

Ключевые слова: терроризм, государство, мифологема, глобализация.

Zbritskaya, L.G. The mythological transformation of the «terrorism» phenomena in contemporary global society

The concept «terrorism» is considered, its intrinsic characteristics are defined, and historical transformation of idea of the given phenomenon is traced.

Key words: terrorism, state, myths, globalization.

Греція в європейських демографічних процесах: аналіз та порівняння

Проаналізовано сучасні демографічні процеси в Греції. Виявлено основні чинники змін в кількості населення країни в контексті загальноєвропейських тенденцій. Проведено аналіз вікової, статеві структури населення Греції. Визначені основні напрями міграційних потоків по відношенню до Греції.

***Ключові слова:** демографічні процеси, рівень народжуваності, рівень смертності, норма народжуваності, міграційні процеси, ЄС-15, ЄС-25, ЄС-27.*

Одним з важливих аспектів дослідження розвитку Греції в умовах євроінтеграції є визначення сучасної демографічної ситуації в країні. Особливу роль при цьому грають фактори, пов'язані зі змінами в чисельності населення, в окремих вікових, статевих та інших функціональних групах. Водночас об'єктивний аналіз даних процесів неможливий без визначення загальних тенденцій демографічного розвитку, властивих регіону Північного Середземномор'я.

На протязі 1950 – 2008 років темпи зростання населення Греції характеризувалися наступним чином. В 1950 році чисельність населення Греції дорівнювала 7566 тис. осіб, в 1990 році вона вперше перетнула межу десятимільйонну межу і склала 10 121 тис. осіб. в 2008 році цей показник досяг 11 175 тис. чоловік. Найбільші темпи зростання населення відзначалися в 50-і – першій половині 80-х років ХХ ст., коли середній річний приріст складав 0,6 – 0,9 % населення Греції. Причини цього, слід бачити в високих темпах народжуваності, зменшенні рівня дитячої смертності, подовженні середньої тривалості життя. В 1995–1997 роках такі результати вдалося повторити, темпи приросту знов досягли 0,6 – 0,9 % однак тепер вони залежали більше від зовнішніх чинників, насамперед, притоку мігрантів з третіх країн. В подальшому кількість населення Греції продовжувала збільшуватися, однак темпи проросту населення знизилися, зокрема, з 2002 року вони не перевищували 0,3 % населення країни в рік. Якщо порівняти динаміку зростання чисельності населення Греції з загальноєвропейськими тенденціями виявиться наступне. В середньому по ЄС-15 темпи приросту населення на протязі 2004 – 2008 років мали тенденцію до збільшення і становили 0,4 – 0,8 % в рік. В 2008 році загальна кількість населення країн ЄС-15 досягла 39 1969 тис. чоловік. Що стосується ЄС-25, то темпи приросту з 2003 року зупинилися на позначці 0,5 % від загальної кількості населення. в абсолютних цифрах це склало 46 6413 тис. чол. Таким чином, темпи приросту населення в Греції від-

стають від середньоевропейських показників, що в подальшому призведе до зменшення частки Греції з загальній масі населення Європейського Союзу. Крім демографічних та соціально-економічних наслідків це має і політичні наслідки, оскільки деякі європейські інституції формуються за принципом представництва відповідно до кількості населення країни. Серед них слід назвати, насамперед, Європарламент.

Необхідно також враховувати загальні проблеми, пов'язані з демографічною кризою в Європі. Аналітики Євростату передбачають, що найбільшу кількість населення Греція матиме в 2020 році і складе 11 427 тис. осіб, після цього почнеться зменшення кількості населення країни, склавши на 2050 рік 10 632 осіб [6,125]. Для порівняння загальна кількість населення ЄС-15 найбільшого зростання досягне в 2025 році і становитиме 398 780 тис. осіб, після чого поступово почне знижуватися, повернувшись на рівень 2004 – 2005 років – 384 356 тис. чоловік. Що стосується ЄС-25, то найбільше людей в ньому буде проживати також в 2025 році – 470 057 тис. чоловік, в свою чергу, на 2050 рік їхня кількість не перевищуватиме 449 831 тис. осіб. Таким чином, тенденції змін в кількості населення Греції відповідають в цілому загальноєвропейським, які знайдуть своє відображення в його зменшенні в 20 – 30-ті роки ХХІ ст.

За статевою ознакою в структурі населення Греції на протязі 1990 – 2005 років не відбулося значних змін, хоч демографи зафіксували деяке підвищення відсоткової частки чоловіків. Так, в 1990 році жінки склали 50,7 % населення країни, відповідно чоловіки становили 49,3 % всього населення. В 2005 році це співвідношення складало 50,4 % та 49,6 % на користь жінок [5,153]. Більш того, за прогнозами демографів Євростату в 2050 році це співвідношення практично не зміниться і буде знаходитися на рівні: 50,5 % жінок та 49,5 % чоловіків [5,153]. Статеві характеристики ЄС-25 в 2005 році виглядали наступним чином: 51,2 % складали жінки, 48,8 % – чоловіки [5,153]. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що в Греції більш збалансована статеві структура суспільства. Це дозволяє говорити про менш виразні проблеми, пов'язані з проблемою зменшення кількості шлюбів та рівня народжуваності в країні в порівнянні з іншими країнами Європейського Союзу. В подальшому ці припущення знайдуть своє відображення у відповідних статистичних даних.

Протягом 1950 – 2008 років частка Греції в загальній масі населення Європейського Союзу не зазнала різких коливань і збільшилася з 2,2 в 1950 році до 2,4 % в 1995 році. З того часу, даний показник не змінювався, що доводить збереження фактору пропорційного зростання населення Греції та Європейського Союзу на момент 2008 року. Водночас, стабільність показнику доводить, що Греція вже не випереджає за темпами зростання населення інші країни Європейського Союзу, і в подальшому її частка несуттєво зменшиться. Так, наприклад, за прогнозами експертів Євростату в 2025 році доля Греції в населенні ЄС-25 становитиме 2,43 %, а в 2050 році вона зменшиться до 2,36 %. Ті ж самі тенденції характерні для Португалії, де показники частки населення країни в загальній масі населення ЄС-25 не змінювалися з 1998 року і становлять 2,3 %. Для порівняння в 2050 році він становитиме 2,2 %. Водночас можна відзначити поступове збільшення частки Італії, яка зменшившись з 13,3 % в 1960 році до 12,6 % в 1999 році, почала зростати і в 2008 році досягла 12,8 %. Однак вже в 2010 році вона зменшиться до 12,6 %, а в 2050 році складатиме лише

11,7 %. Фактично, можна говорити про загальне зменшення частки населення південно європейських країн в структурі населення ЄС. Причини цього, насамперед, слід шукати в поступовому старінні населення, зменшенні рівня народжуваності в порівнянні з іншими країнами ЄС, збільшенням віку жінок на час народження першої дитини. При цьому частка країн ЄС–15 в масі населення ЄС–25, яка на 2008 рік становила 84 % провчить зростати і досягне в 2050 році рівня 85,4 %. Відповідно це зростання відбудеться за рахунок переважно країн Північної Європи.

На думку автора, важливим представляється аналіз структури населення Греції в порівнянні з іншими країнами Європейського Союзу за віковою ознакою. Частка тих, кому виповнилося не виповнилося 15 років, склала 14,6 % в загальній масі населення Греції, що менше, ніж в цілому по ЄС–15 і ЄС–25 – 16,3 %. Частка працездатного населення Греції складала на 2005 рік 67,7 %, що перевищувало показники ЄС–15 (66,7 %) і ЄС–25 (67,2 %). В свою чергу, в структурі працездатного населення основну частку складають ті, кому від 25 до 49 років. Відповідно, для Греції їхня частка в загальній масі населення в 2005 році становила 37,4 %, ЄС–15 та ЄС–25 – 36,6 %. Такі результати були досягнуті за рахунок високого рівня народжуваності на протязі 70–80-х років ХХ ст., однак в подальшому вони почнуть знижуватися, збільшуючи, в свою чергу, показники щодо старшого населення. В 2005 році пенсіонери склали 17,9 % населення Греції, однак у 2050 році за підрахунками експертів Евростату їхня кількість зросте до 33 %, перетворившись на одну з основних проблем грецького суспільства [3,238]. Якщо порівнювати ці дані з показниками інших країн Європейського Союзу, то слід зазначити, що ситуація в Італії ще більш загрозлива, там пенсіонери складають 19,2 % населення. Причини збільшення частки пенсіонерів слід бачити в збільшенні середньої тривалості життя, пов'язаному з цим покращенні умов життя, зокрема, медичного обслуговування, а також зменшенні рівня народжуваності в суспільстві. Це ж також призведе до збільшення податкового навантаження на працездатне населення.

Зміни, що відбуваються у віковій структурі населення Греції можна прослідити на прикладі молоді віком до 19 років. В 1960 році їхня частка в структурі населення складала 31,7 %. Такі результати забезпечувалися через високий рівень народжуваності; відносно ранній середньостатистичний вік молодят; а також наявність певних ускладнень, пов'язаних з можливістю жінок мати постійну роботу і займатися власною кар'єрою. В 2005 році частка молоді до 19 років зменшилася до 19,9 % і має подальшу тенденцію до зниження. Таким чином, на протязі останніх 40–45 років в Греції спостерігалися процеси зменшення частки молоді, яка є запорукою подальшого розвитку суспільства. В цілому по ЄС–15 цей показник протягом 45 років знизився з позначки в 31,8 % до 22,1 %, в ЄС–25 – з 32,6 % до 22,3 %. Відповідно, показник кількості молоді до 19 років в Греції є нижчим за відповідні середньоєвропейські показники. Такі результати стали наслідком, насамперед, зменшення середнього рівня народжуваності та поступовим збільшенням середньої тривалості людського життя, і, відповідно, старінням нації.

В свою чергу, в Греції відбувається процес збільшення кількості пенсіонерів. Так, в 1950 році кількість населення віком старше 64 років становила не більше 10,5 % працездатного населення Греції. Таким чином,

податкове навантаження на працюючих греків було відносно невелике. Однак, вже в 1980 році показник пенсіонерів збільшився майже в два рази і становив 20,4 % від працездатного населення Греції. В 2000 році він збільшився до 24,2 %, а на 2005 рік становив 26,8 % працездатного населення. Фактично, за 55 років даний показник збільшився майже в 2,5 рази, при цьому спостерігається тенденція до подальшого збільшення.

Як і у випадку зі зменшенням частки молоді, тенденція до збільшення частки пенсіонерів, і, відповідно, посилення податного тиску на працездатне населення є характерною для всієї Європи. В середньому по країнам ЄС–15 в 2005 році цей показник становив 25,9 %, по ЄС–25 – 24,9 % працездатного населення. Таким чином, процеси старіння населення Європейського Союзу є загальними для всіх країн організації. Це, в свою чергу, змусить уряди європейських країн збільшувати ставки податкових відрахувань з працездатного населення, а також в перспективі збільшувати строк виходу на пенсію в країнах ЄС. Звісно, що такі заходи не будуть сприяти соціально–економічній та політичній стабільності об'єднання з одного боку, однак, напевно чи вони призведуть до суттєвого покращення ситуації зі старінням населення в Греції, і загалом ЄС.

Важливим критерієм аналізу соціального розвитку Греції в умовах інтеграційних процесів є розгляд динаміки рівня народжуваності, загальної та окремо дитячої смертності на протязі 60–х років ХХ ст. – початку ХХІ ст. При цьому виявляються досить цікаві особливості, а саме: в 1960 році рівень народжуваності в Греції, не зважаючи на наявні на той час соціально–економічні проблеми та низький у порівнянні з 2005 роком рівень медичного обслуговування, був майже в два рази вищий ніж на початку ХХІ ст. Більш того, рівень смертності на тисячу чоловік був, в свою чергу, нижчий, ніж зараз. І, якщо зменшення рівня народжуваності в країнах ЄС є загальноєвропейською тенденцією, то суттєве збільшення рівня смертності є менш розповсюдженим явищем.

В 1960 році рівень народжуваності в Греції становив 18,9 чоловік на 1000 чоловік населення. В абсолютних числах це становило 157,2 тис. немовлят [4, 74]. Вже в 1985 році показник народжуваності зменшився до 11,7 чоловік на 1000 чоловік населення, або 116,5 тис. немовлят. На протязі 90–х років ХХ–початку ХХІ ст. відбулося подальше зниження рівня народжуваності, і на 2003 рік цей показник становив 9,5 осіб на 1000 чоловік населення, або 104,4 тис. немовлят. З 2004 року починається етап поступового збільшення рівня народжуваності. Так, в 2004 році він становив 9,6 осіб на 1000 чоловік населення, а в 2006 р. досяг 10 %. В абсолютних числах це становило 111,08 тис. чоловік, народжених в 2006 році. Ця тенденція обнадіює, що в подальшому вдасться частково відновити раніше втрачені показники народжуваності.

В цілому по ЄС–15 рівень народжуваності на протязі 1960–2003 років зменшився з 18,3 до 10,6 немовлят на 1000 чоловік населення, і лише в 2004–2006 роках відбулося зростання 10,7 до 11,1 немовлят на 1000 чоловік населення. В абсолютних числах в 2006 році в країнах ЄС–15 народилося 4,3 млн. немовлят. При цьому частка новонароджених з Греції становила 2,58 % від загальної кількості немовлят, народжених в країнах ЄС–15. Для порівняння частка грецьких немовлят в загальній масі народжених в країнах ЄС–15 в 1960 році склала 2,72 %. Відповідно, необхідно

відзначити зменшення відсоткової частки немовлят з Греції в загальній структурі народжуваності в країнах ЄС–15.

Середні показники рівня народжуваності по ЄС–25 в 1960–2003 роках, в свою чергу, зменшилися з 18,5 немовлят на 1000 чоловік населення до 10,4, що стало найнижчим показником за 40 років. В 2004–2006 роках відбулося його зростання до 10,7 немовлят на 1000 чоловік населення, що також вище, ніж в Греції. В абсолютних величинах кількість новонароджених в ЄС–25 в 2006 році склала 4,941 млн. немовлят. Для порівняння в 1960 році в країнах ЄС–25 народилося 6,987 млн. осіб [4,74]. Відповідно, частка немовлят, народжених в Греції у відсотковому показнику на протязі 1960–2006 років не змінилася, становивши 2,24 % від загальної кількості новонароджених в країнах ЄС–25.

Серед причин зниження рівня народжуваності Греції та країнах Європейського Союзу в цілому слід відзначити зменшення кількості дітей в грецьких сім'ях, поступове зменшення кількості укладених шлюбів, збільшення розлучень, скорочення середньої тривалості шлюбу, а також збільшення віку жінки в період народження першої дитини.

Для повноцінного розвитку суспільства, що передбачає природне збільшення населення країни шляхом народження дітей, а не напливом іммігрантів, необхідно, щоб мінімальна середня норма кількості дітей в кожній сім'ях складала 2,1 дитини на кожну жінку [4,76]. В Греції на протязі 60–х років ХХ – початку ХХІ ст. ця норма суттєво зменшилася. Так, в 1960 році народжувалося в середньому 2,28 дитини на кожну грецьку жінку. В 1975 році був відзначений найвищий рівень, коли в середньому на кожну жінку припадало по 2,32 дитини; але вже наприкінці 1970–х років почалося падіння народжуваності, яке призвело до того, що в 1985 році вперше в історії Греції кількість народжених дітей була менше за необхідний для природного зростання мінімальний рівень. Він склав 1,67 дитини на жінку. В подальшому це падіння продовжувалося і досягло історичного мінімуму в 2003 році, коли становило лише 1,28 дитини на кожну жінку. В 2004 році норми народжуваності трохи збільшилися до 1,29 дитини на жінку, однак на сьогодні цей показник знаходиться значно нижче за необхідний мінімум в 2,1 дитини на жінку [4,76].

Для країн ЄС–15 в 1960 році норма народжуваності в середньому становила 2,59 дитини на кожну жінку, а в 2004 році – 1,54 дитини на жінку. В ЄС–25 ці норми становили 2,59 та 1,49 дитини на жінку відповідно [4,76]. Фактично, на сьогодні жодна країна Європейського Союзу не забезпечує позитивну динаміку зміни кількості населення шляхом природного зростання. Кількість населення збільшується лише через приплив іммігрантів з третіх країн. Однак навіть за таких обставин, Греція не відповідала середньоєвропейським нормам ні в 1960 році, ні в 2004 році. Це дає право говорити про наявність серйозних демографічних проблем навіть на тлі загальноєвропейської тенденції до зменшення рівня народжуваності. Серед країн ЄС–15 в Греції спостерігається найгірша ситуація з середнім рівнем народжуваності на окрему жінку.

Причини даного явища полягають як в об'єктивних, так і суб'єктивних факторах. Насамперед, аналізуючи динаміку зменшення рівня народжуваності в країнах Європи не можна не помітити той факт, що вона певним чином залежить від покращення соціально–економічного становища населення. Як, зазначалося вже раніше в 1960 році співвідношення серед-

ної кількості дітей на жінку в ЄС–15 становило 2,59, в 1965 році воно досягло свого максимуму і становило 2,66 дитини на жінку. Однак вже в 70–ті роки ХХ ст. почалося падіння рівня народжуваності і в 1980 році він становив 1,7 дитини на жінку. Для Греції цей процес почався тоді ж, і особливо проявився в другій половині 70–х – на початку 80–х років ХХ ст. Цікаво, що саме тоді Греція почала процес активної євроінтеграції. Не слід, звісно, проводити пряму залежність між явищами досягнення економічного достатку та зниженням рівня народжуваності, але слід відзначити, що підвищення рівня соціально–економічної забезпеченості майже завжди супроводжується процесами емансипації жінок. Серед іншого, цей процес передбачає активне залучення жінок до системи вищої освіти та активний пошук постійної висококваліфікованої роботи. А це, в свою чергу, знижує зацікавленість жінки в народженні дітей в більш ранньому віці і, відповідно зменшує загальну кількість дітей, народжених за її життя. Крім того, необхідно відзначити, що підвищення життєвого рівня грецького суспільства призвело до зростання вимог до побуту, а також споживчих витрат. На цей процес вплинуло також входження Греції до ЄС і загальне підняття цін. В таких умовах народження другої та наступних дітей неодмінно призводило до додаткових витрат. Слід зазначити, що зменшення рівня народжуваності більш торкнулося міського населення, ніж селян. Однак це є загальноприйнятим не лише в Греції, але й в світі в цілому. Серед суб'єктивних факторів можна відзначити, те, що на 60–70–ті роки ХХ ст. припав пік молодіжного руху, пов'язаного з прагненням молоді зайняти нове місце в суспільстві. Цей процес проявлявся в соціально–політичних, культурних та інших формах і був спрямований, зокрема, і на активну інтеграцію жінки в суспільство. Проявом цього є т.зв. «сексуальна революція» або феміністичний рух. Відповідно, дуже часто ідея офіційного оформлення стосунків та раннього народження дітей суб'єктивно не знаходила підтримки у представників молодого покоління грецького суспільства, що також зіграло свою роль в зниженні кількості народжених дітей.

В 2004 році на основі статистичних даних експерти Євростату спрогнозували подальші зміни показнику народжуваності на одну жінку. Так, передбачається що з 2010 року почнеться зростання цього показнику, який на той момент буде складати 1,41 дитини на одну жінку. В 2025 році він досягне 1,5 новонароджених на одну жінку, стабілізуючись в подальшому на цьому рівні до 2050 року [4,76]

В 1995 році в Греції укладалося 6 шлюбів на 1000 чоловік населення [3,47]. В 2000 році їх кількість зменшилася до 4,5 шлюбів на 1000 чоловік, а в 2004 році – до 4,2 шлюбів на 1000 чоловік. Лише в 2005 році відбулося збільшення співвідношення шлюбів на 1000 чоловік населення Греції до 5,5 [3,47]. Але, не зважаючи на загальне зниження кількості шлюбів, ситуація в Греції є відносно непоганою, якщо порівняти її з аналогічними показниками в інших країнах ЄС. В середньому по ЄС–15 кількість шлюбів на 1000 чоловік населення в 1995 – 2005 роках зменшилася з 5,2 до 4,6, по ЄС–25 – з 5,3 до 4,8 відповідно [3,69]. При цьому слід відзначити, що і в Греції, і в інших країнах Європи збільшується кількість так званих громадянських, неофіційних шлюбів. Для Греції поки що це тенденція не перетворилася на масову, через впливовість Грецької православної церкви, традиції та менталітет корінного населення, деяку патріархальність

побуту. Однак в майбутньому слід очікувати збільшення кількості неза-реєстрованих шлюбів, оскільки вони отримують поширення, насамперед, серед міської молоді, студентів.

Порід зі зменшенням кількості шлюбів, в свою чергу, відзначається збільшення кількості розлучень в Греції. Так, в 1995 році в країні реєструвався 1 розлучення на 1000 чоловік населення, в 2005 році цей рівень збільшився до 1,2 розлучень відповідно [3,47]. Фактично, в 2005 році на кожні 100 шлюбів припадало 21,8 розлучень. Для країни, де розлучення не заборонені офіційно, але засуджуються таким впливовим соціальним інститутом як церква, цей показник є досить високим. В середньому по ЄС–15 та ЄС–25 цей показник на протязі 1995 – 2005 років збільшився з 1,8 до 2,1 розлучень на 1000 чоловік населення [2,70].

Середня тривалість шлюбу в Греції в 2004 році становила 12,5 років, що відповідало показникам ЄС–15 та ЄС–25 [2,71]. В 2005 році середня тривалість шлюбу в Греції збільшилася до 13,8 років. Серед причин цього процесу необхідно відзначити зростання середньої тривалості життя, що збільшує і тривалість шлюбних стосунків серед пенсіонерів, які є, за статистикою, найбільш традиційними прибічниками офіційно оформлених сімейних відносин. Також відграє свою роль такий суб'єктивний фактор, як демонстративна відмова від вільних відносин на користь шлюбу та велика роль офіційної церкви в житті суспільства.

Таким чином, відбуваються досить суперечливі процеси: з одного боку, знижується кількість шлюбів та збільшується кількість розлучень, з іншого – відбувається збільшення тривалості існування шлюбів.

На загальне зменшення кількості новонароджених в Греції впливає також збільшення віку жінок на час народження першої дитини. Якщо в 1980 році цей показник становив 24,1 роки, то вже в 2000 році він збільшився до 28 років, а на 2006 рік склав 28,6 років. Для порівняння в ЄС–15 – 29,3 роки, ЄС–25 – 28,7 роки. Причини збільшення віку жінок в період народження першої дитини полягають, насамперед, в збільшенні можливостей в отриманні освіти, престижно роботи. Не зважаючи на те, що в Греції та країнах Південної Європи загалом жінки все ж таки народжують раніше, ніж в країнах Північної та Центральної Європи, вони все більше починають орієнтуватися на тенденцію побудови, насамперед, власної кар'єри, і лише після народження дітей. Звісно, що ці процеси стосуються, передусім, середніх верств населення, що проживають у великих містах Греції.

Рівень смертності в Греції протягом 1960 – 2000 років збільшився з 7,3 до 9,6 чол. 1000 чоловік населення країни. Таке зростання пов'язане, на думку експертів, насамперед, зі змінами в методології підрахунку смертей. Зокрема, рівень смертності вираховується не від народження, а від моменту зачаття. Водночас, процес збільшення смертності має і об'єктивну сторону, пов'язану зі збільшенням кількості населення та погіршенням екологічної ситуації, збільшенням рівня захворюваності на хронічні хвороби. Однак це не є виключно проблемою Греції, вона характерна і для інших країн Європейського Союзу. Відповідно до офіційних даних Євростату в 1960 році рівень смертності в Греції становив 7,3 чол. на 1000 осіб населення, або 60,6 тис. чоловік [4,86]. В 2003 – 2004 роках демографи відзначали найвищий рівень смертності серед греків за останні 40–45 років. Він склав 9,6 осіб на 1000 чоловік населення. В 2006 році

відбулося деяке зниження рівня смертності до 9,4 осіб на 1000 чоловік населення, або 100,4 тис. чоловік [4,86]. Разом з тим, показник смертності по ЄС-15 в 2006 році склав 9,0 осіб на 1000 чоловік населення, що є нижче за показники Греції. що стосується ЄС-25, то показник смертності в 2006 році тут склав 9,7 осіб на 1000 чоловік населення. Таке різке підвищення пов'язане, насамперед, з більш високим рівнем смертності в нових членах Європейського Союзу. Цікаво також прослідити, яку частку від загальної кількості смертей в Європейському Союзі займала Греція на протязі 46 років. Так, в 1960 році ця частка становила 1,7 % від загальної кількості смертей в ЄС-15, а в 2006 році вона склала вже 3 % відповідно. В загальній структурі смертності в ЄС-25 в 1960 році Греція складала 1,5 %, в 2006 році цей показник збільшився до 2,3%.

Також необхідно відзначити зменшення позитивної різниці між кількістю новонароджених та померлих на протязі 60-х років ХХ ст. – початку ХХІ ст. Якщо в 1960 році позитивне «сальдо» новонароджених та померлих складало 11,6 осіб на 1000 чоловік населення, то в 1990 році воно зменшилося до 0,8 осіб на 1000 чоловік населення. В 2000 році вперше з 1960 року кількість новонароджених була менше за кількість померлих в співставленні 9,5 до 9,6 осіб на 1000 чоловік населення. Ця тенденція зберігалася до 2004 року, коли показники новонароджених та померлих вирівнялися на відмітці 9,6 осіб на 1000 чоловік населення. В 2005 році показник новонароджених збільшився до 9,8 осіб на 1000 чоловік населення, що на 0,2 особи на 1000 чоловік населення випереджали кількість померлих. В 2006 році цей відрив склав 0,6 особи на 1000 чоловік населення, що дало змогу збільшити кількість новонароджених до 10 осіб на 1000 чоловік населення. В свою чергу, для ЄС він відповідав рівню в 7,6 осіб на 1000 чоловік населення, для ЄС-25 – 8,1 осіб на 1000 чоловік населення. Таким чином, Греція значно випереджала за цим показником більшість країн Європи. Для ЄС-15 позитивна різниця між кількістю новонароджених та померлих склала 2,1 особи на 1000 чоловік населення; для ЄС-25 – 1 особа на 1000 чоловік населення. Таким чином, за майже півстоліття Греція втратила свою перевагу і фактично опинилася на межі демографічної кризи. Позитивна динаміка в зміні кількості населення в 2000 – 2003 роках в Греції забезпечувалася не його природнім зростанням, а за рахунок притоку іммігрантів.

Водночас слід відзначити безперечний прогрес в боротьбі з високим рівнем смертності серед немовлят. В 1960 році рівень смертності серед новонароджених становив 40,1 осіб на 1000 новонароджених. В 2006 році вдалося зменшити цей показник до 3,8 чоловік на 1000 новонароджених, що навіть менше, ніж середньому по ЄС-15 та ЄС-25. В ЄС-15 відповідний показник становив 4,4 чоловік на 1000 немовлят, в ЄС-25 – 4,7 чоловік на 1000 новонароджених. Такий разючий прогрес можливий завдяки активній політиці Греції в галузі медицини та акушерства. На протязі останньої чверті ХХ ст. в Греції була створена розгалужена мережа медичних установ, зокрема, акушерських, які надають ефективну допомогу населенню країни.

Серед причин смерті чоловіків частіш за все зустрічаються хвороби кровоносної системи. Так, в 2003 році від цих хвороб померло 19369 представників чоловічої статі та 16513 – жіночої статі. В той же час від раку помер 11881 чоловік і 6294 жінок, хвороб дихальної системи – 2965

чоловіків та 2174 жінки, від нещасних випадків – 2458 чоловіків та 667 жінок, хвороб травної системи – 1155 чоловіків та 650 жінок, 278 чоловік загинули внаслідок умисного вбивства та суїциду і лише 61 жінка, 16 чоловіків померли через захворювання на СПІД [4,93–94]. Ця послідовність в кількості смертей від кожної з перерахованих хвороб зберігається і для ЄС–15 та ЄС–25 в цілому. Слід лише зазначити, що, наприклад, за рівнем смертності внаслідок СПІДУ Греція знаходиться в значно кращій ситуації, оскільки відповідний показник по ЄС–25 в 2003 році становив 0,22 % від загальної кількості смертей чоловічої статі (в Греції – 0,03% відповідно), а для жінок – 0,09 % від загальної кількості смертей (в Греції цей показник дорівнює нулю).

На основі даних про причини смерті можна зробити висновок, що не зважаючи на те, що жінки складають більшість населення Греції, основною групою ризику є чоловіки. При цьому вони виявилися більш схильними до захворювання на рак, загибелі через нещасні випадки та суїциду.

На протязі 1960–2007 років відбулося значне збільшення середньої тривалості життя. Якщо, в 1960 році середня тривалість життя в країні становила 69,9 роки, то в 2000 році вона досягла 78 років, а в 2007 році – 79,3 років. Важливо відзначити, що на протязі майже півстоліття в процесі зростання середньої тривалості життя не спостерігалось вікових провалів, або стагнації. Крім того, протягом цього періоду поступово зменшується різниця між тривалістю життя жінок та чоловіків. Зокрема, в 1960 році середній вік життя жінок становив 72,4 роки, а чоловіків – 67,3 роки. Різниця складала 5,1 роки. В 2007 році середній вік жінок досяг 81,7 років, а чоловіків – 76,8 років. Різниця між ними скоротилася до 4,9 років.

Деяка перевага в середній тривалості життя зберігається по відношенню до Греції з боку ЄС–15. В 1960 році цей показник становив 74,7 років, що на 4,8 років було більше, ніж в Греції. На 2007 рік ця різниця значно скоротилася. Так, середня тривалість життя в ЄС–15 становила 80,6 років, що лише на 1,3 роки більше. Це дозволяє говорити про певну стабільність в показниках країн ЄС–15 з одного боку, і поступове вирівнювання показників Греції з загальноєвропейськими в даному питанні в подальшому. Водночас в країнах ЄС–15 середньому жінки живуть на 1,7 роки більше, ніж в Греції. для чоловіків ця різниця не перевищує одного року. Цікаво, що в 1960 році різниця між середньою тривалістю життя в середньому по ЄС–15 та Греції для жінок становила лише півроку, а для чоловіків – 0,1 року. Цей розрив почав формуватися лише на початку ХХІ ст., коли ЄС–15 почав суттєво випереджати Грецію.

Що стосується середньої тривалості життя в ЄС–25, то в 1960 році вона знаходилася на позначці, яка відповідала рівню Греції – 69,9 років. На 2007 рік цей показник становив 79,9 років, що більше, ніж в Греції на 0,6 року. Різниця між середньою тривалістю життя жінок в Греції та ЄС–25 становить 1,2 роки на користь останнього, для чоловіків ця різниця не перевищує 0,1 року.

Необхідно також відзначити той факт, що в Греції «ножиці» між середньою тривалістю життя жінок та чоловіків менш виразні, ніж в ЄС–15 та ЄС–25. Як вже зазначалося раніше, в Греції вони становлять 4,8 роки, а в ЄС–15 – 5,6 років, для ЄС–25 цей показник становив в 2007 році 6 років. До речі, подолання цих «ножиць» Європейська комісія вважає одним з пріоритетних завдань демографічної політики Європейського Союзу.

Одним з факторів, що визначають зміни в кількості населення країн Європейського Союзу, зокрема, і Греції є процес міграції: внутрішньо європейської та зовнішньої. Слід зазначити, що саме приплив іммігрантів в країни ЄС–15 на початку ХХІ ст. зміг забезпечити в цих країнах позитивну динаміку зростання кількості населення. На цей процес впливають економічні, політичні, соціальні фактори. Зокрема, їх поділяють на т.зв. фактори «виштовхування», які діють в країні походження переселенця, та фактори «тяги», які характеризують країну, куди прагне в'їхати біженець. Серед останніх головну роль відіграють економічне процвітання в порівнянні з третіми країнами, політична стабільність, відсутність активних військових дій та міжетнічних конфліктів в гарячій фазі.

В 2003 році в структурі населення Греції іноземці складали 7 % населення, при цьому 14,3 % від їхньої загальної кількості складали громадяни країн ЄС–15 [1,39]. Інші 87,7 % іноземців приїхали з третіх країн. На 1 січня 2007 року частка іноземців, що постійно проживають на території Греції, склала 6,9 % від загальної кількості населення країни, або 762,2 тис. осіб. З них 136,1 тис. чоловік (17,9 %) були громадянами ЄС–25, а 626,1 тис. осіб (82,1 %) – громадянами інших країн, або особами без громадянства. На підставі порівняльного аналізу даних можна зробити висновок про збільшення присутності громадян країн Європейського Союзу в Греції за рахунок, насамперед, нових членів об'єднання. Більш того, в 2008 році, з приєднанням Румунії та Болгарії частка громадян Європейського Союзу, які постійно проживають на території Греції виразно збільшиться, оскільки вихідці з цих двох країн складають найбільші етнічні меншини.

Аналізуючи міграційні процеси в Греції на протязі 1960–2004 років, слід зазначити, що на протязі 60–х – першій половині 70–х років ХХ ст. кількість емігрантів переважала кількість тих, хто в'їжджав до країни. Так, зокрема, в 1960–1964 роках щорічна середньостатистична різниця між ними становила 41,9 тис. чоловік на користь грецьких емігрантів [4,93–97]. З 1965 року по 1969 рік кожного року виїжджало на 35,1 тис. чоловік більше, ніж в'їжджало до країни. В першій половині 70–х років ХХ ст. ця негативна динаміка зберігалася і становила 24,8 тис. чоловік кожного року. Причини цього полягають в соціально–економічній та політичній площині. Насамперед, емігранти виїздили з метою заробляння грошей в більш розвинених країнах Європи, оскільки не мали змоги заробити в самій Греції через відсутність розвиненої промисловості та відсталість сільського господарства. Іншою причиною, стає прагнення молоді отримати освіту в вищих учбових закладах Європи, саме грецькі студенти донедавна біли одними з наймобільніших в даному плані. Серед політичних причин необхідно назвати прихід до влади в Греції військової диктатури так званих «чорних полковників». Військовий переворот призвів не лише до ліквідації демократичного ладу, але й початку репресій проти противників режиму і появи не лише економічної, але й політичної еміграції. Зокрема, біли змушенні залишити батьківщину відомі політики з демократичного табору та багато їх прихильників. Цікаво, що військові за час свого правління не створили значних перешкод на шляху еміграції. Це було викликано прагненням позбавитися найбільш непримиренних противників режиму, а також стабілізувати соціально–економічну ситуацію за рахунок еміграції, оскільки проблема безробіття наприкінці 60–х – початку 70–х років ХХ ст. залишалася однією з найгостріших для грецького.

З іншого боку, грошові перекази з-за кордону на той час складали вагомую частку прибутку населення Греції. В другій половині 70-х років ХХ ст. ситуація змінюється. За 1975–1979 роки позитивне сальдо мережної міграції склало 56,1 тис. чоловік в рік, в 1980–1984 роки щорічний показник зменшився до 17,9 тис. чоловік [4,93–94]. Такі зміни були обумовлені, насамперед, зміною влади в Греції та відновленням демократичного ладу. Це, в свою чергу, призвело до повернення значної частини політичних емігрантів. Крім того, активна участь Греції в євро інтеграційному процесі, надходження іноземних інвестицій та розвиток національної економіки дав змогу повернутися багатьом трудовим емігрантам. При цьому необхідно відзначити, що рівень імміграції в Грецію залишався невисоким через відносно невисокий рівень економічного розвитку в порівнянні з іншими країнами ЄЕС та високий рівень безробіття.

Сплеск саме імміграції припав на 90-ті роки ХХ ст., коли в 1990–1994 роках до країни в рік в'їжджало на 88,6 тис. чоловік більше, ніж виїжджало [4,93–94]. В 1995–1999 роках цей показник склав 61,9 тис. осіб в рік. Серед іммігрантів цієї хвилі, головним чином, були болгари, румуни, албанці, а також греки – представники діаспори з республік колишнього СРСР. В 2000 – 2006 роках ситуація з припливом іммігрантів стабілізувалися на рівні 30–35 тис. чоловік в рік, але тепер вагому частину приїжджих складають вихідці з Азії. Необхідно зазначити, що в даному питанні дані Євростату переважно враховують лише легальних іммігрантів, які зареєструвалися у відповідних міграційних установах, офіційно працевлаштовані та мають хоча б мінімальні соціальні гарантії з боку уряду. Значна ж частина приїжджих є нелегальними мігрантами, які залишалися в країні після закінчення строку дії туристичної візи, або взагалі перетнули кордон нелегально. При цьому греки за походженням, які прибули працювати в Грецію донедавна мали полегшену процедуру офіційної реєстрації як іммігранта.

Станом на 1 січня 2007 року в Греції за офіційними даними проживало 626,1 іммігрантів не з країн Європейського Союзу. Серед них, 489,7 тис. чоловік, або 78,2 % приїхали з країн Центральної, Східної та Південної Європи. 83,1 тис. чоловік (13,3 %) є вихідцями з країн Азії, і, як зазначалося вже раніше, ця частка постійно збільшується за рахунок, насамперед, індійців, бангладешців, пакистанців, китайців. Іммігранти з країн Америки складають 4,3 %, або 27,4 тис. осіб; вихідців з країн Африки нараховується 16 тис. осіб, що становить 2,6 % від всіх іммігрантів, що приїхали до Греції, за виключенням країн ЄС. З регіону Океанії в Греції проживають 9,1 тис. чоловік, або 1,5 % відповідно. Особами з невстановленим громадянством, або взагалі без нього вважалися 0,8 тис. осіб, що становить 0,1 %. На основі цих даних можна зробити висновок, що основним джерелом імміграції до Греції залишаються вихідці з країн Європи. При цьому в останні роки збільшується кількість громадян азійських країн.

Таким чином, Греція є привабливою, насамперед, для іммігрантів з інших держав Європи, що знаходяться поблизу, а також приїжджих з країн Азії, що говорить про певні стабільність міграційних потоків та навіть появу регіональної специфіки міграційних потоків. Активний приплив іммігрантів з країн-нечленів Європейського Союзу, вже в 2003 році призвів до того, їхня кількість склала, більш ніж 5 % постійного населення країни [6,61].

Важливим представляється також дослідити характер міграційних потоків між Грецією та іншими країнами Європейського Союзу, включаючи Болгарію та Румунію, що віднедавна приєдналися до цього об'єднання. Так, зокрема, серед приїжджих з інших країн ЄС–27 найбільшу частку складають вихідці саме з Болгарії – 25,8 % від загальної кількості та Румунії – 16,2 % відповідно. На третьому місці знаходяться громадяни Республіки Кіпр, які складають 13 % всіх громадян країн–членів Європейського Союзу, що постійно проживають в Греції. Серед країн ЄС–15 найбільше представлени в Греції громадяни Великої Британії – 9,7 %, Німеччини – 8,7 %, Франції – 3,9 % та Італії 4,3 % відповідно. Така значна присутність громадян найбільших країн «Старої Європи» в Греції є свідченням достатньо активної інтеграції даної держави в загальноєвропейські економічні, суспільні та культурні процеси. Цікаво також, що серед країн, які недавно приєдналися до Європейського Союзу і не знаходяться на кордоні з Грецією, особливо привабливою вона здалася для громадян Польщі, яких нараховується 9,5 % від загальної кількості приїжджих з країн ЄС–27.

В свою чергу, міграційна активність греків на сьогоднішній день також має регіональний характер. Зокрема, вони складають 47,9 % від загальної кількості громадян Європейського Союзу, що постійно проживають в Республіці Кіпр. Це пояснюється територіальною близькістю, етнічною, історико–ментальною та релігійною єдністю, активним розвитком туристичної індустрії острова. Крім того, необхідно зазначити політичні причини, а саме прагнення зберегти статус–кво відносно турецької присутності на острові і, відповідно, надання військової підтримки грекам–кіпріотам.

Достатньо вагомо громадяни Греції представлені також в Болгарії та Румунії, де, відповідно, вони складають 43,9 % та 26,2 % від загальної кількості приїжджих з країн Європейського Союзу. Серед країн ЄС–15 найбільша грецька громада проживає в Німеччині, де складає 14,3 % всіх постійно проживаючих іноземців–громадян країн, що входять до Європейського Союзу. Цікаво, що для греків країни Південної Європи, зокрема, Італія та Португалія не є потенційно привабливим місцем проживання поза межами батьківщини, не зважаючи на схожість кліматичних умов, та ментальну близькість. Так, в Італії греки складають лише 1,3 % від загальної маси приїжджих з країн Європейського Союзу, а в Португалії – 0,3 % відповідно.

Таким чином, аналіз демографічних процесів в Греції, Італії, Португалії в порівнянні з середньоєвропейськими тенденціями дає можливість визначити кілька основних тенденцій. Зокрема, на сучасному етапі розвитку Греції відбувається збільшення кількості населення в порівнянні з минулими роками. Водночас відбувається поступове уповільнення темпів природного зростання населення (за рахунок новонароджених) та його прискорення завдяки зовнішній міграції. При цьому процеси, що відбуваються в Греції відповідають загальноєвропейським тенденціям, оскільки на протязі останніх 60 років не відбулося значних коливань у відсотковій частці населення країни в загальній масі європейців. Більш того, дані Євростату дозволяють говорити про збереження цих тенденцій на протязі наступних 40 років.

Водночас відбуваються зміни в віковій структурі населення Греції, зокрема зменшення частки молоді до 19 років та збільшення відсоткової маси пенсіонерів. Ці явища пов'язані з зменшенням рівня народжуваності, збільшенням тривалості життя, покращенням соціально-економічних умов проживання в країні.

В цілому можна зробити висновок про відповідність демографічних процесів, що відбуваються в Греції загальноєвропейським тенденціям. При цьому за якісними показниками Греція поступається провідним державам Європейського Союзу, але випереджає нові-країни-члени об'єднання. В другій половині XX–початку XXI ст. відбулися якісні зміни в демографічному положенні країни, що було викликано, насамперед, участю Греції в європейській інтеграції.

Література

1. *EU integration seen through statistics*. Key facts of 18 policy areas. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2006. – 107 p.
2. *Europe in figures*. Eurostat yearbook 2006–2007. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2007. – 347 p.
3. *Key figures on Europe*. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2008. – 238 p.
4. *Population statistics*. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2006. – 160 p.
5. *The life of women and men in Europe*. – A statistical portrait. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2008. – 243 p.
6. *The social situation in the European Union, 2005–2006*. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2007. – 169 p.

Булык М.В. Греция в современных демографических процессах: анализ и сравнение

Проанализированы современные демографические процессы в Греции. Выявлены основные факторы изменений численности населения страны в контексте общеевропейских тенденций. Проведен анализ возрастной, половой структуры населения Греции. Определены основные направления миграционных потоков по отношению к Греции.

Ключевые слова: демографические процессы, уровень рождаемости, уровень смертности, норма рождаемости, миграционные процессы, ЕС–15, ЕС–25, ЕС–27.

Bulik, M.V. Greece in the European demographic processes: analyses and comparison

Modern demographic processes in Greece have been analyzed. The basic factors of the quantitative changes of the state population in the context of the European tendencies have been exposed. The analysis of age-dependent, sexual stratification of Greek population has been carried out. The basic directions of migratory streams in relation to Greece have been determined.

Key words: demographic processes, birth-rate, death rate, norm of birth-rate, migratory processes, EU–15, EU–25, EU–27.

Етнонаціональний контекст фінансових відносин в Українському Північному Приазов'ї

Актуалізується необхідність вдосконалення адміністративно-територіального устрою та бюджетних відносин, розширення фінансової бази місцевого самоврядування задля вирішення спільних та етноспецифічних для територіальних громад питань, як тих, що стосуються інноваційного розвитку економічних ресурсів територій, так і тих, які належать до соціальної сфери – задоволення освітніх, національно-культурних та інших потреб членів громади, за матеріалами Українського Північного Приазов'я.

Ключові слова: міжбюджетні взаємовідносини, місцеве самоврядування, муніципальний менеджмент, соціальні програми, інноваційні стратегії, фінансова децентралізація.

Важливою складовою соціально-економічної життєдіяльності територіальних громад в різних її виявах є фінансові відносини – тобто ті, що стосуються формування, розподілу і використання грошових засобів, необхідних для задоволення індивідуальних і групових потреб та інтересів членів цих громад. Задоволення етнонаціональних потреб та інтересів також пов'язане з фінансовою сферою, з її можливостями і проблемами. Вони лежать у площинах: державного бюджету, бюджетів органів місцевого самоврядування, податкової системи, фінансової допомоги держав–походження національних меншин та закордонних неурядових благодійних інституцій; формування грошових та матеріальних ресурсів громадських об'єднань за етнонаціональною ознакою. Виникнення і діяльність останніх є виявом прагнення етногруп до самоорганізації. Умови для цього Українська держава гарантує відповідними нормами Конституції та інших законів України.

У схвалюваний законами України Державний бюджет щорічно закладаються кошти на реалізацію заходів, через які реалізується державна етнонаціональна політика. Статтею 16 Закону України про національні меншини окремо зазначається, що для розвитку національних меншин «у державному бюджеті України передбачаються спеціальні асигнування».

Головними розпорядниками держбюджетних коштів є, зазвичай, спеціалізований орган центральної виконавчої влади у справах національностей та міграції (в різні роки він мав різні назву і статус та

розпоряджався понад 90–відсотковою часткою загальних бюджетних коштів на етнонаціональні потреби), Міністерство культури і мистецтв, Державний комітет телебачення і радіомовлення, Міністерство освіти і науки, Національна академія наук України та деякі інші інституції. Основними напрямками використання коштів державного бюджету є фінансування діяльності, орієнтованої на збереження історико–культурної спадщини, розвиток музейної справи, збереження бібліотечних та архівних фондів, підтримку національних і державних художніх колективів, театрів, концертних та інших організацій, розвиток української мови, діяльність Всеукраїнського товариства «Просвіта» та деяких інших громадських організацій, відтворення культури національних меншин та видання книг, газет, випуск теле– і радіопередач мовами національних меншин, розвиток культурних зв'язків з українською діаспорою, реалізація Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин, розселення, облаштування, задоволення інформаційних та інших потреб репатріантів кримських татар та осіб інших національностей, які були депортовані з території України за радянських часів тощо.

Однак кошти Державного бюджету України, передбачені для розвитку власне етнонаціональної сфери, тільки малою мірою забезпечують відповідні потреби саме територіальних громад. І не лише тому, що від початку їхнє використання на цьому рівні передбачається вкрай рідко і в порівняно невеликих обсягах. Дуже важлива причина – нерозробленість чітких критеріїв ефективного використання виділених коштів та неузгодженість програм, виконуваних різними розпорядниками.

Головним джерелом бюджетних асигнувань на етнонаціональні потреби територіальних громад є місцеві бюджети. До таких в Україні відносять бюджет АРК, обласні, районні бюджети, бюджети районів у містах та бюджети місцевого самоврядування (бюджети територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань). Як показує вивчення ситуації в Українському Північному Приазов'ї, тут з місцевих бюджетів фінансуються, переважно: регіональні культурно–мистецькі заходи, місцеві ЗМІ національних меншин, місцеві національно–культурні громадські організації.

Тривалий час бюджетно–фінансові відносини в державі регулювалися Законом «Про бюджетну систему України». Ухвалення в 2001 році Бюджетного кодексу України кардинально змінило ситуацію й усталило чинний досі порядок. Одним з його принципів визначено субсидіарність. Принцип субсидіарності – це розподіл видів видатків між державним бюджетом та місцевими бюджетами, а також між місцевими бюджетами, що ґрунтується на максимально можливому наближенні надання суспільних послуг до їх безпосереднього споживача [1].

Насправді задекларовані принципи і закладені процедури та механізми бюджетних відносин далеко не в усьому збігаються і навіть суперечать одне одному. Крім того, мають місце протиріччя між бюджетним законодавством і офіційно задекларованими принципами місцевого самоврядування. Ці протиріччя обумовлені застарілим механізмом взаємодії місцевого самоврядування та виконавчої влади, надмірною політичною, фінансово–економічною, адміністративною залежністю міс-

цевого самоврядування від виконавчої влади – як районної та обласної, так і центральної.

Згідно чинного законодавства, основою місцевого самоврядування в Україні є територіальна громада села, селища і міста. Органи місцевого самоврядування в селах, селищах, містах, районах у містах (у разі їх створення) самостійно розробляють, затверджують і виконують відповідні місцеві бюджети. Районні та обласні ради затверджують районні та обласні бюджети, які формуються з коштів державного бюджету для їх відповідного розподілу між територіальними громадами або для виконання спільних проєктів, а також з коштів, залучених на договірних засадах з місцевих бюджетів для реалізації спільних соціально-економічних та культурних програм, контролюють їх виконання. За Бюджетним кодексом України та Законом України «Про врегулювання міжбюджетних відносин між районними бюджетами та бюджетами міст районного значення, сіл, селищ та їх об'єднань», трансфери з державного бюджету плануються лише до районного бюджету з розрахунку на бюджет району, тобто включаючи і сільські, і селищні бюджети. Бюджетні ресурси затверджує районна рада, а розподіляє районна державна адміністрація.

Таким чином, реальні бюджетні права мають лише міста державного й обласного значення. Саме вони є базовими рівнями місцевого самоврядування у фінансовому сенсі. Районні ради представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, а районні бюджети призначені для фінансування спільних соціально-економічних і культурних програм. Однак первинними суб'єктами місцевого самоврядування районні ради не є. Невідповідність обсягів фінансових повноважень, власних матеріальних і фінансових ресурсів територіальних громад в особі органів місцевого самоврядування перешкоджає розв'язанню основних питань місцевого значення, в тому числі тих, що пов'язані з етгонаціональними потребами та інтересами. Місцеві ради практично повністю узалежнені від центральної влади в питаннях формування та використання фінансових ресурсів. Немає відповідного реальним потребам рівня децентралізації фіскальної системи, показниками якого є питома вага місцевих бюджетів у зведеному бюджеті та розподіл зобов'язань між рівнями влади в частині розподілу податків між видами бюджетів та фінансування витрат.

Бюджетний кодекс розподілив доходи на користь вищих рівнів влади, а повноваження щодо надання соціальних, культурних та інших послуг населенню делегував органам місцевого самоврядування. При цьому сформувався правовий парадокс: юридично відповідальність за обсяг і якість наданих населенню послуг не закріплено за жодним рівнем влади. У результаті неможливо встановити, хто відповідає за неякісні державні послуги.

Обласні та районні адміністрації є водночас виконавчим органом (порядником коштів) і органом контролюючим. Через це адміністративний контроль існує лише формально. Головним джерелом фінансових ресурсів для потреб територіальних громад стали трансфери з центрального бюджету, а не зібрані податки. Їхні суми вкрай недостатні навіть для надання членам територіальних громад належної якості життєво найважливіших медичних, загальноосвітніх, соціальних, транспортних та інших послуг. 80

і більше відсотків грошей, що надходять з центру, призначені на заробітну плату працівників відповідних сфер та утримання приміщень. За цих умов асигнування місцевих бюджетів на етнонаціональні потреби мінімізуються, а часом – не передбачаються взагалі. Змінити ситуацію в позитивний бік кардинально можуть лише адміністративно–територіальна і бюджетна реформи.

Досвід проведення бюджетної реформи 2001 року переконує, що відсутність змін в адміністративно–територіальному устрої й системі владних відносин унеможливує очікувані позитивні наслідки трансформації фінансових аспектів соціального управління. Тому необхідна комплексна реформа. Тільки через неї можлива справжня оптимізація всіх виявів життєдіяльності територіальних громад, включно зі створенням кращих умов фінансового забезпечення етнонаціональних потреб та інтересів людей.

За законом України «Про об'єднання громадян» (№2460–ХІІ, від 16.06.1992, ст.8) Верховна Рада затверджує вичерпний перелік всеукраїнських громадських організацій, яким держава надає матеріальну допомогу. Місцеві громадські організації, в тому числі утворені представниками національних меншин, не мають можливості отримати цільове фінансування з державного бюджету. Виділяються кошти цим організаціям переважно з місцевих бюджетів. Вірогідно, що так само буде й після адміністративно–територіальної та бюджетної реформ.

На початок 2007 року в адміністративно–територіальних одиницях УПП було зареєстровано понад 30 об'єднань національно–культурної спрямованості. Тільки у м. Маріуполі функціонують 12 національно–культурних організацій. Чи не найбільша з них – Федерація грецьких товариств України. Вона є всеукраїнською. Інші організації мають статус регіональних представництв всеукраїнських національно–культурних товариств або місцевих організацій. Всі вони мають метою представляти інтереси своєї громади і сприяти забезпеченню прав її членів. Організації різняться джерелами й обсягами фінансового забезпечення, здобутками і проблемами, можливостями, важелями впливу та рівнем і якістю взаємодії з членами власної громади та з органами державної влади.

Спілкування автора з активом національних громад та працівниками органів місцевого самоврядування, висновки інших дослідників свідчать, що практика особистих домовленостей є найпоширенішим способом отримання національно–культурними товариствами бюджетних коштів. Для того, щоб отримати будь-яке фінансування на ремонт приміщення, видання газет та літератури, придбання оргтехніки, проектування та будівництво церковних споруд, проведення певних заходів задля збереження культури і підтримання національних традицій громади, голова національно–культурного товариства, звертається до місцевого органу виконавчої чи представницької влади, і, розраховуючи лише на добру волю керівника, а також на власне вміння переконувати, просить виділити певні кошти [2].

Так, як свідчать матеріали Управління культури і туризму Маріупольської міської ради, у період з 1990 до 2006 року кошти на національно–культурні потреби етнічних спільнот виділялися, переважно,

в межах загальних асигнувань заходів зі святкування Дня міста. Так, у 2005 та 2006 роках на такі заходи було направлено 12 000 гривень [3]. Цільових же коштів на національно–культурні потреби міська влада в своєму бюджеті не передбачає.

Типова форма взаємодії етнічних груп і органів державної влади та місцевого самоврядування є такою: останні, у відповідь на запити та ініціативу окремих громадських організацій, виділяють, мірою своїх бюджетних можливостей, певні кошти і здійснюють організаційне сприяння. Національно–культурні товариства безпосередньо виконують проекти. При цьому з їхнього боку частими є скарги на непрозорість фінансування та суб'єктивізм державних чиновників, які сприяють одним проектам і не дають кошти на інші. Часто такі скарги є справедливими, в інших випадках – безпідставними або такими, щодо обґрунтованості яких складно визначитися.

Так, з боку приазовських греків мало місце невдоволення відсутністю фінансової підтримки з боку влади газетам «Хронос» та «Елліни України». З моменту створення ці пресові органи існують виключно за рахунок спонсорів. Грецьку громаду не задовольнила мотивація екс–голови Держкомнаціміграції С. Рудика, який пояснював відсутність фінансування газет тим, що вони виходять не грецькою, а російською мовою [4].

За відсутності чітких правил фінансових взаємин національно–культурних організацій і центральної та місцевої влади, представники останньої нерідко мають рацію, коли відмовляють першим у запитаних коштах. Особливо тоді, коли в одному регіоні існують кілька товариств тієї ж самої етнічної групи і кожне з них позиціонує себе як єдиного або, щонайменше, найповажнішого виразника потреб та інтересів відповідної етнічної групи.

Автор погоджується з В. Котигоренком, який в проекті Закону України «Про Основи державної етнонаціональної політики», вирішення проблеми вбачає у реалізації такого механізму державної етнонаціональної політики, який би передбачав фінансування коштами державного і місцевих бюджетів цільових всеукраїнських та регіональних програм, орієнтованих на реалізацію завдань державної етнонаціональної політики, на основі законів України та з урахуванням можливостей цих бюджетів. Фінансування коштами державного і місцевих бюджетів програм та проектів, пропонованих національно–культурними об'єднаннями та представниками національних груп, має відбуватися на засадах конкурсів, які організовують органи виконавчої влади відповідного рівня. В разі заснування при цих виконавчих органах дорадчо–консультативних утворень з представників національних груп – за обов'язкової участі останніх.

Разом з цим, фінансування національно–культурних товариств навіть на конкурсних засадах не може покладатися виключно на державний або місцеві бюджети. Такі товариства є формою самовираження етнічних груп та їхніх представників. Їхня діяльність є виявом і засобом культурно–національної автономії. Така автономія, за європейськими стандартами, має передбачати й автономні джерела фінансування. Однак можливості фінансування національно–культурних потреб коштом членів громади вкрай малі.

Низька зацікавленість підприємців і підприємств у благодійництві або спонсорстві щодо національно-культурної та інших сфер пояснюється відсутністю у вітчизняному податковому законодавстві відповідних пільг. Так, на підставі ст. 20 Закону України «Про благодійництво та благодійні організації» № 531/97–вр, фізичні та юридичні особи, які віддають частину своїх прибутків, заощаджень або майна на благодійну діяльність, користуються податковими та іншими пільгами відповідно до законодавства України. Однак податковим законодавством такі пільги не передбачаються (Див. Закон України «Про оподаткування прибутку підприємств»). Понад те, склалася парадоксальна ситуація: самим національно-культурним товариствам, а також підприємствам, що мають намір профінансувати якийсь захід цих товариств, законодавча база не допомагає, а навпаки, створює проблеми. Перерахування якимось господарюючим суб'єктом коштів на добродійні цілі одразу викликає підвищене зацікавлення з боку податківців щодо фінансових аспектів діяльності як цього суб'єкта, так і отримувача допомоги.

Серед джерел фінансування та матеріального забезпечення етнопонаціональних потреб членів територіальних громад – допомога від закордонних державних і неурядових організацій. Таку допомогу надають, зокрема, іноземні благодійні організації, утворені представниками української діаспори (приміром, для проведення конкурсів з української мови та літератури. В таких конкурсах беруть участь і представники територіальних громад УПП). Однак в більшості випадків допомога надходить з країн, які є історично батьківщиною тієї чи іншої етнічної групи і зацікавлені в підтриманні та розвиткові зв'язків з нею. Щодо Українського Північного Приазов'я – це, головним чином, Греція та Болгарія. Справляючи в цілому позитивний вплив на збереження традиційного культурного середовища територіальних громад, така допомога, особливо в частині сприяння вивченню національної мови та отриманню вищої освіти за межами України, нерідко має й певні проблемні наслідки. Стимулюється еміграція в країни етнічного походження. Виїждять громадяни, чий інтелектуальний, трудовий потенціал міг би реалізуватися в Україні.

Отже, фінансові відносини в УПП, як і в Україні в цілому, знаходяться в проблемному полі. Воно потребує від держави заходів, які б розширили бюджетні ресурси, фінансові та адміністративні можливості органів місцевого самоврядування; передбачали податкові стимули благодійницької діяльності як умови позабюджетного фінансування етнопонаціональних потреб територіальних громад. Регулювання обігу бюджетних коштів на етнопонаціональні потреби потребує оптимізації шляхом розроблення, нормативно-правового закріплення і практичного запровадження конкурсних механізмів фінансування відповідних цільових програм. А розвиток зв'язків етнічних груп України з закордоном має відбуватися в таких формах, які б сприяли посиленню, а не «вимиванню» демографічного, інтелектуального і трудового потенціалу держави.

Джерела та література

1. *Бюджетний кодекс України* // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2542%2D14>

2. Вісник етнополітики. – 2004. – №18 // [http // www.ucipr.kiev.ua/](http://www.ucipr.kiev.ua/)
3. Фінансування національно-культурних свят в м. Маріуполі // Поточний архів Маріупольської міської ради.
4. Помазан В. Держкомнацміграції + преса нацменшин = ?// Элины Украины. – 2006. – № 3.

Дегтеренко А.Н. Этнонациональный контекст финансовых отношений в Украинском Северном Приазовье

Актуализируется необходимость усовершенствования административно-территориального устройства и бюджетных отношений, расширения финансовой базы местного самоуправления для решения совместных и этноспецифических для территориальных общин вопросов, как тех, которые связаны с инновационным развитием экономических ресурсов территорий, так и тех, что относятся к социальной сфере – удовлетворения образовательных, национально-культурных и других потребностей членов общин, по материалам Украинского Северного Приазовья.

Ключевые слова: межбюджетные отношения, местное самоуправление, муниципальный менеджмент, социальные программы, инновационные стратегии, финансовая децентрализация.

Degterenko, A.M. Ethnonational context of financial relations in Ukrainian Northern Pryazov'ya

The necessity of improvement of administrative territorial structure and budget relations, the extension of financial basis of local self-government is actualized in order to solve common and ethnically specific for territorial communities problems of both types: those that touch upon innovative development of economic resources of the territories, and those that are of social sphere such as satisfaction of educational, national, cultural and other needs of members of the communities, from the materials of Ukrainian Northern Pryazov'ya.

Key words: budget's aspects of business' development, local self-government, municipal management, public benefits programs, innovative strategies, fiscal decentralisation.

 НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Коріненко П.С. Рецензія: Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе–хроніки. У 4–х томах. Т.1: Рік 1917. – Харків: «Прапор», 2008. – 560 с.

Революції завжди знаменували собою тріумф одних ідей і крах інших, в ході їх зростали державні діячі, які, як правило, витісняли з політичного життя здавалось би дуже авторитетних до того політичних діячів. В ході революцій величезні маси людей втягуються в «політику», одним вони несуть можливості духовного злету, а інших – приводять до трагедії і жертв. Тож у істориків завжди було і залишається прагнення збагнути глобальну сутність революцій, їх детермінованість, розібратись у змісті процесів, що їх наповнювали, зробити належні висновки та вивести відповідні уроки.

В.Ф.Солдатенко являється чи не найуспішнішим сучасним істориком українського народу революційної доби 1917 – 1920 років, монографія якого нещодавно побачила світ і викликала чималий інтерес у наукових колах [1]. Ми маємо намір з'ясувати, в якій мірі враховує автор історіографічну спадщину феномену Української революції, як він вирішує проблему співставлення національних і соціальних завдань в революції, чи дотримується об'єктивності у висвітленні намірів і дій тих сил, які намагалися здійснити суспільно значимі дійсно революційні зміни, і тих, проти яких ці дії були спрямовані. Ми також маємо намір висловити свої оцінки, думки з приводу найбільш важливих проблем, що підняті в цій монографії.

У монографії автор звернув увагу на деякі методологічні проблеми. У сучасних дослідників він помітив протиріччя у ставленні до революцій взагалі, які з їх точки зору несуть «ріки сліз і море крові». Цим самим ставиться під сумнів місце революцій як поступу до прогресу. Але ж УНР стала результатом саме революційних процесів і ніхто не може заперечити її появу як реалізацію віковичних прагнень українців.

На думку В.Ф.Солдатенка потребує свого подальшого дослідження в історичній літературі проблема ставлення до Української революції і українського соціалізму, який вона започаткувала. Ще не має у дослідників єдиної позиції щодо того, коли скінчилась Українська революція. Є думка, що з проголошенням IV Універсалу Української Центральної Ради було покінчено з соціалізмом і здійснено перехід з автономістсько–федералістської платформи на самостійницьку. А як бути з Гетьманатом і Директорією?

Вивченню революційної доби на сьогодні присвячена вже справді гігантська й дуже різноманітна література. Сьогодні виникають труднощі уже при визначенні її кількісних параметрів. Останні півтора десятка років з'явився новий вид публікацій, уже про Українську революцію.

В.Ф.Солдатенко здійснює ґрунтовний історіографічний аналіз наукових праць не оминаючи усіх відтінків. Такий дійсно науковий підхід притаманний і для його попередніх праць [2]. При цьому він звертає увагу на вплив політичних процесів, настроїв в українському суспільстві на стан історичних досліджень. Пам'ятаючи це автор вивіряє свої судження, спираючись на історичні джерела, на наукові праці керманівців Української революції, в т.ч. М.Грушевського, В.Винниченка, С.Петлюри, Д.Дорошенка, П.Христюка та ін., розуміє що їх праці «несуть на собі певний відбиток дискусійності, пошукового компоненту» [1,36].

Для викладу у взаємозв'язку подій соціального і національного характеру автор обрав хронологічний підхід, сподіваючись таким чином об'єктивно дослідити сутнісні проблеми, що мали місце в Україні у 1917 році. Ознайомлення уже з першим розділом монографії засвідчує, що В.Ф.Солдатенко добре обізнаний з історіографічною спадщиною Української революції [1,7–84], він намагається виявити особливості сучасної історіографії, яка, як йому здається, носить певні ознаки кон'юнктури. Сучасні дослідники в переважній більшості розглядають революційні процеси 1917 – 1920 років під кутом зору національно-визвольної революції, вони відкидають інші означення, виключають з дослідницького поля проблеми соціальної революції. Вона оцінюється ними як чужорідна для українських інтересів та національно-державного відродження, стала кваліфікуватись тільки як протиприродне привнесення насильницькими методами (іноземною агресією) на український ґрунт ворожої ідеології.

В тих конкретно-історичних умовах, і на тому стоїть В.Ф.Солдатенко, мали місце обидва процеси – соціальні і національні, революція розвивалась у органічному зв'язку з різним ступенем впливу, домінування, протистояння, протиборотства і т. ін. [1,5].

Виклад власне історичного матеріалу автор розпочинає здавалось би із суто прозаїчних проблем того часу: сімейні стосунки в царській сім'ї, вбивство Г.Распутіна, утаємниченість масонських лож, про їх змову з метою зміцнити самодержавство і плавно переходить до аналізу надскладної військово-політичної і економічної ситуації в Україні. Сутнісними її ознаками він вважає: безперервні мобілізації чоловіків на фронт; дефіцит робочої сили (в різних галузях промисловості – 25–30%); кризові явища, що призвели до закриття в Україні 1400 підприємств; створені урядом в Україні надзвичайні органи регулювання економікою для виведення її з кризи; проблема з постачанням зброї для потреб армії; зростання цін на продукти харчування; робочий день зріс і став 15 – 16 год. на добу; зниження заробітної плати. Як наслідок таких реалій в українському суспільстві зростала непоко́ра, страйки, селянські, антивоєнні, антиурядові виступи. Національно-визвольна боротьба українського народу стала часткою загальноросійських реалій на початку 1917 року.

Перша світова війна, що призвела суспільство до таких наслідків, продовжувалась і здавалось кінця їй не буде. Детонатором, що призвів до Лютневого вибуху були голодні люди в Петрограді, ненависть людей до війни, влади. Лютнева революція, до якої долучились солдати Волинського і Ізмайлівського полків, стала самою значною подією в Російській імперії на початку 1917 року, вона створила безпрецедентну ситуацію, відкривши можливість для втягування в політику найширших мас, створення їхніх організацій, як важелів прискорення визвольних процесів, які в

українських губерніях, і перш за все в Києві, злилися в загальний процес демократичних перетворень і в короткім часі виокремилися у самостійний напрям революційної боротьби, надаючи їй характеру справжньої національно-демократичної революції.

Визначальним змістом Української революції стала боротьба за відродження української нації та її економічний, політичний розвиток. Соціальні перетворення на користь абсолютної більшості нації – трудівників повинні були забезпечити глибинний демократичний зміст революції, визначали її національну сутність і характер. Саме ці реалії відображені в чотирьох Універсалах Української Центральної Ради. Не вина, а біда УЦР в тому, що в своїй практичній діяльності в силу надскладної військово-політичної обстановки вона проявляла непослідовність, зволікала з розв'язанням соціальних завдань. В кінцевому рахунку це призвело до зменшення її підтримки з боку трудівників.

В монографії дещо по-новому розставлені акценти щодо ролі масонства в долі Української революції на початку 1917 року. Автор вважає, що масонство було важливим чинником в політичному житті України. За його оцінками, усі українські політичні провідники, крім В.Винниченка, належали до різних масонських лож. Тож В.Винниченко опинився поза політикою на початку 1917 року. Проблемою для Української революції були політичні позиції різноманітних партій, що були зорієнтовані на Росію, на Німеччину і Австро-Угорщину.

Не залишилася непоміченою для автора ейфорія в українському політикумі в зв'язку з перемогою Лютневої революції. Він прослідковує шляхи протестних виступів, які мали місце уже 28 – 29 лютого в Харкові, Катеринославі. 1 березня в Києві відбувся мітинг робітників, службовців, студентів. Усі події перших днів революції викладені в монографії досить ретельно, що дає більш чітку уяву про початок, хід і наростання революції. Одночасно з мітингами в містах почалися арешти держслужбовців, голів думи, звільнення політ'язнів. Ці різноманітні самочинні дії і забезпечили формування нового політичного клімату в Україні, ім'я якому – революція. Революція набула якісно нових ознак з поширенням протесаного руху серед солдатів-фронтовиків. Це означало, що захиталась стара царська дисциплінована армія як бойова сила [1,112]. Без сліз і жалю з минулим політичним ладом розлучилося й українське село.

Зміна владних інституцій на периферії набрала обертів з наростанням впливу на маси рад робітничих депутатів. Особливістю політичного моменту було й те, що губернські й повітові комісари Тимчасового уряду всіляко намагались закріпити свої владні функції.

Чи не найсуттєвішою ознакою демократичних зрушень в Україні було пробудження визвольного руху. Рада Товариства Українських Поступовців в Києві почала збиратися щодня для з'ясування політичного моменту. В.Ф.Солдатенко уточнює, що саме до її зібрань долучилися представники українських соціалістичних партій. Так постала Українська Центральна Рада – координатор українського руху. Оскільки по даному питанню в українській історіографії є дещо інша думка, то В.Ф.Солдатенко вступає в наукову полеміку з Р. Млиновецьким [3,312] щодо його тези про існування аж до 8 березня 1917 року двох рад: автономістської і самостійницької і з Ф.Г.Турченко, який вважає, що першими в утворенні Центральної Ради були самостійники [4]. Як бачимо, мова йде все про ті ж дві ради. Здійснюючи логічний аналіз подій буквально по днях навколо

утворення УЦР, В.Ф.Солдатенко доводить, що теза названих науковців про дві ради є науково необґрунтованою і швидше за все має ознаки політичного міркування.

В той же час в книзі досить прискіпливо виписані зусилля УЦР, спрямовані на досягнення національно-територіальної автономії, реальними кроками до якої мала бути підтримка російського Тимчасового уряду і підготовка до Всеросійських Установчих зборів. Знизу зусиллями УЦР також нарощувався тиск на Тимчасовий уряд. Яскравим прикладом цього була організована УЦР велелюдна маніфестація в Києві 19 березня 1917 року. В сукупності всі вищеназвані фактори дозволили автору зробити висновок про те, що: «уже в перші дні після повалення самодержавства український рух набрав у повному розумінні слова вибухоподібного характеру» [1, 127].

В другому розділі монографії автор з'ясовує питання про можливі суспільні альтернативи розвитку революції і ставлення до них українських політичних сил. Нам здається, що поява в монографії такого розділу цілком виправдана. Це повинно послужити для науковців сигналом зростання інтересу до даної проблеми і пошуків ними науково виважених міркувань. Автор вважає, що було цілком ймовірне збереження ладу, притаманного основним європейським країнам. Прибічниками його в Україні були кадети. Однак цей шлях в умовах війни, голоду, розрухи не зміг продемонструвати свої переваги. До того ж діяли і зовнішні чинники – вважалось за необхідне виконання союзницьких зобов'язань перед державами Антанти, що було вкрай непопулярним в очах більшості українців. Відкладання ж соціальних реформ на післявоєнний період лише прискорило зростання політичного невдоволення широких верств населення.

Не можна було виключати і шляху реформ. Він був би можливий в мирних умовах. Але і в умовах війни Тимчасовий уряд пішов на допуск до участі в уряді представників лівих партій – есерів і меншовиків.

Шлях до соціалізму більшовицького зразка ставав можливим тому, що була надто слабка нова влада, а більшовики розглядали свій політичний курс як вихід із кризи буржуазно-поміщицького ладу.

Досить ґрунтовно в монографії простежується автономістський курс, соціалістична перспектива, яку започаткували українські соціалістичні партії: УСДРП, УПСР і УПСФ. М.Грушевський виходив з того, що революція в Україні має національно-демократичний характер. Демократизація в тогочасних умовах включала в себе і соціальний аспект. В загальному вигляді це бачилось так: автономія, земля тим, хто на ній працює. Земельне питання мало бути вирішеним після здобуття Україною волі. Українські політики були впевнені, що волю українцям надасть Тимчасовий уряд, тому – то Українська революція не була його альтернативою, по крайній мірі до осені 1917 року.

Сюжет монографії про політичну позицію більшовиків на початку 1917 року, про вироблення ними курсу на соціалістичну революцію можна розцінювати як намір автора бути максимально об'єктивним, дослідити усі спектри політичного і партійного життя в Україні. Це тим більш важливо, що в багатьох сучасних дослідженнях ця проблема або замовчується, або про неї йде мова побіжно.

В.Ф.Солдатенко один із розділів монографії назвав «Романтизм весняної революційної повені». В ньому йде мова про той щасливий випадок, який відкривав якісно нові можливості для поживлення політичного

життя в зв'язку з перемогою Лютневої революції. Ця перемога не могла не викликати «сп'яніння», цілковитої підтримки нової влади з боку демократичних сил, їх віри в готовність нової влади вирішити національне питання для України. Для керівників УЦР дуже важливо було переконати Тимчасовий уряд, що українці не мають намірів відокремлюватися від Росії. Саме з огляду на це варто оцінювати історико–політичну діяльність М.Грушевського і в цьому зв'язку його працю «Вільна Україна», зокрема. Так що романтизм українських політиків доповнювався цілком реальною науково–політичною роботою, яка в кінцевому рахунку мала наблизити автономію для України.

Суперечки навколо проблеми здійснення УЦР автономістсько–федералістського курсу, його доцільності у 1917 році ведуться в наукових колах ще з тих часів. Самостійники вважають, що такий курс був невинуватим, зашкодив українцям у 1917 році здобути волю. Соціалісти стверджують, що цей курс йшов від тогочасних реалій. Рішення усіх партійних з'їздів, резолюцій і мітингів, чисельні газетні публікації вимагали автономії для України. Не рахуватися з цими настроями жодна серйозна політична сила не могла.

Заради справедливості, і це робить В.Ф.Солдатенко, треба мати на увазі, що автономістсько–федералістський курс УЦР не був єдиним баченням усіх політичних сил в Україні. Більшовики в Україні виступали за союз з робітниками Росії, що передбачав конструювання в майбутньому спільної держави. Саме в цьому напрямку вони і вели агітаційно–пропагандистську роботу в радах, загонах Червоної гвардії, в армії і на селі.

Три місяці, що пройшли після лютого 1917 року, не тільки не зменшили політичної напруги в українському суспільстві, але ставала вочевидь необхідність рішучих дій з боку УЦР. Делегати військових з'їздів виявились буквально наелектризованими ідеєю негайного проголошення автономії для України [5,70]. УЦР на той час явно не була готова до таких дій. Її турбували, навіть лякали звинувачення українців з боку російських шовіністів у непослуху, самочинному скликанні з'їздів, проголошення в Першому Універсалі автономії.

Цікавим в монографії є розкритий автором шлях УЦР до автономії після проголошення Першого Універсалу в т.ч. формування Генерального Секретаріату (уряду); особливо з'ясування ним атмосфери, в якій відбувалися переговори в Києві з делегацією Тимчасового уряду. Автор слушно зауважує, що то була можливість мирного, безконфліктного шляху України до автономії. Однак така перспектива виявилась нетривалою. І вину за зрив цього процесу В.Ф.Солдатенко покладає на шовіністичні, великодержавницькі політичні сили Тимчасового уряду.

В історичній літературі існує досить значний різнобій щодо подій в Києві, пов'язаних з виступом українського полку ім. П.Полуботка. В.Ф.Солдатенко розмірковує над цією проблемою, залучає додаткові документи, дотримується хронології усіх подій буквально по годинах і приходиться до висновку, що в тому виступі переплелось невдоволення діяльністю УЦР (особливо щодо зволікання з проголошенням автономії), небажання солдатів йти на фронт та їх напівголодний стан. На його думку, певну роль в тих подіях відіграли й карні елементи, які перебували на той час в полку. Від виступу полуботківців відмежувалась УЦР, Генеральний Секретаріат. Одночасно автор не знайшов в документах того часу свідчень про причетність до виступу полуботківців М. Міхновського. Незгоден

В.Ф.Солдатенко з В.Капелюшним, що то була «невдала спроба українства вже влітку 1917 р. проголосити самостійність України» [6,128–129].

Беликодержавний шовінізм політичних сил, що консолідувалися навколо Тимчасового уряду Росії з новою силою проявився під час обговорення Статуту вищого управління Україною. В.Ф.Солдатенко вважає, що цей документ і все, що з ним пов'язано, потребує більш глибокого дослідження, які необхідно вести під кутом зору того, що це був реальний крок українського державотворення. Автор з обуренням ставиться до того, що Тимчасовий уряд, маючи намір «поставити УЦР на місце» [1,346], обмежив територію України 5 губерніями, Генеральний Секретаріат визнавався лише як орган Тимчасового уряду на Україні, а не Української Центральної Ради. Позиція В.Ф.Солдатенка співпадає з позицією В.Винниченка, на думку якого то було «цінічне, безсоромне й провокаційне зламання угоди 16 липня й одверте бажання видерти з рук українців всі його революційні здобутки [7,130].

В монографії чітко розставлені акценти і навколо проблеми українізації війська. Автор вважає, що по-перше, то був результат революційної творчості солдатських мас; по-друге, то була потреба ідентифікації українців, саме тому українізованим полкам присвоювалися імена видатних українців, на мітингах, які були доволі частими і чисельними, обов'язково мав майорити український прапор. Щодо сутнісних ознак українізації війська, то автор відзначає, що поза цим процесом опинилось майже 3 млн. українських солдатів, про свою готовність захищати УЦР заявили 300 тис. із 1,5 млн. солдатів українізованих частин.

Автор зі знанням справи підійшов до висвітлення земельного питання в Україні і того, з якими проблемами зіткнулась УЦР при пошуку шляхів його вирішення. Вважаємо за необхідне, слідом за автором монографії, навести вислів П.Христюка, який дослідники до цього часу практично не вводили в науковий обіг. П.Христюк, обмірковуючи причини того, що земельне питання УЦР не вирішувала, вважає, що проблема діяльності УЦР полягала в тому, що в «період революції в Україні не було такої соціалістичної партії, яка почувала б себе в силі і в стані взяти виключно на себе відповідальність за майбутнє не тільки соціально-економічних, але й національних досягнень революції» [8,34]. Враховуючи це, рівень звинувачень УЦР у бездіяльності щодо вирішення земельного питання, що зустрічаються в історичній літературі, має бути дещо обачнішим.

На осінь 1917 року цілком сформувався курс більшовиків Росії: повалення існуючої влади (Тимчасового уряду). З ними солідаризувалися більшовики України. Позиція ж УЦР залишалась незмінною – співпраця з Тимчасовим урядом заради отримання автономії, збереження демократичного шляху розвитку Росії. В.Ф.Солдатенко стверджує, що сили національної революції не могли зрівнятися з силами, які об'єднувались навколо ідеї соціальної революції [1,388]. Мабути він має на увазі організовані сили. Бо ж відомо, що вплив УЦР на перебіг подій на периферії був досить незначним. Потужним компенсатором мала стати ідея відродження української державності, її популяризація в масах здатна була призвести до подвоєння, а той потроєння національних сил.

Осінь 1917 року знаменувала собою не тільки ознаку зміни пори року. На осінь прийшла інша доба. Із викладеного в монографії значного документального і фактологічного матеріалу прослідковуються дві лінії поведінки: з боку УЦР і з боку широких верств українського населення.

УЦР багато зусиль потратила на організацію сил українців для придрушення збройного антиурядового виступу Корнілова. До речі, основні події розгорталися далеко від кордонів України. Однак гасло оборони революції з боку Генерального Секретаріату набирало ознак загальнонаціональної справи. То була по меншій мірі малопродуктивна справа. Такою ж була ідея УЦР про скликання 8 – 15 вересня 1917 року в Києві з'їзду народів Росії. Резолюції з'їзду щодо підтвердження обраного Тимчасовим урядом демократичного курсу швидше носили декларативний характер, а не заклик до конкретної дії. Демократична нарада 14 вересня і участь в ній представників УЦР мала бути використана для проголошення курсу на формування однорідного, революційно–соціалістичного уряду. Все це було скоріше імітацією діяльності, а майже місяць часу на усі заходи потрачено. До економічних, соціальних проблем, вирішення яких вимагали робітники, селяни, як кажуть, руки уже не доходили.

Більшовики зі свого боку саме на осінь 1917 року пропаганду гасел: «Миру! Хліба! Землі!» довели до такого рівня, що вони сприймалися робітниками, солдатами, селянами як заклик до безпосередньої дії. Другий Всеросійський з'їзд рад, на якому були присутніми 143 делегати від українських рад робітничих, селянських і солдатських депутатів надав цим гаслам юридичної сили. В.Ф.Солдатенко пробує відшукати позитивні наслідки для України рішень того з'їзду. В сучасній українській історіографічній літературі це чи не єдиний і притому досить сміливий крок науковця. До позитиву він відносить таке: УЦР порвала з Тимчасовою Інструкцією Тимчасового уряду для Генерального Секретаріату; влада УЦР була поширена на 9 губерній; відбулось, хоч і на нетривалий час, об'єднання лівих політичних сил, включаючи більшовиків України; здобута перемога над військом Генерального штабу в Києві і прискорення відступу його з Києва.

УЦР зі свого боку здійснила конкретні кроки в державотворенні: розширила Генеральний Секретаріат новими міністерствами; стала на шлях самостійності, незалежності від РНК Росії і що найбільш значимо – проголосила Українську Народну Республіку, яка мала намір вступити у федеративні зв'язки з іншими національно–державними утвореннями колишньої Росії. Автор наголошує, що прямим продовженням цих дій був курс на збереження соціального, міжкласового миру в Україні. Власне, це впливає із змісту III Універсалу УЦР. В.Ф.Солдатенко вважає, і ми з ним погоджуємось, що це був пошук власного шляху розв'язання суспільних проблем, який включав дистанціювання від більшовиків і наростання конфлікту з Тимчасовим урядом, обережне просування до соціалістичних перспектив. Радикальну частину українського суспільства, політичним лідером якої були більшовики, така поміркованість в намірах щодо рішень соціальних проблем схоже уже не влаштовувала, наступав конфлікт революцій. Більшовики встановлювали владу рад робітничих депутатів на периферії, чим було започатковано двовладдя.

Останній розділ монографії присвячений саме розгляду проблеми конфлікту революцій і пошуків шляхів виходу із нього. Власне, весь 1917 рік, і це добре видно із змісту рецензованої монографії, пройшов в конфліктах. Вони були внутрішніми – в УЦР, Генеральному Секретаріаті, були міжособистісними конфліктами, конфліктами з більшовиками, Тимчасовим урядом. Причина цих конфліктів була в тому, що політичні сили здійснювали не тільки пошук шляхів відродження української державності, а й того,

якою вона мала постати. З усіх перерахованих конфліктів все–таки варто відзначити, що найбільш гострим і без надії на примирення був конфлікт між політичними силами УЦР і більшовиками. При розв'язанні будь якого питання УЦР не допускала можливості співпраці з більшовиками, наприклад, при створенні федерації держав колишньої Російської імперії, соціалістичного уряду тощо. Більшовики зі свого боку, за висловом М.Грушевського, хотіли здійснити «зрив із середини, а потім вдарити з Москви».

На кінець 1917 року політичне несприйняття з боку УЦР і більшовиків один одного досягло апогею. Воєнний вибух, на думку В.Ф.Солдатенка, на деякий час віддeterminував Всеукраїнський з'їзд рад. Він вважає, що ультиматум Українській Центральній Раді з боку РНК Росії не можна розглядати як початок війни. Хоча, на наш погляд, тут є проблема. Адже ультиматум все таки був УЦР повністю відхилений. Інша справа, що бойові дії радянської Росії проти УНР почалися лише в кінці грудня 1917 – на початку січня 1918 року.

Ми погоджуємось з висновками В.Ф.Солдатенка про те, що Україна у 1917 році «пережила небувалий злет, здійснила воістину гігантські кроки у власному відродженні, розвитку, державотворенні, могутньо увірвалася в геополітичний простір, на кінець року перебувала на історичному революційному роздоріжжі. Ближчі тижні і навіть дні повинні були стати вирішальними, дійсно доленосними» [1,517]. Схоже, кожна із сторін (УНР і більшовики) готова була будь–якими засобами відстоювати свою позицію і не проявляла будь–якого розуміння позиції іншої сторони.

Рецензоване нами дослідження В.Ф.Солдатенка присвячене лише історії одного 1917 року. Комплексний аналіз автором усіх сутнісних явищ, подій дає читачеві можливість краще зрозуміти історію попереднього часу і наступну. Він відшукує такі грані в здавалось би уже добре відомих подіях, що це захоплює читача і наводить на думку, що ми вправі чекати нових солідних досліджень історії революційної доби в Україні.

В.Ф.Солдатенко довіряє тільки перевіреним історичним джерелам, а вступаючи в наукову полеміку з приводу складних питань, в доведенні своєї правоти, сумніву чи у з'ясуванні причини неточностей опирається не на одне, а на декілька джерел. Хорошим науковим стилем усіх праць В.Ф.Солдатенка в т.ч. і цієї є прискіпливе ставлення до дефініцій. Молодим дослідникам варто повчитися і не допускати довільного вживання не точних понять.

Здійснюючи аналіз проблем, викладених в цій монографії, ми не маємо наміру звертати увагу на те, чого в ній не має, або ж які аспекти висвітлені в меншій мірі. Однак враховуючи те, що це перша книга 4 –томного видання, вважаємо за доцільне висловити деякі міркування, які автор може врахувати при подальшій роботі над науковою працею.

Незаперечний факт, що революційна доба призводить до участі в політичних процесах, тобто боротьби за владу чи проти влади, значні нові верстви населення. І все–таки вони ніколи не являються більшістю спільноти. Тому досліджуючи історію політичних партій, їх лідерів, солдатів, страйкарів, мітингувальників варто кинути погляд і на ставлення до політичних процесів тих, хто був поза політикою, навіть і в такому нестандартному році, яким був 1917 рік і наступні. До них ми відносимо освітянську і наукову інтелігенцію, служителів церкви, чиновників державних та приватних установ.

В.Ф. Солдатенко започаткував солідний науковий проект, який може осилити висококваліфікований науковець. Можливо цей проект знайде своє продовження щодо років попередніх і наступних в історії українського народу. Науковці, всі, хто хоче глибше пізнати минуле нашого народу, з великим інтересом сприймуть наступні наукові праці В.Ф.Солдатенка.

Література

1. *Солдатенко В.Ф.* Україна в революційну добу: Іст.есе–хроніки: У 4–х т.: Т.1: Рік 1917.– Харків: «Прапор», 2008. – 560 с.
2. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Концепція та історіографія. – К., 1999. – 412 с.; *Його ж.* Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – 976 с. та ін.
3. *Млиновецький Р.* Історія українського народу (Нариси з політичної історії). – Б.м.
4. *Турченко Ф.Г.* Українська самостійницька ідея на зламі епох (сер. ХІХ ст.. – 1917 р.)// Наукові праці історичного факультету Запорізького університету. – Вип. 1. – Запоріжжя, 1993. – С.119–120.
5. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. Т. 1. – Прага, 1921.
6. *Капелюшний В.П.* Здобута і втрачена незалежність: історичний нарис української державності доби національно–визвольних змагань (1917 – 1921 рр.). – К., 2003.
7. *Винниченко В.* Відродження нації. – К. – Відень, 1920. – Ч.1.
8. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. Т.2. – Прага, 1921.

НАШІ АВТОРИ

- Абакумова Вікторія Іванівна** – кандидат історичних наук, доцент, докторант Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).
- Агеєва Олена Леонідівна** – старший викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного гуманітарного університету.
- Андрущенко Тетяна Вікторівна** – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту вищої освіти АПН України.
- Бойченко Наталія Михайлівна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри фундаментальних та загальнофахових дисциплін Університету менеджменту освіти Академії педагогічних наук України (м. Київ).
- Буглай Наталя Михайлівна** – викладач кафедри всесвітньої історії та археології Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського.
- Булгаков Юрій Володимирович** – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Булгакова Альона Валентинівна** – аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Булик Максим Володимирович** – старший викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного гуманітарного університету.
- Вашкевич Віктор Миколайович** – доктор філософських наук, академік Української академії наук, професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).
- Гальперіна Вікторія Олегівна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).
- Гедз Віталій Анатолійович** – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Гоян Ігор Миколайович** – кандидат психологічних наук, доцент, декан філософського факультету Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано–Франківськ).

- Дегтеренко Анастасія Миколаївна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного гуманітарного університету, помічник ректора університету.
- Словських Уляна Олексіївна** – аспірантка Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Заїкіна Любов Сергіївна** – аспірантка Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Збрицька Лариса Геннадіївна** – аспірантка кафедри соціальної філософії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (м. Симферополь).
- Калініченко Богдан Михайлович** – аспірант Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Качинська Надія Олександрівна** – аспірантка Маріупольського державного гуманітарного університету.
- Коріненко Павло Степанович** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Крайнік Роман Миколайович** – аспірант Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського.
- Кривошея Володимир Володимирович** – доктор історичних наук, академік Української академії наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України.
- Кривошея Ірина Іванівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ВПНЗ «Європейський університет» (м. Умань).
- Кривошея Олена Вікторівна** – старший науковий співробітник Музею гетьманства (м. Київ).
- Кривуля Ольга Олександрівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).
- Куліш Ольга Олександрівна** – аспірантка Інституту педагогічної освіти Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського.
- Кучера Ірина Василівна** – кандидат історичних наук, асистент кафедри філософії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Лисак Вікторія Феофанівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та етнополітики Інституту української філології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Майборода Михайло Іванович – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного гуманітарного університету.

Маргеліс Наталія Володимирівна - старший викладач кафедри філософії Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв).

Матвєєв Віталій Олексійович – кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри соціогуманітарних дисциплін Інституту землевпорядкування та інформаційних технологій при Національному авіаційному університеті (м. Київ).

Науменко Уляна Василівна – здобувач Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Орлова Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Орлянський Володимир Семенович – доктор історичних наук, професор кафедри політології та права Запорізького національного технічного університету.

Парлюк Владислав Ігорович – старший викладач кафедри філософії та соціології Маріупольського державного гуманітарного університету.

Патлайчук Оксана Віталіївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та культурології Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова (м. Миколаїв).

Поліщук Тетяна Володимирівна – аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Рябінін Євген Вадимович – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного гуманітарного університету.

Скляр Світлана Юріївна – аспірантка кафедри соціології Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв).

Ткаченко Володимир Володимирович - кандидат історичних наук, академік Української академії наук, професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Трима Катерина Андріївна – аспірантка кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного гуманітарного університету.

Трофименко Микола Валерійович – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного гуманітарного університету.

Ушакова Жанна Сергіївна – аспірантка Маріупольського державного гуманітарного університету.

Чорна Вікторія Олександрівна – аспірантка кафедри соціології Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв).

Чорний Віталій Сергійович, кандидат філософських наук, доцент, полковник, докторант кафедри філософії Національної академії оборони України.

Щербатюк Володимир Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри новітньої історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Куліш О.О.

Становлення середньої професійної жіночої освіти
в Херсонській губернії в кінці XIX – на початку XX ст.4

Кучера І.В.

Добровільна і примусова міграції населення
Східної Галичини в роки Першої світової війни10

Кривуля О.О.

Революціонування світогляду жінок Радянської
України у вихорі більшовицьких утопічних
моделей конструювання людського життя у 20–і роки
XX ст.: теоретичне осмислення проблеми17

Орлянський В.С.

Діяльність запорізької міської управи
в області освіти й охорони здоров'я в період
німецької окупації (1941–1943 рр.)24

Лисак В. Ф.

Система обліку праці українських селян у
громадському виробництві 1950–1960 років.....32

Абакумова В.І.

Національне піднесення вітчизняної
культури на зламі 80–90–х років XX ст.41

Буглай Н.М.

Особливості функціонування українсько–
польсько–білоруського єврорегіону «Буг»
в контексті реалізації євроінтеграційних планів України47

Кривошея В.В., Кривошея О.В.

Українська козацька старшина. Полковник
компанійський Григорій Павлович Гайворонський56

Кривошея Ір.І.

Реєстри значкових товаришів
Стародубського полку 1735 та 1737 років64

Поліщук Т.В.

Публікація мемуарів на сторінках часопису «Киевская
старина»: проблематика, систематизація, аналіз.....72

Словських У.О.

Таємний протокол між Австро–Угорщиною
і УНР від 9 лютого 1918 р.: питання встановлення
автентичності україномовних варіантів81

Булгаков Ю.В.

Промислово–робітнича політика уряду гетьмана
Павла Скоропадського: сучасні оцінки здобутків і прорахунків.....89

Щербатюк В.М.

Фонди Державного архіву Київської області як важливе джерело дослідження селянського руху України 1917–1921 років96

Крайнік Р.М.

Вітчизняна історіографія про репресії на промислових підприємствах України в 20–ті – початку 50–х років XX ст..... 104

Булгакова А.В.

Стан наукової розробки становища жіноцтва України за часів Великого Голодомору 1932–1933 років..... 112

Гедз В.А.

Нацистська пропаганда на шпальтах «Українського Слова» та «Нового Українського Слова» (1941–1943) 118

Заїкіна Л.С.

Висвітлення в консервативній пресі Великобританії Карибської кризи та її впливу на розвиток радянсько–американських відносин (1962–1963 рр.) 125

Орлова Т.В.

Жіноцтво і релігія: підходи вітчизняної історіографії 133

Ткаченко В.В.

Порівняльний аналіз політики СРСР та провідних західних держав у галузі науки (20–30–ті рр. XX ст.) 144

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Вашкевич В.М.

Феномен історичного процесу: соціально–філософський аналіз..... 156

Чорний В.С.

Феномен військової організації держави: основні засади філософської концептуалізації..... 164

Чорна В.О.

Соціально – філософський аналіз регулювання міграційними процесами..... 172

Матвєєв В.О.

Концептуальні паралелі між давньогрецькою філософією та релігійно–філософською думкою Сходу..... 179

Скляр С. Ю.

Цінності античного дозвілля: соціально–філософський та соціально–культурний аспекти 195

Гоян І. М.

Філософсько–психологічна проблематика в Німецькому Просвітництві XVIII ст.: Й.Тетенс 203

Маргеліс Н.В.

«Розумний екстаз» філософії імені Лосева О.Ф. та його сучасні трансформації 211

Патлайчук О.В.

Категорія справедливості в соціальній філософії Б. Кістяківського 221

Андрущенко Т.В., Науменко У.В.

Європейський простір української освіти230

Бойченко Н.М.

Історико-філософський зріз
філософського освітнянського знання237

Гальперіна В.О.

Питання управління системою вищої освіти: досвід Голландії245

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Качинська Н.О.

Імідж держави: теоретичний аспект252

Трима К. А.

Українські антиглобалістські організації
як елемент глобального громадянського суспільства263

Калініченко Б.М.

Механізм впливу влади засобів масової
інформації на соціальну поведінку особистості270

Майборода М. І.

Правий партійно-політичний спектр
Донецької області: становлення та проблеми.....278

Агєєва О.Л.

Формування молодіжної політики в Донецькому регіоні287

Парлюк В. І.

Культурна глобалізація та її політичний вплив294

Трофименко М. В.

Антиглобалістський рух: ідеологія та джерела фінансування302

Рябінін Є.В.

Зміцнення Росії та повернення сучасного
політичного світу до стану біполярності.....310

Ушакова Ж.С.

Основні підходи до дослідження регіоналізму
як об'єктивного процесу сучасної світової політики317

Збрицька Л.Г.

Міфологізація феномену «тероризм»
в сучасному глобальному суспільстві325

Булик М.В.

Греція в європейських демографічних процесах: аналіз та порівняння331

Дегтеренко А.М.

Етнонаціональний контекст фінансових
відносин в Українському Північному Приазов'ї.....344

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Коріненко П.С. Рецензія:

Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки.351

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Кулиш О.А.

Становление среднего профессионального образования
женщин в Херсонской губернии в конце XIX – начале XX в.4

Кучера И.В.

Добровольна и принудительная миграция населения
Восточной Галиции в годы Первой мировой войны10

Кривуля О.А.

Революционизирование мировоззрения женщин
Советской Украины в вихре большевистских утопических
моделей конструирования жизни людей в 20–е годы XX в.:
теоретическое осмысление проблемы17

Орлянский В.С.

Деятельность запорожской городской управы
в области просвещения и здравоохранения в
период немецкой оккупации (1941–1943 гг.)24

Лысак В.Ф.

Система учёта труда украинских крестьян в
общественном производстве в 1950 – 1960–х годах32

Абакумова В.И.

Национальный подъем отечественной
культуры на переломе 80–90–х годов XX ст.41

Буглай Н.М.

Особенности функционирования
украинско–польско–белорусского
еврорегиона «Буг» в контексте реализации
евроинтеграционных планов Украины47

Кривошея В.В., Кривошея Е.В.

Украинская казаческая старшина.
Полковник компанийский Григорий Павлович Гайворонский56

Кривошея Ир.И.

Реестры значковых товарищей
Стародубского полка 1735 и 1737 годов64

Полищук Т.В.

Публикация мемуаров на страницах журнала «Киевская
старина»: проблематика, систематизация, анализ72

Еловских У.А.

Секретный протокол между Австро–Венгрией и
УНР от 9 февраля 1918 г.: вопрос установления
аутентичности украиноязычных вариантов81

Булгаков Ю.В. Промышленно–рабочая политика правительства гетмана

Павла Скоропадского: современные оценки достижений и просчётов89

Щербатюк В.М.

Фонды Государственного архива Киевской области
как важный источник изучения крестьянского
движения в Украине 1917–1921 годов96

Крайник Р.Н.

Отечественная историография о репрессиях на промышленных
предприятиях Украины в 20–х – начале 50–х годов XX в..... 104

Булгакова А.В.

Состояние научной разработки положения женщин
Украины во времена Великого Голодомора 1932 – 1933 годов 112

Гедз В.А.

Нацистская пропаганда на страницах «Украинского Слова»
и «Нового Украинского Слова» (1941–1943)..... 118

Заикина Л.С.

Освещение в консервативной прессе Великобритании
Карибского кризиса и его влияния на развитие
советско–американских отношений (1962 – 1963 гг.)..... 125

Орлова Т.В.

Женщины и религия: подходы отечественной историографии 133

Ткаченко В.В.

Сравнительный анализ политики СССР и ведущих
западных государств в области науки (20–30–е гг. XX ст.) 144

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Вашкевич В.Н.

Феномен исторического процесса: социально–философский анализ 156

Черный В.С.

Феномен военной организации государства: основные
принципы философской концептуализации..... 164

Черная В.А.

Социально – философский анализ
регуляции миграционными процессами 172

Матвеев В.А.

Концептуальные параллели между древнегреческой
философией и религиозно–философской мыслью Востока 179

Скляр С.Ю.

Ценности античного досуга: социально–философский
и социально–культурный аспекты..... 195

Гоян И.М.

Философско–психологическая проблематика в
Немецком Просвещении ХУШ века: И. Тетенс..... 203

Маргелис Н.В.

«Умный экстаз» философии имени Лосева А.Ф.
и его современные трансформации 211

Патлайчук О.В.

Категория справедливости в социальной
философии Б. Кистяковского 221

Андрущенко Т.В., Науменко У.В.

Европейское пространство украинского образования 230

Бойченко Н.М.

Историко–философский срез
философского образовательного знания 237

Гальперина В.О.

Вопросы управления системой
высшего образования: опыт Голландии 245

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Качинская Н.А. Имидж государства: теоретический аспект 252

Трима Е.А. Украинские антиглобалистские организации

как элемент глобального гражданского общества 263

Калиниченко Б.М.

Механизм влияния власти средств массовой
информации на социальное поведение личности 270

Майборода М.И. Правый партийно–политический

спектр Донецкой области: становление и проблемы 278

Агеева Е.Л.

Формирования молодежной политики в Донецком регионе 287

Парлюк В. И.

Культурная глобализация и ее политическое влияние 294

Трофименко Н.В.

Антиглобалистское движение: идеология
и источники финансирования 302

Рябинин Е.В.

Усиление России и возвращение современного
политического мира к состоянию биполярности 310

Ушакова Ж.С.

Основные подходы в исследовании регионализма
как объективного процесса современной мировой политики 317

Збрицкая Л. Г.

Мифологизация феномена «терроризм» в
современном глобализирующемся обществе 325

Булык М.В.

Греция в современных демографических
процессах: анализ и сравнение 331

Дегтеренко А.Н.

Этнонациональный контекст финансовых
отношений в Украинском Северном Приазовье 344

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Кориненко П.С. Рецензия:

Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе–хроніки. ... 351

CONTENT

HISTORICAL STUDIENS

Kulish, O.O.

Establishment of secondary professional womanish education
in the Kherson province in XIX – at the beginning of XX age4

Kuchera, I.V.

Voluntary and forced migration of the Eastern
Galicia population during the first World War10

Kryvulya, O.O.

Revolutionary tendencies in the world outlook of women
of the Soviet Ukraine in the whirl of the Bolsheviks'
utopian models for structuring people's life in the 20s of
the 20th century: theoretical comprehension of the problem17

Orlyansky, V.S.

Activities by the administrative board of Zaporizhzhya city
in the areas of education and health care during
the period of German occupation of 1941–194324

Lysak, V.F.

The account system of the Ukrainian peasants
labour in a public production in 1950–1960th32

Abakumova, V.I.

National renaissance of national culture on a break 80–90th XX century41

Buglay, N.M.

Features of functioning of the Ukrainian–Polish–Byelorussian
European region «Bug» in the context of realization of plans
of eurointegrations of Ukraine47

Kryvosheya, V.V., Kryvosheya, O.V.

Ukrainian Cossacks' foremen. Grygory Pavlovych
Gayvoronsky, Colonel of employed mounted regiment56

Kryvosheya, Ir.I.

Registers of «znachkove» comradeship–in–arms
of Starodubskyi regiment in 1735 and 173764

Polischuk, T.V.

The publication of the memoirs in the magazine
«Kyivska starovyna»: problems, organization, analysis72

Elovskih, U.A.

Secret report between Austro–Hungary and UNR from 9 February 1918.:
question of establishing authenticity ukrainian–language versions81

Bulgakov, Yu.V.

The industrial and work policy of hetman Pavlo Skoropadsky
government: modern appraisals of achievements and miscalculations89

Shcherbatyuk, V.M.

The Collection of Materials of the State Archive
of Kiev Region as an Important Source for Studying
the Struggle of Peasants in Ukraine during 1917–1921 96

Krajnik, R.M.

Domestic historiography about reprisals at the industrial enterprises
of Ukraine in 20 – the beginning of 50th years XX of century 104

Bulgakova, A.V.

The state of research the condition of womenfolk
of Ukraine in times of The Great Famine 1932 – 1933 112

Gedz, V.A.

Nazi propagation on pages of «The Ukrainske Slovo»
and «Tne Nove Ukrainske Slovo» (1941–1943) 118

Zaikina, L.S.

Representation of the Cuban Crisis and it's affect
to the evolution of the soviet–american relation
in the conservative British press (1962 – 1963 years) 125

Orlova, T.V.

Womanhood and Religion: Approaches in Ukrainian Historiography 133

Tkachenko, V.V. Comparative analysis of USSR and leading Western

countries policy in the filed of science (20–30s of XX century) 144

PHILOSOPHIC SCIENCES**Vashkevych, V.M.**

Phenomenon of a historical process: a social and philosophic analysis 156

Chorny, V.S.

The phenomenon of state military establishment:
main principles of philosophical concept 164

Chorna, V.O.

The Social–philosophical Analysis of
Regulating of the Migratory Processes 172

Matveev, V.O. Conceptual parallels between the

Classical Greece philosophy and Oriental
religious and philosophical thought 179

Skliar, S.Y.

The Values of an Ancient Leisure:
Social–philosophical and Social–cultural Aspects 195

Goyan, I.M.

Consideration of philosophic and psychological issues
in the German Enlightenment of the 18th century: J. Tetens 203

Margelis, N.V.

«Clever ecstasy» philosophy of name
by Losev A.F. and its modern transformations 211

Patlaichuk, O.V.

Category of justice in the social philosophy of B. Kistyakivsky 221

Andruschenko, T.V., Naumenko, U.V.

The European expanse for the Ukrainian education 230

Boychenko, N.M.	
Historical and philosophical cut of philosophical educational knowledge.....	237
Galperina, V.O.	
Issues on the higher education system management: the Dutch experience	245

POLITICAL SCIENCES

Kachynska, N.O.	State image: theoretical aspects	252
Tryma, K.A.		
The Ukrainian antiglobalization organizations		
as the element of the global civil society		263
Kalinichenko, B.M.	A mechanism of influence upon a social	
conduct of a person exerted by the mass media authorities		270
Maiboroda, M.I.		
Right-wing political spectrum of Donetsk Region: formation and problems ..		278
Ageeva, O.L.		
Formation of a youth policy in Donetsk oblast		287
Parlyuk, V.I.		
Cultural globalization and its political influence		294
Trofymenko, M.V.		
Antiglobalistic movement: ideology and the funding sources		302
Ryabinin, Y.V.		
The strengthening of Russia and getting		
contemporary political world back to bipolar state.....		310
Ushakova, J.S.		
The main approaches to the research of regionalism		
as the phenomenon of the modern political process		317
Zbritskaya, L.G.		
The mythological transformation of the «terrorism»		
phenomena in contemporary global society		325
Bulik, M.V.		
Greece in the European demographic processes: analyses and comparison		331
Degterenko, A.M.		
Ethnonational context of financial relations		
in Ukrainian Northern Pryazov'ya.....		344

SCIENTIFIC LIFE

Korinenko, P.S. Opinion:	
Soldatenko, V.F. Ukraine during the revolutionary	
times: historical essay-chronicles in 4 volumes.	351

Вимоги до оформлення наукових статей

1. **Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ВАК України до структури наукової статті (див. Постанову Президії ВАК України № 7 - 05/1 від 15.01.2003 р.: «Гілея (науковий вісник)»: Збірник наукових праць – К., 2007. – Вип. 7; 8).** Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Рукопис статті подається українською або російською мовами, роздрукований на принтері шрифтом Times New Roman. Разом із рукописом подається електронний варіант статті на дискеті, диску чи електронною поштою.

3. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, надають рецензію доктора наук або витяг із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

4. Основний текст статті має супроводжуватись шифром УДК і трьома анотаціями (українською, російською, англійською). Всі анотації повинні містити (дивись зразок):

- прізвище, ініціали автора;
- назву статті;
- текст анотації (до 50 слів);
- перелік ключових слів.

5. Матеріал в анотації викладають стисло і точно з використанням синтаксичних конструкцій, притаманних мові ділових документів, уникаючи складних граматичних зворотів. Необхідно вживати стандартизовану термінологію, а не маловідомі терміни і символи. Без вживання слів «У статті ...» або «Стаття присвячена ...».

6. **Вимоги для оформлення тексту:** всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунок й таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

7. Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** із зазначенням прізвища, імя, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.

8. Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні матеріали без пояснення причин.

9. У разі передруку посилання на «Гілея (науковий вісник)» обов'язкове.

10. Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

Адреса редакції: 03142, м. Київ, вул. Семашка, 13 (будинок УАН)

Телефони: (044) 424-51-99; (067) 509-33-99; (097) 364-06-65

Е – mail: gileya@gileya.org.ua

Зразок оформлення статті

УДК: 327.54 (73)

Худолій А.О.

Механізми формування суспільно–політичних стереотипів та їхній вплив на свідомість громадян

Проаналізовано особливості формування суспільно–політичних стереотипів. Висвітлено маніпулятивний характер їхнього використання політиками. Виявлено та описано стереотипні уявлення американського президента Дж. Буша, що вплинули на формування зовнішнього курсу США.

Ключові слова: стереотип, маніпуляція, політика, ідеологія, когнітивні особливості.

Текст статті.

(В тексті посилання на літературу або джерела [1,123], [2,27], [3,арк.37]).

Література або Джерела та література

1. Андрущенко В.П. Роздуми про освіту. Статті. Нариси. Інтерв'ю. – К., 2004. – 248 с.
2. Бузгалин А.В. «Постиндустриальное общество» – тупиковая ветвь социального развития? // Вопросы философии. – 2002. – № 5. – С.26-43.
3. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАКУ). – Ф.57. – Оп.1. – Спр.340.
4. Там само. - Спр.30.

(Список літератури складати: а) або за алфавітом;
б) або за порядком цитування).

Худолій А.А. Механизмы формирования общественно–политических стереотипов и их влияние на сознание граждан

Проанализированы особенности формирования общественно–политических стереотипов. Описан манипулятивный характер их использования политиками. Выявлены и описаны стереотипные представления американского президента Дж. Буша, которые повлияли на формирования внешнего курса США.

Ключевые слова: стереотип, манипуляция, политика, идеология, когнитивные особенности.

Khudoliy, A.A. Mechanisms of Formation of Social and Political Stereotypes and the Way They Affect Consciousness of Citizens

Peculiarities of social and political stereotypes as well as their formation have been analyzed. Manipulative character of their application by politicians has been highlighted. Stereotypes of American President G. Bush have been distinguished and described.

Key words: stereotype, manipulation, politics, ideology, cognitive peculiarities.

**Наукове видання
Збірник наукових праць
«Гілея (науковий вісник)»
В и п у с к 19**

**Научное издание
Сборник научных работ
«Гилея (научный вестник)»
В ы п у с к 19**

**Scientific edition
Collection of scientific papers
«Gileya (learned mercury)»
19-th e d i t i o n**

**Головний редактор – Вашкевич В.М.
Відповідальний секретар – Кривошея В.В.**

Підписано до друку 18.03.2009 р.
Формат 60х90 1/16. Друк офсетний.
Ум. вид. арк. 27,08
Наклад 300 прим.

Видавництво УАН ТОВ «НВП «ВІР».
03142, Київ, вул. Семашка, 13.
Друк ПП «Фенікс».
Зам. №